

**TÜRK MİTOLOJİSİNDE TEK GÖZLÜ
VARLIKLAR**

Tuğba ALADAŞ

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Cihad CİHAN

Ocak, 2023

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRK MİTOLOJİSİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

Hazırlayan
Tuğba ALADAŞ

Danışman
Doç. Dr. Cihad CİHAN

AFYONKARAHİSAR 2023

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Türk Mitolojisinde Tek Gözlü Varlıklar**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

27/01/2023

İmza

Tuğba ALADAŞ

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Tuğba ALADAŞ
	Numarası	190635101
	Anabilim Dalı	Tarih
	Programı	Tarih
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı		Türk Mitolojisinde Tek Gözlü Varlıklar
Tez Savunma Sınav Tarihi		27.01.2023
Tez Savunma Sınav Saati		15.00

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☒oy birliği – ☐oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

TÜRK MİTOLOJİSİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

Tuğba ALADAŞ

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Ocak, 2023

Danışman: Doç. Dr. Cihad CİHAN

İnsanlık tarihi boyunca görme eylemini gerçekleştiren göz, mitlere konu olmuştur. Mistik bir güç yüklenen göz sembolü, mitolojilerde çeşitli anlamlar ifade etmektedir. Bu anlamlar iyi ve kötü olarak birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmak üzere çift yönlüdür. Mitolojilerde göze yüklenen bu güç, çoğunlukla tek gözlü varlıklara atfedilmiştir. Böylece dünya mitolojisinde tek gözlü varlıklara dair birçok mit ortaya çıkmıştır. Farklı din ve inanca sahip insan topluluklarının birçoğunda bazı farklılıklarla birlikte yer alan tek gözlü varlıkların kaynağını din ve inançlardan aldığı görülmektedir. Bu tek gözlü varlıklar genellikle kötülükle ilişkilendirilse de kutsal kabul edilen tek gözlü tanrılar da mitlerde yer edinmiştir. Tezin konusu uzun bir tarihi geçmişe sahip ve geniş bir coğrafyaya yayılmış Türklerin mitolojik kaynaklarındaki tek gözlü varlıklardır. Bu çalışma yapılırken herhangi bir sınırlandırma yapılmadan tüm Türk yurtlarındaki tek gözlü varlıklar ele alınmış ve coğrafi bölgelere göre tasnif edilmiştir. Tezin amacı Türk mitlerinde yer alan tek gözlü varlıkların kökeni, özellikleri ve insanlarla olan ilişkilerini bütüncül bir bakış açısıyla ortaya koymaktır. Çünkü konuyla ilgili daha önce yapılmış çalışmalarda genellikle Tepegöz merkeze alınmıştır. Diğer tek gözlü varlıkların bütün yönleriyle ele alındığı bir çalışma yapılmamıştır. Konu bütüncül bir bakış açısıyla devamlılık halinde herhangi bir akademik çalışma türünde incelenmemiştir. Türklerin çok geniş coğrafyalara yayılmaları sebebiyle Türk mitlerinin dağınıklığı ve yazıya geç aktarılması en büyük problemi oluşturmaktadır. Bazı bölgelerdeki Türk mitlerinde tek gözlü varlıklara dair fazla bilgi bulunurken bazılarında ise daha azdır. Türk halklarının göç ve yayılmaları neticesinde din ve inanç değişimleri konuyla ilgili ayrı bir problemi meydana getirmektedir. Din ve inançlar mitleri doğrudan etkilemekte ve değiştirmektedir. Türk halklarının etnik oluşum süreçlerinde mitlerin ortaya çıkışı veya etkileşimini takip etmek de ayrı bir zorluğu beraberinde getirmektedir. Bu problemlerden hareketle önce Türk mitlerinin coğrafi tasnifi Türk halklarının tarihi gelişimlerine göre bölümler halinde yapılmıştır. Yöntem olarak her bir Türk halkının mitlerindeki tek gözlü varlıklar, önce tespit edilmiş, kökeni ve vasıfları araştırılmıştır. Daha sonra bu varlıkların arasındaki benzerlikler ve farklılıklar mukayese edilmeye çalışılmıştır. Yapılan çalışmaların neticesinde Türk mitlerinde yer alan tek gözlü varlıkların kökeni din ve inançtan hareketle Gök-Tanrı dini ve Şamanizm inancında kötü ruha dayanmaktadır. Diğer dinleri benimseyen Türkler arasında da bu inanç devam ettirilmiştir. İslamiyet'i kabul eden Türklerde ise dini tesirle kötü ruhların kökeninin cinlere dayandırıldığı anlaşılmaktadır. Bu varlıklar fiziken çirkin, korkunç, çok güçlü, devasa boyutlarda (genellikle dev), bazıları tek kollu, tek ayaklı olarak genellikle insan suretinde tasavvur edilmiştir. Ayrıca çeşitli hayvan şekillerine girebilen tek gözlü varlıklar, bazı mitlerde

kavim olarak kaydedilmiştir. Türk mitlerinde tek gözlü varlıklar, karakter olarak genellikle kötü tabiatlı, insanlara zarar veren varlıklardır. Bu varlıkların insan yediğine ve onları esir ettiğine inanılmaktadır. Bazı mitlerde tek gözlü varlıkların kahramanın karşısında yer alan bir engel olduğu görülmektedir. Mitin devamında kahraman bu varlıkları öldürerek ön plana çıkmaktadır. Bazı mitlerde ise insanlar, kendilerini kurtarmak için bu varlıklarla mücadele etmiştir. Bunlara ek olarak mitlerde nadiren kahramana yardımcı, iyi huylu tek gözlü varlıklar da yer almaktadır. Bu durum Türk mitlerindeki dış tesirlerin etkisini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Mit, Türk Mitolojisi, Tek Gözlü Varlıklar, Tek Gözlü Dev, Tepegöz.

ABSTRACT

ONE-EYED BEINGS IN TURKISH MYTHOLOGY

Tuğba ALADAŞ

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY**

January, 2023

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Cihad CİHAN

The eyes, which fulfill the act of seeing, have been the subject of myths throughout the history of humanity. The eye symbol, attributed a mystic power, has several meanings in mythologies. These meanings are firmly separated into two sides as good and bad. This power charged to the eye in mythologies is attributed to one-eyed beings. Therefore, various myths about one-eyed beings have appeared in world mythology. It is obvious that one-eyed beings, which take place with some differences in many societies with different religions and beliefs, originate from religion and belief. Though these one-eyed beings are mostly associated with evil, one-eyed Gods who are considered sacred take their place in myths. This thesis is about the one-eyed beings in Turks' -who have a long historical past and spread over wide geographies- mythological sources. During the process of this study, all one-eyed beings from all regions are taken into consideration and classified geographically without any geographical restrictions. This thesis aims to reveal the one-eyed beings' origin, characteristics, and relations with human beings holistically. This is because the former studies were centered around cyclopes. No studies on other one-eyed beings in all their bearings have been conducted. The topic has not been examined consistently from a holistic perspective as an academic study. The biggest problems caused by Turks' scatter to wide geographies are the disorganization of Turkish myths and them being written down late. While there is much information on one-eyed beings in Turkish myths in some regions, there is very little information in other parts. Turks' change in religion and belief due to immigration and spread causes another problem about the topic. Religion and belief affect the myths directly and change them. Also, pursuing the occurrence of myths in the process of the formation of Turks' ethnicity comes with another hardship. Based on these problems, firstly, the classification of Turkish myths is done in parts accordingly Turks' historical developments. As a method, the one-eyed beings in Turkish myths have been determined first, and their origins and qualities have been researched. Then, the differences and similarities between these beings have been compared. As a result of these studies, the origins of one-eyed beings in Turkish myths are Tengrism and Shamanism coming from religion and belief. This belief has been proceeded by other Turks with different religions as well. It is seen that in Turks who converted to Islam, evil spirits originated from jinn with the influence of religion. These beings are demonstrated as ugly, scary, and being very strong, in huge forms (often as giants), some with one arm and foot in the shape of humans. Apart from this, one-eyed beings in the shape of different animals have been recorded as a race in some myths. One-eyed beings in Turkish myths are generally characteristically evil and harmful to human beings. These beings are believed to eat and capture humans. In some

myths, one-eyed beings are seen as an obstacle for the hero. Later on in the myth, the hero rises to prominence killing these beings. In some myths, humans fight with these beings to save themselves. In addition, rarely helpful well mannered one-eyed beings take place in myths. This shows the influence of outside forces in Turkish myths.

Keywords: Myth, Mythology, Turk Mythology, One-eyed Giant, Tepegöz

ÖN SÖZ

Türkler tarih sahnesine çıktıkları ilk devirlerden itibaren farklı coğrafyalara yayılmışlar ve buralara yerleşerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu süreçte Türk halkları çeşitli dinleri benimsemiş, farklı inançlar ile karşılaşmış ve birçok kavimle siyasi, ekonomik, kültürel etkileşim içinde olmuşlardır. Türk mitolojisi bu şartlar altında gelişmiştir. Türk mitleri aynı kökenden beslendiği için farklı coğrafyalara yayılmış olsalar da ana karakterlerini muhafaza etmişlerdir. Ancak dış tesirlerden dolayı farklı coğrafyalardaki Türk mitlerinde bazı değişimler olmuştur.

Türk mitlerinde oldukça önem arz eden tek gözlü varlıklar, geniş bir coğrafyaya yayılmış Türk halklarının mitlerinde çeşitli isimlerle var olmuştur. Bu çalışmada Türk halklarını yaşadığı bölgelerdeki tek gözlü varlıklar tespit edilerek bütün yönleriyle incelenmesi ve mukayese edilmesi amaçlanmıştır.

Türk mitlerinde tek gözlü bir varlık olarak Tepegöz'ün, birçok tek gözlü varlığın kaynağı olduğu görülmektedir. Birçok araştırmacı tarafından Tepegöz hakkında çalışmalar yapılmıştır. Ancak bütün Türk mitlerindeki tek gözlü varlıkların tüm özellikleriyle tespit ve mukayese edildiği, değerlendirildiği akademik bir çalışma yapılmamıştır.

Türk mitolojisinde tek gözlü varlık olarak Tepegöz öne çıkmaktadır. Ancak Türk mitolojisinde Tepegöz'den başka tek gözlü varlıklar bulunmaktadır. Bütün bu tek gözlü varlıklar, müstakil bir çalışmada bütüncül bakış açısıyla ele alınıp mukayese edilmemiştir. Bu çalışma, farklı coğrafyalardaki Türk mitlerindeki tek gözlü varlıkların tespit edilip mukayese edilmesi, yabancı mitlerle olan etkileşimin belirlenmesi açısından önem arz etmektedir.

Doğal olarak konu incelenirken birtakım problemlerle karşılaşmıştır. Konu tarih biliminin yanında edebiyat, coğrafya, halk bilimi vb. farklı uzmanlık alanlarını ilgilendirmektedir. Çalışmanın sosyal ve beşeri bilimlere bilgi sunması da amaçlanmıştır.

Tez ön çalışmalarında öncelikle mitolojik metin türleri ve lügatler taranmıştır. Bunun yanı sıra tetkik eserlere başvurulmuştur. Bazı Türk halklarına ait destan, masal ve efsanelerin daha fazla olması bu halkların mitlerindeki tek gözlü varlıkların özelliklerinin daha detaylı açıklanmasına imkân sağlamaktadır. Bazılarında ise tek gözlü varlıklar hakkındaki bilgiler daha azdır.

Beni bu konuda çalışmaya yönlendiren, lisans ve yüksek lisans sürecinde bilgilerini, desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen, danışman hocam Doç. Dr. Cihad CİHAN'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca çalışmam esnasında bana her zaman destek olan eşim Ahmet Aladaş'a, aileme ve arkadaşım Tuğçe Şahin'e teşekkür ederim.

Tuğba ALADAŞ
2023, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI	ii
ÖZET	iv
ABST.....	vi
ÖNSÖZ	viii
TABLolar LİSTESİ	xiv
RESİMLER LİSTESİ	xv
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xiv
GİRİŞ.....	1
1. YÖNTEM VE TEKNİKLER	1
1.1.Tezin Konusu, Amacı ve Sınırlandırılması.....	1
1.2. Daha Önce Yapılan Çalışmalar	2
1.3. Problemler	3
1.4. Yöntem	4
1.5. Hipotez	4
1.6. Çıkarımlar	5
2. MİT VE MİTOLOJİ.....	6
2.1. Mitlerin Özellikleri	8
2.2. Mitlerin İşlevi ve Sınıflandırılması.....	9
2.3. Mit-Din İlişkisi	10
2.4. Mit-Masal İlişkisi	11
2.5. Mit-Efsane İlişkisi	12
2.6. Mit-Destan İlişkisi.....	13
3. TÜRK MİTOLOJİSİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ	15
4. DÜNYA MİTOLOJİSİNDE TEK GÖZ MOTİFİ	21

BİRİNCİ BÖLÜM

YABANCI MİTLERDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1. MISIR MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	23
2. YUNAN MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	27
2.1. KYKLOPLAR.....	29
2.2. GRAİLER	34
2.3. ARİMASPESLER.....	34
3. İSKANDİNAV MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	35
4. ÇİN VE JAPON MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	40
5. İLAHİ DİNLERİN MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	49
6. DİĞER MİTLERDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	58
6.1. FİN-UGOR MİTLERİ	58
6.2. KELT MİTLERİ	59
6.3. ROMA MİTLERİ.....	60
6.4. KUZEY İSPANYA MİTLERİ.....	60
6.5. BASK MİTLERİ.....	61
6.6. HİNT MİTLERİ	61
6.7. MOĞOL VE TUNGUZ MİTLERİ	63
6.8. SLAV MİTLERİ	66
6.9. KAFKAS MİTLERİ.....	67

6.10. ERMENİ MİTLERİ	69
6.11. FİLİPİN MİTLERİ.....	70
6.12. FRANSIZ VE ALMAN MİTLERİ.....	70
7. MASONLUKTA TEK GÖZ MOTİFİ.....	73
8. ÜÇÜNCÜ GÖZ EPİFİZ BEZİ MESELESİ.....	74

İKİNCİ BÖLÜM

SİBİRYA SAHASI TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1. SAHA (YAKUT) MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	78
1.1. SAHA (YAKUT) TARİHİ.....	78
1.2. SAHA (YAKUT) MİTLERİ	80
1.3. SAHA (YAKUT) MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	82
1.3.1. Abaahı.....	82
1.3.2. Abaası Şaman Kadın ve Oğlu	97
1.3.3. Keeleni.....	98
1.3.4. Suçunaa.....	98
1.3.5. Tek Gözlü Adam	100
1.3.6. Tek Gözlü Kadın Şaman	101
2. ALTAY MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	102
2.1. ALTAY TARİHİ.....	102
2.2. ALTAY MİTLERİ	103
2.3. ALTAY MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	105
2.3.1. Alkarısı.....	105
2.3.2. Çulbus	107
2.3.3. Erlik.....	108
2.3.4. Kan Çületiy.....	108
2.3.5. Kan Kapçıkay.....	113
2.3.6. Tek Gözlü Dev Kırgız	114
2.3.7. Tek Gözlü Şeytan Yavrusu ve Tek Gözlü Sur-Kara	115
3. TUVA MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ YARATIKLAR	116
3.1. TUVA TARİHİ	116
3.2. TUVA MİTLERİ	117
3.3. TUVA MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	118
3.3.1. Şulbus.....	118
3.3.2. Kara Tepegöz	122
4. HAKAS MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	127
4.1. HAKAS TARİHİ	127
4.2. HAKAS MİTLERİ.....	128
4.3. HAKAS MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	129
4.3.1. Hara Hushun	129
4.3.2. Kök Moos.....	130
4.3.3. Tek Gözlü Yaşlı Kadın	132
4.3.4. Tek Gözlü Korsan	132

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BOZKIR SAHASI TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1. KIRGIZ MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	136
1.1. KIRGIZ TARİHİ.....	136
1.2. KIRGIZ MİTLERİ.....	137
1.3. KIRGIZ MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	139
1.3.1. Celmoguz	139
1.3.2. Madıkan.....	143
1.3.3. Makel.....	146
1.3.4. Malgun.....	147
1.3.5. Tek Gözlü Cadı	147
2. KAZAK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	148
2.1. KAZAK TARİHİ.....	148
2.2. KAZAK MİTLERİ.....	150
2.3. KAZAK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	151
2.3.1. Albastı	151
2.3.2. Jalmavuz	152
2.3.3. Jeztırnak	158
2.3.4. Tek Gözlü Dev	160
2.3.5. Tek Gözlü Kadın.....	164
2.3.6. Tepegöz	165
3. OĞUZ-TÜRKMEN MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	166
3.1. OĞUZ-TÜRKMEN TARİHİ.....	166
3.2. OĞUZ-TÜRKMEN MİTLERİ	167
3.3. OĞUZ-TÜRKMEN MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	169
3.3.1. Tepegöz	169
3.3.2. Tek Gözlü Dev.....	179

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN SAHASI TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1. UYGUR TÜRKLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	184
1.1. UYGUR TÜRKLERİ TARİHİ	184
1.2. UYGUR TÜRKLERİNİN MİTLERİ	185
1.3. UYGUR TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	187
1.3.1. Tek Gözlü Hayvanlar	187
1.3.2. Tek Gözlü İnsanlar	188
1.3.3. Tek Gözlü Dev.....	189
1.3.4. Tek Gözlü Ejderha.....	190
1.3.5. Teyran	191
1.3.6. Yalmavuz	192
1.3.7. Yekçeşme	194
2. KARAHANLI DÖNEMİ TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	195
2.1. KARAHANLI DÖNEMİ TÜRK TARİHİ.....	195
2.2. KARAHANLI DÖNEMİ TÜRK MİTLERİ	196
2.3. KARAHANLI DÖNEMİ TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	198

2.3.1. Mukanna.....	198
---------------------	-----

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÖNASYA SAHASI TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1. İRAN TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	203
1.1. İRAN TÜRKLERİ TARİHİ.....	203
1.2. İRAN TÜRK MİTLERİ.....	204
1.3. İRAN TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	205
1.3.1. Tek Gözlü Kadın.....	205
1.3.2. Tepegöz	206
2. IRAK TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	207
2.1. IRAK TÜRKLERİ TARİHİ.....	207
2.2. IRAK TÜRKLERİNİN MİTLERİ.....	209
2.3. IRAK TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	210
2.3.1. Tek Gözlü Dev	210
2.3.2. Tek Gözlü Güneş ve Ay	211
2.3.3. Uğursuzluk Emaresi Olarak Tek Göz Motifi.....	211
2.3.4. Tepegöz	212
3. AZERBAYCAN TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	213
3.1. AZERBAYCAN TÜRKLERİ.....	213
3.2. AZERBAYCAN TÜRK MİTLERİ	214
3.3. AZERBAYCAN TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	215
3.3.1. Kellegöz (Tepegöz).....	215
3.3.2. Tek Gözlü Adam	219
3.3.3. Tek Gözlü Dev	219
3.3.4. Tepegöz	220
4. ANADOLU TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	224
4.1. ANADOLU TÜRKLERİ TARİHİ.....	224
4.2. ANADOLU TÜRK MİTLERİ.....	226
4.3. ANADOLU TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	230
4.3.1. Birobiro ve Şık	230
4.3.2. Deccal ve İblis.....	231
4.3.3. Tepegöz	235
4.3.4. Tek Gözlü Dev	251
4.3.5. Tek Gözlü Şeytan ve Yiyir Alagöz.....	253
4.3.6. Tek Gözlü Zebani.....	253
5. BALKAN TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	254
5.1. GAGAUZ MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	254
5.1.1. Gagauz Tarihi	254
5.1.2. Gagauz Mitleri	256
5.1.3. Gagauz Türklerinde Tek Gözlü Varlıklar.....	257
5.1.3.1. Tepegöz	257
5.2. BULGARİSTAN TÜRKLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	268
5.2.1. Bulgaristan Türkleri Tarihi.....	268
5.2.2. Bulgaristan Türk Mitleri.....	269
5.2.3. Bulgaristan Türk Mitlerinde Tek Gözlü Varlıklar	270
5.2.3.1. Karakoncul	270
5.2.3.2. Tepegöz	271
5.3. DOBRUCA TÜRKLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	273

5.3.1. Dobruca Türkleri Tarihi	273
5.3.2. Dobruca Türk Mitleri.....	273
5.3.3. Dobruca Türk Mitlerinde Tek Gözlü Varlıklar.....	274
5.3.3.1. Tepegöz	274
6. KIBRIS TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	277
6.1. KIBRIS TÜRKLERİ	277
6.2. KIBRIS TÜRKLERİ MİTLERİ.....	278
6.3. KIBRIS TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	280
6.3.1. Habis	280
6.3.2. Tek Gözlü Ejderha.....	281

ALTINCI BÖLÜM

İDİL-URAL VE KAFKASYA SAHASI TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1. İDİL-URAL SAHASI TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR...	283
1.1. ÇUVAŞ MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	283
1.1.1. Çuvaş Tarihi.....	283
1.1.2. Çuvaş Mitleri.....	284
1.1.3. Çuvaş Mitlerinde Tek Gözlü Varlıklar.....	285
1.1.3.1. Altırkuş (Kepçegöz)	285
1.1.3.2. Arşuri.....	286
1.1.3.3. Aşapatman	288
1.2. BAŞKURT MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	289
1.2.1. Başkurt Tarihi.....	289
1.2.2. Başkurt Mitleri.....	290
1.2.3. Başkurt Mitlerinde Tek Gözlü Varlıklar.....	291
1.2.3.1. Bisura.....	291
1.2.3.2. Orman Devi	293
1.2.3.3. Yarımtık.....	294
1.3. TATAR MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	295
1.3.1. Tatar Tarihi.....	295
1.3.2. Tatar Mitleri.....	296
1.3.3. Tatar Mitlerinde Tek Gözlü Varlıklar.....	298
1.3.3.1. Calmavız.....	298
1.3.3.2. Tek Gözlü Dev	299
1.3.3.3. Tek Gözlü Kadın	300
1.3.3.4. Ubrı.....	301
2. KAFKASYA TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR.....	306
2.1. KARAÇAY-MALKAR MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR	306
2.1.1. Karaçay-Malkar Tarihi.....	306
2.1.2. Karaçay-Malkar Mitleri.....	307
2.1.3. Karaçay-Malkar Mitlerinde Tek Gözlü Varlıklar	309
2.1.3.1. Emegen.....	309
SONUÇ	316
KAYNAKÇA.....	323
EKLER	352

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Mit-Efsane-Masal İlişkisi	13
Tablo 2. Yunan Mitlerindeki Tek Gözlü Varlıklar ve Özellikleri	35
Tablo 3. Yabancı Mitlerde Tek Gözlü Varlıklar.....	57
Tablo 4. Diğer Yabancı Mitlerde Tek Gözlü Varlıklar.....	72
Tablo 5. Sibiryâ Sahasındaki Tek Gözlü Varlıklar	135
Tablo 6. Bozkır Sahasındaki Tek Gözlü Varlıklar.....	183
Tablo 7. Doğu Türkistan Sahasındaki Tek Gözlü Varlıklar	202
Tablo 8. Ön Asya Sahasındaki Tek Gözlü Varlıklar	282
Tablo 9. İdil Ural-Kafkasya Sahasındaki Tek Gözlü Varlıklar	315

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1. Horus'un Gözü.....	352
Resim 2. Odysseus ve Arkadaşları Tarafından Polyphemus Kyklop'un Kör Edilmesinin Tasvir Edilmesi	352
Resim 3. Man Man.....	353
Resim 4. Huan.....	353
Resim 5. Zhu Jian.....	353
Resim 6. Xiao.....	354
Resim 7. Dong Dong.....	354
Resim 8. Bao Yu	354
Resim 9. Fei	355
Resim 10. Yi Bi Guo'nun Tek Gözlü İnsanları ve Tek Gözlü At.....	355
Resim 11. Tek Gözlü Yi Mu Go İnsanı	355
Resim 12. Gong Gong Settinin Doğusunda Yaşayan Shen Mu Guo.....	356
Resim 13. Gui Guo.....	356
Resim 14. Yi Mu Min	357
Resim 15. Kıyılarda Yüzen Misshapen Polip, Bir Tür Gülen ve İğrenç Tepegöz Litografisi.	357
Resim 16. Kiklop Tablosu	358
Resim 17. Deccal'in Etrafını Duvarla Çevirmesi	359
Resim 18. Padişah Ahmed ile Deccal'in Savaşı	359
Resim 19. Deccal ve Taraftarları	360
Resim 20. Deccal Zamanında Kıtlık	360
Resim 21. Peygamber İsa'nın Deccal'ı Mızrakla Öldürmesi.....	361
Resim 22. Tepegöz Çizimi.....	362
Resim 23. Şeytani Varlık Tasviri	363

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.: Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
a.g.t.: Adı geçen tez.
Akt: Aktaran
Bkz: Bakınız
C: Cilt
Çev: Çeviren
Ed: Editör
Haz: Hazırlayan
MEB: Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ: Milattan önce
MS: Milattan sonra
S: Sayı
s: Sayfa
ss: Sayfadan sayfaya
TDK: Türk Dil Kurumu
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
vd: ve diğerleri

GİRİŞ

1. YÖNTEM VE TEKNİKLER

1.1. Tezin Konusu, Amacı ve Sınırlandırılması

İnsanlık tarihinde olağanüstü varlıklara dair mitler oldukça fazladır. Bu varlıklardan bazıları tek gözlü olarak mitlerde yer edinmiştir. Tezin konusu çok uzun bir tarihe sahip ve çok geniş coğrafyaya yayılan Türk halklarının mitolojik kaynaklarında yer alan tek gözlü varlıklardır.

Konu incelenirken tek gözlü varlıkların yabancı kavimlerdeki mevcudiyeti de göz önüne alınmış ve bütüncül bir bakış açısıyla Türklerin bu varlıklara dair inançları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tezin amacı farklı coğrafyalara yayılan Türk mitlerinde yer alan tek gözlü varlıkları tespit ve tahlil etmektir. Bu tespit ve tahlil yapılırken diğer kültürlerin mitolojisindeki tek gözlü varlıklar da göz önünde bulundurulmuştur. Çalışmada tek gözlü varlıkların kökeni, yaşadığı yerler, fiziki özellikleri, insanlar ile olan münasebetleri, vasıfları ve onlara dair inançlar ele alınmıştır. Farklı Türk coğrafyalarındaki mitlerde bu varlıkların mukayesesi yapılarak benzeyen ve ayrılan yönleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak bütün Türk mitlerinde tek gözlü varlıklar, dünyadaki diğer mitler çerçevesinde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tezin kapsamı bütün Türk mitlerinde yer alan tek gözlü varlıkların, fiziksel ve karakteristik özellikleri, varsa olağanüstü güçleri, halk arasında nasıl adlandırıldıkları, insanların onlarla mücadele etme şekilleri ve bölgesel olarak Türk mitlerinde nasıl yer edindikleri anlatılmıştır. Yapılan bu çalışmada herhangi bir coğrafi sınırlandırma yapılmadan Türk halklarının yayılmış olduğu tüm coğrafyalardaki tek gözlü varlıklar ele alınmaya çalışılmıştır. Konu incelenirken Türk halklarının coğrafi farklılıkları göz önüne alınmış ve ona göre tasnif edilmiştir. Böylece tarihi devamlılık, benzerlikler, farklılıklar, dış tesirler ve bunun sonucunda mitlerdeki değişimler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Elbette bu geniş kapsamda yapılan çalışma bir yüksek lisans tezinin sınırlarını ve inceleme şartlarını zorlamaktadır. Ancak konu daha önce bir bütün halinde ele alınmadığı için coğrafi veya kronolojik bir sınırlama tercih edilmemiştir. Konunun Türk mitolojisinde bir bütün halinde incelenmesi amaçlanmıştır. Diğer taraftan bu tez çalışmasının daha sonra yapılacak araştırmalar için de bir giriş ve referans kaynağı olması temenni edilmektedir.

1.2. Daha Önce Yapılan Çalışmalar

Ele alınan konu YÖK tez merkezinde ve diğer çevrimiçi kataloglar içinde yapılan sorgulamaya göre ana kaynaklar üzerinden tarih ve diğer beşeri bilimler kapsamında bilimsel olarak (tez, tetkik eser) incelenmemiştir. Bu çalışmada Türk kültüründe yer alan tek gözlü varlıklar, bütün yönleriyle bilimsel metotlar kullanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Daha önce yapılan çalışmalar genellikle Türk mitlerinde tek gözlü olarak ön plana çıkan Tepegöz ile alakalıdır. Tepegöz ile ilgili yapılan çalışmalarda Türk mitlerindeki diğer tek gözlü varlıklarla ilgili bilgiler kısıtlıdır. Bu çalışmada tek gözlü varlıklar daha detaylı şekilde ele alınmış ve diğerleriyle mukayese edilmiştir.

Tepegöz hakkında yapılan en önemli çalışmalardan biri Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi* adlı eseridir¹. Bu çalışmada Ögel, Tepegöz'ün Anadolu varyantları üzerinde durmuş, Tepegöz hikâyesinin motiflerini detaylı bir şekilde değerlendirmiş ve Kırgızların Er Töştük destanı ile karşılaştırmıştır.

Abdulkadir İnan, “*Manas Destanı Üzerine Notlar*”² isimli çalışmasının bir kısmında Tepegöz ve Er Töştük destanındaki motifleri karşılaştırmıştır. Mitoloji üzerine çalışan Pertev Naili Boratav, *Türk Mitolojisi*³ adlı eserinde Tepegöz (Depegöz) maddesinde Dede Korkut Hikâyelerindeki Tepegöz tipi ile Yunan mitlerindeki Kyklop'u karşılaştırmış ve ortak motifleri belirtmiştir. Kamal Abdulla, *Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut*⁴ adlı eserinde Tepegöz ile Polyphemos karşılaştırması yaparken Tepegöz'ün neden tek gözlü olduğu hakkında açıklamalar yapmıştır.

Alman bilim insanı H.F. Von Diez, *Oğuz Tepegöz'ü*⁵ adlı çalışmasında Tepegöz-Polyphemos konusunu detaylı bir şekilde ele alarak, Türk hikâyesinin bu mitin orijinali olduğunu ve Odysseia'daki Polyphemos'un Oğuzlardan Yunanlara geçtiğini savunmuştur.

Tepegöz ile Polyphemos arasındaki ilişkiyi inceleyen bir başka kişi ise C. S. Mundy'dir. Mundy, *Polyphemos ve Tepegöz*⁶ isimli çalışmasında iki mitin de olaylar

¹Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, ss. 65-70.

²Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, *Belleten*, C. VII, 1959, ss. 125-159.

³Pertev Naili Boratav, *Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, Çev. Recep Özbay, Bilge Su Yayıncılık, Ankara 2012, ss. 60-62.

⁴Kamal Abdulla, *Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut*, Akt. Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, ss. 264-266, 335-339.

⁵Heinrich Friedrich Von Diez, *Oğuz Tepegözü Dede Korkut Oğuznameleri ve Atalar Sözü Üzerine İlk Çalışmalar*, Çev. Hasan Güneş, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

⁶C. S. Mundy, “Polyphemos ve Tepegöz”, *Dünyada Dede Korkut Araştırmaları*, Haz. Fikret Türkmen-Gürol Pehlivan, Çev. Ali Erol-Serap Erol, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, ss. 153-184.

zincirini, kahramanlarını ve motiflerini detaylı bir şekilde ele almış ve Tepegöz'ün Polyphemos'dan etkilenecek oluşturulduğu sonucuna varmıştır.

Kykloplarla Tepegöz'ün ilişkisini araştıran başka bir araştırmacı Haluk Köroğlu'dur. Köroğlu, *Depegöz ve Polifem*⁷ isimli makalesinde Türk mitlerindeki tek gözlü varlıklara değinmiş ve Tepegöz ile Yunan Kyklop'unu karşılaştırarak bu tipin Türklerde ortaya çıkmış olabileceğini belirtmiş fakat kesin bir hüküm için yeterli bilgiye sahip olunmadığını dile getirmiştir.

Ahmet Özgür Güvenç'in Tepegöz ile ilgili *Halk Anlatılarının Yeniden Yazımı Sürecinde Tepegöz (1923-2018)*⁸ adlı eserinde Tepegöz her yönüyle ele alınırken, diğer Türk kavimlerinin mitlerindeki diğer tek gözlü varlıklar hakkında bilgiler verilmiştir. Mehmet Gökdoğan'ın *Halk Anlatılarında Tek Gözlü Dev Tipi*⁹ isimli çalışmasında geniş coğrafyalarda yaşayan Türklerin halk anlatılarındaki tek gözlü varlıklardan kısaca bahsedilmiştir.

1.3. Problemler

Türk halklarının tarihi süreç içinde birbirlerinden uzak kalması, çok geniş coğrafyalara yayılmış olması, Türklerin din ve inanç değişimleri, Türk mitolojik metinlerinin dağınıklığı ve Türk mitlerinin dış tesirlere uğraması Türk mitolojisini araştırmayı zorlaştırmaktadır. Çalışma yürütülürken bu nedenlerden dolayı birtakım zorluklarla karşılaşmıştır.

Çalışma esnasında bazı Türk halklarına ait destan, masal ve efsanelerin daha fazla olması bu halklardaki tek gözlü varlıkların özelliklerinin daha detaylı açıklanmasını sağlamıştır. Ancak diğer halkların mitolojik metinlerindeki bilgiler daha azdır. Bu yüzden bazı halkların mitlerinde yer alan tek gözlü varlıklara ait veriler daha yüzeysel anlatılmıştır.

Türk halklarının farklı coğrafyalara yayılmaları sonucunda din ve inanç değişimleri konuyu araştırmayı zorlaştırmaktadır. Türk halklarının etnik oluşum süreçlerinde mitlerin ortaya çıkışı veya etkileşimini takip etmek de ayrı bir zorluğu

⁷Haluk Köroğlu, "Depegöz ve Polifem", *Milli Folklor*, S. 37, Bahar 1998, ss. 39-46.

⁸Ahmet Özgür Güvenç, *Halk Anlatılarının Yeniden Yazımı Sürecinde Tepegöz (1923-2018)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

⁹Mehmet Gökdoğan, "Halk Anlatılarında Tek Gözlü Dev Tipi", *Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler ve Türk Dünyası Kongresi Bildiri Tam Metinleri Kitabı*, Ed. Sezen Güngör, 15-16 Mayıs, Eskişehir 2019, ss. 330-346.

beraberinde getirmektedir. Türk mitlerinin coğrafi tasnifi Türk halklarının tarihi gelişim farklılıkları dikkate alınarak bölümlere ayrılmıştır.

1.4. Yöntem

Tez ön çalışmalarıyla konunun daha önce hangi kapsamda, ne şekilde ele alındığı ve incelendiği tespit edilmiştir. İlk aşamada mitlerdeki kötü varlıklar üzerine incelemeler yapılmıştır. Akabinde Türk mitlerinde geçen tek gözlü varlıklar bölgesel olarak tespit edilmiştir. Tek gözlü varlıkların kökeni ve özellikleri ana kaynaklardan yani destanlardan, efsanelerden, masallardan ve diğer mitolojik metinlerden fişlenmiştir. Daha sonra tetkik eserlerdeki bu varlıklarla ilgili yaklaşım ve değerlendirmeler de göz önüne alınıp bilgiler tasnif edilmiş ve bu bilgiler tenkit süzgecinden geçirilerek başlıklara ayrılmıştır. Son olarak bu bilgiler her bir başlık altında bölgesel olarak ayrılmış ve varlıkların arasındaki benzerlikler ve farklılıklar mukayese edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın giriş kısmında mit ve mitolojinin hakkında bilgiler verilmiş ve mitolojilerde tek göz motifi üzerinde durulmuştur. İlk bölümde yabancı kavimlerin mitlerindeki tek gözlü varlıklar anlatılmış ve mitlerdeki benzerliklerden yola çıkılarak kavimler arasında bağlantılar kurulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde Sibirya sahasında yaşayan Türk halklarındaki tek gözlü varlıklar tespit edilmiş, buradaki halklar arasındaki coğrafi yakınlık göz önünde bulundurularak alt başlıklara ayrılmış ve tek gözlü varlıkların vasıfları anlatılmıştır. Üçüncü bölümde Bozkır sahasındaki Türk halkları kronolojik sıraya göre (Kırgız ve Kazaklar aynı sayıldığı için art arda verilmiştir) başlıklara ayrılmış ve mitlerindeki tek gözlü varlıklar açıklanarak Tepegöz motifiyle mukayese edilmeye çalışılmıştır. Dördüncü bölümde Doğu Türkistan sahasındaki tek gözlü varlıklar türlerine göre alt başlıklara ayrılarak özellikleriyle birlikte açıklanmıştır. Beşinci bölümde Ön Asya sahasında yer alan tek gözlü varlıklar ele alınmış ve Oğuzların bu sahaya yerleşmesinden dolayı Tepegöz ile mukayese edilmiştir. Son bölümde de İdil-Ural ve Kafkasya bölgesindeki Türk halklarının mitlerindeki tek gözlü varlıklar üzerinde durulmuş ve özellikleriyle beraber anlatılmıştır. Tezin sonuç bölümünde ise tüm bu bilgilerin genel bir değerlendirmesi yapılmış, Türk mitolojisindeki tek gözlü varlıkların kökeni, özellikleri, benzerlikleri ve farklılıkları detaylı bir şekilde anlatılmaya çalışılmıştır.

1.5. Hipotez

Farklı din ve inanca sahip insan topluluklarının birçoğunda bazı farklılıklarla birlikte ortak bir unsur olarak insanlara zarar veren tek gözlü varlıklar yer almaktadır.

Konuyla ilgili yapılan ön çalışmalar neticesinde hemen hemen her kavmin mitolojisinde önemli bir yer tutan tek gözlü varlıkların kaynağını din ve inançlardan aldığı görülmektedir.

Çalışmanın hipotezi, tek gözlü varlıklara dair bütün inançların kültürel etkileşim üzerinden yayıldığı, coğrafi değişiklikler sebebiyle bazı farklılaşmalar olduğu, buna rağmen Türk mitlerindeki tek gözlü varlıkların tarihi bir devamlılığa sahip olduğu düşüncesi üzerine kurulmuştur. Yapılan bu araştırma sayesinde tek gözlü varlıkların yabancı kavimlerdeki ve farklı coğrafyalara dağılan Türk halkları arasındaki benzeyen ve ayrılan taraflarının tespit edilmesiyle inanç kökeni ve nasıl yayıldığı anlaşılabilecektir.

1.6. Çıkarımlar

Mitolojide göz, öne çıkan yaygın bir motiftir. Çok eski dönemlerden günümüze birçok mitolojide tek göz inancının ve tek gözlü varlıkların yer edindiği görülmektedir. Yapılan bu çalışma neticesinde tek gözlü varlıkların kaynağını din ve inançlardan aldığı sonucuna varılmıştır. Genellikle tek gözlü varlıklar kötü tabiatlı, insanlara zarar veren ve insanların korktuğu varlıklardır. Mitlerde kötülükle ilişkilendirilen bu varlıklarla insanlar farklı şekillerde mücadele içinde olmuştur.

Birçok mitolojide tek gözün ve tek gözlü varlıkların, kötü ruhlar ve şeytanilik ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Ancak dünya mitlerinde çok az sayıda da olsa bazı tek gözlü varlıkların kutsal Tanrılar olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Dünya tarihinde çeşitli kavimler arasında yaşanan siyasi, ticari ve kültürel etkileşimler sonucunda tek gözlü varlıklara dair mitlerde farklılıklar oluşmuştur. Genellikle yabancı kültürlerde de tek gözlülük, kötülükle ilişkilendirilmiştir.

Türk halklarında tek gözlü varlıklara dair mitler oldukça fazladır. Geniş coğrafyalara yayılmalarına ve farklı inançlarla temas etmelerine rağmen tek gözlü varlıklara dair inançları günümüze kadar gelmiştir. Türk mitlerinde öne çıkan Tepegöz'ün diğer tek gözlü varlıkların çoğunun nihai kaynağı olduğu düşüncesi ileri sürülebilir. Türklerin göç ettikleri bölgelerdeki inançlarla teması ve farklı dinleri benimsemesinden dolayı mitlere dış tesirlerin etki ettiği görülmektedir. Yapılan bu çalışma sonucunda Türk mitlerinde yer alan tek gözlü varlıkların genellikle kötü tabiatlı olarak değerlendirildiği, korkunç şekillerde tasvir edildikleri ve insanlara zarar verdikleri görülmektedir. Ancak Türkler farklı coğrafyalara yayıldıkları, bu bölgelerde farklı kültürlerle, dinlerle ve

inançlarla temasta bulundukları için tek gözlü varlıklara dair mitlere farklı motiflerin eklendiği anlaşılmaktadır.

2. MİT VE MİTOLOJİ

Kelime olarak mit; Yunancadaki myhtos kelimesinden gelmektedir. Lügatlerde söz, rivayet, masal vs. anlamlarına gelen¹⁰ mit kelimesi üzerine birçok araştırma yapılmış ve farklı tanımlar ortaya koyulmuştur. Mit kelimesi; TDK tarafından “*geleneksel olarak yayılan veya toplumun hayal gücü etkisiyle biçim değiştiren alegorik bir anlatımı olan halk hikâyesi, mitos*” olarak tanımlanmıştır¹¹.

Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* eserinde mythos sözcüğünün “*söylenen veya duyulan söz*” ile “*masal, efsane, öykü*” anlamına geldiği belirtmiştir. Tarihçi Heredot, mythos sözcüğünü “*tarih değeri olmayan güvenilir söz*” olarak tanımlarken filozof Platon “*gerçeklerle ilişkisiz, uydurma, boş ve gülünç bir masal*” diye tanımlamıştır¹².

Orhan Hançerlioğlu ise *Dünya İnançları Sözlüğü* adlı eserinde:

“*Yunanca uydurulmuş söz anlamına gelen mythos kelimesinden türeyen mit; masal ve efsane anlamına gelir. Ölçülü söz anlamındaki epos ve gerçeği dile getiren söz anlamındaki logos’a karşı mit ya da mitos, olağanüstü kahramanlıkları ve doğaüstü güçleri anlatan hayal ürünü sözdür. Bilgi öncesi ve dışıdır, pratikle denetlenemez, inanç alanının kapsamı içindedir. Bilgisiz insanlığın, dünyayı açıklama gereksiniminden doğmuştur. Örneğin gök gürlüyor, şimşekler çakıyor, yıldırımlar düşüyordu. Demek ki Gök-Tanrıydı, kızmıştı ve insanları cezalandırıyordu. Hiç açıklayamamaktansa böylesine hayal ürünü açıklamalar insanlığa bin yıllar boyunca yetmiştir*” şeklinde miti açıklamıştır¹³.

Kutsal öyküler olarak adlandırılan *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*’nde ise mit:

“*Tanrıların, insanların, kahramanların ve evrenin yaratılışının yanı sıra ilk günahı, ilk ölümü, tufanı, tanrıların insanları nasıl cezalandırdıklarını, ikinci planda ise avcılığın ve hayvancılığın başlangıcını bitkilerden nasıl yararlandığını, ateşin ilk kez elde edilmesini, cinsel hayatın başlangıcını, ilk ailenin, törelerin ve toplumsal kurumların ortaya çıkışını konu edinen bunları destansı ve şiirli bir dille anlatan, çoğu zaman kutsal sayılan öyküler*” şeklinde tanımlanmıştır¹⁴.

Celal Beydili, mit kelimesini; “*Gerçekliğin eski kültürde sembolik motifi şeklinde bilinen tek açıklaması*” olarak tanımlarken karakterlerini doğaüstü varlıkların

¹⁰Fuzuli Bayat, *Mitolojiye Giriş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 30.

¹¹*Türkçe Sözlük*, Haz. İsmail Parlatır-Nevzat Gözaydın vd., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 1571.

¹²Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996, s. 4.

¹³Orhan Hançerlioğlu, *Dünya İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 334.

¹⁴Sedat Veyis Örnek, *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1973, s. 25.

oluşturduğu mitin, mecaz olmadığını ve mutlak bir gerçek oluşunu belirtirken¹⁵ Yves Bonnefoy da *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*'nde “mitin kurmaca olmadığını, en üstün hakikati dile getirdiğini” ifade etmiştir¹⁶.

Fuzuli Bayat ise mit için “değerler paradigmasında dünyayı algılama, sembolleştirme, şekillendirme, kısa bir şekilde ifade etmek gerekirse hayatın ve olayların genelleştirilmiş modelidir” tanımını yapmıştır¹⁷.

Mit ve mitoloji alanında çalışma yapan Bilge Seyidoğlu, mit kelimesinin “fiction-hayal, tasavvur, illusion-gerçeğin bozulması” anlamına geldiğini, sosyologlar, etnologlar, din adamları ve tarihçilere göre ise ilkel inanışlar, kutsal gelenekler, örnek modeller anlamını taşıdığını ifade ederek mitin tanımı şöyle yapmıştır:

“Mitin herkes tarafından kabul edilebilecek bir tanımını yapmak çok zordur. Mit kutsal bir hikâyeyi kapsamaktadır. İlkel zamanlarda meydana gelmiş bir olayı anlatır. Mitte her zaman bir yaratma söz konusudur. Bazı şeylerin nasıl meydana geldiğini ve oluştuğunu ele alır. Gerçekten olan şeyleri anlatır. Mitlerdeki karakterler olağanüstü varlıklardır. Onların ne yaptıkları çok eski zamanlarda ‘Başlangıç’ zamanında biliniyordu. Mitler bu kahramanların yaratıcılıklarını gösterir. Onların kutsal ve olağanüstü oluşumlarını açıklar. Kısaca mitler, çeşitli kutsal, olağanüstü değerleri açıklarlar. Bütün bunlar dünyayı kuran ve bugüne kadar getiren gerçek değerlerdir”¹⁸.

Mit, çoğunlukla destan, efsane, usture ve masal gibi kavramlarla karıştırılmış, bu yüzden onlarla eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Efsane sözcüğü Farsça “fesane”, çoğulu “efsane”, Arapçada “usture” sözcüğünün çoğulu “esatir” olarak kullanılmıştır¹⁹. İslam Ansiklopedisinde Esaatir, “yazı yazmak” anlamına gelen “satr” kökünden türemiştir. “Ustûre” kelimesinin çoğulu olan Esâtir: “gerçeğe uymayan, asılsız ve boş sözler” anlamındadır. Bu kelimenin “Osmanlılarda hayal ürünü motiflerle dolu olaylar yani mitos ve mitoloji” için kullanıldığı ifade edilir²⁰. Kamus-i Türkî’de ise “hurafeler, eski doğu kavimlerinin uydurma tanrıları hakkındaki hikâyeleri ve garip anlatmaları” şeklinde tanımlanmıştır²¹.

¹⁵Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çev. Eren Ercan, Yurt Kitap Yayınları, Ankara 2004, ss. 373-374.

¹⁶Yves Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü I*, Haz. Levent Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara 2000, ss. 782-783.

¹⁷Bayat, *Mitolojiye Giriş*, s. 11.

¹⁸Metin Özarslan, “Mitoloji Üzerine Araştırmalar”, *Milli Folklor*, C. III, S. 24, Kış 1994, s. 58.

¹⁹Ahmet Çaycı-Mehmet Akgül vd., *Mitoloji ve Din*, Ed. Remzi Duran, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir 2012, s. 6.

²⁰Şerafettin Gölcük, “Esâtir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XI, İstanbul 1995, s. 359, 360.

²¹Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türk*, Haz. Raşit Gündoğdu-Niyazi Adıgüzel-Ebul Faruk Önal, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 81.

Mircea Eliade ise *Mitlerin Özellikleri* eserinde “Mit, kutsal bir öyküyü anlatır, en eski zamanda -başlangıçtaki- masallara özgü zamanda olup bitmiş bir olayı anlatır. Bir başka deyişle mit, olağanüstü varlıkların başarıları sayesinde, ister eksiksiz olarak bütün gerçeklik yani kozmos olsun, isterse onun yalnızca bir parçası olsun, bir gerçekliğin nasıl yaşama geçtiğini anlatır” şeklinde miti tanımlayarak kabul edilebilir bir tanım yapmıştır²².

Yukarıdaki mit tanımlarından anlaşılacağı üzere mitin tek bir tanımı yoktur. Her araştırmacı miti farklı şekillerde tanımlamıştır. Tanımlar arasında farklılıklar olsa da mitin; eski zamanlarda yaşanan olayları anlatmasıyla birlikte olaylarda yer alan kahramanların olağanüstü varlıklar olması ve mitin bir yaratılışı anlatması hemfikir olunan noktalardır.

Mitlerin doğuşlarını, anlamlarını yorumlayan ve inceleyen Mitoloji, ise ilkel veya arkaik ilmi düşüncelerin ilk denemelerini, sözlü kültür dâhilinde bile olsa nesilden nesile aktarmaya çalıştığından ilk bilimdir. Toplumda kutsal olarak kabul edilen güçlerle ilişkiyi sağlayacak bir düzen oluşturduğu için aynı zamanda mitoloji ilk ideolojidir. Sosyo-kültürel açıdan insanın iyi ve kötü olarak sınıflandırılan unsurlar çerçevesinde en az zarar görmesini, dahası evrenin düzeninde kendine özgü bir yer edinmesini denediği için mitoloji ilk siyaset bilimidir. İlkel toplumların varoluş sürecinde ortaya çıkan kaosu kozmosa dönüştüren mutlak gücün öyküsüdür²³.

Mitolojinin Türkçe’deki karşılığı “söylence bilimdir”. Ancak ilgili alanlarda “mitoloji” kelimesi kullanıldığı için bu çalışmada da “mitoloji” kavramı kullanılmıştır.

2.1. Mitlerin Özellikleri

Tek bir tanımı mümkün olmayan mitin, Eliade tarafından arkaik toplumlarda yaşandığı biçimiyle genel özellikleri şöyle sıralanmıştır;

1. Mit, olağanüstü varlıkların eylemlerinin öyküsünü oluşturur.

2. Mit, gerçek ve kutsaldır.

3. Her zaman mit, bir yaratılışla ilgilidir. Mitler, bir şeyin nasıl yaşama geçtiğini, bir kurumun, davranışın, çalışma şeklinin nasıl yaratıldığını anlatır. Bu sebeple mitler, insana özgü olan anlamlı eylemlerin örnek tiplerini oluştururlar.

²²Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, Çev. Sema Rifat, Om Kuram Yayıncılık, İstanbul 2001, ss. 15-16.

²³Bayat, *Mitolojiye Giriş*, s. 12.

4. Miti bilen insanlar, nesnelerin kökenini de bilir. Böylelikle insanlar, nesnelere hâkim olur ve onları istedikleri gibi kullanır. Burada dıştan, soyut bilgi değil de (mitin ya tören havası içinde anlatılması ya da kanıtını oluşturduğu ritüelin gerçekleştirilmesiyle) zorunlu olarak değişmez biçimde yaşanan bir bilgi söz konusudur.

5. İnsan, miti tekrar hatırlatan ve yeniden gerçekleşme noktasına getirilen olayların kutsal, coşku verici gücünün etkisine girmek anlamında yaşar²⁴.

Yukarıda verilen özelliklerden yola çıkarak mitin; kutsal ve gerçek kabul edildiği, mitte yer alan kahramanların doğaüstü varlıklar olduğu ve mitin her zaman bir yaratılışı anlattığı söylenebilmektedir. Mitler, evrenin ve insanın nasıl varolduğuna ve geçmişte yaşanan olaylara dair izah sunmaktadır. Böylelikle insanın yaşamını anlamlandırması daha da kolaylaşmaktadır.

2.2. Mitlerin İşlevi ve Sınıflandırılması

Mitoloji hakkında birçok araştırma yapan Campbell, insanlığın başından beri var olan mitlerin işlevleri “metafizik-mistik yönelim, kozmolojik yönelim, toplumsal yönelim ve psikolojik yönelim” olarak dörde ayırmıştır. Metafizik-mistik yönelim; mitolojinin ilk ve dini işlevidir. Bu işlevde diğerlerine can veren varlığın karşısında bireyde huşu, itaat ve saygı deneyimi uyandırma durumu oluşturulur. Mitin ikinci işlevi olan kozmojik yönelimde ortaya kozmoloji, bir evren imgesi koyulmaktadır. İnsana evrenin gizemi gösterilmektedir. Mitolojinin üçüncü geleneksel işlevi olan toplumsal yönelim de kurulu düzenin geçerliliği ve korunmasının sağlanmasını içermektedir. Yeterli bir mitolojinin dördüncü alanı olan psikolojik yönelimde ise bireyin merkezileşmesi ve toplumla uyum kazanması sağlanır²⁵.

Campbell’in açıkladığı mitin işlevlerine göre; ilk iki işlevde mit, evrenin gizemlerini insanlara açıklamaktadır. Üçüncü işlev ise sosyolojik bir fonksiyondur. Mitler toplumsal bir düzeni desteklemektedir. Dördüncü işlev ise psikolojik bir fonksiyondur. İnsanın ruhunun derinliklerine ulaşmasını ve toplumla uyumlu yaşaması gerektiğini öğretmektedir.

²⁴Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s. 28.

²⁵Joseph Campbell, *Yaratıcı Mitoloji Tanrının Maskeleri*, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, Ankara 1994, s. 615, 617, 627, 629; Joseph Campbell-Bill Moyers, *Mitolojinin Gücü*, Çev. Zeynep Yaman, MediaCat Kitapları, İstanbul 2013, s. 53.

Eliade ise mitin işlevlerini şu şekilde belirtmiştir: “*Bütün ritlerin ve bütün anlamlı insan etkinliklerinin (evlilik, beslenme, çalışma, sanat, eğitim ya da bilgelik gibi) örnek oluşturacak modellerini ortaya koymaktadır*”²⁶.

İnsanların yaşamında önemli bir yer tutan mitler, genel kategoriler ve özel kategoriler olarak iki kategoride tasnif edilmektedir. Genel kategoriler, bütün milletlerde görülen mitler olmakla beraber dört ana başlık altında incelenebilir: Dünyanın ve evrenin yaratılmasını konu alan *Kozmogonik mitler*, *türeyiş mitleri*, *ilk insanın yaratılması mitleri* ve zamanın oluşmasını konu alan *takvim mitleridir*²⁷.

Özel kategoriler ise her kavimde bulunmayan ya da kavimlerin birinde mevcut olmasına rağmen başka bir kavimde görülmeyen mitlerdir. Başlıca özel mitolojik kategoriler şunlardır: Teogoni (tanrılar hakkında) mitleri, köken (etiyojik) mitleri, totem mitleri ve kahramanlık mitleri, dünyanın sonu (eskatoloji) hakkında mitlerdir²⁸. Bu sınıflandırmalardan da anlaşılacağı üzere, mitler insanın doğumdan ölüme kadar olan tüm yaşamını açıklamaktadır.

2.3. Mit-Din İlişkisi

Bugüne kadar mitoloji ve din arasında ilişkiyi inceleyen çalışmalar genel olarak birbirine zıt iki eksenle yapılmıştır. Birinci eksenle mitoloji ile dini aynılaştıranlar, mit ile dinin aynı anda ortaya çıktığı görüşünü savunanlar ve mitleri, dini inançların bozulmuş birer varyantı olarak tanımlayanlar yer alırken; ikinci eksenle mitoloji ve din arasında hiçbir bağ olmadığını savunanlar veya mitolojiyi dinlere kaynaklık yapan bir fenomen olarak görenler bulunmaktadır²⁹. Bayat, mitoloji ile din arasındaki ilişkinin bütün çelişkili varsayımlara bakmaksızın mitolojik bütünlük içinde değerlendirildiğinde mitin, dinin potansiyel kaynağı olduğunu veya dinin sistemleşmiş, kurallaşmış mit olduğunu belirtir³⁰.

Beydili de mit ve din konusunda :

“*Mit genellikle, bir kültür şekli olarak ve mitoloji de bir bilim olarak dinden ayrılamaz. Dinle mit arasındaki bağ, her zaman kendini gösterir. Mitle dinin birbirinden ayrılması, mitolojik düşünceyle yaşayan bir halkın ruh hayatını anlama olanağını ortadan kaldırır. Çünkü cemiyetin gelişiminin ilk çağlarında, mitolojiyle din bir bütünlük içinde olup etnik-kültürel düşünceye güç veren enerji kaynağı olarak birlikte hareket etmişlerdir. Kült sistemine bağlı olduğundan, her bir mit, içinde dinî içerik de taşır. İnsan uygarlığında normal mantığın kurallarına en az uyan olay, mit ve din olayıdır. Mit ilk*

²⁶Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s. 18.

²⁷Bayat, *Mitolojiye Giriş*, ss. 15-16.

²⁸Bayat, *Mitolojiye Giriş*, ss. 15-16.

²⁹Bayat, *Mitolojiye Giriş*, s. 79.

³⁰Bayat, *Mitolojiye Giriş*, s. 87.

bakışta, birbirinden aynı fikir ve düşüncelerden ibaret kaos görünümü yaratabilir. İlahi hikmet olağanüstü ve bilinç ötesidir. Onun için de sadece aklın ve zekânın gücüne dayanarak inanan gizli yönlerini ortaya çıkarmak mümkün değildir. Ancak inanan bu gizli yönleri, sağlam bir zekâyla da çelişki içinde değildir” diyerek mit ile dinin yakın ilişkisini anlatmıştır³¹.

İnsanın varolduğu günden beri din de mitoloji de onunla beraber varolmuştur. Din ve mitoloji arasındaki ilişki konusunda görüş farklılıkları bulunsa da inançla alakalı olan mitoloji, tarih boyunca dinlerin algılanmasını ve açıklanmasını sağlamıştır.

2.4. Mit-Masal İlişkisi

Miti tanımlayan birçok araştırmacı onu masal, efsane, destan olarak tanımlamıştır. Bu tanımlama mitin; masal, efsane ve destan ile yakından ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bu ilişkileri yakından inceleyecek, olursak mit ile masal birbirine en çok karıştırılan türlerdendir. Mit ve masal ile ilgili en kesin ilişki tanımını Grimm Kardeşler yapmıştır. Onlara göre masal, bir mit formu olarak açıklanmalıdır. Daha doğrusu Tanrılar miti denilen kavramı, masaldan başka yansıtan ikinci bir tür yok gibidir³².

Masal, bilinen-yaşanılan bir mekân ve zaman algısıyla oluşur. Efsane ise ilahi gücün dünya ve birey üzerindeki etkisini dile getirir ve işlevsel olarak insanlık tarihinde kendine mahsus bir yer edinir. Pospelov’a göre mitler, masalların kaynağıdır. Wilhelm Wunt ve Andrew Lang’a ve göre masallar, bu metinlerin en eski kaynağı, orijinalidir. Şükrü Elçin’e göre ise mitler sözlü gelenekte yaşayan anonim masallar olarak adlandırılmaktadır³³.

Eliade, eskiden yaşayan toplumun gerçek öykü olarak nitelendirilen miti, yalancı öykü olarak adlandırılan masaldan ayırt ettiklerini belirtir. Eliade, masal ve mit arasındaki ayrımı şu şekilde yapar:

*“Gerçek öyküler olarak adlandırılan mitlerde yer alan kişiler tanrısai, doğaüstü, göklerle veya yıldızlarla ilgili varlıklardır. Yalancı öykü denilen masalda anlatılan olağanüstü kahramanlardır. Mitlerde kutsal ve doğaüstü olanla, masallarda ise dindışı bir içerik vardır. Ayrıca mitler, masallar gibi herkesin içinde anlatılmaz. Mitler genellikle dine yeni giren gençlere ve yaşlı hocalara kutsal bir zamanda (genellikle kışın yalnızca gece veya sonbaharda) ezberden okunur”*³⁴.

Sonuç olarak mitler ve masallar arasında yakın bir ilişki bulunsa da farklı türlerdir. İki türün arasında bariz farklar bulunmakla beraber masallar, mitoloji için önemli

³¹Beydili, a.g.e., s. 378.

³²Reyhan Gökben Saluk, “Mit ve Mitoloji”, *Türk Mitolojisine Giriş*, Ed. Fatma Ahsen Turan-Meral Ozan, Gazi Kitabevi, Ankara 2017, s. 13.

³³Saluk, a.g.m., s. 14.

³⁴Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s. 18-19.

kaynaklar olmuştur. İnanırlılığını, kutsallığını kaybeden mitler masal ve efsaneye dönüşmüştür.

2.5. Mit-Efsane İlişkisi

Mitle iç içe geçmiş başka bir tür ise efsanedir. Çoğu araştırmada mitten bahsedilirken efsane tanımı kullanılır. Masaldan sonra Türk halk edebiyatında en yaygın tür olan efsane, inançları yansıttığı için mitlere en yakın tür olarak belirlenmiştir³⁵.

Beydili de *“Kahramanlık efsanelerinin en önemli kaynağı mitlerdir. Efsanenin en eski tipi, ilk atalar ve kültürel kahramanlar hakkında yazılan mitolojik hikâyelerdir. Aslında efsane ilk aşamasında, mitolojik zeminde oluştuğu için içerik itibariyle mitin bir şeklidir. Evrensel modeli koruyan arkaik efsanelerdeki kahraman motifleri, mitolojik kaynaklıdır. İlk ata ve kültürel kahraman tipleriyle genetik bağlılık içindedirler”* diyerek mit ve efsane arasındaki yakınlığı ifade eder. Aynı şekilde mitoloji konusunda çalışan bilim insanlarının ulaştığı sonuca göre etnogonik ve kozmogonik mitler ve kahramanlık efsaneleri aynı denecek kadar yakındır. Nitekim Şamanizm ile bağlantılı olan tören içerikli efsaneler de genellikle takvim mitleri üzerinde oluşmuştur³⁶.

Bayat, mit ile efsane arasındaki benzerlik ve farklılıkları şu şekilde anlatır:

“Mit bir izah şeklidir. Bu yüzden bir kutsiyet arz eder. Efsaneler de kutsiyet bildirdiği için mit ve efsaneyi birbirine yakın kılmaktadır. Mit inanılan, yaşanıldığı kesin olarak kabul edilendir. Mitin esas özellikleri olağanüstü olaylardır. Efsanelerde olağanüstü varlıkların bulunduğu, inandırıcılık özelliğine sahip bir türdür. Mit ve efsanenin bu yönleri onları benzer kılmaktadır. Mit olaylarını içeren zaman, genelde mitolojik bir zamandır ve tarihten önce gibi değerlendirilir. Efsane zamanı daha çok tarihilik vasfını taşımaktadır. Mitin genel problemi dünya yaratılışını, insan türeyişini, evren sonunu, eşya ve hadiselerin oluşum sebeplerini açıklamaktadır. Efsaneler bireysellik arz ettikleri gibi yerel unsurlarla donatılmıştır. Mit kahramanı bireysellikten sıyrılmış, kolektifin istek ve beklentilerini karşılayan bir tip iken efsane kahramanı şahsi istekleri ön planda olan, daha çok kolektifin bireyidir. Mitler insanı zamandan ve fani olandan uzaklaştırırken efsaneler yaşamın fani olduğunu dile getirir. Mitlerdeki kahramanlar seçkin kişilerdir. Efsanelerde ise kahramanlar seçkin kişiler olduğu gibi sıradan kişiler de olabilmektedir. Önemli bir farklılık da mitler, genelde dünya düzenini, modelini anlatırken efsanenin böyle bir işlevi bulunmamaktadır. Efsaneler yerel karakterler arz etmekle birlikte bir mesaj vermekle yükümlüdür”³⁷.

³⁵Bayat, *Mitolojiye Giriş*, s. 114.

³⁶Beydili, *a.g.e.*, s. 382.

³⁷Bayat, *Mitolojiye Giriş*, ss. 121-122.

Mitin yerine efsane kelimesi kullanılmış olsa da mitle efsane farklı türlerdir. Gerçek kabul edilmeleri yönüyle benzer olan mit ve efsane, çeşitli açılardan birbirinden ayrılmaktadır.

Mitin efsane ve masal ile olan ilişkisini Alimcan İnayet şu şekilde göstermiştir:

Tablo 1. Mit-Efsane-Masal İlişkisi

TÜR	İNANMA	ZAMAN	YER	KABUL EDİLİŞ TAVRI	TEMEL KARAKTERLER
Mit	Gerçek	Uzak geçmiş	Farklı bir dünya Erken veya diğer	Kutsal	İnsan dışı varlık
Efsane	Gerçek	Yakın geçmiş	Günümüz dünyası	Kutsal veya değil	İnsan
Masal	Kurmaca	Herhangi bir zaman dilimi	Herhangi bir yer	Kutsal değil	İnsan veya diğer

Kaynak: Alimcan İnayet, *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/ Celmoğuz*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 13.

2.6. Mit-Destan İlişkisi

Mitolojiyle ilişkisi olan başka bir edebi tür de destandır. Destan kelimesi Türkçe'ye, İslâmiyet'in kabulünden sonra “efsane, mesel, hikâyet-i güzesteğân” anlamında kullanılan Farsça kökenli “dâstân” kelimesinin ses ve anlam değişikliğine uğramasıyla girmiştir. Sözlü gelenek ortamında halk diliyle oluşan destan, ezgi eşliğinde söylenen, kahramanların olağanüstü maceralarını anlatan ve öykülemeye dayalı uzun şiirlerin genel adıdır. Türk destan araştırmalarında “arkaik destan” olarak kaydedilen birtakım olaylar, unutulmuş destanların kalıntıları olabileceği gibi, mit veya efsane gibi halk anlatılarının diğer türlerinden biri veya sözlü tarih de olabilmektedir³⁸.

Sözlü edebiyat geleneği içinde oluşturulan ve anlatılan birçok destanın varlığını hissettiren bazı bilgilere sahip olmak ile destana sahip olmak farklı şeylerdir. Bir destanın oluşması ve günümüze kadar varlığını sürdürmesi için çeşitli safhalardan geçmesi

³⁸M. Öcal Oğuz, “Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları”, *Milli Folklor*, S. 62, Yaz 2004, s. 5.

gerekmektedir. Destanların oluşum safhası ve şartları beş ana başlık altında toplanabilmektedir:

1. Destan Devri: Bir destanın ortaya çıkması için destanı yaratacak halkın “destan devri” olarak adlandırılabilen bir dönemde yaşaması gerekmektedir. Destan devri adı verilen dönem, mitolojik unsurların toplum hayatındaki etkisini şiddetle sürdürdüğü ve “Alp Tipi”nin toplum hayatını yönlendirdiği bir dönemdir.

2. Sözlü Gelenek: Bir destanın ortaya çıkması için bir toplumda edebiyat ve kültür verilerinin nesilden nesile aktarıldığı sözlü gelenek ortamının olması gerekmektedir.

3. Vak’a: Destanın oluşum safhasında toplumu derinden etkileyen ve destanın oluşumunu sağlayan çekirdek bir olayın varolması gerekmektedir. Bu olay, başarı veya felaket olabileceği gibi aynı zamanda diğer kültürlerden alınmış bir konu ya da ozanlar tarafından iyi kurgulanmış bir çekirdek anlatı da olabilmektedir.

4. Ozan: Toplumu derinden etkileyen ve nesilden nesile aktarılan bu olayın ilk olarak ozan tarafından bir edebiyat ürününe dönüştürülmesi gerekmektedir. Yani bir ozan, bu olayı destanlaştırılmalı ve diğer ozanlardan tarafından da nesiller boyunca anlatılmalıdır.

5. Tespit: Sözlü gelenek ortamında yaşayan bu olay destan devri tamamlanmadan yazıya geçirilmelidir. Destan devrini tamamlayan toplumlardan tespit edilen metinler destan özelliğini yitirmektedir³⁹.

Mitler gibi toplumun en eski dönemine ait destanlar genellikle doğal destanlar ve yapay destanlar olmak üzere iki alt başlıkta ifade edilirler.

1. Doğal destanlar olarak tanımlanan destanlar, yazarı belli olmayan destanlardır. Bu destanlar eski dönemlerde yaşanmış olayları konu alan sözlü destan türü olmakla beraber Türk edebiyatında doğal destanlar; İslamiyet öncesi ve İslami dönem olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

2. Yapay destanlar ise yazarı belli olan destanlardır. Günümüze daha yakın tarihlerde yazıya geçirilmiş bu destanlarda olağanüstü durumlara yer verilmiştir⁴⁰.

Bayat’a göre mit ve destan arasındaki ilişki şu şekilde anlatılmıştır:

³⁹Oğuz, *a.g.m.*, ss. 6-7.

⁴⁰Çaycı vd., *a.g.e.*, s. 7.

“Mit ve destan ilişkisi, mekanik bir ilişki olmayıp, destanın mitten türemesi veya mitin sonraki gelişmesi olması fikrine kaynaklık yapmaz. Nitekim mit ve destan gerek yapısı gerekse işlevi bakımından özgün tabiatlıdır. O halde mit ve destan ilişkisi destanların mitten türemesi gibi bir formül üzerinde kurulamaz. Mit-destan ilişkisinde birbirine karşılıklı tesir gösteren olaylar mevcuttur. Mitolojik düşünce, destanın oluşmasında ve şekillenmesinde önemli bir yerde olduğu gibi destan da mitolojik düşüncenin dış görünümüdür”⁴¹.

Bayat, mit ile destan arasındaki benzerlik ve farklılıkları şu şekilde açıklamıştır:

“Mitolojide her şey iki kutba ayrılmaktadır. Destanda bu durum epik kural çerçevesinde korunurken kutsallık arz etmemektedir. Mitlerde orta tip insanlara yer verilmezken destanda kahramana yardımcı tipler bulunmaktadır. Mitolojik kahraman hem tanrısal güce sahiptir hem de mükemmeldir. Destan kahramanı ise sadece fiziksel güce sahiptir ve zayıflık gösterebilmektedir. Mitolojide aile, vatan, millet kavramları bütünlük halinde verilirken destanda bunlar belirgin özellikler içinde verilmiştir. Mitlerdeki kutsal güçlerin yerini destanda erenler, pirlar almaktadır. Mitte dünya gök, yer ve yeraltı olarak üçe bölünürken destanda sadece kahramanla düşmanın yaşadığı mekân bulunmaktadır. Ayrıca destanda mitten gelen değerler yaşatılırken mitolojide olmayan sosyalleşme ortaya çıkmaktadır”⁴².

Destanlar, mitolojik unsurları içermesi açısından önem arz etse de mitten farklı bir türdür. Destanların kutsallık arz etmemesi, kahramanın doğaüstü güçlere sahip olmaması ve olayların geçtiği mekânlar açısından mitlerden ayrılmaktadır. Fakat yine de destanlar da masallar ve efsaneler gibi mitolojinin önemli kaynaklarından biridir.

3. TÜRK MİTOLOJİSİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Türk kültüründe yer alan tanrı inancı, doğaüstü olaylar, kutsal ruhlar, kahramanlar, bütün canlıların ve evrenin yaratılışı hakkındaki sözlü ve yazılı anlatımlar Türk mitolojisi olarak değerlendirilmektedir⁴³.

Türk mitolojisinde mitler:

“Paylaşılan bir geçmiş, hayatı besleyen bir şimdiki zaman ve önceden kestirilebilir bir gelecek zaman içerisinde, Türk kültürünün mensuplarını birleştirerek uğrunda, millet fertlerinin hayatlarını bile gözden çıkarabileceği idealleri, prensipleri, değerleri ve davranışlarının menşeleri olmakla birlikte Türk milletinin inançlarının ve manevî değerlerinin somut ve anlaşılabilir bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır”⁴⁴.

Türk mitolojisinin ana karakteri şu şekilde anlatılabilir:

“Türk halklarının mitleri bir pınardan su içmiş, aynı görüşler dünyasından beslenmiştir. Buna göre de, onların mitleri birbirine çok yakındır, çoğu vakit birdir. Türk dünyasının miti daha çok hayatla, onun yaşadığı çevreyle, yaşam tarzıyla, doğadaki

⁴¹Bayat, *Mitolojiye Giriş*, s. 102.

⁴²Bayat, *Mitolojiye Giriş*, ss. 110-111.

⁴³Çaycı vd., *a.g.e.*, s. 105.

⁴⁴Melek Erdem, “Türk Mitolojisi”, *Doğu ve Batı Mitolojileri*, Ed. Esra Kökdemir-Ayşe Gül Fidan, Delta Kültür Yayınevi, Ankara 2020, s. 131.

*“dost-düşman” ilişkisiyle ortaya çıkar. Bu mitin merkezinde insan, onun zayıf, güçlü ve güçsüz yönleri, onu çevreleyen doğa ve doğa olayları dururdu. Demek oluyor ki, Türk mitolojisini doğa ve insanın karşılıklı ilişkileri yaratmıştır”*⁴⁵.

Türk mitolojisinde birçok mitin, önceki çağlarda hakikaten vuku bulan ve sahip olunan bir anlatım hükmünde, kültürel hususiyetleri, dinî inanışları gibi konular etrafındaki kozmolojik açıklamalar temelinde ortaya konduğu görülmektedir. Türk kültüründe, Türk milletinin kendi dünya görüşüne uygun gelen şeyleri kurmak için kendi tarzındaki yapı blokları kullanılmıştır. Kültürel değerleri, davranışları, millî gururu taşıma maksadı ile ortaya konmuş olan Türk mitleri, kahramanlarının hareketlerinden ve o kültür mensuplarının tarihi yerleşimlerinden dolayı zaman ve yer açısından özel mevkilere bağlanmaktadır⁴⁶.

XX. yüzyıla kadar üzerinde çalışma yapılmayan Türk Mitolojisinde ilk araştırmalar Yunan Mitolojisi hayranlığı ile başlamıştır. 1935 yılında Türkiye’de Yunan ve Latin Dil Edebiyatı bölümlerinin açılmasının ardından 1940’lı yıllarda klasik eserleri çeviri etkinlikleri sonucunda Mavi Anadolucular adı verilen bir grup tarafından Anadolu Mitoloji üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Fuzuli Bayat’a göre Avrupa’da eğitim gören bu aydınlar kendi kültürlerine yabancı olmakla beraber Yunan-Roma kültürü hayranıdır. Fakat bu hayranlığı Anadolu adı altında öğrenmeye uğraşmışlardır. Anadolu’nun Türklerden önceki kültürlerine sahip çıkan Mavi Anadolu (Mavi Hümanizma, Mavi Yolculuk) adı verilen hareketin başında İsmet Zeki Eyüboğlu, Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Halikarnas Balıkcısı gibi isimler yer almaktadır. Bayat’ın bir anlamda modern Batıcı’ların devamı olarak gördüğü bu grup, Anadolu insanının kökenini Yunan’a ve Helen’e bağlamaktadır⁴⁷.

Bilinen bir gerçek de Yunan filozofları adı verilen bu kişilerin çoğunun Yunan olmadığıdır. Bu filozofların bir kısmı Mezopotamya, Suriye ve Ege coğrafyalarının ürünlerinden etkilenmiştir. Bunları görmezden gelen Mavi Anadoluculara göre, millet sınırının anlamı ortadan kalkmış, milli kökler geçmişte bu bölgede yaşayan bütün milletlere bağlanmıştır. Bu durum da Türk mitolojisinin Türkiye’de geç başlamasına neden olmuştur⁴⁸.

⁴⁵Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Abc’si*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998, ss. 14-15.

⁴⁶Erdem, “Türk Mitolojisi”, s. 131.

⁴⁷Bayat, *Mitolojiye Giriş*, ss. 35-36.

⁴⁸Bayat, *Mitolojiye Giriş*, s. 36, 102-103.

Türk mitolojisinin öğrenilmesini zorlaştıran objektif ve sübjektif sebepler de bulunmaktadır. Objektif sebeplerin başında Türklerin çok geniş bir coğrafyaya yayılmaları ve istikrarsız bir yaşam sürmeleri gelmektedir. Başka bir sebep ise göçebelikten kaynaklı olarak göçlerin sonucunda Türk kavimlerinin birbirinden ayrı kalması, bütünü parçalanması ve bazı durumlarda da ayrı ayrı mitolojik öğelerin yozlaşmasıdır. Kùltürler arasındaki etkileşim de Türk mitolojisinin inanç boyutunu, merasim özelliğini biraz da olsa değiştirmiş ve bazı motiflerin ilkel şeklinin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Bunlara ek olarak, Türklerin mitlerini yazıya geç dönemlerde geçirmesi de Türk mitolojisinin öğrenilmesini zorlaştıran objektif sebeplerden biridir. Sübjektif sebeplerin başında ise Türklerin son dönemlere kadar inançları, tarihleri ve kùltürleri ile ilgili bilgileri yazmamış olmaları gelmektedir⁴⁹.

Geç dönemlerde araştırmaya başlanan Türk mitolojisi, dünyanın diğer mitolojilerinden farklıdır. Bayat bu farkları şu şekilde sıralamıştır:

- a) Türklerin psikolojik durumu ve dünyaya bakış açıları farklıdır.
- b) Türk mitolojisinde Mısır, Yunan, Hint mitolojilerinden farklı olarak çoktanrıcılık inancı yoktur.
- c) Türk mitolojisi akılcı bir mitolojidir. Hiçbir olay mantıksız görülmez ve eğlence izlenimi bırakmaz.
- d) Türk mitolojisinde türeyiş, koruyucu ruhlar ve demonik (cin/şeytan gibi) varlıklar hakkındaki anlatılar ağır basmaktadır.
- e) Türk mitolojik metinleri dağınıktır ve bu metinler; şaman inançları ve pratikleri, tercüme edebiyatı, taş kitabeler, arkaik destanlar vs. içinde erimiştir⁵⁰.

Türklerin tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren inançlarına bakıldığında ilk dinlerinin tek bir yaratıcıya dayanan “Gök-Tanrı” dini olduğu tespit edilmiştir⁵¹. İslam’a kadar tüm Türklerde resmi din olarak kabul edilen Gök-Tanrı, Türklerin dini-mitolojik sisteminde ana kült olarak adlandırılmıştır⁵².

⁴⁹Bayat, *Mitolojiye Giriş*, s. 19.

⁵⁰Bayat, *Mitolojiye Giriş*, s. 20.

⁵¹Fatma Ahsen Turan, “Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı”, *Türk Mitolojisine Giriş*, Ed. Fatma Ahsen Turan-Meral Ozan, Gazi Kitabevi, Ankara 2017, ss. 44-45.

⁵²Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi I (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s. 215.

Türklerin inanç sisteminde en yüce varlık olan Gök-Tanrı, itikadın merkezindedir ve tam iktidar sahibidir. Gök-Tanrı inancının esaslarını kaynaklardan az da olsa tespit etmek mümkündür. Kitabelere göre Gök-Tanrı, kâinatın yaratıcısıdır. Türk milletlerinin hakanlık kurması Gök-Tanrı isteği üzerine olur. Hakan, Türklere tanrı tarafından verilir. Savaşlarda Gök-Tanrı'nın iradesiyle zafer kazanılır. Gök-Tanrı, insanların hayatına doğrudan müdahale edebildiği gibi buyruklarına uymayanı cezalandırır. Bağışladığı ülüğ (kısmet)'ü ve kut'u lâıyk olmayanlardan geri alan Gök-Tanrı bitkiyi canlandırır, şafak söktürür ve istediğine can verip istediğinden canı alır⁵³.

Türklerin inanç sisteminde yaygın ve hâkim olan tek tanrı bulunmaktadır⁵⁴. Bahaeddin Ögel de Türklerdeki tek Tanrı inancının hâkim olduğunun örneklerle altını çizmiştir⁵⁵. Türk inanç sisteminde tek Tanrı inancı hâkim olsa da farklı Türk kavimlerine göre Tanrıların isimlerinde değişiklik görülmektedir. Türk mitolojisinde Tanrı tanımlamaları içinde “*Gök-Tanrı-Kök Tengri, Kuday, Ürüing Ayı Toyon, Tengere Kayra Han, Abıyaş Kan, Ülgen ve Kurbıstan, Iduk*” gibi isimler kullanılmaktadır. Türk mit ve destanlarında “*Gök-Tanrı-Kök Tengri, Ürüing Ayı Toyon, Kayra Han ve Ülgen*” karşımıza en çok çıkan isimlerdir⁵⁶.

Türk mitolojisinin temelinde Şamanizm de yer almaktadır. Şamancılık veya Kamcılık olarak da bilinen Şamanizm; “*bir dinden ziyade merkezinde şamanın yer aldığı, kendine has inanç ve ritüelleriyle farklı formları bulunan vecde dayalı bir yöntemdir*”⁵⁷. Şamanizm kelimesi, Kuzey Asya halkları arasında “sihirbaz, büyücü” anlamınlarında kullanılan Şaman kelimesinden türemiştir. Bu kelimeye karşı Türkçe-Tatarca, Altayca kam, Yakutça ojun, udoyan (kadın şaman), Moğolca bö, büga, bögä, udugan (kadın şaman), kelimeleri kullanılmaktadır⁵⁸.

Şaman kelimesi, sihir ve büyü yapan kişilerin uygulayıcısını belirtmek için sihirbaz, büyücü karşılığı olarak kullanılmıştır. Şaman adı verilen kişiler uyguladıkları yöntemleri sayesinde hastaları tedavi etmişlerdir. Kaynaklarda kam olarak geçen şaman, Şamanizm'e bağlı kavimlerde ruhlarla insanlar arasında aracı rolünü oynayan, dininin

⁵³İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, ss. 308-309.

⁵⁴İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 55.

⁵⁵Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişim Çağları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, ss. 160-161.

⁵⁶Çaycı vd., *a.g.e.*, s. 106.

⁵⁷Harun Güngör, “Şamanizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 325.

⁵⁸Mircea Eliade, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitapevi, Ankara 1999, s. 22; Saadettin Buluç, “Şamanizm”, *Türklük ve Şamanlık*, 4. Baskı, Ekler kısmı, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s. 111.

ayin ve törenlerini yapan, ruhlarla fani insanlar arasında aracılık eden bir nevi din adamıdır⁵⁹.

Şamanizm inançlarının yanında Türk mitolojisi; Zerdüştilik, Manihaizm, Budizm, Hristiyanlık, Lamaizm ve İslam gibi çeşitli din ve inançların tesiri altında kalmıştır. Ancak Türkler zamanla din değiştirmiş ve yeni inanç sistemlerinden birtakım unsurlar almış olsalar da iman ve inanç bağlamında her zaman eski mitolojik inançlarına bağlı kalmışlardır⁶⁰.

Birçok din ve inancın tesiri etkisinde oluşan Türk Mitolojisinde, maddelerinde yaşayan ve kendilerine ait görevleri olan ruhlara/iyelere inanç vardır⁶¹. İye/İze//Yiye/Eye olarak da bilinen bu ruhlar hami (koruyucu), habis (sakınılması gereken) ruhlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Ak ve Kara iyeler olarak tanınan bu ruhlar, hayatın her kesiminde görülebilmektedir⁶².

Türk mitlerinde başlıca konu diğer mitlerde olduğu gibi yaratılıştır. Dini ve mitolojik metinlerde yaratılışın nedeni tam olarak anlaşılamasa da evreni ve canlıları yaratma eylemini gerçekleştirenin “Tanrı” olduğu düşüncesi ortaktır. Evrenin, dünyanın, insanın ve eşyanın yaratılışı ile ilgili olarak farklı Türk kavimlerinde ortak mitler bulunmaktadır⁶³. Türkler, en eski çağlardan itibaren bir evren tasavvurunda bulunmuş ve kâinatı yer ve gök olarak bölünmez bir bütün gibi düşünmüşlerdir⁶⁴.

Yer ve gök arasında insanın yaratılmasıyla beraber olay bütünlüğü sağlanmıştır. Yer ve göğün yaratılma tasavvufundan sonra da Türk mitolojisinde iyi insanların ruhlarının göğe Tanrı’nın yanına, cennete, kötü insanların ruhlarının yer altına, cehenneme gittiği düşüncesi oluşmuştur⁶⁵.

Geniş bir kozmogoni anlayışına sahip olan Türk mitolojisinde, farklı Türk kavimleri arasında değişiklik gösteren yaratılış mitleri bulunmaktadır. Yine Türk kozmogoni mitlerinde güneş, ay ve yıldızlar kutsal kabul edilmiş ve onlara saygı

⁵⁹Mehmet Mandaloğlu, “Türk Kültür Çevresinde Şamanizm ve Şamanlık Meselesi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, Aralık 2011, s. 112.

⁶⁰Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi I*, s. 21, 24.

⁶¹Süheyla Sarıtaş, “Türk Mitolojisinde Ak İyeler”, *Türk Mitolojisine Giriş*, Ed. Fatma Ahsen Turan-Meral Ozan, Gazi Kitabevi, Ankara 2017, s. 49.

⁶²Yaşar Kalafat, “Orta Doğu Örneklemeleri ile Türk Kültürlü Halklarda Mitolojik Dişi/İyeler Ruhlar”, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, *Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyet’in Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*, 29-31 Mayıs, Elazığ 2009, ss. 386-387.

⁶³Çaycı vd., *a.g.e.*, ss. 111-112.

⁶⁴Beydili, *a.g.e.*, s. 337.

⁶⁵Ali Ahmetbeyoğlu-Hüseyin Şen, “Eski Türk Dininin Kozmogonisi ve Kozmogonisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXIX, S. 234, Mayıs-Haziran 2018, s. 62.

duyulmuştur. Bu mitler aşağıda coğrafyalara göre ayrılmış Türk kavimlerinde daha detaylı anlatılmıştır. Türk mitolojisinde evrenin yaratılışıyla ilgili birçok mit olduğu gibi dünyanın sonuyla ve tufanla ilgili mitler de bulunmaktadır.

Türk milli kültürünün temelini oluşturan Türk mitolojisi; Orta ve İç Asya'da paleolitik devirlerden beri gelişip bozkır kültüründe yeniden şekillenen ve proto-Türklerce farklı bir bütün haline getirilerek yeniden ortaya çıkan bir oluşum sürecine sahiptir. Bu süreçte erken devirlerde Türkler ve komşuları arasında çok daha eski dönemlerden itibaren Şamanizm ile birlikte ata kültleri, doğa kültleri, hayvan kültleri görülmektedir⁶⁶. Türklerde bu kültler için ayrı ayrı tanrılar tahsis edilmemiş, onlara tapılmamıştır. Kült kavramı içerisinde değerlendirilen atalar, ağaç, su, dağ, vb. unsurlar tanrı olarak değil tanrısal kabul edilmiştir. Bunlardan her biri de Tanrı'yı sembolize ederek Tanrı kut'unun kaynağı görülmüşlerdir⁶⁷.

Türk mitolojisinde hayvanlar da oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Türkler tarih içinde pek çok hayvanı tanımıştır. Bu yüzden Türk mitolojisinde insan kahramanların kendisini iyi işler yapan ve güçlü hayvanlarla özdeşleştirmeleri oldukça fazladır. Böylece Türk mitlerinde öne çıkan hayvanlar, Türk sanatına yansımıştır. Türkler bazı efsanevi hayvanların varlığına inanmakla beraber mezarların başına bu hayvanların heykellerini diktikleri bilinmektedir. Zaman içerisinde farklılık gösterse bile birçok hayvan kutsal kabul edilmiştir. Bu hayvanlardan bazılarının kötülük getirdiğine inanılırken bazı hayvanları ise aileden biri olarak kabul etmişlerdir. Bugün bile Türk inançlarında hala kutsal kabul edilen hayvanlar yer almaktadır⁶⁸.

Sonuç olarak, Türk Mitolojisi; Gök-Tanrı, Yer-Sub adı verilen tabiat kuvvetleri, atalar kültü, Şamanizm ve diğer dinle inançlar etrafında oluşmuştur. Türk mitleri, Türklerin yaşadıkları coğrafya, temas ettikleri kültürler ve benimsedikleri dinler doğrultusunda değişime uğramış olsa da özlerini kaybetmemiş ve günümüze kadar gelmişlerdir.

⁶⁶Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 13.

⁶⁷Pervin Ergun, "Türk Mitolojisinde Ağaç Kültü", *Türk Mitolojisine Giriş*, Ed. Fatma Ahsen Turan-Meral Ozan, Gazi Kitabevi, Ankara 2017, s. 109.

⁶⁸Yunus Emre Tansü-Baran Güvenç, "Eski Türk Mitolojisinde Hayvan Motifleri Üzerine Düşünceler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXI, S. 218, Ekim 2015, s. 2; Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004, s. 28, 141.

4. DÜNYA MİTOLOJİSİNDE TEK GÖZ MOTİFİ

Canlıların görme eylemini gerçekletiren göz, bir organ olmanın ötesinde çeşitli anlamlar içermektedir. Mitlerde iyi-kötü, koruyucu-yıkıcı ve ilahi-şeytani gibi düalist güçlere sahip olan göz, eski dönemlerde yaşayan insanların hayatını şekillendirdiği dini inançlarında sembolik bir role sahiptir. Göze yüklenmiş olan bu karşıt özellikler dönemin dini inançlarını yansıtan birçok unsurda yer almasına sebep olmuştur. Bilimsel bilgilerden oldukça uzak olan bu halklar, yaşadıkları olağanüstü vaziyetlere sembolik bir anlam yükledikleri için hayatlarını dini inançları doğrultusunda sürdürmüşlerdir. Bu halkların göze yükledikleri çeşitli sembolik anlamların, günümüzde dahi bazı topluluklarda varolduğu bilinmektedir⁶⁹.

Gözün belli güçlere sahip olduğu inancının kökeni Antik Mezopotamya, Mısır ve komşu bölgelerden İsrail'e kadar uzanmaktadır. Bu toplumlarda oldukça yaygın olan göz sembolizmi ilahi olmanın yanında kem gözle yani şeytanilikle bağlantılı olduğuna inanıldığı için göze olumsuz anlamlar yüklenmiştir⁷⁰. Özellikle tek göz, nazarla ilişkilendirilmekte ve kökeninin kötü ruhlar olduğuna inanılmaktadır⁷¹.

Zaman içerisinde tek göze, yüklenen olumsuz anlamlar, kavimler arası yaşanan kültürel etkileşim sonucunda birçok halkın mitolojisinde yer almıştır. Böylece tek gözlü varlıklar, Mısır ve İskandinav mitleri haricinde genellikle kötülükle nitelendirilmiştir. Çok eski zamanlardan beri var olan Mısır ve İskandinav mitlerinde tek gözlü Tanrılar, ilahi ve kutsal varlıklardır. Bu mitlerdeki tek gözlülük doğuştan değil, sonradan tek gözlerini kaybetmeleri ile oluşmuştur. Bu tanrılar zaman içerisinde tek gözlü olmaları ile ön plana çıkmışlardır.

Yunan, Uzakdoğu, Avrupa, Slav, Moğol, Hint, İslam ve Türk gibi birçok mitolojide yer alan tek gözlü varlıklar ise genellikle kötü karakterli, insanlara zarar veren, çoğu zaman insanları yiyen, korkunç görünümlü varlıklardır. Bu varlıkların tek gözlü olması şeytani varlıklar olmasıyla ilgilidir. Tek gözün bu kötü gücüne karşı insanlar çeşitli şekillerde mücadele etmişlerdir.

⁶⁹Yeşim Dilek, "Eski Yakındoğu'da Göz Sembolizmi ve Düalizm; Mezopotamya, Mısır ve İsrail", *Tarih Dergisi*, S. 74, Haziran 2021, s. 1.

⁷⁰Dilek, *a.g.m.*, s. 27.

⁷¹Mezopotamya halklarına ait bir ritüel metninde tek öküz ve tek koyun gözünün kem gözle ilişkilendirildiği ve olumsuz anlam içerdiği ifade edilmiştir. Bkz. M. Louise Thomsen, "The Evil Eye in Mesopotamia", *Journal of Near Eastern Studies*, LI/1, The University of Chicago Press, 1992, s. 30.

Geniş bir mitolojiye sahip Türklerde de tek gözlü varlıklar oldukça yaygındır. Bu varlıklar Türklerin zaman içerisinde yaşamış olduğu; Sibiryâ, Orta Asya, İdil Ural, Ön Asya ve Doğu Türkistan sahasında farklı isimler ve özelliklerle anılmaktadır. Bu varlıklar Türk halklarının eski inançları yansımasıdır⁷².

Tek gözlü varlıklar yaşadıkları coğrafya farklılığına rağmen hemen hemen aynı özelliklere sahiptirler. Mitlerde kahramanın düşmanı olarak nitelendirilen bu varlıklar, fiziksel olarak genellikle eksik uzuvlu, korkunç ve çirkin şekilde tasvir edilmektedirler. İnsanlara zarar veren, yeraltında ya da yeryüzünde yaşayan tek gözlü varlıkların olağanüstü güçlere sahip olduklarına inanılmaktadır.

Türklerde anormal olarak kabul edilen, tek gözlü varlıklar kadın ve erkek olmak üzere iki cinstedir. Şeytani olarak algılanan tek gözlü varlıkların iki cinsten olması bu inancın geçmişinin anaerki dönemine kadar uzandığını ispat etmektedir. Tepegöz tipinin Türklerin inanç folklorunda köklü bir tiplene olması sadece anaerki dönemin tasavvurları ile bağına değil, aynı zamanda birçok Türk halkının mitolojisinde tepegözlü devlerin ilahlaştırılmasına işaret etmektedir. Ayrıca Türk halklarının sanatında, şaman dualarında, mitolojisinde tek gözlü varlıkların pek çok tipi yeraltı krallığının mitolojik ilahının genel Türk tipleneğine girmektedir⁷³.

Türk mitolojisindeki tek gözlü varlıklar, Türkler İslamiyet'i kabul etmeden önceki dönemde genellikle ruh inancı bağlamında oluşmuştur. Tek gözlü, kötücül, insanları korkutan, onlara zarar veren bu ruhlardan kurtulmak için insanlar, şamanlara başvurmuş ve onlara kurbanlar sunmuşlardır. Türklerin İslam dinini benimsemesinden sonra ise bu varlıklar genellikle cin inancı etrafında şekillenmiştir⁷⁴.

Türkler tarafından kötülükle nitelendirilen tek gözlüler, destanî gelenekle öylesine bütünleşmiştir ki, İslami destanlarda da kendilerine yer bulmakta zorlanmamışlardır. İslamiyet ile beraber farklı bir boyut kazanan tek gözlü varlık inancı, İslami motifler çerçevesinde günümüze kadar varlığını korumuştur.

⁷²Edige Dariguloviç Tursunov, "Tepegöz'ün Kör Edilmesi Hikâyesinin Türk-Moğol Versiyonları", Çev. Muvaffak Duranlı, *Dünyada Dede Korkut Araştırmaları*, Haz. Fikret Türkmen-Gürol Pehlivan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, ss. 270-271.

⁷³Tursunov, a.g.m., s. 273, 275.

⁷⁴Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi II, (Kutsal Dışı, Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler, İyeler ve Demonoloji)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, ss. 277-283.

BİRİNCİ BÖLÜM

YABANCI MİTLERDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1. MISIR MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

Antik dönemin en eski uygarlıklarından biri Mısır Uygarlığı'dır. Bu uygarlık Nil Nehri çevresinde yayılmıştır. Tarihçilere göre Yukarı Mısır ile Aşağı Mısır, MÖ 3000'lü yıllarda birleşen Mısır Uygarlığı'nın başlangıç tarihinin de bu yıllar olduğu düşünülmektedir¹.

Mısır Uygarlığı'nın uzun ömürlü bir medeniyetin parçası olması Mısır mitlerine yansımıştır. Bu nedenle de Mısır mitolojisi oldukça karmaşıktır. Yaklaşık 2500 yıla yayılan on sekiz müteakip kraliyet hanedanı, Mısır'ın kültürünü oldukça fazla etkilemiştir. Mısırlılar için mitler oldukça önemlidir. Mısır tanrılarına dair bazı kadim hikâyelerin kökleri güneşin, ayın ve yıldızların geçişi gibi evrenin gerçeklerine dayanmıştır. Ayrıca topluma davranış ve ahlak olarak yol göstermeyi amaçlamıştır².

Mısır Uygarlığı'nın inanişına göre, başlangıçta kaos haricinde hiçbir şey yoktur. Başlangıçta bulunan bu kaos ise tanrı Nun ile kişileştirilmiştir. İnanişaya göre, önce boşlukta yaratıcı Atum, doğar. Bundan sonra yaratma arzusuyla bir tepenin üzerine çıkan Atum, Shu (hava tanrısı) ile Tefnut'u (yağmur ve nem tanrısı) yaratarak tanrılarının ilk neslini oluşturur. Bu iki tanrının da doğurmasıyla Geb (toprak tanrısı) ve Nut (gökyüzü tanrısı) var olur. Shu, Jeb'le Nut arasına girerek her iki tanrıyı da ayırır. Jeb ile Nut ise ona boyun eğmeyerek Osiris, Isis, Set ve Neftis adı verilen dört çocuk doğurur. Böylece Atum ve dört çift tanrı ve tanrıçalar ilk kutsal aileyi oluştururlar. Önce Thot, Anubis, Horus, Ma'at ve Hathor gibi tanrılar, daha sonra da insanlar ve bütün varlıklar yaratılırlar³.

Osiris, Geb ve Nut'un en büyük çocuğu olarak Mısır ülkesini yönetme hakkına sahip olmuştur⁴. Osiris'in eşi, kız kardeşi İsis'tir. Osiris, Mısır topraklarına iyi şans ve bolluk getiren kaynakları yöneten tanrı olarak anlatılmaktadır. Bunun yanında Osiris,

¹Alaeddin Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, İmge Kitapevi, Ankara 2006, s. 463.

²Mark Daniels, *Bir Nefeste Dünya Mitolojisi*, Çev. Pınar Üstel, Maya Kitap, İstanbul 2014, s. 52.

³Daniels, a.g.e., ss. 53-54; Mürüvvet Kurhan, "Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re", *Belleten*, C. LVII, S. 218, Nisan 1993, ss. 3-4.

⁴Mısır'ın en önemli tanrılarının biri olan Osiris'e ait mitler ve dini düşünceler geniş bölgelere ulaşmış ve farklı ırklar arasında yayılmıştır. Bu da Yunanlı tarihçi Plutarkhos'un Osiris'in misyoner çalışmaları ile ilgili verdiği bilgilerin tarihi bir özü olduğunu göstermektedir. Osiris, dünyanın çeşitli bölgelerini ziyaret etmiş ve kendi ilkelerine boyun eğmeye, ikna etmeye çalışmış. Böylece Mısır'a ait olan birçok kültür unsuru çeşitli milletlere taşınmıştır. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Donald A. Mackenzie, *Çin ve Japon Mitolojisi*, Çev. Koray Akten, İmge Yayınları, Ankara 1996, s. 18.

diğer tanrılardan sonsuz saygı görmüş ve gökyüzündeki yıldızları da kontrol etmiştir⁵. Osiris'in karısı ve kız kardeşi İsis ise Mısır Uygarlığı'ndaki en büyük tanrıçadır. "Büyük Tanrıça, Ana Tanrıça, Yeşil Ürünlerin Hanımı ve Bereket Efendisi" gibi adları vardır⁶.

Kenetlenmiş bir aileye sahip olan Osiris'in erkek kardeşi Set de diğer kız kardeşi Neftis ile evlidir. Fakat Osiris ile Neftis arasında yaşanan ilişkiden Anubis doğar. Bu duruma öfkelenen Set, bir şölende Osiris'i kandırarak bir sandığa kapatır ve bu sandığı da Nil Nehri'ne atar. Üzüntüler içerisinde kocasını aramaya başlayan İsis tabutu bulur ve Osiris'in cesedini getirir. Sonra parçalarını aramaya başlar. Osiris'in erkeklik organı haricinde tüm parçalarını bulur ve kız kardeşi Neftis'in yardımıyla yaptığı sihirsiz törenler sonucunda Osiris'i tekrar yaşama döndürmeyi başarır⁷. İsis, Osiris'i diriltme sürecinde Abidos Tapınağı'nın duvarlarında tasvir edildiği gibi büyü kullanarak Osiris'ten hamile kalır ve Horus'u doğurur. Horus, Khemmis'teki Kuzeydoğu Deltası'nda doğar. İsis, Horus'u Set'ten korumak için papirüs bataklıklarında saklar. Horus, hayatının ilk yıllarında savunmasız olsa da annesi İsis'in doğaüstü güçlerinin koruması altında olur⁸.

Horus büyüdükten sonra İsis ve Neftis ile ölümler diyarına gidip Osiris'in ruhunu aramaya başlar. Horus, Güneş Tanrısı Ra'nın yardımı ile bir merdiven yapar ve bu merdiven sayesinde dışarı çıkar. Diğer Tanrılarla buluşan Osiris, ölümler diyarının başına geçerken oğlu Horus da Mısır Krallığı'na hükümdar olur. Hükümdar olduktan sonra Horus, babasının intikamını almak için Set ile mücadeleye girer⁹. Bu mücadelenin başında Set, Horus'un bir gözünü çıkarır. Uzun süren kavganın sonunda mücadeleyi Horus kazanır. Horus, mücadeleyi kazanmasının üzerine çıkarılan tek gözünü Osiris'e sunar. Osiris hayata bu şekilde dönerken Horus da hayatına tek gözlü olarak devam eder¹⁰.

Karmaşık bir mitolojiye sahip olan Mısırlılar, ilk dönemlerde firavunları, tanrı gibi görmüşlerdir. Yaşarken Horus olarak adlandırılan Tanrı, öldüğünde ise Ölümler Tanrısı Osiris olmuştur. Dolayısıyla Mısır mitlerinin önemli bir bölümü krallıkla ve Osiris-Horus çemberiyle ilgilidir. Bir de Osiris kültüyle yan yana görülen, olasılıkla kökeni daha eskiye

⁵George Hart, *Mısır Mitleri*, Çev. Mehmet Sait Türk, Phoenix Yayınları, Ankara 2010, s. 47.

⁶Donna Rosenberg, *Dünya Mitolojisi Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*, Çev. Koray Akten-Erdal Cengiz vd., İmge Kitapevi, Ankara 2003, s. 260.

⁷Daniels, a.g.e., s. 58; Hooke, a.g.e., ss. 69-70.

⁸Hart, a.g.e., ss. 51-52.

⁹Rosenberg, a.g.e., ss. 267-269.

¹⁰Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteriorlarına I*, Çev. Ali Berktaş, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2003, s. 123.

dayanan Güneş-Tanrı Ra kültü vardır. Ra'nın çevresinde mitler çemberi olmuştur. Zamanla bu iki kültün birbirlerine iyice karışarak gelişmeleri, Osiris mitleri ile Güneş-Tanrı Ra'ya ilişkin mitlerin de karışıp birleşmesine yol açmıştır¹¹.

Mısır'ın en önemli ve en eski tanrılarından biri olan Güneş Tanrısı Ra yaşamın, ışığın ve enerjinin kaynağıdır¹². Diğer tanrılar yarattığına inanılan Atum'un, çocukları Shu ve Tefnut kaybolduğunda Güneş Tanrısı Ra tek gözünü onları araması için gönderir. Mitin devamında çocuklarla beraber dönen tek gözün yerinde başka bir göz olduğunu gördüğü ve bu durum üzerine tek gözün dehşet saçtığı anlatılır¹³.

Güneş Tanrısı Ra ile ilişkilendirilen Horus, Mısır mitlerinde öne çıkan tek gözlü bir tanrıdır. Horus, Mısır'da hanedanlar öncesi dönemden beri tapıldığı bilinen, Mısır'ın en önemli tanrılarından biri olup, şahin ya da şahin başlı insan formunda tasvir edilen güneş ve savaş tanrısıdır. Horus, orijinal formu Heru veya Hor isimli tanrının Latince'ye adapte edilmiş Yunanca formudur¹⁴. Osiris ve İsis'in oğlu Horus'tan "Sirius içindeki Horus" şeklinde de söz edilirken Horus'un kaynağını gökteki Osiris'ten aldığı ve Sirius enerjili tanrı olduğu da ifade edilmiştir¹⁵.

Firavunların atası olarak da bilinen Horus'un birçok tapınma yeri ve görevi vardır. Eski düşünce sisteminde Horus, süzülebilen bir kuşun gökyüzü ile özdeşleşmesine benzetilir. Göksel bir tanrıdır. Bir gözü güneş, bir gözü aydır¹⁶. Heliopolis'te (Mısır'da eski bir antik kent) tapınılan ve monarşinin de koruyucusu olan Horus, 3000 yıl boyunca krallık unvanının başta gelen adı olmuştur. Mitolojide Horus şahin¹⁷ gibi bir yırtıcı kuşun bedeninde cisimleştirilmiştir. Firavun Kefren'in omuzlarına konarak hükümdarın ensesini korumaktadır. Gerileme döneminde ise Horus, bronz heykelciklerde şahin başlı bir insan gibi gösterilmiştir¹⁸.

¹¹Samurel Henry Hooke, *Orta Doğu Mitolojisi (Mezopotamya Mısır Filistin Hitit Musevi Hristiyan Mitosları)*, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1993, s. 68.

¹²Erhan Gürseloğlu, *Antik Mısır'da Güneş Kültü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2022, s. 8.

¹³Yeşim Dilek, "Eski Yakındoğu'da Göz Sembolizmi ve Düalizm; Mezopotamya, Mısır ve İsrail", *Tarih Dergisi*, S. 74, Haziran 2021, s. 23.

¹⁴Özhan Öztürk, *Dünya Mitolojisi*, Nika Yayınevi, Ankara 2016, s. 570.

¹⁵Ali Narçın *A'dan Z'ye Mısır*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 164.

¹⁶Narçın, *a.g.e.*, s. 165.

¹⁷Horus'un şahin olarak tasvir edilmesi birçok mitolojide yer alan hayvan sembolizmine örnektir. Türk Mitolojisi'nde de karşımıza çıkan hayvan sembolizminin, çok eski dönemlerde ortaya çıktığı bilinmekle beraber Türklerde ortaya çıkışıyla ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden biri de Mısır'da görülen hayvan figürlerinden dolayı Ortadoğu kaynaklı olduğudur. Detaylı bilgi için bkz. Şenay Alsan, *Türk Mimari Süsleme Sanatlarında Mitolojik Kaynaklı Hayvan Figürleri (Orta Asya'dan Selçuklu'ya)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 16; Gülşah Yüksel Halıcı, "Gök-Tanrı'nın Temsilcileri: Koruyucu Kuşlar", *Folklor/Edebiyat*, C. XX, S. 77, 2014, s. 73.

¹⁸Narçın, *a.g.e.*, s. 165.

Mısır mitolojisinin en kalıcı simgelerinden biri ay ve savaş tanrısı olan Horus'un Gözü olmuştur (**Bkz. RESİM-1**). Horus'un gözü kökenini güneşin ışığından almaktadır ve onunla birlikte var olan bu ışıktan çıkıp onunla karışan ruhun ışığını simgelemektedir¹⁹. Piramit metinlerinde anlatılan Horus'un bir gözünü kaybetmesi özellikle ölümler tarafından saygı görmüştür. Çünkü ışık yapılı Horus, ölümlerin gözünü açmıştır. Böylelikle ölümler Horus'un gözü aracılığıyla görebilmektedir²⁰.

Horus'un gözleri "Ucat" adı olarak da anılmıştır²¹. Mısırlılar ayın küçüldüğü zamanlar Set'in Horus'un gözünü yediğine inanmışlardır. İnaniş'a göre Set, ölümler dünyasına egemen bu gözü balıkçılar gibi ağlarla yakalamış, su aygırlarına, timsahlara atmıştır. Ayrıca bu gözün ölümlerin ruhunu temsil ettiği inancı da Mısır'da yaygındır. Bu inançtan dolayı Mısır'da kurban edilen hayvanların iç organlarına bakılarak Horus'un gözünde saklanmış olan ruhu aranmıştır. Daha sonra cenaze rahibi, ruhu ölüye daha doğrusu mumiye iade etmiştir²². Mumyalama işlemi yapılırken de insan bedeninin yaralarını sarmak için kullanılan levhaların arasına genellikle kutsal bir simge olarak görülen "Horus'un Gözü" konmuştur²³.

"Horus'un Gözü" simgesi, binlerce yıl Mısır'ın çoğu tapınağında yer almıştır²⁴. Ayrıca Horus'un Gözü'ne Mısır hiyerogliflerinde de rastlanılmaktadır. "R" harfine benzeyen Horus'un gözü şekli, vücudun dokunulmazlığını, sonsuz doğurganlığı ve ileri görüşlü olmayı temsil etmiştir. Bu şekil, kötülüklerden korunmak istenen şeyler üzerine çizilip muska olarak taşınmıştır²⁵. Bu muskalar Antik Mısır'ın en yaygın ve en çok bilinen muskalarından biri olmuştur. Horus'un Gözü Muskasının her dönemde yaygın olarak kullanıldığı düşünülmektedir²⁶.

Mısırlılar bu muskayı üzerlerinde taşıdıklarında kendilerine güç, enerji, sağlık ve koruma sağladığını düşünmüşlerdir. Dini metinlerde daha çok güneşle ilişkilendirilen Uthar'ın yapılmasındaki amaç güneşin gökyüzünde en güçlü olduğu dönemdeki benzer bir gücü kendisine takana vermesidir. Ayrıca bu muskanın ölüye fayda vermesi için

¹⁹Albert Champdor, *Eski Mısır'ın Ölümler Kitabı*, Çev. Suat Tahsuğ, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1984, s. 68.

²⁰Champdor, *a.g.e.*, ss. 18-19.

²¹Mürüvvet Kurhan, "Asırlar Boyu Tanrı Re", *Belleten*, C. LVIII, S. 221, Nisan 1994, s. 25.

²²Champdor, *a.g.e.*, ss. 70-71.

²³Champdor, *a.g.e.*, s. 94.

²⁴Champdor, *a.g.e.*, s. 18.

²⁵Osman Olgu Dönmez, *Eski Mısır Uygarlığında Tıp Uygulamaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019, s. 65.

²⁶Muhammed Salih Şimşir, *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 93.

altınla kaplanması gerekmektedir. Böylece ölüyü diğer dünyada güçlendirerek tanrılar katında Tanrı Ra'nın teknesinde olmasını sağlamaktadır. Horus'un gözüyle ilişkili bir diğer muska Wedjat gözüdür. İki ilahi çift göz şeklinde yapılan muskada Ra'nın ve Horus'un gücüne gönderme yapılmaktadır²⁷.

Horus'un Gözü heykellerde ve mücevher de koruyucu arma olarak kullanılmış ve gemilerin pruvalarına resmedilmiştir²⁸. Ayrıca Mısırlılara ait mezarlarda bulunan cenaze kayıklarında Horus'un Gözü'nün yer aldığı sihirli kürekler bulunmuştur. Bu küreklerle Horus'un Gözü, aşağı dünyanın sularında kaybolmaması için resmedilmiştir²⁹. Yine Mısır'da yaygın olarak tılsım amacıyla kullanılan nesneler, metalden veya taştan yapılmış Horus'un Gözü'dür³⁰. Mısır'da tek göz, tanrıların gözü olarak nitelendirilmiş ve nazarlık olarak da kullanılmıştır³¹. Horus'un Gözü, Mısır'da her alanda olduğu gibi Mısır'ın matematiğinde de görülmüştür. Gözün çeşitli kısımları kesirlerle ifade edilmiştir³².

Mısır mitolojisinde tek gözlü tanrı Horus, Mısır panteonunda önemli tanrılar arasındadır. Babası Osiris için girdiği mücadelede tek gözünü kaybeden Horus, bu gözünü babasına vererek hayata dönmelerini sağlamıştır. Bu durum Mısır inancında gözün, insanları hayata döndürecek güce sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca Horus'un gözü, dokunulmazlığını, doğurganlığı ve ileri görüşlülüğü temsil etmekle beraber koruyucu bir güce sahiptir. Bu yüzden insanlar çeşitli yerlere bu gözü resmederek kötü güçlerden kendilerini korumak istemişlerdir. Horus ile ilişkilendirilen Ra'nın gözlerinin de kıskançlığı mitolojik kaynaklara yansımıştır.

2. YUNAN MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

Yunan Uygarlığı, MÖ 3000'den sonra Hellas köylüleri, Akhalar ve Dorlar gibi çeşitli toplulukların Batı Anadolu ve Yunanistan'da hâkimiyet kurmasıyla oluşmuştur. Bu kavimlerin yaptıkları akınlar sonucunda bölgede "erken devlet" oluşumları gelişmiştir. Buna bağlı olarak da Yunanlar, ilkel topluluktan uygar topluma geçmiştir³³.

²⁷Şimşir, *a.g.t.*, s. 93.

²⁸Daniels, *a.g.e.*, s. 60.

²⁹Champdor, *a.g.e.*, s. 91.

³⁰İlyas Çelebi, "Tılsım", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLI, İstanbul 2012, s. 92.

³¹Bu durum Türk kültüründe de karşımıza çıkan bir durumdur. Göz ikonu nazar kültürünün olduğu coğrafyalarda nazara karşı uğur olarak kullanılmaktadır. Eski Anadolu döneminden günümüze kadar olan dönemde insanların, kötülüklerden korumak için mavi renkli, tılsımlı taşlar taktıkları bilinmektedir. Günümüzde hâlâ Anadolu'da karşılaştığımız, nazardan ve kem gözlerden koruduğuna inanılan nazar boncuğu Horus'un gözü kökenlidir. Detaylı bilgi için bkz. Kadir Sevim, "Gözün Sembolik Kullanımı ve Türk Seramik Sanatına Yansımaları", *İdil*, C. VIII, S. 64, Aralık 2019, ss. 1845-1846.

³²Ali Haydar Bayat, "Horus'un Gözünden Rp'ye", *Türk Eczacılar Birliği 3. Bölge İzmir Eczacı Odası Bülteni*, Mayıs 1983, ss. 30-31.

³³Şenel, *a.g.e.*, ss. 677-678.

Yunanlılar, Karanlık Çağ, Arkaik Dönem, Klasik Dönem ve Helenistik Dönem şeklinde sınıflandırılan dönemlerden geçmişlerdir. Bu dönemlerde kaleme alınmış olan Hesiodos'un *Theogoni'si* Yunan mitolojinin en eski kaynaklarından. Yine Yunan Mitolojisinin önemli iki eseri olan *İlyada* ve *Odyseia*, Homeros tarafından kaleme alınmıştır³⁴.

Oldukça geniş bir mitolojiye sahip olan Yunanlar, diğer Eskiçağ kavimleri gibi izah edemedikleri olayları anlamak için olağanüstü güçlere inanmışlardır. Böylece çoktanrılı dinler ortaya çıkmıştır. Yunan mitolojisi de tanrı ve tanrıçaların çokluğu ile ön plana çıkan bir mitolojidir. Bu kadar geniş bir mitolojisinin ortaya çıkış sürecinde diğer kültürlerle yaşanan etkileşimlerin rolü büyüktür. Özellikle Mısır mitlerinin, Yunan mitlerine etkisi azımsanmayacak kadar çoktur. Mısır mitlerinin kaynağını oluşturan Mezopotamya inançlarının Yunanlara aktarılmasında Akdeniz Dünyası ticaretinin önde gelen kolonicileri olan Fenikeliler aracı görevi görmüşlerdir. Böylece Yunanlar dolaylı olarak Mezopotamya dolayısıyla Mısır kültürünün etkisi altına girmiştir³⁵.

Yunan mitlerinde Tanrılar, her yerde hazırdir, her şeyi bilirler ve kendilerini simgelerle belli ederler. Birçok işlevi olan Yunan Tanrıları, doğa olaylarından sorumlu oldukları gibi insanların hareketlerine de yön vermişlerdir³⁶. Bu tanrıların diğer kavimlerin tanrılarından farkı ise insani boyutlarıdır³⁷.

Yunan mitolojisi bir kaos ile başlamaktadır. Bu kaosun içinden Yunanların Gaia dediği toprak doğar. Kaos ile Gaia'dan sonra Eros (aşk) ortaya çıkar. Gaia kendisine eş olarak Uranüs'ü yaratır ve onların evliliklerinden altısı dişi altısı erkek olmak üzere on iki tane titan, sonra alınlarının ortasında tek gözü bulunan Kykloplar, yüzer kollu elli başlı olan devler doğar. Fakat Uranüs, doğan çocuklarından çok korkar bu yüzden de onları zindana hapseder. Bunun üzerine Gaia'nın en küçük titan oğlu Kronos, babasını yenerek kardeşlerini kurtarır ve Rhea ile evlenir. Kronos da bir gün tahtının alınacağı korkusuna kapılarak doğan çocuklarını yutmaya başlar. Rhea, Zeus doğunca onu Kronos'tan saklar. Zeus büyüyüp babasına savaş açtığında Gaia ile Uranüs'ün çocukları olan titanlar bu savaşta Kronos'un, Kykloplar ise Zeus'un yanında yer alırlar. Tanrılar savaşı denen bu mücadeleyi kazanan Zeus, babasının karnından kardeşlerini kurtarır ve kız kardeşi Hera

³⁴Şefik Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 1994, s. 5.

³⁵Yusuf Kılıç-Ebru Uncu, "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar- Aphrodite Örneği)", *History Studies*, C. III, S. 1, Mart 2011, s. 199.

³⁶Colette Estin-Helene Laporte, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, Çev. Musa Eran, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu, Ankara 2002, s. 2.

³⁷Ali Güveloğlu, "Yunan Mitolojisi Ne Anlatıyor", *Doğu ve Batı Mitolojileri*, Ed. Esra Kökdemir-Ayşe Gül Fidan, Delta Kültür Yayınevi, Ankara 2020, ss. 45-46.

ile evlenir. Daha sonra erkek kardeşler arasında çekilen kura sonucunda Yunan tanrıları evreni bölüşür. Bu tanrılar ve tanrıçalar, Zeus'un başkanlığında, Olympos Dağı'nın sisli doruklarında yaşamaya başlarlar³⁸.

Zaferden sonra Kykloplar, zaferin mimarı olarak gördükleri üç tanrıya hediyeler sunarlar. Kendilerini özgürlüğe kavuşturmuş oldukları Zeus'a yıldırım ve gök gürültüsünü, Poseidon'a üç dişli yabayı, Hades'e ise görünmez kılan başlığı verirler³⁹.

2.1. KYKLOPLAR

Türkçe'ye "Tepegöz" diye çevirilen Kyklop kelimesi, Grekçe "kiklos" anlamına gelen daire ve Grekçe "ops" göz anlamına gelen iki kelimenin birleşmesiyle oluşmuştur⁴⁰. Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmış olan Yunanca-Türkçe sözlükte Kyklop kelimesi, "alının ortasında bir tek yuvarlak gözü olan dev" anlamına geldiği ifade edilirken aynı zamanda bu kelimenin Etrüskler⁴¹ adlı bir kavmin vasıtasıyla Yunanlara geldiği kaydedilmiştir⁴².

İsimlerini de yuvarlak tek gözlerinden alan Kyklopların, Yunan mitlerinde üç türünden bahsedilmektedir. Kyklopların ilk türü Gaia ile Uranos'un çocukları göksel Kykloplar, ikinci tür Odysseia'da geçen Polyphemos gibi Kykloplar, üçüncü tür ise Likya bulunan duvarcı Kykloplardır⁴³.

Uranüs ve Gaia'nın çocuklarından olan Kykloplar, tanrı değildir ancak tanrılara benzer olarak sayılmışlar. Alınlarının ortasında tek gözü olan Kyklopların adları *Brontes*, *Steropes* ve *Arges* idir. Bu Kyklopların isimleri simgeseldir. Brontes: "gök gürlemesi", Steropes: "şimşek", Arges ise "yıldırım ışını" anlamlarına gelmektedir. Yukarıda bahsetmiş olduğumuz, Zeus'a yıldırım ve gök gürültüsünü hediye eden Kykloplar bunlardır⁴⁴. Ayrıca Yunanların ateş ve demir tanrısı Vulcan'a da demirci çırağı olarak hizmet eden Kyklopların atölyelerinin Lypara isimli bir adada olduğu kaydedilmiştir.

³⁸Hesiodos Eserleri ve Kaynakları, Çev. Sabahattin Eyüpoğlu-Azra Erhat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977, ss. 108-109; Can, a.g.e., ss. 5-6; Şenel, a.g.e., ss. 680-681.

³⁹Hesiodos Eserleri ve Kaynakları, s. 121, 201.

⁴⁰Heinrich Friedrich Von Diez, *Oğuz Tepegözü Dede Korkut Oğuznameleri ve Atalar Sözü Üzerine İlk Çalışmalar*, Çev. Hasan Güneş, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.s. 189.

⁴¹Etrüsklerin, MÖ X-I. yüzyıllar arasında İtalya'da yaşamış antik bir medeniyet olduğu bilinmekle beraber kökeni hakkında yapılan çalışmalarda birçok görüş ortaya atılmıştır. Çeşitli buluntular ve kalıntılar sonucunda Etrüsk kavmi ile Türkler arasında bağlantılar kurularak "Etrüskler, Türklerle aynı kökene sahiptir ve anavatanları Anadolu'dur" görüşü ortaya atılmıştır. Bu görüş değerlendirildiğinde Etrüskler ile Türkler arasında genetik bir akrabalık olduğu kanısı ortaya çıkmaktadır. Başka bir görüş ise "Etrüsklerin Mısır-Fenike kökenli" olduğu yönündedir. Fakat konuyla ilgili net bir bilgi yoktur. Bu yüzden bütün bu görüşlerden kesin olarak çıkaracağımız kanı, Etrüsklerin Eskiçağ döneminde toplumlar arasında köprü kuran bir kavim olduğudur. Detaylı bilgi için bkz. Aynur Çınar, "Tarihte Kaybolmuş Bir Medeniyet: Etrüskler ve Etrüsk Dini", *Belleten*, C. LXXXIV, S. 299, Nisan 2020.

⁴²Suat Sinanoğlu, *Kelimelerin Etymonu Esas Tutularak Tertiplenen Yunanca-Türkçe Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, s. 220.

⁴³Hesiodos Eserleri ve Kaynakları, s. 201.

⁴⁴Hesiodos Eserleri ve Kaynakları, s. 50.

Yunan tanrısı Apollon'un oğlu insanları kurtardığı için Zeus ona çok kızar ve onu Kyklopların Zeus'a verdiği yıldırım ile öldürür. Bu duruma öfkelenen Apollon da Zeus'a bir şey yapamadığı için Kyklopları öldürerek intikam alır⁴⁵. Bu mitten Kyklopların ölümlü varlıklar olduğu anlaşılmaktadır.

Hesiodos'un kaydettiği bilgilere göre, Kykloplar, her bakımdan tanrılara benzemektedir. Tanrılardan farkları ise alınlarında tek bir göz olmasıdır⁴⁶. Bu tür Kykloplar tanrısal varlıklar olmakla birlikte Yunanların yaratılış mitlerinde yer almıştır. Tanrısal bir varlık olması açısından Mısır mitlerinde yer alan Horus ile benzerlik gösterse de Kykloplar doğuştan tek gözlü varlıklardır. İsimlerini de tek gözlü olmalarından almıştır.

Tanrısal Kyklop türünün yanında Yunan mitlerinde karşımıza çıkan ikinci tür Kykloplar ise Homeros'un *Odyseia* adlı destanında ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Destanda *Odyseia*, bu Kyklopların yurtlarının Kuzey İtalya ve Sicilya olduğunu net bir şekilde belirtmiştir. Nitekim Kyklop masalları en çok bu bölgelerde tutulmuş ve birçok yere Kyklopların özellikle de Polyphemos isimli Kyklop'un adı verilmiştir⁴⁷.

Odyssesia destanına göre, Odysseus ve arkadaşları Trinacria'ya (Sicilya'nın eski adı) gelmiş. Lotus⁴⁸ yiyenlerin kıyısına uğradıktan sonra yolculuğuna devam eden Odysseus daha sonra azgın, töresiz olarak bilinen Kyklopların memleketine gider. Ne çift süren ne de fidan diken Kykloplar, ölümsüz tanrılara güvenirler. Onlarına kendilerine ait töreleri kanunları yoktur. Yüksek dağların tepelerinde oyulmuş mağaralarında yaşar ve herkes kendi evini, karısını çocuğunu yönetir. Başkaları, Kyklopların umurunda değildir⁴⁹.

Bir ada halkı gibi yaşayan ve tekerlek gözlü olarak adlandırılan Kyklopların memleketinde *Odyssesia*, denizin üstünde bulunan önünde keçi ve koyunların bulunduğu yüksek bir mağara görür. Bu mağaranın önünde azman dev bir adam vardır. Bu dev, destanda normal insanlara benzemeyip ormanlı bir doruğa benzetilir. Mağarada yalnız başına yaşayan dev, sürülerini kendi güder, kimse ile görüşmez⁵⁰.

⁴⁵Euripides, *Alkestis*, Çev. Ahmet Hamdi Tanpınar, Maarif Matbaası, Ankara 1943, s. 5.

⁴⁶Hesiodos *Eserleri ve Kaynakları*, s. 109.

⁴⁷Hesiodos *Eserleri ve Kaynakları*, s. 201.

⁴⁸Yunan mitolojisinde lotus kötülükle ilişkilendirilen büyülü bir meyvedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Melih Çoban, "Eskiçağ Toplumlarında Meyve Kültü", *Bilim ve Gelecek*, S. 39, 2007, ss. 81-85.

⁴⁹Homeros, *Odyseia*, Çev. Azra Erhat-A. Kadir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, IV. Basım, İstanbul 2017, ss. 148-149.

⁵⁰Homeros, *a.g.e.*, ss. 151.

Odyseus yiğit olarak gördüğü arkadaşlarından on iki kişi seçip onlarla mağaraya gider. Polyphemos, mağaraya döndüğünde mağaranın kapısını açılmayacak şekilde kapatır. Polyphemos, Odyseus ve arkadaşlarını fark ederek kim olduklarını sorar. Odyseus'nın Zeus'tan bahsetmesi üzerine Kyklop, onların Zeus'tan ve diğer tanrılardan korkmadıklarını, onlardan daha güçlü olduklarını söyler ve Odyseus'nın arkadaşlarından birkaçını yer⁵¹.

Kyklop, sabah yine iki kişiyi yer. Odyseus, intikam almak için planlar yapar ve Kyklop'un zeytin dalından olan sopasından ucu sivri bir sopa yapmış ve samanların içine saklar. Odyseus, Kyklop'a şarap ikram eder. Bu şarabı çok beğenen Kyklop "Kimse" adı ile tanıdığı Odyseus'a ikram ettiği şaraptan ötürü kendini en son yiyeceğini söyleyerek devrilir. Odyseusa ve geri kalan arkadaşları devin devrilmesinden sonra kazığı közde ısıtarak⁵² Kyklop'un gözüne sokar⁵³. (Bkz. RESİM-2)

Destanın devamına göre acıyla bağırarak Kyklop, gözünden kazığı çıkardıktan sonra öbür Kyklopları çağırır. Fakat Odyseus'un yaptığı bir hile sonucunda diğer Kykloplar dağılır. Odyseus ve arkadaşları koçların arasına saklanır⁵⁴ ve onlara tutunarak fark edilmeden kaçmayı başarırlar⁵⁵. Odyseus'un gerçek adını öğrenen Kyklop, kendilerinin arasında yaşayan iyi bir kâhinin söylemiş olduğu "*Odyseus elleriyle gözünden mahrum kalacaksın*" kehanetini hatırlar. Fakat Odyseus ve arkadaşları Kyklop'tan kaçar⁵⁶.

Kyklopların ikinci türüne ait Yunan hikâyeleri de mevcuttur. Bu hikâyelerden birine göre, yedi papaz keçi almak için yola çıktığında odun kesen kadınla Kyklop görürler. Gördükleri bu Kyklop koşar ve yedi papazı yakalar. Akşam şişman bir papazı kızartıp yiyen Kyklop, sarhoş olur. Daha sonra kalan altı papaz şişi ısıtırlar ve Kyklop'un gözüne sokarlar. Altı papaz, Kyklop'u kör ederek oradan kaçar. Kyklop'un ağılda

⁵¹Yamyamlık, çok eski zamanlardan beri var olan bir beslenme biçimidir. Kendi içinde türlerine ayrılan yamyamlık; zorunlu olarak, ritüel için, tedavi için, lezzet için ya da sembolik olmak üzere dört nedenden ötürü gerçekleşmektedir. Bu kategorilere göre, Kyklop'un insan etini yemesi sembolik bir yamyamlık örneğidir. Böylece mitik bir karakter olan Kyklop'un insan yemesi, onun kötülüğünü sembolize etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. İrfan Polat, "Yamyamlığın Tarihi ve Van'da İnsan Yiyen Bir Topluluk: Mirovharlar", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, C. XIII, S. 29, 2020, ss. 3-4.

⁵²Yunan mitlerindeki Kyklop'un gözüne kızgın bir nesne sokma motifi, birçok mitte aynıdır. Odyseus ve arkadaşlarının bu varlığı öldürmeyip sadece gözünü çıkarmaları dikkat çekmektedir. Bu konuda Von Diez, Odyseus ve arkadaşlarının mağara girişini kapatan kayayı kaldıramayacakları için Kyklop'u hayatta bıraktıklarını ifade etmiştir. Bkz. Von Diez, *a.g.e.*, s. 196.

⁵³Homer, *a.g.e.*, ss. 153-156.

⁵⁴İlerleyen bölümlerde tek gözlü varlıklardan hayvan postu içinde kaçma motifi sık sık karşımıza çıkacaktır. Fakat Odyseus ve arkadaşları Kyklop'tan hayvan postu içinde değil onlara tutunarak kaçmıştır. Türk mitlerinde ise hayvanların postu içinde kaçma motifi daha yaygındır.

⁵⁵Homer, *a.g.e.*, s. 157.

⁵⁶Homer, *a.g.e.*, ss. 157-163.

bulunan yedi yüz koyundan altı koyunun derisini yüzerler ve onların postlarına girerler. Sabah yedi yüz koyununu salan Kyklop, papazları ararken kesilen altı koyunu bulur. Fakat papazları bulamaz. Kyklop'tan kaçmayı başaran altı papaz, koyunlarla beraber evlerine dönerler⁵⁷.

Tek gözlü dev hikâyesinin Atina'da kayda geçirilen başka bir versiyonu ise şöyledir: Bir prensin yolu canavarın mağarasına düşer canavar dışarıdadır. Canavar mağaraya gelince mağaranın ağzına büyük bir kayayla girişi kapatır ve yemeğe oturur. O uykusundayken prens, uzun bir direği sivrilterek ateşe tutar. Direk ateşte kor haline gelen bu direği, canavarın alnında bulunan tek gözüne sokar ve onu kör eder. Canavarın feryatları üzerine öbür canavarlar da reislerine ne olduğunu anlamak için gelirler ama mağaranın ağzını büyük bir taşla kapalı bulunca içeri giremezler. Canavarın sarhoş olduğunu fark eden diğer canavarlar, geri dönerler. Sonra tek gözlü canavar mağarayı açar ve girişe oturup koyunlarına dokunur fakat prensi fark etmez⁵⁸.

Mora'nın Gortynia bölgesinde Lasta'da kaydedilen başka bir Yunanca versiyonunda yaşlı bir adamın dünyayı dolaşmaya çıktığı, insanların çok boylu boslu ama tek gözlü oldukları bir ülkeye geldiği anlatılmaktadır. Gezgin bu tek gözlü devlerden birinin evine yerleşir ve devin eşi onu saklar. Kötü bir yamyam olan dev gündüz evde değildir. Dev eve geldiğinde eşine bir koku aldığını söyler, eşi hiçbir şey olmadığına dair onu ikna etmeye çalışsa da dev evi arayarak adamı bulur. Adamı yemek istese de eşinin hatrına merhamet eder. Ertesi gün adam yanan bir kömür alır ve devin gözüne sokup onu kör eder. Kötü yamyam böylece cezalandırılır ve bundan sonra insanları yemez. Bu versiyonda kahramanın koyunla veya koyun postuyla kaçışının belirgin özelliğe sahip motif yoktur⁵⁹.

Yunan mitlerinde yer alan ikinci tür Kykloplar Türk mitlerinde yaygın olarak rastlanılan Tepegöz'e kötü karakterli olması, insan yemesi, sürülerinin olması ve tek gözünün kör edilmesi açısından oldukça benzerdir. Bu yüzden birçok araştırmacı tarafından Tepegöz ile Kyklop mukayese edilmiştir. Mitin kaynağı ile ilgili kesin bir bilgi yoktur ancak bu konuda birçok görüş vardır⁶⁰.

⁵⁷Apollodoros, *Bibliotheca Yunan Mitolojisi*, Çev. Nur Nirven, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2017, ss. 586-587.

⁵⁸Apollodoros, *a.g.e.*, s. 587.

⁵⁹Apollodoros, *a.g.e.*, s. 589.

⁶⁰Bu konudaki ilk araştırmayı yapan H.F. Von Diez, Tepegöz-Polyphemos konusu detaylı bir şekilde ele alarak Türk hikâyesinin bu mitin orijinali olduğunu ve Odysseia'daki Polyphemos'un Oğuzlardan Yunanlara geçtiğini ileri sürer. Bu konuda ikinci çalışmayı yapan Wilhelm Grimm, Diez'in bu görüşlerine sıcak bakmamakla beraber Polyphemos'un bir halk masalı olduğunu ve Odysseia'nın hikâyesine sonradan ilave olduğunu savunur. Grimm'in takipçisi olan Oskar

Yamyam, kötü karakterli, dev türünde olan Kykloplardan sonra üçüncü tür Kykloplar ise devasa yapılar yapan inşaat işçileridir. Strabon'un kaydettiğine göre, Yunanistan yer alan Argos'taki Tirynthis isimli şehri Lykia'dan getirtilen yedi Kyklop yapmıştır. Yine Miken kentinin duvarlarının da bu Kykloplar tarafından yapıldığı kabul edilmektedir⁶¹.

Genel olarak bakıldığı zaman Yunan mitlerinde yer alan Kykloplar, üç tür olarak yer almıştır. Birinci tür Gaia ile Uranüs'ün çocukları olan tanrısal varlıklardır. Fakat mitlerden bu varlıkların ölümlü olduğu anlaşılmaktadır. Kykloplar tanrılardan bu yönleriyle ayrılmaktadır. İkinci tür de Sicilya'da Homeros'un anlattığı Polyphemos adlı Kyklop türüdür. Homeros'un kaydettiğine göre bu Kykloplar, insan yiyen, mağaralarda yaşayan, sürüleri olan, acımasız ve kural tanımayan bir kavimdir. Bu tür Kyklopların kökeni devlere dayanmaktadır. Türk kültüründeki Tepegöz ile oldukça benzer bir motif yapısına sahip olan Polyphemos'un kaynağı tam olarak bilinmese de Yunan mitlerindeki canavar, dev olarak da nitelendirilen tek gözlü varlıklar esasen Polyphemos'un aynısıdır. Kyklop, Tepegöz ile benzerliğinin yanında diğer Türk mitlerindeki tek gözlü varlıklarla da yamyamlık, insanlara zarar verme, devasa boyutlarda olma, korkunç görünümüne sahip olma ve tek gözün zayıf nokta olması yönünden benzerlik göstermektedir. Yunan mitolojisinde oldukça yaygın olan Kyklop miti, birçok tek gözlü varlığın kaynağı olmuştur. Sonuncusu tür ise duvar işçiliği yapan Kykloplardır. Mitlerde bu tür Kyklopların kötü varlıklar olduğuna dair bilgiler bulunmamaktadır.

Hackman da onunla aynı görüştedir. Diğer taraftan A. van Gennep, Hackman'ın görüşlerini eleştirir. Kendisi modern ve Orta Çağ halk hikâyelerinden Homeros öncesi döneme kadar olan zamanı atlamanın mümkün olmadığını savunur ve muhtemelen bütün modern versiyonların nihai kaynağının Odysseus olduğunu belirtir. W. Ruben, ise çobanın kepenegini atarak yakaladığı peri kızını gebe bırakması motifinin çok eski bir Hint şiirinde de olduğunu vurgular. Ancak Ruben, benzerlik tespit ettiği bu iki metin arasında gerek tarihsel gerekse coğrafi açıdan herhangi bir münasebet kuramadığı için her iki metnin de ortak bir kaynaktan yayılmış olabileceği sonucuna ulaşır. Tepegöz ile Polyphemos arasındaki ilişkiyi inceleyen bir başka kişi ise C. S. Mundy'dir. İki mitin de olaylar zincirini, kahramanlarını ve motiflerini detaylı bir şekilde ele alan Mundy, Tepegöz'ün Polyphemos'dan etkilenecek oluşturulduğu sonucuna varmıştır. Kykloplarla Tepegöz'ün ilişkisi araştıran başka bir araştırmacı olan Haluk Köroğlu'da Herodot'un; "*Tek gözlü dev motifi doğudan eski Yunanistan'a gelmiş ve daha sonraları burada epik menkıbe olarak şekillenmiştir*" sözlerini aktarırken bu tipin Türklerde ortaya çıkmış olabileceğini belirtir fakat kesin bir hüküm için yeterli verilere sahip olunmadığını dile getirir. Çinli Halkbilimi araştırmacısı Bi Xun ise Tepegöz efsanelerinin Çin'deki Altay dil ailesine mensup milletler arasında çok yaygın olduğunu ifade eder ve doğudan Avrasya'yı aşarak Yunan efsanelerine girdiğini belirtir. Detaylı bilgi için bkz. Von Diez, *a.g.e.*, ss. 198-201; Mundy, *a.g.m.*, s. 155, 167-184; Güvenç, *a.g.e.*, s. 88; Köroğlu, *a.g.m.*, s. 45; Bi Xun, "Dede Korku Kitabı'nın Şamanlık Temeli", *Dünya'da Dede Korku Araştırmaları*, Çev. Alimcan İnayet, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s. 398. Kesin olarak bir yargıya varmak imkânsız olsa da Tepegöz-Kyklop benzerliğinden yola çıkarak bu mitlerin ya iki kavmin etkileşimi sonucunda ortaya çıktığını ya da iki mitin de aynı kaynaktan alınmış olabileceği kanısına varılmaktadır.

⁶¹Von Diez, *a.g.e.*, s. 190; Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 110.

2.2. GRAİLER

Yunan mitlerinde Kykloplar haricinde Hesiodos'un *Theogonia* adlı eserinde tek gözlü Grailer'den bahsedilmektedir. Grailer, Yunan deniz tanrısı Keto ile deniz tanrıçası Phorkys'ün çocuklarıdır. Güzel yüzlü olan bu kızların ak saçları vardır. İnsanlar ve Tanrılar arasında Kocakarılar (Yaşlı Kadınlar) olarak bilinen Grailerden ikisinin ismi Hesiodos eserinde Pemphredo ve Enyo olarak kaydedilmiştir⁶². Hesiodos üçüncüsünün ismini kaydetmese de başka mitlere göre onun adı Dino'dur⁶³. Bu kaydedilen isimlerin hepsinin bir anlamı vardır. Dino, "dehşet ve korku" anlamına gelirken Pemphredo "alarm, yaban arısı", Enyo ise "korku, şehirlerin yıkıntıları" anlamına gelmektedir⁶⁴. Tanrısal varlıklar olan Grailerin isimlerinden bile kötü niyetli, insanlara zarar veren varlıklar olduğu anlaşılmaktadır.

Grailer güneş görmeyen Okeanos adı verilen bir yerde yaşamaktadır⁶⁵. Kuğu gövdeli olan Grailerin tek bir dişleri ve tek bir gözleri vardır⁶⁶. Grailer, kardeşleri Gorgolara giden yola kimseyi sokmamak için, bir diş ve bir gözle nöbet tutar ve bu arada diğer ikisi uyur⁶⁷. Grailerin rol oynadıkları efsane Perseus efsanesidir. Bu efsanede Perseus, Medusa'yı öldürmeye giderken Grailer ile yolu kesişir. Bu varlıkların tek bir gözü olduğu için kim nöbetçilik edecekse o tek gözü takar ve yolun başında bekler. Perseus ise bu tek gözü çalmanın ve onların üçünü de uyutmanın yolunu bulur. Böylece Gorgolara ulaşır Medusa'yı öldürür⁶⁸.

2.3. ARİMASPESLER

Mitolojiyle ilgili en eski kaynaklardan biri de Heredotos'un *Historia* adlı eseridir. Bu eserde geçen tek gözlü Arimaspesler Yunan mitolojisinde yer almaktadır. Herodotos'un *Historia* isimli eserinin IV. kitabı Melpomene'de, Aristeas adında birinden bahsedilir. Aristeas'ın Prokonnesos'da doğduğu ve Kaystrobios isimli birinin oğlu olduğu kaydedilir. Aristeas, destanlar düzen ve anlatan bir kişidir. Destanlarından birinde Apollon'un öfkesinden kaçarken İssedonoslar adı verilen bir kavmin ülkesini bu kavmin

⁶²Hesiodos Eserleri ve Kaynakları, s. 13.

⁶³Apollodoros, a.g.e., s. 141.

⁶⁴Juan S. Gómez-Jeria, "Some Remarks About the Graeae (Graiiai)", *World Journal of Research and Review (Dünya Araştırma ve İnceleme Dergisi)*, C. IV, S. 3, Mart 2017, s. 43.

⁶⁵Yves Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü I*, Haz. Levent Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara 2000, s. 357.

⁶⁶Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, Çev. Azra Erhat-Sabahattin Eyüboğlu, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, ss. 33-34.

⁶⁷Bonnefoy, *Mitolojiler Sözlüğü I*, s. 356.

⁶⁸Erhat, a.g.e., ss. 119.

ötesinde tek gözlü Arimaspes ırkının yaşadığını anlatır⁶⁹. Ayrıca Arimaspeslerin atlı olduğunu ve onların ordularından sakınılması gerektiğini de yazar⁷⁰.

Heredotos, çevresiyle sürekli mücadele halinde olan tek gözlü Arimaspeslerin ve kutsal altına bekçilik yapan grifonların olduğunu yalnızca İssedonoslardan öğrendiğini, İskitlerin onların anlattıklarını tekrar ettiklerini ve bu inancın kendilerine İskitlerden geldiğini vurgulamıştır. Arimaspes sözcüğünün İskit diline ait olduğunu belirten Herodotos, “arima”nın tek, “spu” ise göz anlamına geldiğini söylemiştir⁷¹. Tek gözlü Arimaspes adı verilen varlıkların, bazı araştırmacılar tarafından Dağlık Altay bölgesinde yaşadığı belirtilmiştir. Bu konu tezin Sibiry Türk Mitlerindeki Tek Gözlü Varlıklar bölümünde daha detaylı bir şekilde incelenecektir.

Tablo 2. Yunan Mitlerindeki Tek Gözlü Varlıklar ve Özellikleri

ÖZELLİKLERİ	KYKLOP	GRAİLER	ARİMASPESLER
Tanrısal Olma	X	X	
Tek Gözlü Olma	X	X	X
Olağanüstü güce sahip olma	X	X	
İnsanlara zarar verme	X	X	

Sonuç olarak, Yunan mitolojisinde tek gözlü varlıklar; Kykloplar, Grailer ve Arimaspesler’dir. Tabloyu incelediğimiz zaman Kyklop ve Grailer tanrısal olma, olağanüstü güce sahip olma ve insanlara zarar verme açısından benzerdir. Fakat Arimaspeslerle ilgili kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Bu yüzden bu kavmin özelliklerine dair bilgiler kısıtlıdır.

3. İSKANDİNAV MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

İskandinavyalı sözcüğü Viking Çağı denilen dönemde İskandinavya’da yaşayan Hristiyanlık öncesi kuzeyli Germen halkları için kullanılmıştır. Kökeninin Bronz Çağına kadar uzandığı bilinen İskandinav halkına Nors ya da “Kuzey İnsanları” da denmiştir. Germen halkları, İskandinavya’nın Kuzey Avrupa ülkelerinde, Viking Çağında, VIII ile

⁶⁹Herodotos, *Historia*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 268.

⁷⁰Aiskhylos, *a.g.e.*, s. 34.

⁷¹Herodotos, *a.g.e.*, ss. 304-305.

XI. yüzyıllar arasında yaşamıştır. Vikingler, daha sonraki yıllarda Avrupa ve Batı Rusya topraklarını işgal etmiş, yağmalamış ve buralara yerleşmiştir⁷².

İskandinavya'nın Hristiyanlaşmasından önce gelişen İskandinav mitolojisi, İskandinavya, Kuzey Almanya ve İzlanda'da anlatılan kralların, kahramanların ve pagan tanrıalarının hikâyelerinden oluşmaktadır. Bu hikâyeler XI. yüzyıla kadar yazıya geçirilmemiştir. Buna rağmen hikâyeler bu tarihten yüzlerce yıl öncesine dayanmaktadır⁷³. İskandinavların, mitlerinin anlaşılması için önce Germen dinine değinmek gerekmektedir. Germen dini tanrıları, doğayı ve kendilerine tapınan insanların değerlerini yansıtmaktadır. Tıpkı insanlar gibi tanrılar da kaderlerinden kaçamazlar. Tanrıalarının savaşları insanlardan farklı olarak kötü devlerle savaşılır. Tanrılar insanların işlerine karışmayı pek tercih etmezler⁷⁴.

Varlığını günümüze kadar korumuş İskandinav yaratılış mitine göre, başlangıçta her şeyden önce kuzeyde soğuk ve karanlık, güneyde ise şiddetli sıcaklar ve aydınlık hâkimdir. Bu bölgelerin tam ortasında ise bir uçurum vardır. İlk zamanlar hiçbir şey yoktur. Kuzeydeki sislerle, buzlarla kaplı tehlikelerin olduğu yere Nifl Diyarı, güneydeki ateşlerle kaplı bölgeye ise Muspell Diyarı denilmektedir. Muspell Diyarı'nın sıcaklığının kuzeydeki buzları eritmesiyle uçurumdan düşen damlalar, ateşin gücü sayesinde can bulurlar. Böylece adı Ymir olan ve aynı zamanda hem kadın hem de erkek olan ilk yaratık oluşur. Ymir uyurken terlemesi sonucunda sol kolunun altından kadın ve erkek meydana gelir, bir ayağı öteki ayağından oğul doğurur. Böylelikle Ymir, neslini oluşturur. Ayrıca Ymir adı verilen varlık bütün devlerin atasıdır⁷⁵.

Muspell Diyarındaki çözölen buzlardan Audumla adında bir inek oluşur. Ymir bu inekten beslenerek inanılmaz boyutlara varana kadar büyür. Audumla adlı bu inek, tuzlu buz kütleleri ile beslenir. Bu kütlelerden Buri ortaya çıkar. Sonra Buri'nin oğlu Bor, Besta adındaki bir dev kızı ile evlenir ve bu evlilikten Odin (tahrik, hiddet ve şiir), Ve (kutsal) ve Vili (istek) dünyaya gelir⁷⁶.

Odin ve diğer tanrılar, Ymir'i, öldürürler. Ymir'in ölmesi üzerine onun dev vücudundan evreni inşa ederler. Dünyayı Ymir'in parçalarından meydana getiren tanrılar,

⁷²David A. Leeming, *A'dan Z'ye Dünya Mitolojisi Dünya Halklarının Tüm Yaratılış ve Kahraman Mitleri*, Çev. Nurdan Soysal, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 181; Daniels, *a.g.e.*, s. 191.

⁷³Daniels, *a.g.e.*, s. 191.

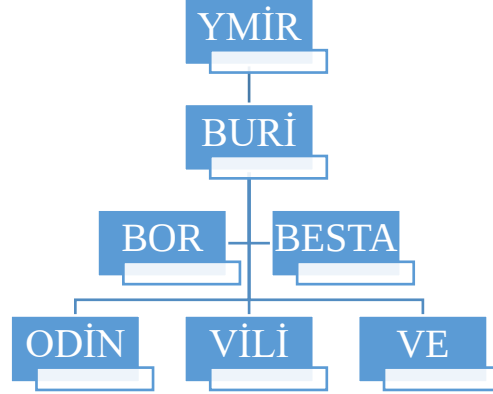
⁷⁴Mert Kozan, "Kuzey Mitolojisinin Günümüz Popöler Kültürüne Yansımaları", *Türkiye Sosyal Araştırmaları Dergisi*, C. CLXXIII, S. 173, Mart 2014, s. 247.

⁷⁵Reiner Tetzner, *Germen Tanrı ve Kahramanlarının Efsaneleri I*, Çev. Arzu Yarbaş, İlyayayinevi, İzmir 2004, ss. 12-13.

⁷⁶Tetzner, *a.g.e.*, s. 12; Cemile Akyıldız Ercan, "Germen Mitolojisinde Yaratılış", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XVIII, S. 1, Mayıs 2014, s. 127.

daha sonra Midgard adı verilen orta dünyayı ve bu dünyada yaşayacak insanları yaratırlar⁷⁷.

Şekil 1. İskandinav Tanrıları.

İskandinav mitlerinde Æsir adıyla bilinen tanrılar meclisinin on iki üyesi bulunmaktadır. Bu meclisin her bir üyesine Ás denilmektedir. Æsir’de bulunan tanrılar, güçleriyle dünyaları ve insanları yönetirler⁷⁸. Birçok tanrı ve tanrıçaya sahip olan İskandinav mitlerinde Odin, tek gözlü bir tanrı olarak kaydedilmiştir. Savaş, bilgelikle ve Orion Takımyıldızı⁷⁹ ile ilişkilendirilen Odin’in, Kuzey Almanya’da Wotan, güneyde Wodan, Eski Yüksek Almanca’da Wotan adıyla bilindiği de kaydedilmiştir. Bu isimlerin Almanca “wut” öfke ve “wüten” hiddetlenmek kelimeleriyle alakalı olduğu anlaşılmaktadır⁸⁰. Ayrıca Odin kelimesinin, “Ot-in” (inen ateş) sözcüğünden geldiği de kaynaklarda belirtilmiştir⁸¹.

İsveç tarihçisi Prof. Dr. Sven Lagerbring, Türkçe ile İsveççe arasındaki ortaklıklardan ve mitolojik benzerliklerden hareketle İsveçlerin kökeninin Türk olduğunu ifade ederken, İskandinavların baştanrısı Odin’in Asya’dan gelen Türk boyunun lideri

⁷⁷Neil Gaiman, *İskandinav Mitolojisi*, Çev. Alican Saygı Ortanca, İthaki Yayınları, İstanbul 2019, ss. 27-29.

⁷⁸Selahattin Özkan, “Viking Mitolojisinin Temelleri ve Tarihsel Kaynakları”, *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S.1, Aralık 2018, s. 74; Ercan, *a.g.m.*, s. 130.

⁷⁹Çok eski dönemlerden beri Orion Takımyıldızı’nı göklerin koyucusu ve baş tanrısı olarak görülmüştür. Odin’in gökyüzündeki karşılığı Orion’dur. Odin, ay ve boğa ile özdeşleştirilmiştir. Bu tanrı kahraman olabilmek için bir erginlenme sınavından geçer. Oğuz Kağan’ın da Odin gibi kozmik nitelikli bir kahraman olduğu kaydedilmiştir. Oğuz Kağan’ın da göksel arketipinin Orion Takımyıldızı olduğu ifade edilir. Mitlere göre, Orion ışığını Vikinglerde Odin, Türklerde ise Oğuz Kağan olarak göndermiştir. Detaylı bilgi için bkz. Nuray Bilgili, “Kozmolojik Bir Kağan, Oğuz Kağan”, *TÜDEV DENGİ Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ed. Haydar Çakmak, S. 10, Ekim 2020, ss. 1-21; Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, ss. 94-95.

⁸⁰Öztürk, *a.g.e.*, s. 901.

⁸¹Şenol Kantarcı, “Tarihte İlk Doğu-Batı Çatışması Olarak Görülen Troia Savaşı’nın ‘Tarafları Üzerine’ Psikopolitik Bir Değerlendirme: Batı Düşününde Troialılar ve Akhalar”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Türk-Yunan İlişkileri Özel Sayısı, C. V, Ağustos 2021, s.178.

olduğunu ve Eski İsveççe'nin Odin ile yoldaşları tarafından oluşturulduğunu⁸² belirtmiştir. Bunlara kanıt olarak da İskandinavlardaki yazıtlarla Orhun Yazıtlarındaki kelime benzerliklerini göstermiştir. Bu benzerlikten yola çıkarak Odin kelimesinin, Türkçe “bilge ışığı” (ışık veren kutsal kişi ve tanrı elçisi) olarak okunduğunu ifade etmiştir⁸³.

Odin, İskandinav mitlerinin kaynaklarından biri olan Nesir Edda'ya göre, Æsir'in yani İskandinav tanrı topluluğunun en güçlüsü ve en yaşlısıdır. O, her şeyi yönetir ve diğer tanrılar kadar yücedir. Diğer tanrılar Odin'e itaat ederler. Kaynaklarda Odin, Æsir adı verilen Tanrı topluluğunun bir üyesi olarak değil onun babası ya da tamamı olduğu kaydedilmiştir⁸⁴. Odin'in eşi Frigg ise tüm insanların kaderini bilmesine rağmen kehanette bulunmaz. Önsezinin ve bilgeliğin Tanrıçası olan Frigg, Odin'in dışıl bir karşılığı gibidir. Diğer tanrıçaların annesi olan Frigg, onları yönetir⁸⁵.

Odin diğer tanrıların hepsinden akıllı olarak görülür ve bildikleri tüm büyülerini onlara öğretir. Kaynaklarda dostlarıyla birlikte oturduğunda simasının çok güzel ve dostane olduğu, tüm ruhlar onunla neşelendiği, savaşta ise korkunç ve ölümcül görüldüğü kaydedilir. Odin'in bir başka özelliği de her konuştuğu kişiyi ikna edebilmesidir. Odin, savaştığı düşmanlarını kör ya da sağır, korkudan titrek edebilmektedir⁸⁶. Kaynaklarda Odin'in şekil değiştirebildiğinden de bahsedilmiştir. Odin, ateşi söndürmeyi, suyu dindirmeyi, rüzgârları istediği yöne döndürmeyi

⁸²XII. yüzyılda yazılmış başka kaynaklara göre, Truva Hakanı Priam'ın ulusu Odin'in önderliğinde Asya'dan (Anadolu) Avrupa'nın kuzeyine göç ettiği ve İskandinav ülkelerine yerleştiği ifade edilmiştir. Başka bir kaynakta ise Odin'in, İskit ülkesinin (Rusya) doğusunda bulunan Turkland olarak adlandırılan ülkede kendisine bağlı Az halkıyla beraber İsveç'e geldiği belirtilmiştir ve Orta Asya'da bunu destekler bilgilerin varlığına dikkat çekilmiştir. Ayrıca Az halkı iyi bilinen tarihi dönemlerde yer almış ve çeşitli Türk topluluklarının arasına serpiştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Karatay, “Kral Odin'in Turkland'dan İskandinavya'ya Göçü”, *Halk Kültüründe Göç Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Ali Duymaz, 28-29-30 Mayıs 2010, Balıkesir, s. 532.

⁸³Sven Lagerbring, *İsveççe'nin Türkçe ile Benzerlikleri, İsveçlilerin Türk Ataları*, Haz. Abdullah Gürgün, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s. 24, 93-96. Lagerbring, Odin'in Türk olduğu tezini güçlendirmek için çeşitli örnekler vermiştir. Tarihçiye göre, Odin'in iki kuzgunun yanında iki tane kurdu bulunmaktadır. Türk mitlerinde kurt, öne çıkan bir motif olduğu gibi birçok hikâyeye de konu olmuştur. Bu hikâyeler üzerinde duran Lagerbring, Odin'in sihirli güçlerinin olduğunu ve ülkesine düşman yaklaştığı zaman büyük fırtınalar yaratıp, kar ve yağmur yağdırarak düşmanları geri göndermesini, Türkleri hava olaylarına müdahale ettiğini bilinen “yada taşı” ile ilişkilendirmiştir. Lagerbring tarafından verilen başka bir örnek ise İskandinav mitolojisindeki kutsal yaşam ağacı Yggdrasil ile Türk mitolojisindeki Kutsal Ağaç'ın benzerliği olmuştur. Yine başka bir benzerlik ise İskandinav takviminde önceden dokuz ay varken Odin'in iki ay daha ekleyerek Türklerin On İki Hayvanlı takvimine benzettiği iddiasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Lagerbring, *a.g.e.*, ss. 80-82. Odin'in Türk olduğu görüşleri çeşitli kanıtlara dayandırılmaya çalışılsa da bu konuda net bilgiler yoktur. Ancak çoğu araştırmacı Odin'in İskit ülkesinin yakınındaki Turkland adı verilen yerden geldiği görüşünü savunmaktadır. Yapılan çalışmalar Türk mitleriyle İskandinav mitleri arasındaki benzerlikleri ortaya koyar vaziyette olmasına rağmen, Türk mitlerindeki tek gözlü varlıklar genel olarak kötü, yeraltı dünyasıyla bağlantılı, insanlara zarar veren ve onları korkutan varlıklardır. Odin ise Horus gibi bir gözünü sonradan kaybedip tek gözlülüğü ile öne çıkan, insanları aydınlatan ve onlara yol gösteren bir tanrıdır. Bütün bunlardan yola çıkarak tarih içinde milletler arasında savaş, ticaret veya farklı yollarla kültürel etkileşimler yaşandığı ve bazı mitlerin değişerek bazılarının ise aynı kalarak günümüze kadar geldiğini söylemek mümkündür.

⁸⁴Snorri Sturluson, *Nesir Edda Viking Mitolojisi*, Çev. Selahattin Özkan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 51.

⁸⁵Özkan, “Viking Mitolojisinin Temelleri”, s. 75.

⁸⁶Snorri Sturluson, *Tanrılardan Krallara Vikingler*, Çev. Selahattin Özkan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 42.

bilmektedir. Onun konuşmayı öğrettiği iki kuzgunu vardır. Bu kuzgunlar, uzak ülkelere uçar ve haberleri taşırlar. Kuzgunların sayesinde Odin, daha bilge bir hale gelir⁸⁷.

Odin, “kara büyü” olarak bilinen sanatı bilir ve icra eder, bu sayede de zaten kişilere ve olaylara dair bilinmeyenleri yaşanmadan bilir, ölecekleri ya da hastalanacakları görür, dilerse istediğinden akıl ve gücü alır başkalarına verir. Odin, dünyanın tüm hazinelerini bilir, nerede saklandıklarını; kayaların, toprakların, höyüklerin, falezlerin önünde açılmasını sağlayacak büyülerini de bilir, oralara girer ve ne dilerse alır⁸⁸. Ayrıca Odin, sahip olduğu olağanüstü güçlerden dolayı bazı kaynaklarda baş kam yani baş şaman olarak yer almıştır⁸⁹.

İskandinav mitlerine göre Odin, tek gözlü bir tanrıdır. Bir gözünü bilgelik için Mimir’in kuyusuna atar. Bilge Mimir hafızanın bekçisidir ayrıca Odin’in de dayısıdır. Odin kuyuya gözünü atınca bilgelik vücuduna yayılır. İki gözüyle gördüğünden çok daha fazlasını tek gözüyle daha sarıh görür. Bu olaydan sonra Odin’e tanrı Blindr (kör), tek gözlü Hoarr (ulu), Baleyg (alev gözlü) gibi isimler de verilir⁹⁰.

Germen Kahraman Efsanelerinin en önemli üç Nibelung’lar Hazinesinde tek gözlü bir adamdan bahsedilmektedir. Kılık değiştirmiş bu adam Odin’dir⁹¹. Birçok mitte yer alan Odin’in sonu ise ölümdür. Mite göre insanoğlu kıyamet günü Ragnarök geldiğinde Odin’in yanında savaşacaktır. O gün geldiğinde zincirlerinden kurtulacak olan Fenrir adlı kurt, Odin’i parçalayarak öldürülecektir⁹².

Varlığını günümüze kadar korumuş olan İskandinav mitlerinde, pagan inançların tesiri oldukça fazladır. Pek çok tanrı ve tanrıçaya sahip olan İskandinavların öne çıkan tanrısı Odin, kutsal ve bilge bir varlıktır. Birçok olağanüstü güce sahip olan bu tanrı, bir gözünü bilgelik için feda etmiştir. Bu durumda İskandinav mitlerinde gözün, bilginin kaynağı olarak da görüldüğü anlaşılmaktadır. Tanrı olmasına rağmen mitlerde Odin’in ölümlü bir varlık olduğu anlaşılmaktadır. Odin, Mısır mitlerindeki Horus gibi tek gözlü tanrı olması yönüyle oldukça benzerdir.

İskandinav mitlerinden Odin’den başka panteonunun onuncu tanrısı olan Hödr, bazı kaynaklarda tek gözlü bazı kaynaklarda ise kör olarak anlatılmıştır. Mitlere göre,

⁸⁷Sturluson, *Tanrılardan Krallara Vikingler*, ss. 42-43.

⁸⁸Sturluson, *Tanrılardan Krallara Vikingler*, s. 43.

⁸⁹Karatay, *a.g.m.*, s. 533.

⁹⁰Gaiman, *a.g.e.*, s. 39-40.

⁹¹Detaylı bilgi için bkz. Şenay Kırgız, “Joseph Campbell’in Monomit Kuramı Üzerine Bir Çalışma: Siegfried’in Sonsuz Yolculuğu”, *The Journal of Academic Social Science*, C. XI, S. 86, 2018, s. 110.

⁹²Öztürk, *a.g.e.*, s. 901.

Balder, Odin'in oğludur ve herkes tarafından sevilir. Loki, Balder'i öldürmesi için Hödr'ü kandırır. Hödr, oku fırlatır ve kalbine ökse otundan okun saplanması ile Balder ölür⁹³.

4. ÇİN VE JAPON MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

Uzak Doğu'nun en eski uygarlığı olan Çin'in, MÖ 1400 dolaylarında ortaya çıktığı bilinmektedir⁹⁴. Çin'in tanrı krallar tarafından yönetildiği ifade edilmiştir. Tanrı sayılmayan ilk egemenlerin soyu Hsia Hanedanı dönemidir. Bu dönemi de birtakım hanedanlar izleyecektir⁹⁵.

Çin kültürü, Çin'in kendine özgü olmamakla beraber birçok değişik topluluğun, kültürel çalışmalarının bir sonucudur. Bu kültür, mekânda ve zamanda geniş bir biçimde çeşitlenmiş ve farklı yerlerden bir araya toplanmış fikirlerin birleşiminden oluşmuştur⁹⁶. Konfüçyüsçülük, Taoizm ve Budizm fikirlerinin etkisinde kalan Çin Uygarlığı'nda, ilkel dönemden itibaren anaata kültü sürmüştür ve bu külte saygı duyulmuştur. Bu kült, tanrısal anaata döneminde düzenli ve mutlu bir yaşamın sürdürüldüğü düşüncesine yol açmıştır. O günlere dönülmesi için nasıl davranılması gerektiğini araştıran düşünürler, Çin felsefesini pragmatik (yararçı) bir davranış etiğine götürmüştür. Sonuçta, Çin Uygarlığı'nda Konfüçyüsçülük ile Taoizm⁹⁷ gelişmiştir⁹⁸. Bunların yanında Çin Mitolojisi'nde Türk kültürünün etkisi de oldukça fazladır. Çin kaynaklarına göre, Türkler MÖ 3 binli yılların ortalarında bugünkü Kansu ve Shensi eyaletlerini kendi kültürlerinin merkezi haline getirmişlerdir⁹⁹. Bu dönemlerden itibaren Türklerle Çinliler arasında hem ticari, hem siyasi hem de kültürel etkileşimler başlamış, ilişkiler sonraki dönemlerde de artarak devam etmiştir¹⁰⁰.

Çinliler, Türklerin Gök-Tanrı dininden etkilenmiştir. Shang devrinde ilk etkileri görülen Gök-Tanrı dininin, bu tarihten itibaren Çinlilerin düşünceleri ve mitlerinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Çok tanrılı bir inanç sistemine sahip Çin'de en

⁹³Şenay Kırgız, "Odin'den Batraz'a: Germen Mitolojisi, Asetin Halk Destanı Karşılaştırılması Üzerine Bir Çalışma", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2019, ss. 217-218.

⁹⁴Şenel, *a.g.e.*, ss. 534.

⁹⁵Şenel, *a.g.e.*, ss. 541-542.

⁹⁶Mackenzia, *a.g.e.*, s. 7.

⁹⁷Konfüçyüs'ün insanın kendini denetlemesine ve görgü kurallarına uygun davranmasına önem veren görüşü, herkese yetmediği için birçok şey dışarda kalmıştır. İyi düzenlenmiş Konfüçyüsçülük'te dünyada insanın duygu dünyasının derinliklerine ve doğanın gizemlerine eğilmesine yer verilmemiştir. Yaşamın bu yönlerini ele alan düşünce ise Taoizm olmuştur. Taoizm gizli birtakım bilgiler çerçevesinde kurulmuş ancak sınırları iyi çizilememiş bir gelenektir. Daha sonraki dönemlerde bir dereceye kadar Budizm'in tesiriyle bu öğreti belirginleşmiştir. Taoizm, Çin'in eski dünya görüşüne Konfüçyüsçülüğün sağlayamadığı bir denge kazandırmıştır. İki öğreti birbirini tamamlayarak XX. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Detaylı bilgi için bkz. William H. McHeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2002, ss. 176-177.

⁹⁸Mackenzia, *a.g.e.*, s. 248; Şenel, *a.g.e.*, s. 559.

⁹⁹Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Bamevi, Ankara 1947, s. 17.

¹⁰⁰Sadi Yang Chao Chun, "Türkiye ve Çin Arasındaki Kültür Mübadelesinin Tarihi Geçmişi", Çev. Tüten Özkaya, *Erdem*, C. V, S. 15, 1989, ss. 750-758.

büyük tanrı “Ti” (tarım tanrısı) idi. Daha sonraki dönemlerde Ti, Gök-Tanrı dininin etkisiyle insanların atası olan bir Tanrı-Kral haline gelmiştir¹⁰¹. Çinliler ve Türkler arasındaki her türlü etkileşim Çin’in mitlerini de etkilemiştir. Nitekim Çinlilerin mitlerinde Türklerin inançlarının tesirini görmek mümkündür.

Türk kültürünün yanında Çin’in Mısır kültüründen de etkilendiği bilinmektedir. Kaynaklara göre, Mısırlılar ve Çinliler arasındaki ticari ilişkiler çok eskilere dayanmaktadır¹⁰². Bu ilişkiler sonucunda da Çinliler, Mısırlılara ait birçok kültür unsurlarını kendi düşünce biçimiyle harmanlamıştır.

Birçok kültürden etkilenmiş olan Çin mitlerinin varolan en ayrıntılı yaratılış miti Pangu mitidir. Bu mite göre ilk başta sadece kaos vardır. Yumurtanın çekirdeğinde bulunan dev Pangu, ilk olarak yer ve göğü birbirinden ayırır. Böylece doğanın iki karşıt ilkesi olan Yin ve Yang ortaya çıkar. Evrene düzen getirdikten sonra Pangu’nun gövdesi dünya yüzeyinde yer alan orman, dağ ve okyanus gibi doğal biçimleri birbirinden ayırır ve gökleri ayrıştırarak yeni bir şekil alır. Sonra Gong-Gong adı verilen canavar doğal çevreyi tahrip eder. Böylece Ana Tanrıça Nüwa, dünyanın düzenini yeniden kurar ve insanları yaratır. Belli bir tanrı panteonuna sahip olmayan Çin Uygarlığı, eski mitlerden farklı olarak evreni birbirini tanımlayan iki öze (Yin ve Yang) ayırır¹⁰³.

Çin mitlerinde “Ölümsüzler” ismi verilen kişilerden bahsedilmektedir. Bu kişiler yaşamlarında olağanüstü güçler geliştiren ya da bunlara sahip olmayı başaran ve ölümlerinden sonra tanrısallaştırılmış erkek veya kadınlardır. Bu efsanevi kişilerin Doğu Denizi’nde bulunan Kutsanmışların Adaları’nda ya da Kunlun Dağları’nda, sonsuza dek dertsiz, tasasız, mutlu bir şekilde yaşadıklarına inanılır. Bu ermişlerin yeryüzünde belirli bir mekânla bağlantılı olduğu düşünülmektedir¹⁰⁴. Kaynaklara göre bu kişiler, doğal koşullardan, soğuktan ve sıcaktan etkilenmeyen, insanların dünyasının dışında yaşayan, uçabilen varlıklardır. Ciltleri pürüzsüz olan bu efsanevi kişilerin yüzlerinde saf ve temiz bir ifade vardır. Çin tarihinde bu kişilerin oluşturduğu sekizli ve dokuzlu gruplar bulunmaktadır. VII. yüzyıla ait bir elyazmasında Dokuz Ölümsüz’den bahsedilmektedir. Bu efsanevi dokuz kişiden sadece birinin tek gözü görmektedir ve bu kişi hiç görmeyen diğer sekiz kişiye liderlik eder. Bu kişiler, yalnız kaldıklarında sihirli güçlerini

¹⁰¹Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 61.

¹⁰²Mackenzia, *a.g.e.*, ss. 18-20.

¹⁰³Rosenberg, *a.g.e.*, ss. 561-562; İnci İnce Erdoğan, “Çin Mitolojisi”, *Doğu ve Batı Mitolojileri*, Ed. Esra Kökdemir-Ayşe Gül Fidan, Delta Kültür Yayınevi, Ankara 2020, ss. 27-29.

¹⁰⁴Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 241.

sergilemektedir¹⁰⁵. Dokuz Ölümsüz'deki lider dışında Çin mitlerinde tek gözlü hayvanların ve insanların varlığından bahsedilmektedir.

Çin mitolojisinin en kapsamlı eseri ve tarihi kaydı olan “Shan Hai Jing”, ilk coğrafya kitabı olarak değerlendirilse de içeriğinde birden fazla bilim dalını konu almıştır. MÖ IV. yy'da yazıya dökülüp MÖ II. yy'daki âlimler tarafından sonuçlandırıldığı tahmin edilen Shan Hai Jing'de tek gözlü birçok varlıktan bahsedilmekle birlikte, bu varlıkların resimleri de vardır¹⁰⁶.

Man Man isimli varlık, Shan Hai Jing'de bahsedilen tek gözlü varlıklardan biridir. Chongwu Dağı'nda yaşayan tek kanatlı ve tek gözlü yaban ördeğine benzeyen ve ancak kendi türünden bir kuş ile yanyana geldiğinde uçabilen Man Man, görüldüğü zaman gökyüzü altındaki her yerde büyük sel olur¹⁰⁷. **(Bkz. RESİM-3)**

Eserde Yiwang Dağı adı verilen dağda Huan adında leopara benzer bir varlık bulunmaktadır. Bu varlığın tek bir gözü, üç tane kuyruğu vardır. Yüz farklı ses çıkarabilen Huan'ın, şanssızlığa karşı insanları korur. Etini yiyen kişinin sarılık hastalığını tedavi eder¹⁰⁸. **(Bkz. RESİM-4)**

Bitkiden yoksun olarak kaydedilen Danzhang Dağı'nda Zhu Jian adında leopara benzer bir varlık bulunmaktadır. Tek gözü bulunan bu varlığın insan suratlı, uzun kuyruğu, bir gözü ve sığır kulakları vardır. Ulumada çok iyi olan Zhu Jian, ağzının içindeki kuyruk ile yürür ve yürürken ne zaman dursa, kuyruğu yerde kıvrılır¹⁰⁹. **(Bkz. RESİM-5)**

Liangqu Dağı'nda yaşayan ve tek gözlü olarak tasvir edilen başka bir varlık da Xiao'dur. Dört kanadı, bir gözü olan Xiao adındaki varlığın köpekkuyruğu vardır. Ayrıca Xiao, saksığan gibi şarkı söylemektedir. Bu varlığın etini yiyen kişinin karnının ağrımadığına inanılır¹¹⁰. **(Bkz. RESİM-6)**

Taixi Dağı'nda yaşayan Dong Dong adı verilen varlık tek gözlü ve tek boynuzludur. Koyuna benzeyen bu varlığın tek gözü kulağının arkasındadır. Dong Dong ismini de çıkardığı sesten adını almıştır¹¹¹. **(Bkz. RESİM-7)**

¹⁰⁵Kiraz Perinçek Karavit, “Eşeğe Ters Binen Çinli Ölümsüz: Zhang Guolao (张果老)”, *Institution Of Economic Development And Social Researches*, 3. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 27-30 Ekim, Antalya 2016, ss. 67-68.

¹⁰⁶Didem Yılmaz, *Shan Hai Jing'de Geçen Hayvanların ve Mitolojik Yaratıkların İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. XXIX; Leeming, a.g.e., s. 222.

¹⁰⁷Yılmaz, a.g.t., s. 50.

¹⁰⁸Yılmaz, a.g.t., s. 56.

¹⁰⁹Yılmaz, a.g.t., s. 66.

¹¹⁰Yılmaz, a.g.t., s. 71.

¹¹¹Yılmaz, a.g.t., s. 75.

Eserde Nüzheng Dağı'nda bulunan Shigao Irmağı'ndan bahsedilmektedir. Bu ırmakta bulunan tek gözlü Bao balığı, mersin balığına benzer. İnsan kusuyormuş gibi sesler çıkaran Bao Balığı'nın görüldüğü yerde şiddetli kuraklık yaşandığına inanılır¹¹². **(Bkz. RESİM-8)**

Tai Dağı'nda sığıra benzeyen Fei adında bir varlığın yılan gibi kuyruğu, beyaz kafası ve tek gözü vardır. Çin inanışına göre Fei, bitkilerin oraya gittiğinde bitkiler kurur, suya girdiğinde ise su kurur. Fei'nin görüldüğü yerde şiddetli vebanın baş gösterdiğine inanılır¹¹³. **(Bkz. RESİM-9)**

Yi Bi Guo insanı tek kollu, tek burun delikli ve tek gözlüdür. Tasvirinde kaplan çizgileri, tek gözü ve tek ön ayağı olan sarı bir at vardır¹¹⁴. **(Bkz. RESİM-10)**

Yi Mu Go insanının suratının ortasında tek bir gözü bulunmaktadır. Bazıları Yi Mu Go insanların ellerinin ve ayaklarının da olduğunu söylemiştir¹¹⁵. **(Bkz. RESİM-11)**

Gong Gong settinin¹¹⁶ doğusunda Shen Mu Guo adı verilen varlıklar vardır. Buranın insanının tek bir gözü ve tek bir eli bulunmaktadır¹¹⁷. **(Bkz. RESİM-12)** Gui Guo adı verilen yerin doğusunda yaşayan insanların da tek gözlü olduğu anlatılmıştır. **(Bkz. RESİM-13)**

Kaynakta bahsedilen Yi Mu Min isimli varlıkların suratlarının ortasında tek bir gözü bulunmaktadır. Wei soyadını alan bu tek gözlü insanlar akdarı yemektir¹¹⁸. **(Bkz. RESİM-13)**

Çin mitlerinde yer alan başka bir tek gözlü varlık ise Fang-Fong'dur. Bu varlığın tek gözlü bir dragon kafası vardır. Çin mitlerine göre Çin'in mitolojik hükümdarlarından olan Yu, bir tepede tanrılardan olan meclisi toplar. Bu toplantıya geç gelen dev Fang-fong, Yu tarafından öldürülür. Fang-fong'un torunları, Yu'ya karşı başkaldırmayı

¹¹²Yılmaz, a.g.t., s. 86.

¹¹³Yılmaz, a.g.t., s. 87.

¹¹⁴Yılmaz, a.g.t., s. 114.

¹¹⁵Yılmaz, a.g.t., s. 120.

¹¹⁶Çinlilerin tufan mitine göre İmparator Yao zamanındaki tufanı durdurmak için Yu isimli mühendisin yaptığı sed. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Fırat Caner, Büyük Tufan Mitleri ve Atra-Hasis, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. III, S. III, Temmuz 2017, s. 19.

¹¹⁷Yılmaz, a.g.t., s. 121.

¹¹⁸Yılmaz, a.g.t., s. 151.

denerler ancak korkuya kapılırlar ve kendi kendilerine göğüslerini delerler. Fakat Yu, onları yaşama döndürür ve böylece “delik göğüslü” bir topluluk meydana gelir¹¹⁹.

Çin mitlerinde tek gözlü olarak kaydedilen Huang Fei-Hu adlı bir tanrıdan bahsedilmektedir. Huang Fei-Hu, yılan kuyruklu ve tek gözlü boğa formunda tasvir edilip ölüleri yargıladığına inanılan yeraltı tanrısıdır. Bu tanrı, Doğu Çin’de kutsal kabul edilen Tai Şan dağında yaşayan bir dağ tanrısına dönüştürülmüştür¹²⁰.

Çin kaynaklarında Çin’e komşu olan Gui-fang¹²¹ isimli bir kavimden bahsedilmektedir. Eberhard, Türklerin kuzeyinde yer alan tek gözlü, vücutları yılan benzeyen bu kavmin bulundukları bölgeye de ruhlar ülkesi ismi verildiğini ifade etmiştir¹²².

Köklü bir geçmişe sahip olan Çin Uygarlığının kültürü, birçok fikir ve kültürden etkilenmesi ile ortaya çıkmıştır. Konfüçyüslük, Taoizm, Budizm gibi öğretilerinin tesiri altında kalan Çin mitolojisinde tek gözlü varlıklar da oldukça fazladır. Bu varlıklardan biri “Dokuz Ölümsüz” olarak adlandırdıkları bir grubun lideridir. Tanrısal varlıklar olduğu anlaşılan Dokuz Ölümsüzlerin olağanüstü güçleri bulunmaktadır.

Çin mitolojisinin önemli bir kaynağı olan *Shan Hai Jing* adlı eserde de tek gözlü, hayvana benzeyen varlıklar ve tek gözlü insanlar bulunmaktadır. Kaynakta bu tek gözlü varlıkların ve insanların nerede yaşadığından bahsetmekle birlikte çizimlerine de yer verilmiştir. Bu tek gözlü varlıklardan bazılarının kötülöklere sebep olduğuna, bazılarının ise tedavi edici özelliğe sahip olduğuna inanılmıştır. Yine Çin kaynaklarında geçen başka tek gözlü varlıklar ise Gui-fanglardır. Tek gözlü ve yılan vücutlu olan bu varlıkların isminden Türklerle bağlantılı olabileceğini anlaşılmaktadır.

Çin’in komşusu Japonlar, bugünkü Japonya’yı oluşturan adaların ilk halkı değildir. Japonların kökenleri saptanamamakla beraber, bu konuyla ilgili sayısız teori

¹¹⁹Yves Bonnefoy, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü II*, Haz. Levent Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara 2000, s. 644.

¹²⁰Öztürk, *a.g.e.*, s. 573.

¹²¹Yapılan araştırmalara göre, Shang Hanedanlığı (MÖ 16-11.yüzyıl) tarihine ait belgelerde geçen Çince Gui-fang 鬼方 kelimesindeki “gui” 鬼 karakteri Oguz adının en eski Çince transkripsiyonudur. Gui karakteri o dönemde “gür”, “ügü”, “wuku” şeklinde telaffuz edilmiştir ve aslında Ogur adının Çincedeki transkripsiyonudur. Oguz, Ogur kelimeleri ise Uygur adının karşılığıdır. Zhou Hanedanlığı’nın ortalarına gelindiğinde, Gui-fanlara Yi-qu 义渠 denmiştir. Yi-qu kelimesinin de aslında Ogur diye telaffuz edildiği kaydedilmiştir. Ayrıca Gui 鬼, Wei 韦, Hu 护 “çevik” anlamındaki gur, gur kelimesinin Çincedeki ilk ahenk tercümesi olduğu belirtilmiştir. Bkz. Alimcan “Uygur Sözcüğünün Kökeni ve Anlamı Üzerine Yeni Bir Yaklaşım”, https://turuz.com/storage/users/user1/alimcan_inayet_uygur_sozcuqunun_kokeni_ve_anlami_uzerine_yeni_bir_yakl_asim.pdf (24.06.2020). Bu bilgilerden yola çıkarak Çin’in kuzeyinde yer aldığı bilinen Gui-fangların Türkler ile bağlantılı olabileceği düşüncesi ortaya çıkmaktadır.

¹²²Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 129.

bulunmaktadır. Kabul gören teori ise yerli Jomon halkının, MÖ 400 ve MÖ 300 yıllarında Yayoi halkıyla birleşip günümüz Japonlarını oluşturmamasından binlerce yıl öncesinden beri Japonya’da yaşadıklarıdır. Japonlar, MÖ I. ve II. yüzyıllarda şu anda Japonya’yı oluşturan adaları işgal ederek Şinto¹²³ dinini getirmişlerdir¹²⁴.

Yüzyıllar boyunca dini inançlarını kaybetmeyen Japonlara Çin’in etkisi de oldukça büyüktür. MS 712’de yazılan “*Kojiki*” (*Eski Olayların Kayıtları*) ve MS 720’de yazılan “*Nihongi*” (*Eski Zamanlardan MS 697’ye Kadar Zaman Japon Kayıtları*), Japon mitolojisinin iki önemli kaynağıdır. Bu eserlerin yazarları en eski dini inançlarındaki Hint ve Çin tesirlerini azaltmak istemişlerdir. Budizm’den de etkilenmiş olan Japon kültürü, VI. yüzyılda Budizm’in Çin üzerinden Japonya’ya ulaşmasıyla Şintoizm ile karışmıştır¹²⁵.

Japon mitolojisinin yaratılış miti daha çok Japon kökenlidir. Bu mite göre her şeyden önce karanlık vardır. Önce yer ve gök oluşur, daha sonra da üç tane kami¹²⁶ yoktan var olur. Bu kamiler cinsiyetsiz ve biçimsizdirler. Yani hiçbir zaman gözle görülmemişlerdir. Cinsiyetsiz kamilerden sonra oluşan kamilerin cinsiyeti vardır. En son oluşan kamilerden olan eril tanrı İzanagi ve dişi tanrı İzanami önce sekiz adanın sonra yeryüzündeki her şeyin oluşumunu sağlayan kamilerdir¹²⁷. Çoğu mitolojide olduğu gibi Japonlara ait olan tanrılar insani özellikler taşımaktadırlar. Görünüşleri, düşünceleri, konuşmaları ve davranışları insanlara özgüdür¹²⁸.

Japon mitolojisinde yılan, yaygın bir figürdür. 12 Hayvanlı Japon Takviminde de yer almış olan yılan, Japon masallarına da konu olmuştur. *Yılanın Gözbebeği* (Hebi No Medama) adlı Japon masalında tek gözlü bir yılan vardır. Masala göre çok eski zamanlarda yoksul bir oduncu vardır. Bu oduncu bir gün dağa gittiğinde bir kadının saçlarından ağaca bağlandığını görür. Adam kadını kurtarıp evine getirir. Bir süre sonra oduncu ve kadının bir çocukları doğar. Kadın doğum sırasında kocasının kesinlikle odaya

¹²³Japonya’nın yerel dini Şinto, “Tanrıların yolu” anlamına gelmektedir. Şinto, tarih öncesi dönemlerden kalan animistik inanç şekillerinin Taoist, Budist, Konfüçyüsçü unsurların da etkisiyle antik çağlarda şekillenmeye başlayan inancın modern biçimidir. Doğanın her görünümünde ilahi bir ruh olduğu düşüncesini savunan Şinto dini, doğaya, atalara ve kahramanlara tapmayı içermektedir. Detaylı bilgi için bkz. Kürşat Demirci, “Şintoizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 177.

¹²⁴Rosenberg, *a.g.e.*, s. 577; Leeming, *a.g.e.*, ss. 232-233; Kürşat Demirci, “Şintoizm”, s. 177.

¹²⁵Rosenberg, *a.g.e.*, s. 577; Michael Ashkenazi, *Japon Mitolojisi*, Say Yayınları, Çev. Özlem Özarpacı, İstanbul 2018, s. 75; Mackenzia, *a.g.e.*, s. 317.

¹²⁶Kami: Şintoizm’de ataların ruhlarıyla ilişkilendirilen tabiatüstü varlıklara veya güçlere verilen ad. Bkz. Demirci, “Şintoizm”, s. 177.

¹²⁷Ayşe Nur Tekmen, “Japon Mitolojisi”-Kami’lerin Dünyası-*Doğu ve Batı Mitolojileri*, Ed. Esra Kökdemir-Ayşe Gül Fidan, Delta Kültür Yayınevi, İstanbul 2020, ss. 70-72.

¹²⁸Rosenberg, *a.g.e.*, s. 578.

gelmemesini söyler. Fakat karısı için endişelenen adam odaya kapının deliğinden bakar ve büyük bir yılanın bebeğini sardığını görüp çok şaşırır¹²⁹.

Kadın yedi gün sonra kucağında bebeğiyle odadan çıkar ve kocasına kadınların girmesinin yasaklandığı bir ormana gittiği için Dağ Tanrısı'nın kızdığını bu yüzden kendisini yılanı çevirdiğini ve oduncunun odaya bakmasıyla da tekrar insan olamayacağını anlatır. Olanları anlattıktan sonra kadın dağda bulunan göle dönmek zorunda kalır. Giderken de gözünün birini çıkarır ve bebeği ağladığında ona vermesi için kocasına verir. Böylece kadın gözden kaybolur. Bebek kadının gözüyle büyür ama bu göz bebek çiğnediği için günden güne küçülür. Bir gün göz küçülüp yok olunca bebek ağlamaya başlar. Adam, çocuğu alıp göle gider. Dağdaki gölden tek gözlü, büyük bir yılan çıkar. Yılan diğer gözünü de verir. Bir süre sonra çocuk annesini görmek iste ve göle giderler. Çocuk annesine sarılıp ağlar ve gözyaşları yılanın gözlerine düşer. Böylece Dağ Tanrısı kadını affederek tekrar insana dönüştürür¹³⁰.

Yukarıda özetlenmiş olan masalda, Dağ Tanrısı'nın bir kadına öfkelenmesi sonucu onu tek gözlü bir yılanı çevirdiği anlatılmaktadır. Bu masalda tek gözlü yılan, diğer mitlerde anlatılan kötü karakterli insan yiyen tek gözlü varlıklardan oldukça farklıdır. Burada bir anne, tanrı tarafından yılanı dönüştürülmüş ve çocuğu için tek gözünü feda etmiştir.

Japon mitolojisinde yer alan önemli bir inanç da Yōkai (iblis) inancıdır¹³¹. Yōkai inancı, iblisler, ruhlar ve olağanüstü varlıklardan söz etmektedir. Yōkai hikâyeleri genellikle açgözlülük, öfke, kin, kıskançlık gibi duyguları yoğun olarak yaşayan insanların değişmesiyle ilgidir¹³².

Yōkai inancında yer alan iblis türlerinden biri Hitotsume-Kozolardır. Tek gözlü olan Hitotsume-Kozolar ile Japonya'nın karanlık sokaklarında karşılaşılmaktadır. Bu iblislerin minik Budist rahipler gibi saçları tıraşlıdır ve cübbe giyerler. Uzun kırmızı

¹²⁹Şeyda Nur Yıldız, *Japon Masallarında Hayvanlar ve Kültürel İmgeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017, s. 81.

¹³⁰Yıldız, a.g.t., s. 82.

¹³¹Yōkai inancı ile Türklerdeki cin inancı benzerlik göstermektedir. Temelde Müslümanlığa ait varlıklar olan cinler, Türk anlatıları ve halk inançlarında yer alan demonlardır. Türklerde de Japonların Yōkai geçiti inanişine benzeyen "Cinlerin Düğünü" inancı bulunmaktadır. Türklerin yaşadığı Orta Asya ile Japonya'nın coğrafi yakınlığının yanında Türkçe ve Japonca aynı dil ailesine mensuptur. Ayrıca Türkçenin en eski metinlerinde cin ve şeytan türü varlıklar için "yek" kelimesi kullanılmıştır. Japon kültüründe ise aynı türden varlıkların adı "Yōkai" dir. Bu iki kelimele arasında da yakınlık bulunduğu görülmektedir. Bkz. https://www.academia.edu/20020494/Uzak_%C3%9Ckleler_Benzer_%C4%B0nan%C3%A7lar_Japon_K%C3%BClt%C3%BCr%C3%BCnde_Hyakki_Yagy%C5%8D_Y%C3%BCz_%C4%B0blisin_Gece_Ge%C3%A7idi_ve_T%C3%BCrk_K%C3%BClt%C3%BCr%C3%BCnde_Cinlerin_D%C3%BCz%C4%9F%C3%BCn%C3%BC (Erişim Tarihi: 10.06.2022).

¹³²Eylül Arslan, "Çin, Japon ve Kore Mitolojilerinin Ortak Söylenceler Üzerinden İncelenmesi", *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 3, Bahar 2019, ss. 109-110.

dilleri ve kocaman tek gözleri vardır. En korkutucu özellikleri bir anda ortaya çıkıp insanları şaşırtmalarıdır. Hitotsume-Kozo'nun şaşırtıcı oyunlar oynamanın yanında ciddi bir işlerinin olduğuna da inanılmıştır.

Hitotsume-Kozolar, Doğu Japonya'da 8 Aralık'ta o yıl kötü olan aileleri kaydederek bu raporları salgın ve kötü şans tanrısına sunmaktadır. Bu tanrılarda Hitotsume-Kozoların raporuna göre hak eden ailelerin başına bir talihsizlik getirmektedir. Hitotsume-Kozoların tek gözlü diğer canavarlarla isim olarak benzer olsa da aralarındaki bir ilişki olduğunu düşündüren çok az kanıt bulunmaktadır. Birçok Hitotsume-Kozo'nun kökeninin, Budizm'in Tendai mezhebinin baş tapınağı Enryaku-ji ile bir şekilde bağlantılı olduğuna inanmışlardır. Bazılarının da zamanla devredilen ve Yōkai'ye dönüşen dağ tanrıları olduğu inancı bulunmaktadır¹³³.

Hitotsume-Kozolar efsanelere de konu olmuştur. Bir Japon efsanesine göre, bir adam otelde odasında 10 yaşlarında tek gözlü bir çocuk, bu adama görünür. Adam onu görünce çığlık atarak bayılır ve uzun süre kendine gelemez. Yine bir Japon efsanesine göre Japonya'nın Fukuşima eyaletinde genç bir kadın sokakta yürürken küçük bir çocuk ona yaklaşır. Kadına arkadan seslenir. Kadın yüzünü Hitotsume-Kozo'ya dönünce korkudan bayılır. Okayama Eyaletinde de bir adam gece sokakta ürkütücü mavi bir ışık görür. Tek gözlü hayaletimsi çocuğu gören adam korkudan felç geçirir. Tek gözlü hayalet ise adama yaklaşarak onu yalar¹³⁴.

Hitotsume Nyudo, Hitotsume-Koza inancı ile benzerlik göstermektedir. Tek gözlü olduğu düşünülen Hitotsume Nyudolar yollar ve otobanlarda bulunur, uzun cübbeler giyerler. Daha küçük yōkailar ya da köle insanlar tarafından taht ile seyahat ettiğine inanılan Hitotsume Nyudolar, en şeytani yōkai türlerinden biridir. Yollarda ve otobanlarda yalnız yolculara saldırırlar. Dev boyuta sahip olan bu varlıklar istedikleri zaman boylarını küçültüp büyütebilmektedir. Uzun bacakları bir insandan daha hızlı olduğu için onlardan kaçmanın imkânsız olduğuna inanılır. Bir efsaneye göre Wakayama'da yolda seyahat eden bir adam, tahtirevan içinde tek gözlü dev bir canavar görmüştür¹³⁵.

Yōkai inancında yer alan tek gözlü diğer bir varlık ise Akaname'dir. Akanameler kirli evlerde ve hamamlarda yaşayan küçük cin benzeri varlıklardır. Genellikle bir çocuk

¹³³Matthew Meyer, *The Night Parade of One Hundred Demons: A Field Guide to Japanese Yokai*, Yayıncı: Matthew Meyer, 2015, s. 154.

¹³⁴Meyer, *a.g.e.*, s. 154.

¹³⁵Meyer, *a.g.e.*, s. 86.

boyutunda olan Akanameler, kambur duruşları nedeniyle daha küçük görünümde dirler. Yağlı saçlara sahip olan Akanamelerin vücutları çıplaktır ve derileri de saçları gibi yağlıdır. Hem tek gözlü hem de iki gözlü şekilde olabilen Akanameler bir veya beş ayak parmağa sahiptir. Ayrıca tüm Akanamelerin uzun ve yapışkan dili bulunmaktadır. Dillerini hamamlarda ve tuvaletlerde bulunan balçık, yağ, vb. diğer pislikleri toplamak için kullanırlar. Temiz ve bakımlı evlerden nefret eden Akanameler, inanışa göre hastalık yaymaktadır¹³⁶.

Japon mitlerinde yer alan tek gözlü başka bir varlık ise Dorotabolardır. Yaşlı erkeklerin öldükten sonra hayaletleri olduğuna inanılan Dorotabolar, geceleri çamurdan yükselen tek gözlü, üç parmaklı bir varlıktır. Japonlarda beş parmağın üçünün ahlaksızlığı, ikisinin de erdemi temsil ettiği söylenmektedir. Bu varlıkta da ahlaksızları temsil eden üç parmak bulunmaktadır. Hayalet benzeyen bir varlık olan Dorotaboların, aşırı büyümüş tarlalarda gezdiğine ve topraklarının yeni sahiplerine musallat olarak onları uyutmadığına inanılmıştır¹³⁷.

Japon inançlarında ilkbahar ritüellerinde ikinci ayın sekizinci günü bittiğinde iş yılı başlar. Bu gün evlerin her birine tek gözlü bir canavar konuk olur. İnsanlar onu kovmak için, evlerinin eşiğine pek çok “gözü” olan şeyler, özellikle de süzgeçler bırakırlar. Böylece canavar, gözleri saymakla vakit kaybedecek ve geri dönme anını kaçıracaktır. Eski devirlerde, bu tuhaf ve olağanüstü bir güce sahip konukla, iş mevsiminin başında uzaklardan gelen “Ziyaretçi Tanrı” ve “Az Rastlanılan Tanrı”nın aynı simgeler olduğu inancı yaygındır. İnsanlar konulan yasaklara uyarak, evlerinde kımıldamadan onu beklemektedir. Günümüzde ise söz konusu süre içinde, insanların evlerinden çıkmalarını engellemek için bunun tehlikeli olacağı korkusu yaratılmış ve adı anılan tanrı, bir canavara dönüştürülmüştür¹³⁸.

Japon mitolojisinde genellikle tek gözlü varlıklar Yōkai inancına dayanmaktadır. Japon mitlerinde yer alan tek gözlü Hitotsume-Kozo, Hitotsume Nydo, Akaname ve Dorotabo adı verilen varlıkların kökeni kötü ruh inancına dayanmaktadır. Bu durum da Şintoizm’den kaynaklanmaktadır. Bu varlıklar korkunç şekillerde tasvir edilmekle birlikte insanlara zarar vermektedir. Japonların Yokai inancı bu yönleriyle Türklerdeki kötü ruh inancıyla benzerlik göstermektedir. Tek gözlü Yokailer haricinde Japonlarda

¹³⁶Meyer, *a.g.e.*, s. 194.

¹³⁷Meyer, *a.g.e.*, s. 142.

¹³⁸Bonnefoy, *Mitolojiler Sözlüğü II*, s. 753.

ayın belli zamanında evlerine tek gözlü bir canavar konuk olduğuna inanılmaktadır. İnsanlar bu canavarı evden uzaklaştırmak için çeşitli önlemler almaktadır.

5. İLAHİ DİNLERİN MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

Tek gözlü varlıklar birçok mitte yer almaktadır. Bu varlıklara karşı tarih boyunca insanlar, farklı bir tutum sergilemiştir. Yahudi ve Hristiyan din adamları tek gözlü insanları, karanlık ve olağanüstü güçlerle bağlantılı olduğunu addetmiştir. Göz ruhun ve zihnin dış dünyaya açılan bir penceresi gibi kabul etmişlerdir. Bu yüzden tek gözlü insanların bakışlarından kötü bir gücün geçtiğine inanılmıştır. İnsanlar bu kötü etkiden kurtulmak için çeşitli objeler ve muskalar kullanılmıştır. Yahudilik ve Hristiyanlık'ta tek göz sembolünün kötü güçten başka her şeyi gören göz anlamı da bulunmaktadır¹³⁹.

Yahudi, Hristiyan ve İslam mitolojisinde eskatolojik mit çevresindeki önemli inançlardan biri de Deccal inancıdır. Deccal Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dininde önemli bir yer edinmekle beraber, İslami kaynaklarda tek gözlü olarak tasvir edilmiştir. Deccal kelimesi; “kaplamak, yalan söylemek, parlatmak” vb. anlamlara gelmekle birlikte, Arapça “decele” kökünden türetilmiştir ve çok yalan söyleyen, göz boyayan, hakkı batıl ile karıştıran demektir¹⁴⁰. Yahudi inançlarında ilk kez MÖ II. yüzyıldan itibaren son günlerde Allah'a karşı çıkacak güçlü bir varlıktan söz edilmeye başlanmıştır¹⁴¹.

Yahudi kutsal kitabındaki Daniel bölümünde Daniel, rüyasında denizden çıkan her biri diğerinden farklı olan dört canavar görür. Bu canavarlardan sonuncusu diğerlerinden daha farklıdır. On boynuzu bulunan bu canavarın sonraları boynuzlarının arasından daha küçük başka bir boynuz çıkar. İlk boynuzlardan üçü onun önünde sökülür. Bu boynuzun insan gözü gibi gözü, böbürlenlen bir ağzı vardır. Saçları yün gibi apak ve giysileri kar gibi beyaz olan bu canavarın tahtı alev alev, tekerlekleri kızgın ateş gibidir¹⁴². Daniel'in sekizinci bölümünde yine Daniel'in bir rüyasından bahsedilir. Bu anlatıma göre Daniel, rüyasında iki boynuzlu bir koç ve gözlerinin arasında bir boynuzu olan bir teke görür¹⁴³. Bu iki hayvan mücadeleye başlar ve sonunda teke koçu yere serer. Fakat tekenin

¹³⁹İsmail Naci Zeyrek, *Yahudilikte Dini Semboller (Magen David Örneği)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2014, s. 77, 133.

¹⁴⁰Said Eyyüb, *Deccal Komplosu; Üç Büyük Dinin Kaynaklarına Göre Deccal'in Üç Bin Yıllık Tarihi*, Çev. Fatih M. Albayrak, Sır Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 8.

¹⁴¹Kürşat Demirci, “Deccal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, Ankara 2019, s. 67.

¹⁴²“Daniel 7”, *Kutsal Kitap Yeni Dünya Çevirisi*, Watch Tower Bible And Tract Society Of Pa, New York ABD 2019, ss. 1155-1156.

¹⁴³Kürşat Demirci, yukarıda bahsedilen yedinci ve sekizinci anlatımındaki küçük boynuz, canavar olarak nitelendirilen, olağanüstü özellikleriyle tasvir edilen, Yahudilere zulümde bulunmuş, IV. Antiochus Epiphanes olduğunu ileri sürmektedir. Yahudiler, Deccal'in kendilerini kurtaracağına inandıkları Mesih'in karşıtı olarak görmüşler ve Epiphanes'in yanında Kaligula, Neron, Pompey gibi idareciler de Deccal olarak nitelendirmişlerdir. Detaylı bilgi için bkz. Demirci, “Deccal”, s. 67.

tek boynuzu da kırılır. Kırılan bu boynuz yerine dört tane boynuz çıkararak ülkenin farklı yerlerine uzanır. Anlatımda bu rüya Cebrail tarafından boynuzları kralları simgelediği şeklinde yorumlanır¹⁴⁴.

Hristiyan inancında ise Deccal, Mesih'in düşmanı olarak Yuhanna'nın mektupları arasında yer alır. Bu mektuplara göre, Deccal, insanların arasından çıkacak ve Peygamber İsa'nın varlığını kabul etmeyecektir¹⁴⁵. Pavlus'un Selaniklilere yazdığı II. mektupta ise *“kanun tanımaz adam çıkmadıkça o gün gelmeyecektir”* ifadesi kullanılır. Bu şekilde tabir edilen Deccal, mektuba göre ilah denilen ve kutsal sayılan her şeye karşı çıkacak ve kendini onlardan üstün görecektir. Böylece kendini ilah gösterip Tanrının mabedinde oturacaktır. Peygamber İsa'nın ağzından çıkan solukla yok edileceği söylenen Deccal şeytan kontrolünde gerçekleştirdiği işlerden aldığı destekle varlığını sürdürürken, etkileyici işler, şaşılacak şeyler, sahte alametler gerçekleştirecektir. Ayrıca her türlü kötülüğe başvurarak yok olmaya giden kişileri etkileyecektir¹⁴⁶.

Yeni Ahid'in Vahiy bölümüne göre ise denizden çıkan canavar Deccal'in, yedi başı, on boynuzu ve boynuzları üzerinde on tacı vardır. Başları üzerinde küfürlü isimler yazılan bu canavar başına, ölümcül bir yara almasına rağmen bütün dünya bu canavarın arkasından hayranlıkla gider. Canavara kırk iki ay yetki verilerek kutsal kişilerle de savaşmasına izin verilir. Ona her kabile, her millet üzerinden yetki verilmiştir. Ayrıca yeryüzünde yaşayanların hepsi ona tapacaktır¹⁴⁷. Vahiy bölümünün başka bir anlatımında ise Deccal, yedi başlı on boynuzlu, küfürlü isimlerle kaplı kızıl bir canavar olarak tarif edilir. Sonrasında ise bu canavarın önceden var olduğu ve derinliklerden çıkmak üzere olduğu ifade edilir. Daha sonra yok edilecek bu canavarın yine ortaya çıktığını görenler hayretler içinde kalacaktır¹⁴⁸. Ayrıca sahte peygamber olarak da nitelendirilen Deccal'in vahiy verebildiği söylenir ve ağzından çıkanlar kurbağaya benzetilir¹⁴⁹.

Yahudilik ve Hristiyanlık'ın yanında Deccal, İslam mitolojisinde tek gözlü bir varlık olarak yer almıştır. Son ilahi din olan İslam'ın özünü Allah'ın emir ve iradesine teslimiyet oluşturmaktadır. Adını da bu özelliğinden almış olan İslam, son peygamber Muhammed'in tebliğ etmiş olduğu dinin adı olmakla beraber tebliğlerinin esasını

¹⁴⁴“Daniel 8”, *Kutsal Kitap Yeni Dünya Çevirisi*, ss. 1157-1159.

¹⁴⁵“I. Yuhanna 2-4”, *Kutsal Kitap Yeni Dünya Çevirisi*, ss. 1575-1577.

¹⁴⁶“II. Selanikliler 2”, *Kutsal Kitap Yeni Dünya Çevirisi*, ss. 1527-1528.

¹⁴⁷“Vahiy 13”, *Kutsal Kitap Yeni Dünya Çevirisi*, s.1595.

¹⁴⁸“Vahiy 17”, *Kutsal Kitap Yeni Dünya Çevirisi*, ss. 1598-1599.

¹⁴⁹“Vahiy 16”, *Kutsal Kitap Yeni Dünya Çevirisi*, s. 1598.

Allah'ın varlık ve birliğini kabul edip onun iradesine teslim olma ilkesinin oluşturduğu bir dindir¹⁵⁰. İslam dinine göre Peygamber Muhammed'e hicretten on yıl önce vahiy gelmiş ve bu olay İslam tarihinin başlangıcı olmuştur¹⁵¹. Geniş coğrafyalara ulaşmış olan İslamiyet'in yayılışında değişik faktörler rol oynamış ve yayılmış oldukları bölgelerde kalıcı hale gelmiştir. Kendine özgü değerler ve inanç sistemi olan, dünya ve ahiret görüşüyle yeni bir insan kimliği meydana getiren İslam dininin cazibesi sürekliliğini daima korumuştur¹⁵².

Önemli bir kitle tarafından benimsenmiş olan İslamiyet'in inanç sistemine tarihsel süreç içinde mitolojik dinî unsurların eklenmesiyle İslam Mitolojisi oluşmuştur. Bu terim ile kastedilen İslam'ın yayılmaya başladığı ilk zamanlardan itibaren başta Arap yarımadasındaki Araplar olmak üzere İslam idaresine dâhil olan çeşitli halkların kültürlerinden değişik yollar ve vesilelerle İslam kültürüne geçip İslami renk ve kalıplarla yeniden üretilerek benimsenen, İslam kültürü içerisinde yayılıp İslamileşen, dolayısıyla farklı İslam kaynaklarında yer bularak halk arasında inanç unsuruna dönüşen, edebiyat ve sanat ürünlerine konu olan mitolojiler bütünüdür¹⁵³.

Birçok kültürden etkilenmiş olan İslam Mitolojisi'nin beslendiği ana kaynak Antik Orta Doğu mitolojisidir¹⁵⁴. Bunların yanında eski İspanya'dan Çin sınırlarına kadar yayılan İslam coğrafyasında başka mitolojiler de bulunmaktadır. Özellikle Mezopotamya ve İran kültürüne İslam öncesi dönemlerde Hindistan'dan sızmış mitolojik öğeler vardır. Ayrıca Antik Anadolu mitolojisinden de geçmiş unsurlar bulunmaktadır. Fakat bu mitolojilerin etkisi diğerlerine göre daha azdır. İslam Mitolojisi'ne girmiş olan bu mitolojilerin iki giriş yolu bulunmaktadır. Ya bilinçli olarak bazılarınca doğrudan alınmadır ya da birlikte yaşama sonucu kendiliğinden oluşmadır. Ayrıca İslam'ın ilk devirlerinde Arap yarımadasında Arap kökenli Hristiyan ve Yahudilerden İslam'a geçenleri, İslam Mitolojisi'ne birçok mitolojik unsur katmıştır¹⁵⁵.

¹⁵⁰Ömer Faruk Harman, "İslam/Vahiy Geleneği İçinde İslam", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, İstanbul 2001, s. 3.

¹⁵¹Şenel, *a.g.e.*, s. 851.

¹⁵²Azmi Özcan, "İslam/Doğu ve Yayılışı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, İstanbul 2001, s. 27, 29, 31.

¹⁵³Ahmet Yaşar Ocak, "İslâm'ın Temel İnançları Etrafında Oluşan "Mitolojik" Kültür: "İslâm Mitolojisi" Yahut İslâm İlahiyatının İhmal Edilmiş Önemli Bir Sorunsalı (Bir "mise-en-question" Denemesi)", *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi*, C. VI, S. 1, Ocak-Nisan 2009, s. 138.

¹⁵⁴Bunun mantıki, coğrafi ve tarihsel gerekçeleri bulunmaktadır. Nitekim İslam'ın ana coğrafyası Arabistan da dâhil olmak üzere "Verimli Hilal" denilen Mısır, Suriye, Irak ve İran'ın dâhil olduğu Orta Doğu'dur. İslam fetihleriyle birlikte hâkimiyet altına alınan bu coğrafyayla beraber Müslüman olsun olmasın, İslam hâkimiyetine geçen değişik halklar aracılığıyla İslam Mitolojisi'nin oluşmasına Orta Doğu'nun eski mitolojileri kaynaklık etmiştir. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Ocak, *a.g.m.*, s. 154.

¹⁵⁵Ocak, *a.g.m.*, ss. 154-158.

İslam kaynaklarında özellikle modern zamanlar öncesinde kaleme alınmış İslam dini içindeki peygamberler, melekler, ahiret inancı ve bununla bağlantılı kavramlar, (Deccal, Mehdi, Dabbetü'l Arz ahiret ahvali, mahşer, mizan, hesap, sırat, cennet, cehennem ve oralarda hayat vb.) yani eskatolojik kültür çevresindeki inanç temelleriyle ilgili oldukça fazla mitolojik malzeme bulunmaktadır¹⁵⁶.

İslam dininde görülen Deccal, doğrudan Kur'an-ı Kerim'de geçmemektedir. Peygamber Muhammed'e nispet edilen rivayetlerde Deccal, “*muhatabını aldatmak gayesiyle güzel sözler söyleyen kişi; bir kaşı ve gözü bulunmayan kötü kimse*” anlamına gelmektedir. Ayrıca Deccal adı, Mesih kelimesiyle birlikte de “el-mesîhu'd-deccâl” ve “mesîhu'd-dalâle” şeklinde ifade edilmiştir¹⁵⁷. Kur'an-ı Kerim'de kıyamet alameti olarak Deccal'in ortaya çıkacağına dair açık bir ifade bulunmasa da Deccal ile ilgili hadisler Kütüb-i Sitte başta olmak üzere hadis kitaplarında yer alır. Ebu Hüreyre tarafından aktarılan hadisin birinde kıyametin üç alametinden birinin Deccal'in zuhur etmesi olduğu belirtilir¹⁵⁸.

Deccal'in Sayısı: Yalancı Deccallerin çıkacağını söyleyen hadislerde farklı sayılardan bahsedilmektedir. Ebu Hüreyre'nin rivayetine göre otuz kadar Deccal çıkmadıkça kıyamet kopmayacaktır. Ahmed İbn Hanbel de Huzeyfa'dan gelen bir rivayete göre, yalancı Deccallerden yirmi dört tane olacağını, bunlardan dört tanesinin de kadın olacağını ve her birinin kendisini peygamber zannedeceğini belirtmiştir. Taberani'nin bir rivayetine göre ise yalancı Deccallerin sayısı yetmiştir. İbn Hacer de bu rivayetin zayıf olduğunu, yetmiş kişiden sadece otuz Deccal'in peygamberlik iddia ettiğini belirtmiştir¹⁵⁹. Ahmet Ocak'a göre, hadislerdeki bu bilgiler, ahir zamanda ortaya çıkacak büyük Deccal öncesi onun misyonunu temsil edecek pek çok Deccal'in ortaya çıkacağını haber vermektedir¹⁶⁰.

Deccal'in Ortaya Çıkacağı Zaman ve Mekân: Deccal'in ortaya çıkacağı zaman ve mekân ile ilgili net bir bilgi olmadığı gibi bu konuda farklı görüşler bulunmaktadır. Peygamber Muhammed, insanların Deccal'i gözlemleri için çıkacağı zamanı da bildirir. Bir yüzyılın başında, İstanbul'un fethinden sonra, insanların iman ve nifak şeklinde ikiye

¹⁵⁶Ocak, *a.g.m.*, s. 143.

¹⁵⁷Demirci, *a.g.m.*, s. 67.

¹⁵⁸Kütüb-i Sitte II, Çev. İbrahim Canan, Akçağ Yayınevi, İstanbul 2014, s. 367.

¹⁵⁹Kütüb-i Sitte XIV, ss. 123-124.

¹⁶⁰Osman Bodur, “Hadislere Göre Deccal'in Özellikleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 59, Ocak-Şubat 2017, s. 94.

bölündükleri bir zamanda Deccal ortaya çıkacaktır¹⁶¹. İbn Ömer'in rivayetine göre Peygamber Muhammed, bir gün doğuya dönerek; “*Dikkat edin, fitne burada. Karnü’ş-Şeytan’ın çıktığı yerdedir*” der. İbn Hacer el-Askalani de Deccal’in kesinlikle doğudan çıkacağını belirtir. Rivayetlere göre, Deccal, Horasan’dan, İsfahan’dan, Irak ile Şam arasında bulunan Halle’den çıkacaktır¹⁶². İslami kaynaklar, İslam tarihinde fitne olarak bilinen olayların doğu tarafında vukuu bulmasından dolayı ahir zamandan önce en büyük fitne olan Deccal’in de doğudan zuhur edeceğini ifade ederler¹⁶³. Yine Müslim’in rivayetine göre, Peygamber Muhammed, Deccal’in doğudan yani Medine’den geleceğini ve Uhud’un arka tarafına ineceğini belirtir¹⁶⁴. Temim ed-Dari rivayetinde de Deccal’in doğudan geleceği ifade eder¹⁶⁵.

Deccal’in Yeryüzünde Kalacağı Süre; Hadis kaynaklarına göre, Deccal yeryüzünü çok hızlı bir şekilde gezecektir. Bu konudaki rivayetlere göre, Deccal, kırk günde yeryüzünü dolaşacaktır. Onun bir günü bir ay, bir günü bir hafta diğer günler ise normal gün gibidir¹⁶⁶. Başka rivayetlerde kırk sabah, kırk gece ve kırk yıl ifade edilir. Deccal’in yeryüzünde kalacağı zamanla ilgili hadis şarihleri genelde zahiri manaları üzerinden yoruma tabi tutulmamış olsa da Aliyyü’l-Kari’nin yorumları bu konuda dikkat çekicidir. Aliyyü’l-Kari’ye göre, Deccal fitnesi Müslümanların düşünce ve duygularına öyle tesir edecek ki insanlar bu fitne karşısında düştükleri hayret yüzünden zamanın uzadığını sanacaklardır¹⁶⁷.

Deccal’in Bazı Kutsal Yerlere Girememesi: Hadislere göre, Deccal kısa sürede yeryüzünü gezecek olsa bile Medine’ye giremeyeceği belirtilir. Rivayete göre, Deccal’in Mekke ve Medine hariç giremeyeceği bölge bulunmamaktadır. Mekke ve Medine’ye geçit veren yolların her birinde melekler vardır ve buraları korumaktadır. Yine Müslim’in kaydettiği rivayete göre, Deccal kendinden bahsederek Mekke ve Medine haricinde inmediği köy kalmayacağını belirtir. Ebu Hüreyre’nin rivayetine göre ise yine Medine’ye

¹⁶¹Eyyüb, *a.g.e.*, s. 252; İlyas Çelebi, “Deccal/İslamiyet’te Deccal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, Ankara 2019, s. 70.

¹⁶²Eyyüb, *a.g.e.*, s. 247.

¹⁶³Osman Bodur, *Buhari Şerhlerinde Deccal Yorumları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, ss. 83-84.

¹⁶⁴*Kütüb-i Sitte XII*, ss. 545-546.

¹⁶⁵*Kütüb-i Sitte XIV*, s. 93.

¹⁶⁶Çelebi, “Deccal”, s. 70.

¹⁶⁷Bodur, *a.g.t.*, s. 95.

geçit veren dağ gediklerinde kenetlenmiş melekler bulunmaktadır. Bu yüzden Deccal buraya giremeyecektir¹⁶⁸.

Deccal'in Fiziksel Özellikleri: Deccal ilgili hadislerde onun fiziksel özelliklerine de yer verilir. Kaynaklara göre Deccal, sık kıvrım kıvrım, ağaç dalları ve yılan gibi saçlı; kırmızıya çalan beyaz veya esmer tenli; geniş alınlı, geniş göğüslü, dik uzun sakallı olup alnında kâfir yazan iri cüsseli, genç, kısa boylu, kalın ve tok seslidir¹⁶⁹. Ayrıca Deccal'in en dikkat çekici fiziksel özelliği tek gözünün kör olmasıdır. Pek çok kaynakta Deccal tek gözlü olarak tasvir edilir. İbn Ömer'in rivayetine göre, Deccal'in sağ gözü kördür, kör olup salkımdan fırlamış bir üzüm tanesi gibidir. Ebu Saidi'l-Hudri'nin rivayetine göre de sol gözü inciden bir yıldız gibidir¹⁷⁰. İbn Kesir de Deccal'in tek gözlü olduğunu kaydetmiştir¹⁷¹. Deccal'in bazı tasvirlerin, yorumlanması gerektiğini kabul eden Kütüb-i Sitte, Deccal'in tek gözlü olmasını onun ahireti görememesinden, maneviyatının kör olmasından ve sadece dünyaya, maddeye değer veriyor olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir¹⁷². Deccal'in gözündeki kusuru gerçek anlamda kabul edenlerin dışında mecaza yorumlayanlar da bulunmaktadır. Aliyyu'l-Kari ise hadislerde geçen bu gözün aslında fiziki göz değil de kalp gözü olabileceğini belirtir¹⁷³. İbn Teymiyye de “*Hiç bir Peygamber yoktur ki ümmetini tek gözlü yalancıdan uyarmış olmasın. Dikkat edin ki, onun bir gözü kördür. Rabbiniz ise tek gözlü değildir. Körün iki gözünün arasında ke-fe-re yazılmış olacaktır*” hadisiyle Deccal'in tek gözlü olduğunu ifade eder¹⁷⁴. Bir Arap şairi olan Ebû Temmâm da “*Şayet Deccal onun bazı davranışlarını görseydi, tek gözlü Deccal'in gözlerinden dahi gözyaşı akardı*” sözleriyle Deccal'i tek gözlü olarak anlatır¹⁷⁵. İbn Ömer'in başka bir rivayetine göre ise Peygamber Muhammed'in rüyasında Beytullah'ı tavaf ederken kumral benizli, düz saçlı, başından su akar vaziyette iki kişiye dayanıp ortalarında gitmekte olan birisini gördüğünü, sorduğunda Meryem'in oğlu dediklerini belirtir. Daha sonra ise onu yakından görmek için ilerlediğini ve kıvrıkcık saçlı, iri, kızıl, sağ gözü kör, gözü üzüm gibi pertlek bir adam daha görür ve onun Deccal

¹⁶⁸Kütüb-i Sitte XII, ss. 545-546.

¹⁶⁹Eyyüb, a.g.e., ss. 253-255.

¹⁷⁰Kütüb-i Sitte XIV, ss. 97-98.

¹⁷¹İbn Kesir, *Büyük İslam Tarihi I*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 151.

¹⁷²Kütüb-i Sitte V, s. 121.

¹⁷³Bodur, a.g.m., s. 98.

¹⁷⁴Muammer Bayraktutar, “İbn Teymiyye'nin “Kıbrıs Risâlesi” ve Bazı Fiten Hadislerine Yaklaşımı”, *Bilimname Düşünce Platformu*, S. 29, 2015, s. 79.

¹⁷⁵Sait Uylaş, “Ebû Temmâm'ın Şiirlerinde Bir Türk Komutan Afşin”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. XII, S. 28, 2010, s. 97.

olduğunu anlatır. Ayrıca insanlardan en çok ona benzeyenin İbn-i Katan olduğunu söyler. Zühri ise İbn-i Katan'ın vefat eden Huzaalı bir kimse olduğunu söyler¹⁷⁶.

Deccal'in Olağanüstü Özellikleri: İslami kaynaklarda Deccal'e birtakım olağanüstü eylemler atfedilir. İbnu'l-Arabi'nin rivayetine göre Deccal'in sahip olduğu olağanüstü özellikler; yağmur yağdırması, bolluğu artırma, darlığa ve kıtlığa düşürme, cennet ve ateşin bulunması, arzın hazinelerinin onu takip etmesi, suların akmasıdır¹⁷⁷. Huzeyfa'nın rivayetine göre de Deccal çıktığı zaman beraberinde su ve ateş olacaktır. Ancak halkın ateş olarak gördüğü tatlı sudur; halkın su olarak gördüğü ise yakıcı bir ateştir¹⁷⁸. Ayrıca Deccal'in olağanüstü niteliklerinden biri de ölüyü diriltmesidir¹⁷⁹. Deccalla ilgili rivayetlerden bir tanesi de onun ekmek dağları ve su nehirlerinin bulunduğudur¹⁸⁰.

Deccal'in Ölümü: Deccal'in ölümüyle ilgili kaynaklarda net bir bilgi bulunmasa da bu konuyla alakalı çeşitli rivayetler vardır. Rivayetlere göre günü gelince Peygamber İsa yeryüzüne gelip Deccal'i öldürecektir. Bu rivayetlerin bazılarında Peygamber İsa'nın Deccal'i Kudüs yakınlarındaki Lüd kapısının olduğu yerde öldüreceği kaydedilmiştir¹⁸¹.

İslam mitlerinde önemli bir yere sahip olan Deccal, genellikle kaynaklarda tek gözlü olarak tarif edilmiştir. Bazı âlimlere göre Deccal'in tek gözlü olarak tasvir edilmesinin nedeni manevidir. Kaynaklara göre kıyamet zamanı ortaya çıkacak olan Deccal, insanları kandırarak yanına çekecektir. Çok hızlı bir şekilde yayılacak ve olağanüstü yeteneklere sahip olacaktır. Çeşitli rivayetler bulunmasına rağmen genel olarak kabul gören rivayetlere göre yeryüzünde kırk gün kalacak ve bazı kutsal beldelere giremeyecektir. Net bir bilgi bulunmasa da Peygamber İsa'nın Deccal'i öldürmesiyle bu fitne son bulacaktır.

İslam mitlerinde Deccal'den başka bazı türleri tek gözlü olarak tasvir edilen cinler¹⁸² bulunmaktadır. Cin kelimesi “örtmek, örtünmek, gizli kalmak” anlamındaki

¹⁷⁶Kütüb-i Sitte V, s. 367.

¹⁷⁷Kütüb-i Sitte XIV, s. 95.

¹⁷⁸Kütüb-i Sitte XIV, s. 96.

¹⁷⁹Kütüb-i Sitte XIV, s. 95.

¹⁸⁰Bodur, a.g.m., s. 99.

¹⁸¹Orhan Ençakar, “Kıyamet Öncesi En Büyük Fitne: Mesih Deccal”, *Ruhle Dergisi*, S. 8, Ocak-Mart 2010, s. 39.

¹⁸²Cinlere olan inanç çok eski dönemlerden itibaren vardır. İnsanlar her dönemde tanrı haricinde ikinci dereceden tanrısal varlıklara inanmışlardır. Mitolojilerde her zaman cin ve kötü ruh inancı birbirine paralel olarak görülmüştür. Çok zengin bir mitolojiye sahip Sümerlerde önceleri bu varlıklara iyi veya kötü olarak herhangi bir atıf yapılmamıştır. Zamanla cinler, iyi ve kötü olarak ayrılmıştır. Kötü cinler ilerleyen dönemlerde kötü meleklerle dönüşmüştür. Zerdüştlük'te Tek Tanrı inancının gelişmesiyle birlikte eskiden inançlardan kalan tanrılar yok olmamış ve tanrıdan daha aşağı bir konumda ruhlar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu ruhlar karakterlerine göre iyi ve kötü olarak ayrılmıştır. Zerdüştlük'te kötü karakterli ruhlara daeva (dev) adı verilmiştir. Bu dinden etkilenmiş Yahudilerde cin

cenn kökünden türemiştir. Tekili olan *cinnî* kelimesi de “gizli ve örtülü” anlamına gelmektedir. Cin kelimesi terim olarak ise “*duyularla idrak edilemeyen, insanlar gibi şuur ve iradeye sahip olan ilâhî emirlere uymakla yükümlü tutulan ve mümin ile kâfir gruplarından oluşan varlık türü*” anlamına gelmektedir¹⁸³.

İslam mitlerinde cin inancı bağlamında oluşan Nisnas, Cahiliye döneminde şikk¹⁸⁴ ile bir insanın bir araya gelmesiyle ürediğine inanılır. Bu mitler cahiliye temelli olsa da İslamiyet döneminde de bu hikâyelere pek çok şey katılır. Nisnas, kaynaklara göre dağ adamı, bir nevi maymun olarak tarif edilir. Yemen ve Hind adalarında yaşadığına inanılan bu varlıkların bir gözü, bir eli, bir bacağı vardır. Ayrıca bu varlıklar yürümek yerine sıçrarlar. Onların adları, dilleri ve davranışları insanlara benzemektedir¹⁸⁵.

Başka bir kaynaktaki efsaneye göre ise Nisnas, Nuh’un oğlu Sam’ın neslinden gelmektedir. Aslı insan olan bu varlık yarım başlı, tek gözlü, tek kollu ve tek bacaklıdır. Bu varlıklar önceleri insanken günahlarından dolayı Allah tarafından cezalandırılarak Nisnas’a dönüştürülmüştür. Yemenliler, bu varlıkları yabani hayvan gibi avlamışlardır. Hemedani ise Vebar adı verilen halkın azınca Allah’ın, onların yaratılışını değiştirerek Nisnas’a çevirdiğini, reislerine başkaldırıp etrafta avare avare gezen bu varlıkların, denize kadar olan sahaya yayıldığı kaydetmiştir¹⁸⁶.

İslam mitlerinde cin, oldukça yaygın bir inanıştır. Cinlerin özellikleri, değişik şekillere girmeleri, bulundukları yerler, insanlarla ilişkileri, çeşitli ülkelerin dinlerinde ve mitolojilerinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Genellikle kötü karakterli olarak

inancı, iki kategoride incelenebilmektedir. Birinci kategoride tanrılara isyan etmeleri sebebiyle cennetten sürülmüş melekler yer almaktadır. İkinci kategorideki cinler ise; ruhlar, şeytanlar ve Lilith olarak üçe ayrılmaktadır. Ruhların bedenleri ve şekillerinin olmadığına, şeytanların da insan suretinde olduğuna inanılmıştır. Lilith ise kanatlı bir insan olarak mitlerde yer edinmiştir. Lilith’in kökeni Sümer’e kadar dayanmaktadır. Mitolojide kötü varlıkların kadınlar olarak tasavvur edilmesinde Lilith inancının rolü bulunmaktadır. Yahudilikte Gözcü meleklerin, kadınlar münasebetlerinden dolayı devlerin doğduğu inancı mevcuttur. Zamanla bu devler, kötü ruhlar zümresine dönüşmüştür. Adı geçen devlerin, insan yediği ve canlılara zarar verdiği kaydedilmiştir. Gözcü melekler bu devlerin kökeni olduğu için bu varlıklar dünyada kötü ruhlar olmuşlardır. Bu yüzden devler, kötü ruh kategorisinde değerlendirilebilmektedir. Hristiyanlık da Yahudilik’teki bu inançtan etkilenmiştir. Hristiyanlık’ta cinlerin şeytanın emrinde olduğuna inanılmıştır. Kur’an-ı Kerime göre cinler, Allah’a kulluk etmek için ateşten yaratılmışlardır. Bu varlıklara insanlara göre daha güçlüdür ve bazıları kötü karakterlidir. Kur’an’da cinlerin geçmesi bu varlıkların gerçekte var olduğuna karşı kutsal bir onay olarak yorumlanmış, bu yüzden cin kavramı etrafında pek çok mitojik unsur İslam dünyasında yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Saadetdin Merdin, *Geleneksel İslam İnancında Mitolojik Unsurların Kritiği: Cinlerle İlgili İnanışlar Bağlamında Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2019, s. 3, 10-13, 21-23, 39, 49-50; M. Süreyya Şahin, “Cin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 7; Serdar Deniz Özdemir, *Türk Halk Anlatılarında Dev Motifi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2019, ss. 84-85. Ahmet Saim Kılavuz, “Cin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1993, ss. 8-9.

¹⁸³Şahin, *a.g.m.*, s. 5.

¹⁸⁴Cinlerden bir sınıf olup insan suretinde olan varlıklardır. Anlamı da bu yüzden yarımdır. Ehli Ahbâr’ın masallarında bu nisnasın cinlerden bir kavim olduğu da kaydedilmiştir. Bkz. Merdin, *a.g.t.*, s. 84.

¹⁸⁵Merdin, *a.g.t.*, s. 84.

¹⁸⁶Merdin, *a.g.t.*, s. 84.

anılan bu varlıklar, semavi dinlerden önce farklı şekillerde ve farklı özelliklerle adlandırılmışlardır. Türk mitlerinde de İslamiyet'i kabul etmeden önce ruh inancı etrafında şekillenen bu inanç günümüze kadar gelmiştir.

Tablo 3. Yabancı Mitlerde Tek Gözlü Varlıklar

KÜLTÜR-DİN	AD	TÜR	VASIF	KARAKTER
Mısır	Horus	Tanrı	Yüce, bilge, kutsal	İyi
Yunan	Kyklop	Tanrısals-Dev	Yamyamlık, güçlü	Kötü
	Grailer	Tanrısals	Gorgolara giden yolu koruma	Bilgi yok
	Arimaspes	İnsan	Savaşçı	Bilgi yok
İskandinav	Odin	Tanrı	Bilge, yüce, kutsal	İyi
Çin	Ölümsüzler	Doğaüstü Varlık	Olağanüstü güce sahip olma	İyi
	Hayvan Benzeri Varlıklar	Hayvan Benzeri	Bilgi yok	Bazıları iyi bazıları kötü
	Tek Gözlü İnsanlar	İnsan	Bilgi yok	Bilgi yok
	Huang Fei Hu	Yeraltı Tanrısı	Ölüleri yargılama	Bilgi yok
Japon	Yılan	Hayvan	Bilgi yok	Bilgi yok
	Kötü Ruhlar	Ruh	İnsanlara zarar verme	Kötü
İslam	Deccal	İnsan	İnsanları kandırma, onlara zarar verme	Kötü

6. DİĞER MİTLERDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

6.1. FİN-UGOR MİTLERİ

Tek göz motifi, dünya mitolojisinde oldukça yaygındır. Birçok kavmin mitlerinde bulunan tek gözlü varlıklar, coğrafyaya göre isim ve özellik farkı göstermektedir. Eski avcı-toplayıcı ve balıkçı bir halk olan Fin-Ugorların mitlerinde de tek gözlü Orman Efendisi'nden bahsedilmektedir. Avları elinde tutan tek gözlü Orman Efendisi'nin Fin-Ugor kavimleri arasında farklı isimlerle de anılmıştır. Votyaklara göre ise bu mitik varlık dilediğince uzayıp kısalabilmektedir¹⁸⁷.

Orman Efendisi sadece Fin-Ugor mitlerinde değil Moğol, Türk ve Tunguz mitlerinde de bulunmaktadır¹⁸⁸. Volga'nın büyük kıvrımı ile Ural dağları arasında yaşadığı tahmin edilen Fin-Ugorların Türklerle olan ilişkileri ve uzun bir süre beraber yaşadıkları dikkate alındığında, bu halkların arasındaki kültür alışverişi oldukça doğaldır¹⁸⁹. Nitekim Kafesoğlu, Ural-Altay kavimlerine (Türkler, Fin-Ugorlar, Moğollar, vb.) ait bozkır kültürünü, doğrudan Türk topluluklarına bağlamanın mümkün olduğunu ifade etmiştir¹⁹⁰. Bu açıdan eski Fin-Ugor halklarının mitleri ile Türk mitleri arasındaki benzerlik oldukça normal olmakla beraber, Orman Efendisi de Fin-Ugorlar ile Türkler arasındaki kültür alışverişine örnek bir varlıktır. Özellikleri hemen hemen aynı kalan bu varlığın kavimlere göre adlandırılması farklı olmuştur.

Büyük bir Fin-Ugor boyu ile küçüklü büyüklü yedi-sekiz Türk kabilesinin teşekkülünden meydana gelmiş bir topluluk olarak görülen Macarların masallarına da tek göz motifi yansımıştır¹⁹¹. Bir Macar masalına göre, fakir bir adam karısı ölünce komşusu ile evlenir. Üvey anne çocukları hiç sevmemektedir. Bir gün çocuk tarlaya gittiğinde çantasına bakar fakat çantasında yemek yerine bir tuğla bulur. Çocuk bu duruma çok üzülür. Kızıl inek de çocuğun bu halini görüp onun yanına gider ve ona yardım edeceğini söyler. Fakat yardım etmeden önce üvey annesinin tek gözlü kızını çocuğu gözetlemesi için gönderdiğini söyler. Masalın devamında da üvey anne sıra ile diğer kızlarını yollar¹⁹². Masalda tek gözlü kız hakkında çok bilgi verilmemiş olsa da Fin-Ugor ve Türk kavimlerinin teşekkülü olan bir millette tek gözlü motifinin geçmesi açısından önemlidir.

¹⁸⁷Bonnefoy, *Mitolojiler Sözlüğü II*, s. 289.

¹⁸⁸Uno Harva, *Altay Panteonu: Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015, ss. 315-316, 324.

¹⁸⁹László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Yayınları Enstitüsü, Ankara 1993, s. 118.

¹⁹⁰İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, ss. 37-38.

¹⁹¹Hicran Akın, "Nemeth'e Göre En Eski Türk-Macar Münasebetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXX, S. 1-2, s. 3.

¹⁹²Dianna Orovec Borbély, *Macar Masallarında ve Efsanelerinde Şamanizm*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022, s. 119.

6.2. KELT MİTLERİ

Avrupa'nın en eski sakinleri olan Keltlerin mitlerinde de tek gözlü varlıklar bulunmaktadır. Keltler, günümüzde Brittany (Kuzeybatı Fransa) birlikte, Galler, İskoçya, Cornwall ve Man Adasında yaşayan altı uluslu bir halktır¹⁹³. Paganizm'in açıkça tesirlerinin görüldüğü Kelt mitlerinde tek gözlü varlık Balor'dan bahsedilmektedir. Balor, devlerin ırkı Fomoryalıların kralı, ölüm tanrısının adıdır¹⁹⁴.

İrlanda inançlarında yaygın olan mite göre Balor, Tory adasının doğu ucundaki yüksek kaya olan Balor Kalesinde yaşamıştır. Tek gözlü Balor, zalim ve canavar olarak kaydedilir. Zamanla gelişen olaylar sonucunda Balor, Kelt tanrılarında biri olan Lugh'un babasını öldürür. Bu olay üzerine Lugh da intikam yemini eder ve demirciden alev alev yanan bir demir mızrak alarak onu Balor'un tek gözünden geçirir. Kehanet edilen sonun geldiğini anlayan Balor, torununa onun kafasını kesmesini ve gücünü kazanmak için kopmuş kafasını kendi başının üzerine koymasını söyler. Lugh ise onun yerine kafayı bir kayaya yerleştirir ve ondan düşen zehir damlası kayayı parçalar. Böylece Balor'un sonu kehanetteki gibi olur¹⁹⁵. Bu mitte Lugh'un Balor'un tek gözüne kızgın bir mızrak geçirmesi önemli bir motiftir. Başta Türk mitleri olmak üzere birçok mitte bu motif sıkça karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Eski Türk ve Kelt metinlerinin karşılaştırılması sonucunda görülüyor ki her iki halkın mitolojisinde, folklorunda, dini inançlarında, tören ve bayramlarında, sembolik hayvanlarında benzerlik, yakınlık vardır. Bu metinlerde Şamanizm'in izlerine rastlamak da mümkündür¹⁹⁶.

Kelt mitolojisinde Balor'dan başka gökte oturan insanlardan da tek gözlü olarak bahsedilmiştir. Gökte oturan insanlar, dünyadakilerden farklı resmedilmiştir. Gökteki ışık gibi, şaşılacak şekilde duru ve parlak olan bu insanlar bir kuyruk taşırlar çünkü yukarıdaki doğa ve kültür bir bütünlük oluşturmaktadır. Eğer dünyayı ziyaret ederlerse, söz konusu kuyrukları kesildiğinden dünyada kalırlar ve tekrar göğe çıkamazlar. Tek boyutları, tek gözleri, tek bacakları vb. vardır. Bu yüzden onların çift nitelikleri yoktur. Örneğin, iyi işaret olan sağ taraf, hayatı teşvik eden olumlu bütün öğeleri çağrıştırırken, sol taraf

¹⁹³Bill Price, *Kelt Mitolojisi*, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 23.

¹⁹⁴Öztürk, *a.g.e.*, s. 245. Balor miti aynı zamanda Yunan mitolojisinde yer alan Perseus mitiyle neredeyse birebir aynıdır. Perseus'un dedesi Akrisios, bir kâhin tarafından torunun kendini öldürüleceğini öğrenince kızını tunçla örülü bir odaya kapatır fakat buna rağmen kızı Zeus'tan hamile kalır ve Perseus doğar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erhat, *a.g.e.*, s. 28, 242.

¹⁹⁵Joan N. Radner, "The Combat of Lug and Balor: Discourses of Power in Irish Myth and Folktale", *Oral Tradition*, Volume: VII, Issue: 1, 1992, ss. 143-144.

¹⁹⁶Fidan Gasıмова, "Tarihi Süreç İçerisinde Oğuz ve Kelt Metinleri", *XVIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, 1-5 Ekim 2018, Ankara, s. 171, 183.

ölümün etkisi altındadır. Söz konusu ögeler yukarıdaki dünyada yoktur. Aşağıdaki dünyaya gelince, burası ölülerin ve karanlığın yeridir¹⁹⁷.

Kelt kavminden gelen İskoçlarda tek gözlü Fachen isimli bir varlıktan bahsedilmiştir. İskoç dilinde “fach” görmek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Fachen adı da bu sözcükten türetilmiş olabilir. Tek gözlü bu varlık, vücudu tüylerle kaplı topal ve kötürüm bir canavardır. Tepesinde az bir saç tutamı, alnının ortasında tek bir gözü bulunur. Yolcuların peşlerine düşüp tüylerini kabartıp saldırıya geçerek öldürür. Farklı isimlerle de anılırlar¹⁹⁸.

6.3. ROMA MİTLERİ

Antik Roma’da yaşayan insanların inanışlarından oluşan Roma mitlerinde ise tek gözlü Horatius Cocles adlı bir varlık vardır. Horatius Cocles ismindeki Cocles kelimesi tek gözlü anlamına gelmektedir. Mite göre, Etrüsk kralı Porsenna Roma’ya saldırır ve tam baskınla alacakken Tek Gözlü Horatius kenti kurtarır. Bu kahraman adını daha önceki bir seferde tek gözünü yitirmesine veya kaşlarının tek gözlü izlenimini uyandıran tuhaf bir biçimde olmasına borçludur. Kente girişi sağlayan ve Roma ordusunun karmakarışık bir halde üzerinden geri çekildiği köprüünün başına durup, hem fırlattığı korkunç bakışlar hem de şansının çok yaver gitmesi sayesinde Etrüskleri yerlerinden kımıldatmaz. Buna rağmen herhangi bir yara almaz. Böylece mitolojide kahramanca bir yer edinen bu varlık, tek gözlü olarak sembolleşmiştir¹⁹⁹.

Horatius’un adına baktığımızda bu varlığın Roma mitlerine Yunanlardan geçmiş olabileceği düşünülmektedir. Nitekim Romalılar, kültürel miraslarını Yunanlardan almışlardır. Romalılar, çok eski dönemlerden başlayarak Roma adları verdikleri Yunan tanrıların çoğunu, Yunan söylencelerini, mimarisini ve edebiyatını benimsemişlerdir²⁰⁰. Horatius, Roma mitlerinde tek gözlü olmasıyla öne çıksa da Yunan mitlerindeki Kykloplardan tamamen farklıdır. Horatius, mitlerde kahramanlığıyla sembolleşmiştir.

6.4. KUZHEY İSPANYA MİTLERİ

Kuzey İspanya mitlerinde ise Ojankanu isimli mitolojik bir varlık geçmektedir²⁰¹. Ojankanu, Kuzey İspanya’da Kantabria bölgesindeki halkın inanışlarında mağaralarda

¹⁹⁷Bonnefoy, *Mitolojiler Sözlüğü II*, s. 677.

¹⁹⁸Öztürk, *a.g.e.*, s. 453.

¹⁹⁹Georges Dumezil, *Mit ve Destan I; Avrupa Halklarının Destanlarında Üç İşlev İdeolojisi*, Çev. Ali Berkay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 22, 438; Öztürk, *a.g.e.*, s. 569.

²⁰⁰Hüseyin Üreten, “Eski Roma Mitolojisi”, *Doğu ve Batı Mitolojileri*, Ed. Esra Kökdemir-Ayşe Gül Fidan, Delta Kültür Yayınevi, Ankara 2020, s. 98.

²⁰¹Öztürk, *a.g.e.*, s. 908.

yaşayan, Tepegöz ve Kyklop bir benzeri varlıktır. Kantabria mitlerinde bu varlığın ismi farklılık göstermekle beraber Polphemos ile benzerdir. Karamsar, huysuz ve başkalarının üzüntüsünden sevinç duyan Ojankanuların fiziksel özellikleri versiyonlarda yuvarlak yüzlü, domuz kılı gibi sakallı, uzun kırmızı saçlı, alnının ortasında mum gibi parlayan tek gözlü, güçlü ve uzun kollu olarak verilir. Bazı mitlerde de çok uzun ve zayıf olduğu için kendini koyun postu ile örttüğü ifade edilir. İnsan yediği kaydedilen bu varlıkların Odin gibi kuzgunları olduğu ve Ojankanuları bilgilendirdikleri de belirtilir. Bir efsaneye göre, soğuk bir kış gününde Ojan-Kana ile tanışan Ojankanu, onunla yaşamaya başlar. Bu birliktelikten de Ojancanos adı verilen solucana benzeyen varlıklar doğar. Ojan-Kana mitlere göre, çirkin, dağınık ve uzun saçlı, çok büyük göğüsleri olan, çiğ et yemeyi seven varlıklardır²⁰².

İspanya mitlerinde geçen Ojankanular, Tepegöz ve Kykloplarla insan yemesi, devasa boyutlarda olması, çirkin tarif edilmesi, mağaralarda yaşaması yönüyle benzerlik göstermektedir. Kaynaklarda Ojankanular ile Kykloplar arasında bağlantılar kurulmuştur. Nitekim yine yapılan çalışmalarda İspanya mitlerinde Yunan ve Roma kültürünün etkisi olduğunun altı çizilmiştir²⁰³.

6.5. BASK MİTLERİ

Sicilya, Sardinya, Korsika, Güney Fransa hatta İngiltere adalarında izleri bulunan bir kavim olan Baskların mitlerinde Tartalo adında Tepegözler bulunmaktadır. Bask mitlerinde Tartalo, Kykloplar ve Tepegözler gibi tek gözlü varlıklardır. Avcı ve yamyam olarak anlatılan bu varlıklar, Bask mitlerine de konu olmuştur²⁰⁴. Tartalo'nun Kykloplar ile benzerliğinden yola çıkarak bu iki kavim arasında kültür etkileşimi yaşanmış olabileceği muhtemeldir. Nitekim Homeros'un *Odysseus'unda* Kyklopların Sicilya'da yaşadığı açıkça belirtilmiştir.

6.6. HİNT MİTLERİ

Karmaşık bir yapısı olan Hint kültürünün temel taşlarını Afganistan ve İran platosu üzerinden Kuzeybatı Hindistan'a MÖ 1250'lerden itibaren uzunca bir süreç içerisinde yavaş yavaş geldikleri düşünülen Ariler ve Hindistan'ın yerel kitlesini oluşturan Dravidler meydana getirmiştir. Hindistan'ın yerel halkı olan Dravitler, homojen bir

²⁰²Mercedes Cano Herrera, *Entre Anjanas Y Duendes. Mitología Tradicional Ibérica*, Valladolid, Castilla Ediciones, https://www.academia.edu/36595529/Entre_anjanas_y_duendes_Mitolog%C3%ADa_tradicional_ib%C3%A9rica_pdf (Erişim Tarihi: 08.08.2022).

²⁰³Ana Antón de Cos - Iván Pérez Miranda, "Mitología De Cantabria. Proyecto De Educación En Valores En Educación Infantil", *Papeles Salmantinos de Educación*, No. 18, 2014, s. 91.

²⁰⁴Julio Caro Baroja, *The Basques*, Translated by Kristin Addis, Center for Basque Studies, America 2009, s. 280.

topluluk değildir. Hindistan’da, çeşitli ırkların karışıp kaynaştığı bir ülke olarak tanımlanmaktadır²⁰⁵.

Tarihi süreç içinde birçok kavimle temas halinde bulunan Hintlerin, Türk kavimleriyle olan ilişkileri çok erken tarihlerde başlamıştır. MÖ III. yüzyılda İskitler, Hindistan topraklarına geçerek yerleşmişler ve “Hint-Saka” adlı devletin esasını oluşturmuşlardır. Bu tarihten sonrada Hintler ve Türkler arasındaki ilişkiler devam etmiş, böylece Türkler, Hindistan tarihi ve kültürüne büyük bir etkide bulunmuştur²⁰⁶.

Karmaşık bir mitolojiye sahip Hintlerde tek gözlü varlıklar olarak Rakşasalardan bahsedilmiştir. Rakşasa kelimesi “korumak, kurtarmak, gözetmek, yönetmek, engel olmak, işini bozmak, zarar vermek” anlamlarına gelen *rakş* fiilinden türetilmiştir. “Rakşas”lar genellikle kötü ruhlar olarak bilinmektedir. Bunlara benzeyenlere de Rakşasa adı verilir. Rakşasaların genellikle üç çeşit oldukları kaydedilir. Birincisi Yakşalar gibi yarı kutsal ve iyiliksever olanlar, ikincisi tanrıların düşmanları, üçüncüsü ise insan eti yiyen, kurban törenlerini bozan, geceleri faaliyet gösteren, mezarlıklarda dolaşan, kötü ruhlar, devler, şeytanlardır. Hint mitlerinin kaynaklarından biri olan Rigveda ilahilerinde Rakşasaların çeşitli hayvan kılıklarına girebildiği, kadın veya erkek olabileceği, erkek kardeş, koca, sevgili kılığına girerek kadınlara yaklaşıp onların çocuklarını yok etmek istedikleri ifade edilir. Bunlara ek olarak birçok tek gözlü varlık gibi onların da insan eti yediklerinden bahsedilir. Bu varlıklardan korunmak için Hintler, tanrılara yalvarıp kurban sunarlar²⁰⁷. Ayrıca insanlara düşman insan azmanı, yırtıcı hayvan veya hortlak şekline bürünebilen, kan içen, et yiyen, semavî cinler olarak da adlandırılan Rakşasaların, Hint mitlerinde insanlara ölüm ve hastalık getirdiğine de inanılır²⁰⁸. Kötü tabiatlı Rakşasaların kaynaklarda vasıflarının yanında fiziksel özellikleri de anlatılmıştır. Hintlerin önemli destanlarından biri olan Ramayana’da mitolojik yönden Gandharvalar ve Yakşalarla akraba olarak gözüken Rakşasaların bazılarının tek gözü veya tek kulağı vardır²⁰⁹.

Genel yönleriyle değerlendirildiğinde Rakşasaların kökeni kötü ruha dayanmaktadır. Rakşasalar insanların korktuğu, çirkin, insan yiyen, kötü güçlerle ilişkili, ölüm ve hastalık saçan varlıklardır. Ayrıca Rakşasalardan kurtulmak için kurbanlar

²⁰⁵Halide Rümeyya Küçüköner, “Hint Alt-Kıtasının Dini ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü”, *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, C. X, S. 2, Mayıs 2018, ss. 612-613; Şengül Demirel, “Hint Kutsal Metinleri ve Vedalarda Bozkır İzleri”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi; Kongreye Sunulan Bildiriler*, 1-5 Ekim, Ankara 2018, s. 759.

²⁰⁶Bota Bokuleva-Rauşangül Avakova-Jenisbek Abeldayev, “Türk Kültürünün Kültürünün Hindistan Uygarlığına Etkisi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XII, S. 1, Yaz 2012, s. 442.

²⁰⁷Korhan Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitapevi, Ankara 1997, s. 127.

²⁰⁸Şahin, *a.g.m.*, s. 6.

²⁰⁹Kaya, *a.g.e.*, s. 129.

sunulup tanrılara dua edilir. Bu yönleriyle değerlendirildiğinde Hint mitlerinde yer alan Rakşasa inancı Türklerdeki kötü ruh inancına benzemektedir.

Hint mitlerinde geçen kötü ruh sınıfında yer alan tek gözlü başka bir varlık da Kabandha'dır²¹⁰. Kabandha, İndra'nın²¹¹ hizmetinde iyi huylu bir Gandharva²¹² olmakla birlikte onun gönderdiği bir yıldırım başını gövdesinden ayırmış ve bedeni kıllarla kaplı göğsünde dev bir göze sahip, çirkin bir yaratığa dönüşmüştür²¹³.

Hint kavimlerinde tek göz nazar ile ilişkilendirilmiştir. İnanca göre, tek gözlü bir insan iyi niyetli olsa bile çift gözlü bir insana, kıskançlıkla bakarsa ona nazarı değmektedir²¹⁴. Nazar inancına sahip birçok toplum tarafından tek göz, kötü olarak algılanmış ve nazara karşı korunmak için çeşitli yöntemlere başvurulmuştur. Türkler de bu kavimlerden biridir. Yüzyıllar önceden başlayan Hint-Türk etkileşiminde iki kavimde birbirini etkilemiştir. Bu yüzden iki kavmin mitlerinde de oldukça benzer unsurlara rastlamak mümkündür.

6.7. MOĞOL VE TUNGUZ MİTLERİ

Tarih içinde Türklerle Moğollar sürekli etkileşim halinde olmuşlardır. Arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilere göre, Moğol asıllı kabileler, daha milattan önce II. bin yıldan itibaren Türk menşeli kabilelerin doğusunda yer almıştır²¹⁵. Türkler ve Moğollar, asırlarca siyasi mücadelelerin bir araya getirdiği bozkır kavimleridir. Bu iki kavmin bozkır hayat tarzını benimsemiş olmaları da aralarındaki etkileşimi arttırmıştır²¹⁶.

Sürekli Türklerle temas halinde olan Moğolların mitlerinde tek gözlü varlıklar oldukça fazladır. Moğollar hakkındaki en önemli kaynak olan *Moğolların Gizli Tarihinde* tek gözlü Duva-sohor isimli bir varlıktan bahsedilir. Eserin birinci bölümü, Dobun Mergen ve onun erkek kardeşi Duva Sohor/Sokor'un (Tek gözlü Duva) bahsedildiği bölümden öncesine kadar dokuz kuşak soyağacıyla devam eder. Duva Sohor, alınının ortasında tek gözü bulunan buna rağmen üç günlük yolu görebilen bir varlık olarak kaydedilir²¹⁷.

²¹⁰Kaya, a.g.e., s. 86.

²¹¹Hint mitolojisinin en eski ve en büyük tanrısı olan İndra, yağmurlu- fırtınalı gökyüzünü simgelemektedir. Ayrıca bu tanrı, savaşçı Ari toplumun savaş tanrısıdır. Bkz. Kaya, a.g.e., s. 20.

²¹²Hint mitolojisinde çoğunlukla tüylü, ıslak ve pis yaratıklar olarak tasvir edilen yarı insan yarı hayvan hava, orman ve dağların erkek ruhlarıdır. Bkz. Öztürk, a.g.e., s. 475.

²¹³Öztürk, a.g.e., s. 638.

²¹⁴Azhar Alam, *Hint ve Türk Halk İnançları İle Ritiellerinin Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, s. 52.

²¹⁵Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXX, Ankara 2020, s. 225.

²¹⁶Cihad Cihan, "Türkler ile Moğolların Irki Münasebetleri", *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 283.

²¹⁷*Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 4.

Sohor sıfatı ya “kör” ya da “tek gözlü” anlamlarına gelmektedir. Eserde “Duva Sohori, alnının ortasında bir göze sahipti. Gözüyle çok uzakları görebilirdi” diye ifade edildiği için burada tek gözlü anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Eser, Duva Sohori’un bir gün Dobun Mergen’le birlikte Burhan Haldun Dağı’nda iken, çok uzakta Alan Goa adında bir kız gördüğünü ve Duva Sokur’un ona kardeşinin adına evlenme teklif etmek istediğini aktarmaktadır. Sonraki bölümleri Dobun Mergen hakkındadır. Eserde Duva Sohori’un dört oğlu olduğu ve bu oğlanların Duvo Sohori’un ölümünden sonra amcaları Dobun Mergen’i hor gördükleri ve amcaları ile ilişkilerini kestikleri gibi bilgiler dışında, tek gözlü Duvo Sohori’dan bahsedilmemektedir. Duva Sohori, alnındaki tek göz, gözlerinin insanüstü görüş kabiliyeti gibi olağanüstü özellikleri sayesinde Yunan Kyklop’u Polyphemos ile karşılaştırılan mitolojik bir varlık olarak tanımlanabilmektedir. Ayrıca dev kategorisi altında değerlendirilebilmesi de Duvo Sohori’u mitolojik bir varlık olduğunu göstermektedir²¹⁸.

Moğollarda şeytanın da tek gözlü olarak tasvir edildiği görülmüştür. Mitolojik sisteminin inançlarla sıkı bir şekilde bağını koruduğu Moğol inançlarında, tek gözlü şeytanî motif, insan tarafından kör edilir. Bu inancın Türklerle komşu olan Moğollarda yaygın olması üzerinde duran araştırmacılar, tek gözlü varlıkla ilgili bu mitlerin Türk kaynaklarından alındığını kabul ederler²¹⁹.

Moğol mitlerinde ateş ruhu yine tek gözlü bir varlık olarak anlatılır. Moğol mitlerinde ateşin koruyucu ruhu olduğuna inanılan Othan, bazen üç gözlü bazen de tek gözlü olarak tasvir edilir²²⁰. Moğol mitlerinde Othan, beyaz yüzlü, bakır renkli kaşları beyaz sakallı ve beyaz dişleri olan bir erkektir. Ayrıca Moğol inançlarına göre Othan’ın su tepsisi, inciden baltası, davulu, ağı, belinde de şişeden kemeri vardır. Othan’ın bu tasvirlerin ortaya çıkmasında Budizm’in rolü bulunmaktadır²²¹.

²¹⁸Roger Finch, *Tepegöz, Oedipus, Bodoncar: Moğolların Gizli Tarihi’ndeki Efsanevi Unsurlar*, Çev. İsmail Güleç, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, ss. 25-26.

²¹⁹Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çev. Eren Ercan, Yurt Kitap Yayınları, Ankara 2004, s. 556.

²²⁰Türk ve Moğol mitolojisinde İye/İze/Yiye/Eye şeklinde adlandırılan ruhlara inanılmaktadır. Bu ruhlar, Türklerde ve Moğollarda farklı şekillerde adlandırılır. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Yaşar Kalafat, “Orta Doğu Örneklemeleri ile Türk Kültürlü Halklarda Mitolojik Dişi/İyeler Ruhlar”, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, *Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyet’in Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*, 29-31 Mayıs, Elazığ 2009, 386. Özellikle Türk mitlerinde çok yaygın olan bu iyeler, iyi ve kötü ruhlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Hem Moğol hem de Türk mitlerinde yer alan ateş iyesi de bu varlıklardan biridir. Ateş, bozkır kavimlerinde oldukça önemli bir kùltürdür. Dolayısıyla bozkır kùltüründe ateşle ilgili birçok inanç vardır. Ateşe hükmeden ateş iyesi inancı da iki kavmin mitlerinde de oldukça yaygındır. Sonuç olarak bu iki kavmin hem sürekli temas halinde olması hem de bozkır kùltürünü benimsemiş olması mitlere yansımıştır.

²²¹Birsel Çağlar Abiha, “Mitolojiden Türk Kùltürüne Ateşin Yolculuğu”, *Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler ve Türk Dünyası Kongresi Bildiri Tam Metinleri Kitabı*, Ed. Sezen Güngör, 15-16 Mayıs, Eskişehir 2019 s. 113.

Buryatlarda Geser ile ilgili destanlarda geçen tek gözlü kadın Mangadhayka, Kalmuk masalında harikalar bahçesini koruyan tek gözlü kadın Halha, Moğol destanında Mangat'ın tek gözlü kızı ve tek gözlü Mangıs, Moğol mitlerinde yer alan diğer tek gözlü varlıklardır. Bu varlıklardan bazılarının gözleri alınlarında değil, tepesindedir. Moğollardaki tek gözlü varlıklar Türklerle karşılaştırıldığında biraz daha farklı temsil edilmiş olsa da Tursunov'a göre Moğol mitolojisinde tek gözü olan bu tip, büyük ihtimalle Türk kaynağından alınmıştır²²². Moğollara ait olan Yeke Nidün destanında kahraman Yeke Nidün de tek gözlü bir insandır²²³.

Buryat mitlerinde uğursuzluk getirdiğine inanılan birçok olağanüstü varlık bulunmaktadır. Bu yaratıklardan biri geceleri gezen, tek gözü kedigözü gibi parlayan “Anakhai”dir. Bu varlık farklı hayvan şekillerine girebilmektedir. Bir Buryat tekerlemesinde; “*Ooktan uzaklaşanı kurt, köyden uzaklaşanı anakhai yer*” sözleri, bu yaratığın kötü karakterini ortaya koymaktadır. Anakhainin çocuğu olmadan ölmüş bir kadının ruhu olduğuna ve bu yüzden genelde çocuklara musallat olarak onlara eziyet ettiğine inanılır. Sadece şamanların görebildiği bu varlıklardan çocukları korumak için çeşitli yollara başvurmuşlardır²²⁴.

Buryatlarda Bokholdoi ismi verilen varlıklar da tek gözlüdür. Bu varlıklar, insanların evlerinin etrafında toplanıp, yaşayanların ruhlarını ele geçirmek için sık sık ziyafet ve düğünlere gelen ruhlardır. Bu ruhları kovmak için ayinler düzenlenir. Bokholdoiler bazı zamanlarda ateşin başında toplanır. Ruhların bu toplantılarına reisleri olan tek gözlü bir ruh başkanlık eder. Toplantının reisi, istediği ruhu insan ruhu avlamaya gönderir. Bir efsaneye göre bir insanın böyle bir ruh toplantısına gelerek tek gözlü reisi alından vurduğu ve bu ruhun kalça kemiğine dönüştüğü anlatılır. Bu kalça kemiği, üç gün sonra tekrar ruha dönüşür. Bu ruhlardan biri insan öldüğünde yeraltı ülkesine, diğerinin “Bokholdoi” olarak orta dünyada kaldığına, üçüncü ruhun da insan olarak tekrar doğduğuna inandıkları anlatılır²²⁵.

Moğol kavimlerinin mitlerinde tek gözlü varlıklar ruh, dev, insan olarak yer almaktadır. Bu varlıkların çoğu kötü ruh inancı doğrultusunda oluşmuştur. Bu yüzden Moğol mitlerindeki tek gözlü varlıklar, Türk inançlarında yer alan tek gözlü varlıklarla

²²²Edige Dariguloviç Tursunov, “Tepegöz’ün Kör Edilmesi Hikâyesinin Türk-Moğol Versiyonları”, Çev. Muvaffak Duranlı, *Dünyada Dede Korkut Araştırmaları*, Haz. Fikret Türkmen-Gürol Pehlivan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, ss. 270-272.

²²³Mehmet Gökdoğan, “Halk Anlatılarında Tek Gözlü Dev Tipi”, *Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler ve Türk Dünyası Kongresi Bildiri Tam Metinleri Kitabı*, Ed. Sezen Güngör, 15-16 Mayıs, Eskişehir 2019, s. 334.

²²⁴Harva, a.g.e., ss. 306-307.

²²⁵Harva, a.g.e., ss. 307-308.

ortak unsurlar barındırmaktadır. Tek gözlü bir dev olduğunu anlaşılan Duva Sohor, hakkında fazla bilgi olmasa da Tepegöz ile benzer özellikleri vardır. Ayrıca özellikle Buryatlarda geçen tek gözlü varlıklar, Sibiry Türk mitleriyle çok benzerdir. Kötü ruh/iye sınıfında yer alan bu tek gölü varlıklar kötü tabiatlı olmakla beraber, olağanüstü güçlere sahiptir. Şamanlar bu tek gözlü ruhlardan kurtulmak için ayinler yapmıştır.

Moğollarla ve Türklerle yakın bağları olan başka bir millet Tunguzlardır. Kimilerine göre, Türkler ve Tunguzların dili, aynı dil grubundandır. Ayrıca bu iki halkın kültüründe ortak unsurlar bulunmaktadır. Türklerle, Tunguzların ataları Sushenların ve Moğolların ataları Donghuların milattan önceki I. bin yılda yakın bir temas kurdukları bilinmektedir. Tunguzların dillerinin Ural-Altay denen dil grubuna dâhil olduğu söylenmektedir ve Tunguz kültürlerinde Türklerin ve Moğolların izleri bulunmaktadır²²⁶.

Çin'in kuzeydoğusunda yaşayan Tunguzların halklarından biri olan Evenkiler, ait bir rivayette okçu kahraman Mergen²²⁷ vardır. O, cigerotu yer, yay ile ok atarak avlanır ve odun yakarak hayvanların etlerini kızartıp yer. Sonra nehir kıyısında av kalmayınca, atla nehirden karşıya geçerek av arar. Bir gün kayabaşında tek gözlü, iri yarı bir adam görür ve Mergen Tepegöz ile mücadele eder²²⁸. Tunguzlara Tepegöz motifinin Türklerden geçmesi oldukça muhtemeldir. Burada dikkat çeken durum Moğollarda Tepegöz'e benzer varlıklar bulunsa da bu ismin yer almamasıdır.

Tunguz kökenli Mançurlara ait Nişan Şaman Hikâyesi adlı eserde ise Laihi'den bahsedilir. Hikâye göre kayıkçı Çirkin Laihi; tek gözlü, burnu eğri, kulakları büzüşmüş, başı kel, ayakları aksak, elleri çolak biridir. Laihi, mitlere göre yarım salı yarım kürekle çeker²²⁹.

6.8. SLAV MİTLERİ

Slav mitlerinde geçen tek gözlü, uzun boylu, cılız, çarpık bir cadı olan Likho, kötülüğün kişileştirilmiş hali ve Dolya isimli kader ruhunun iblis görünümüdür. Likho

²²⁶Kürşad Yıldırım, "Tunguz Halkı Üzerine Araştırmalar-I: Mohe'lar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXVII, S. 231, Kasım-Aralık 2017, s. 9, 12.

²²⁷Altay dil ailesine mensup halkların mitlerinde Tepegöz'e rakip kahramanın ismine genellikle "Mergen" kelimesi ilâve edilmiştir. Kelime olarak Mergen, "okçu, nişancı" anlamına gelmektedir. "Mergen" Altay dil ailesine mensup milletler için ortak olan bir arkaik kelimedir. Türkçe konuşan milletlerin efsanelerine göre, eskide Yurgin adında bir ilahın oğlu olan Mergen'in ise av ilahı olduğu belirtilir. Ayrıca Altay kavimlerinin mitlerine göre Mergen, Kayra Han'ın oğludur. Gökyüzünde yedinci katta oturduğu ifade edilen Mergen'in zekâsı, okçu kişiliği ve bilgeliğiyle tanındığı kaydedilmiştir. Deyalı bilgi için bkz. Nuray Bilgili, *Türk Mitolojisi Türklerde Yaratılış ve Evren Tasarımı*, Kripto Yayınları, Ankara 2022, s. 43; Xun, *a.g.m.*, ss. 398-399; Wilhelm Radloff, *Sibiryadan II*, Çev. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s. 6; Derya Uzun Aydın, "İslamiyet Öncesi Eski Türk İnanışları veya Mitolojisi ile Antik Dönem (Yunan veya Roma) Mitolojisinin Karşılıklı Olarak Değerlendirilmesi", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 6, s. 141.

²²⁸Xun, *a.g.m.*, s. 399.

²²⁹Selim Örs, "Mançuca Nişan Şaman Hikâyesi (Nişan Saman İ Bithe) (Giriş-Şekil Bilgisi-Çeviri-Metin-Sözlük) (Yayın Tanıtma)", *Türk Ekini*, S. 8, Haziran 2021, s. 140.

kelimesi Rusçada kötülük anlamına gelirken kötü kaderi, sefaleti ve talihsizliği temsil etmiş kadın anlamında da kullanılmaktadır²³⁰. Dolya, ailelerin koruyucusu kabul edilirken, Likho insanlara felaket getirmektedir.

Bir mite göre, terzi ile demirci Likho'nun evine ulaşır. Mitte cadı olarak belirtilen Likho, terziyi öldürüp demirciye yemek olarak sunar. Demirci, canını kurtarmak için cadıya isterse kör olan gözünü iyileştirebileceğini ama kırırdarsa çekicin kazayla kendisine çarpabileceğini söyleyerek bir ipe bağlanması gerektiğini söyler. Cadı sağlam bir ip getirince demirci, cadının öteki gözünü de kör eder ve koyun postuna bürünerek kaçar²³¹. Tek gözlü Likho, insanları yiyip bitiren aç bir kadın dev olarak da anılmaktadır. Kulübesine zar zor sığan ormanda yaşayan Likho; katledilen kurbanları ocakta pişirir²³².

Slav mitlerinde geçen Likho, Türk mitlerinde tek gözlü varlıklarla benzerlik göstermektedir. Cadı olarak da adlandırılan Likho'nun tek gözünün kör edilmesi ve koyun postunda kaçması Türk mitolojisinde oldukça yaygın bir motiftir. Bu benzerlikler değerlendirildiğinde Türklerin Slav mitlerine tesir etmiş olabileceği düşünülmektedir.

Tarihi sürece bakıldığı zaman da I. yüzyıldan itibaren Türk boylarının doğudan batıya göç ettiği ve Doğu Avrupa'ya yerleştiği bilinmektedir. Dolayısıyla Türkler, Avrupa'da yaşayan Slav ve Fin- Ugor halklarının kültürlerinde kalıcı izler bırakması muhtemeldir²³³. Ayrıca Slav mitlerinde gök ile yerin birleşim yeri, çok uzak ve tehlikeli bir alandır. Burada vahşi ve tek gözlü yaratıkların yaşadığına inanılmıştır²³⁴.

6.9. KAFKAS MİTLERİ

Kuzey Kafkasya halklarından Asetinler de denen Osetlerin, kabul edilen kanıya göre ataları İskit ve Sarmatlar'ın soyundan gelen Alanlardır²³⁵. Osetin destanlarında da tek gözlü varlıklar önemli bir yer tutmaktadır. Nart destanının Asetin varyasyonunda yer alan Bolatberjey'in Ölümü adlı hikâyeye göre, Nartlar ile devler savaşmaktadır. Bu savaşta tek gözlü bir dev ortaya çıkar. Savaşçı Dargavşer kızı, tek gözlü devin gözüne durmadan ok atar ve onu yere yığar²³⁶.

²³⁰Ludmila Volná, "Oko-do duše okno": Characterization of Eye in the Czech Cultural Context with Emphasis on Fairy Tales", *Dny kulturní lingvistiky Tělo a tělesnost v jazyce jako obrazu světa*, Univerzita Karlova Praha", Prague, Czech Republic, May 2019, (sayfa sayısı yok).

²³¹Öztürk, a.g.e., s. 761.

²³²Evgenia V. Ivanova, "The Problem of Mysteriousness of Baba Yaga Character in Religious Mythology", *Journal of Siberian Federal University*, Volume: VI, Issue: 12, 2013, s. 1862.

²³³Naile Ağababa, "Slav ve Türk Dillerinin Karşılıklı Etkileşimi", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 1, 2014, s. 2.

²³⁴Şir Muhammed Dualı, "Doğu Slav Kozmogonisinde Farklı Kültürlerin Etkisi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, C. VIII, S. 4, 2019, s. 2582.

²³⁵Abdullah Saydam, "Osetler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 437.

²³⁶V. I. Abayev, N. G. Djusoyev, R. A. Ivnev, B. A. Kaloyev, *Nartlar Asetin Halk Destanı*, Çev. Kayhan Yükseler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 71-78.

Teke Tek Savaş adlı hikâyede Dargavşer kızı ile tek gözlü devin karşılaşması anlatılmıştır. Dev, atına kendinden emin bir şekilde atlar ve çatışmaya hazır şekilde kızın yanına gelir. Destana göre tek gözlü dev, kızın karşısında “*Bilenmiş hançer örneği tek gözü parlıyordu. Yaban domuzu dişleri gibiydi alt dişleri, yiğit insanların bile kanını donduran, at üstünde yel gibi uçuyordu*”. Yanındaki devleri kurnazlığıyla kaçıran kız, tek gözlü, yedi başlı devı yere serer²³⁷.

Nart destanlarından Tek Gözlü Devın Oğlu hikâyesinde de tek gözlü bir devin oğlundan bahsedilmiştir. Hikâyede Zilahar, Nartların oyun alanıdır. Tek gözlü küçük dev, babasının sözlerini dinlemez ve oyun alanına gider. Bu dev Nartlar tarafından pataklanır²³⁸.

Wrijmeg ile Tek Gözlü Dev adlı başka bir Nart hikâyesine göre de hava koşullarından dolayı korkan Nartlar, bir mağaraya sığınırır. Yedi gün sonra, yakınlarda bir dağa hükmeden tek gözlü korkunç yaratığı görürler. Bu varlık, tam bu sırada koyunlarını sürüyordur. Bu devin öküz iriliğinde koyunları vardır. Kahraman koçun birini tutar fakat soğuktan eli yapışır. Bu koç, kahramanı tek gözlü devin mağarasına getirir. Bu sırada uyuyan dev, bir anda uyanıp düşmanı karşısında görür. Dev, Nart’ı kızartacağını ama önce uyuyacağını söyleyerek derin bir uykuya dalar. Bu arada kahraman kurtularak demir şişi kızdırıp devin gözüne sokar. Acılar içinde bağırır dev, hayvanların içinde kahramanı aramaya başlar. Kahraman bu sırada keçinin birinin altına gizlenir. Böylece tek gözlü devden kurtulur²³⁹.

Asetinlerdeki tek gözlü mitlerine baktığımız zaten Oğuz Tepegöz’üyle aynı olay örgüsüyle karşılaştığımızı görürüz. Asetin mitlerinde anlatılan tek gözlü devin mağarada yaşaması, hayvan sürülerine sahip olması, tek gözüne kızgın demir şiş sokulması ve bu devden kahramanın hayvan postunda kaçması motifleri Tepegöz ile benzerlik göstermektedir. Bu mitlerdeki benzerlikler tesadüf olmamakla birlikte kültürlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkmış ve mitler uğradığı küçük değişikliklere rağmen varlığını korumuştur.

Nitekim Asetinler, İskit etnik gelişiminin sonraki aşamasını meydana getirmişler ve dillerini miras olarak almışlardır. Asetinlerin İskitlerle genetik bağı, her iki halkın dinsel inançları, yaşam biçimleri ve maddi kültürlerine etki etmiştir. Daha sonra dönemlerle de Türk boyları ile yaşanan ilişkiler Asetin dili, kültürü ve yaşam tarzına Türk

²³⁷Abayev-Djusoyev-Ivnev-Kaloyev, *a.g.e.*, ss. 79-81.

²³⁸Abayev-Djusoyev-Ivnev-Kaloyev, *a.g.e.*, ss. 296-298.

²³⁹Abayev-Djusoyev-Ivnev-Kaloyev, *a.g.e.*, ss. 313-317.

unsurların etki etmesiyle sonuçlanmıştır. Ayrıca Nart destanları üzerinde yapılan birçok analiz, destan konu ve motiflerinin çok eski İskit efsanelerine dayandığını göstermektedir²⁴⁰.

Kuzey Kafkasya halklarından biri olan Abazaların mitlerinde de tek gözlü varlık inancı vardır. Abaza halkı, antik dönemlerden beri aynı bölgede yaşamışlardır. Bazen yer değiştirmiş olsalar da bu halklar hep birbirlerine komşu olmuşlardır²⁴¹. Böylelikle aynı mitlere sahip olmuşlardır. Abaza halkı mitlerinde “Hağur” adı verilen bir Tepegöz’den bahsedilmiştir²⁴².

6.10. ERMENİ MİTLERİ

Tarihi süreçte Türklerle temas içinde olan başka bir topluluk da Ermenilerdir. Türklerle Ermeniler arasındaki bu etkileşim halk hikâyelerine yansımıştır. Türk Halk Hikâyesi alınırken Ermeni yaşayışına, inanç sistemine adapte edilmiştir. Bazen hikâyelerin isimleri bile değiştirilmemiş sadece bazı kahraman isimlerinin Ermenileştirilmesi ile yetinilmiştir. Bu tip hikâyelere örnek olarak Charles Downing’in eserinde yer alan Tapagöz hikâyesi Âşık Garip hikâyesinin Cıvani varyantı gösterilebilir. Tepegöz hikâyesinin Ermeniler arasındaki anlatılan şeklinin özeti şöyledir: Fakir bir köylünün Samson adlı bir oğlu rüyasında bir kralın kızına âşık olur. Bu oğlan sevgilisini aramak için yollara düşer. Yolda ihtiyar bir Pir’e rastlar ve ihtiyar adam Samson’a yardım eder²⁴³.

Samson tekrar yola düşer ve yolda bir mağara görür. Mağaranın kapısında büyük bir kaya vardır. Bu kayayı kaldırıp mağaraya girebilen kişi zengin ve mutlu olacaktır. Samson bu kayayı kaldırıp içeri girer ve mağaranın içinde bir halı üzerinde çok güzel bir kızın oturduğunu görür. Bu kız daha önce Samson’un rüyasında görüp âşık olduğu kızdır. Kız Samson’u ayıltır. Kız, Tapagöz’ün onu kaçırdığını ve çok güçlü olduğunu anlatır. Bunun üzerine Samson kıza Tapagöz’ün özelliklerini sorar. Kız da; “*Onun vücudu demirden kalbi taştandır. Sadece tepesinde bir tek gözü vardır. Ancak kızarmış demir sokulursa ölebilir*” diye cevap verir. Samson, yatağın altına saklanır. Bir müddet sonra önünde hayvan sürüleri ile Tapagöz gelir ve üç koyunu kızartıp yedikten sonra uyur.

²⁴⁰ Abayev-Djusoyev-Ivnev-Kaloyev, a.g.e., ss. 9-10, 15.

²⁴¹ Bekir Yılmaz, *Yok Olma Tehlikesi Altındaki Kafkas Dillerinden Abaza (Abazin) Dilinin Söz Varlığı Üzerine İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017, s. 11.

²⁴² İsmail Doğan, “Karaçay-Malkar Emegen Comaklarının Işığında Tepegöz Motifi”, *IV. Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu (Basılmamış Bildiri)*, 28-30 Mayıs, Çanakkale 1998, s. 2; Özdemir Özbay, *Dünya Mitolojisi ve Nartlar*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1999, s. 92.

²⁴³ Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992, ss. 70-71.

Tapagöz uyuyunca Samson kızın hazırladığı kızarmış kargıyı gözüne sokarak Tapagöz'ü öldürür²⁴⁴.

Ermeni mitlerinde geçen Tapagöz'ün kökeni devdir. Bu dev, mağarada yaşayan, sürüleri olan, insanlara zarar veren, güçlü bir varlıktır. Ölümlü bir varlık olduğu anlaşılan Tapagöz'ün kaynağı, görüldüğü gibi Oğuzlardaki Tepegöz'dür. Fakat bu mitin birçok kısmı değiştirilmiş ve yeni ilaveler yapılmıştır. Yine de çoğu motif aynı kalmıştır. Tapagöz'ün mağarada yaşaması, tek gözüne demir sokularak öldürülmesi motifi tamamen aynıdır. Demek ki Ermeniler, Türklerle yaşadığı kültürel temaslar sonucunda Tepegöz mitinde farklı değişiklikler yaparak kendi kültür bünyelerine katmışlardır.

6.11. FİLİPİN MİTLERİ

Filipin mitolojisinde Bungisngis adlı tek gözlü varlıklar bulunmaktadır. Filipin Tepegöz'ü olarak da bahsedilen Bungisngis, insan eti yiyen çok büyük dudaklara sahip olağanüstü güçlü bir devin adıdır. Alnının ortasında tek gözlü, ağzının kenarlarında da dişleri bulunan bu varlık, sürekli sırtıtmaktadır. İsmi de sürekli sırtımasından almıştır. Bungisngis Filipince sırtıtmak anlamına gelmektedir. Ayrıca bu kavmin elinden mızrakları ve baltaları eksik olmadığı da kaydedilmiştir²⁴⁵.

6.12. FRANSIZ VE ALMAN MİTLERİ

Fransız masallarında ise tek gözlü yeşil bir adamdan bahsedilmektedir. Bir yetişkinin, eş bulmadan ve evlenmeden önce bir erginlemeden geçmek zorunda olduğunu anlatan bu masalda sadece babasının tek gözlü bir adam olduğundan bahsedilmiştir²⁴⁶. Bu masalda diğer mitlerdeki tek gözlü mitolojik varlıklar gibi olmasa da tek göz motifinin geçmesi açısından önemlidir.

Fransız Victor Hugo'nun yıkılmak istenen bir katedralin öyküsü olan Notre-Dame de Paris, Türkçe çevirisiyle Notre Dame'ın Kamburu romanında da tek gözlü Quasimodo isimli bir varlıktan söz edilmektedir. Romanda bebeğe “eksik-tamamlanmamış” anlamına gelen Quasimodo ismini verirler. Yazara göre tek gözlü, kambur ve kusurlarla dolu Quasimodo gerçekten de kötü bir taslaktan başka bir şey değildir²⁴⁷.

²⁴⁴Türkmen, a.g.e., s. 71.

²⁴⁵Öztürk, a.g.e., s. 301; Jean Karl Gaverza, *The Myths Of The Philippines*, Lisans Tezi, University of the Philippines Diliman, College of Social Science and Philosophy, Diliman, Quezon City 2014, s. 116.; Joen Rico, M. Orde, *Collected Tales And Legends From The Philippines*, Ukiyoto Publishing, Canada 2020, sayfa sayısı yok; Theresa Bane, *Encyclopedia of Giants and Humanoids in Myth, Legend and Folklore*, McFarland & Company, North Carolina 2016, s. 40.

²⁴⁶Bonnefoy, *Mitolojiler Sözlüğü I*, s. 375.

²⁴⁷Victor Hugo, *Notre-Dame De Paris*, Çev. Nesrin Altınova, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1982, s. 174.

Yakın bir dönemde yazılan bu eserde Quasimodo, mitolojik bir varlık değildir. Fakat hem çirkin görünüşü hem de eksik, tamamlanamamış olarak tanımlanması açısından dikkat çekicidir. Demek ki Fransız mitlerinde tek gözlülük, olumsuzluk emaresi olarak görülmektedir.

Fransız bir ressam olan Odilon Redon ise Tepegöz'ü resmetmiştir. Odilon Redon, “Kıyılarda Yüzen Misshapen Polip, Bir Tür Gülen ve İğrenç Tepegöz” isimli eserinde arkada dağ manzarasının olduğu resmin ön kısmında garip görünümlü bir erkeği resmetmiştir. **(Bkz. RESİM-3)** Resimdeki bu varlık, Homeros'un anlattığı Kyklop Polyphemus'dur²⁴⁸. Redon'un başka bir eserinde de yine Yunan mitolojisindeki Kyklop'u resmedilmiştir. Redon'un 1899'da yaptığı resimde tek gözlü mağaralarda yaşayan çoban Kyklop, renkli bir dünya içinde tek gözüyle kadın nü bir figüre bakarken resmedilmiştir²⁴⁹. **(Bkz. RESİM-4)**

Almanların Erkek Kardeş Kız Kardeş adlı masalında cadının tek gözlü kızından bahsedilir. Masala göre biri erkek biri kız iki kardeş vardır. Aslında cadı olan üvey anneleri de çocuklara kötü davranır. Çocuklar daha fazla dayanamayıp evden kaçarlar. Cadı da kaçıkları için pınarları büyüler ve erkek kardeş suyu içince ceylana dönüşür. İki kardeş beraber ormanda yaşarken bir kral kızı görür ve onla evlenmek ister²⁵⁰. Üvey anneleri olan cadı onları öldü sanarken yaşadığını öğrenir ve hizmetçi kılığına girip saraya gider. Cadı ve onun tek gözlü kızı kraliçeyi öldürür ve onun yerine geçer. Bu durum anlaşılınca kral, cadıyı ormana götürüp yakar. Cadı yanınca büyü bozulur ve ceylan tekrar insana dönüşür²⁵¹. Masalda tek gözlü kız hakkında fazla bilgi verilmemiş olsa da kraliçeyi yakmasından ve kralı kandırmasından kötü bir varlık olduğu anlaşılmaktadır. Kötü bir cadının kızı olması da bu durumu desteklemektedir.

²⁴⁸Meral Batur Çay, “Odilon Redon Resimlerindeki Semboller”, *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, C. VII, S. 1, 2021, s. 95.

²⁴⁹Amineh Ahmadi, *Kâbus Resimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara 2017, ss. 19-20.

²⁵⁰Tuyça Obruk Canpolat, *Türk ve Alman Halk Masallarında Biçim ve Doğüstü Unsurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, ss. 86-88.

²⁵¹Canpolat, a.g.t., ss. 89-90.

Tablo 4. Diğer Yabancı Mitlerde Tek Gözlü Varlıklar

KÜLTÜR	AD	TÜR	VASIF	KARAKTER
Fin-Ugor	Orman Efendisi	Ruh	İnsanları kandırma	Kötü
Kelt	Balor	Ölüm Tanrısı	Olağanüstü güce sahip olma	Kötü
	Gökteki İnsanlar	Doğaüstü Varlık	Bilgi yok	Bilgi yok
	Fachen	Doğaüstü Varlık	İnsanlara zarar verme	Kötü
Roma	Horatius Cocles	İnsan	Kahraman	İyi
Kuzey İspanya	Ojankanu	Dev	Karamsar, huysuz	Kötü
Bask	Tartalo	Dev	Avcı, yamyamlık	Kötü
Hint	Rakşasa	Ruh (Kötü)	İnsanlara zarar verme	Kötü
Moğol	Dev	Dev	Görüş kabiliyeti	Bilgi yok
	Kötü Ruh	Ruh (Kötü)	İnsanlara zarar verme	Kötü
Tunguz	Tepegöz	Dev	Bilgi yok	Kötü
Slav	Likho	Ruh (Kötü)	İnsanlara felaket getirme	Kötü
Kafkas	Dev	Dev	İnsanlara zarar verme	Kötü
Ermeni	Tapagöz	Dev	İnsanlara zarar verme	Kötü
Filipin	Bungisngis	Dev	Yamyamlık	Kötü
Fransız	Genç Adam (İsimsiz)	İnsan	Bilgi yok	Bilgi yok
Alman	Cadı	Cadı	İnsanlara zarar verme	Kötü

Birçok kavimin mitlerinde yer alan tek gözlü varlıklar bazı istisnalar haricinde kötü, çirkin görünüşü, insanlara zarar veren varlıklar olarak anlatılmıştır. Farklı coğrafyaların mitlerinde yer alan tek gözlü varlıkların birbirleriyle benzerlik göstermesi bu kavimler arasındaki kültürel etkileşimi ortaya koymaktadır. Bazı bölgelerdeki tek gözlü varlıkların genelin dışına çıkarak farklı anlatılması ise bu bölgedeki mitlere dış tesirlerin etkisini göstermektedir.

7. MASONLUKTA TEK GÖZ MOTİFİ

Masonluk, insan onuruna saygı temelinde kişiliğin özgür bir şekilde gelişimine, kardeşliğe ve genel insan sevgisine sahip çıkan ve bu ilkeleri esas alan, uluslararası yaygın bir cemiyettir²⁵². Mason sözcüğü Fransızca “duvar ustası” anlamında kullanılan “maçon”dan gelmektedir. Ayrıca masonlara “Farmason” veya “franmason” da denmektedir²⁵³.

Masonluğun ortaya çıkışı hakkında zaman içinde değişik teori, efsane ve mitler oluşmuştur. Masonlar da masonluğun ezoterik-hermetik köklerini öne çıkarmak için bugünkü localar ile antik gizemli tarikatlar ya da daha sonraki dönemlere ait şövalye tarikatları arasında doğrudan bir ilişki kurmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Osiris miti ile de ilişki kurulan masonluğun temeli son yapılan araştırmalara göre Orta Çağ döneminde İngiltere’de duvarcı ve katedral inşaatçısı meslek birliklerinin gelişmesine dayanmaktadır. Masonluğun bundan sonraki gelişimi İngiltere’deki locaların bünyelerine farklı mesleklerden de üyeler katılmıştır. Bu örgütlenmenin asıl merkezisini taş ustaları oluştururken dış cephede farklı meslek grupları yer almış, zamanla bu iki halka birbirine entegre olmuş ve 1717 yılında Londra’da yeni bir biçim kazanmıştır²⁵⁴.

1717’den sonraki dönemlerde oldukça geniş bir coğrafyaya yayılan masonluk, önceleri Hıristiyanlara ait bir yapılanmayken XIX. yüzyıldan itibaren Müslümanları, Yahudileri ve başka dinlere mensup kişileri de bünyesine katmıştır. Bazı ülkelerde farklı gerekçelerle yasaklansa da I. Dünya savaşıdan sonra hızla üyeleri artan masonluk günümüzde evrensel bir örgütlenme haline gelmiştir²⁵⁵.

Masonluk ritüel ve öğretilerinin üç yüz yıla yakın zamandan bugüne değişmeden geldiği iddia edilmektedir. Tanrı’nın evrenin “Ulu Mimarı” olduğuna ve ölümden sonra yaşama inanmaya önem veren masonlukta, Tanrı’nın varoluş sırrını öğrenenlerin olgunluğa eriştiğine inanılmıştır. Masonluk Tanrı’yla ve insanla madde arasındaki ilişkileri mecaz ve sembollerle anlatmaktadır²⁵⁶. Bu yüzden semboller Masonlukta çok önemlidir. Bu sembollerden biri “her şeyi gören göz”dür. Bu sembol, çok eskiden beri Tanrı’nın sembolü olmuştur. Eski dönemlerden beri yaratıcının her şeyi görerek kontrol ettiğine inanılmıştır. Bu yüzden de bu “her şeyi gören göz sembolü” güneş, yıldızlar ve

²⁵²Helmut Reinalter, *Masonluk*, Çev. Kazım Özdoğan, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2017, s. 7.

²⁵³Azmi Özcan, “Masonluk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 95.

²⁵⁴Özcan, “Masonluk”, 96; Reinalter, *a.g.e.*, ss. 11-13.

²⁵⁵Özcan, “Masonluk”, s. 96.

²⁵⁶Özcan, “Masonluk”, s. 96; İlhami Soysal, *Masonluk ve Masonlar*, Der Yayınları, İstanbul 1988, s. 62.

ayın kontrolü ile eşleştirilmiştir. Masonlukta ise bu sembol “Evrenin Ulu Mimarının” gözüdür²⁵⁷.

Her şeyi gören göz sembolü, Mısır ve İsrail mitlerinde de vardır. İsrail halkının tüm inançları Eski Ahit’te yer almaktadır. Eski Ahit’te ilahi göze vurgu yapan ifadeler bulunmaktadır²⁵⁸. Babil mitolojisinde de baş Tanrı Marduk’un her şeyi gören gözleri olduğundan bahsedilmektedir²⁵⁹. Mısır mitlerinde ise daha önce anlattığımız gibi Tanrı Ra’nın tek gözü ve Horus’un gözü ön plana çıkmaktadır. Bu durumda göz sembolü, Ortadoğu mitolojilerinde genel olarak ilahi olarak değerlendirildiği görülmektedir. Masonlukta bu sembol de Ortadoğu mitolojisindeki gibi “her şeyi gören göz” olarak simgeleşmiştir.

Göz sembolü, genellikle Masonlukta başka önemli bir sembol olan üçgenin içinde yer almıştır. Mason eserlerinde ve localarında bulunan ışık yayan üçgenin içinde yer alan göz sembolünün, masonlara anlatılan sırların özenle gizlemeleri gerektiği ve bu gözün üzerlerinde olduğunu hatırlatmaktadır. Amerikan dolarında bulunan üçgenin içinden ışık yayan göz de bu duruma örnektir²⁶⁰.

8. ÜÇÜNCÜ GÖZ EPIFİZ BEZİ MESELESİ

Epifiz bezi organizmada birden çok endokrinolojik aktiviteden sorumlu oluşumların yöneticisi olan bir nöroendokrin organdır. Epifizin, biyoritm denilen çeşitli periyodik yaşamsal aktivitelerin yöneticisi konumunda olduğu tahmin edilmektedir. Bu organ, epifiz cismi ve epifiz sapı olarak iki bölümden oluşmaktadır²⁶¹. Epifiz bezi çam kozalağına benzetildiği için Türkler arasında “kozalaksı bez” olarak da isimlendirilmiştir²⁶². Fransız bir filozof olan Descartes, “Duygu Nedir” sorusunu yanıtlarken beden ve ruh arasındaki ilişkinin epifiz beziyle sağlandığını ifade etmiştir²⁶³.

Varlığı en az iki bin yıldır bilinen epifiz bezinin, “üçüncü göz veya sezgi gözü” olarak tanımlanmakla beraber daha çok ruh-beden ilişkisinde bağlantı noktası olduğu düşünülmektedir. İnsanların deneyimlediği trans hali, meditasyon, yoga, mistik hazlar, kendinden geçme epifiz bezinin uyarılmasından kaynaklanmaktadır. Bu duruma örnek

²⁵⁷Mestnaz Gündas, *Amerikan Sinemasında Mason Sembolleri ve Anlamları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009, s. 53.

²⁵⁸Eyüp, 42:5. *Kutsal Kitap Eski ve Yeni Anlaşma* (Tevrat, Zebur, İncil), Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2002, s. 674.

²⁵⁹Alexander Heidel, *Enuma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, Çev. İsmet Birkan, Ayraç Yayınevi, Ankara 2000, s. 38.

²⁶⁰Gündas, a.g.t., s. 54.

²⁶¹Mehmet Turgut-Aysegül Uysal-Mine Yurtseven, “Epifiz Bezinin Morfolojik Özellikleri, Embriyolojik Gelişimi ve Deneysel Greftleme İşlemleri”, *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, C. XII, S. 1, 2003, ss. 65-66.

²⁶²İlkgül Kaya Zenbilci, “Kozalak: Sanat Tarihi Bağlamında Bir Motifin Gizemini Okumak”, *Orta Çağ’dan Postmodernizme Sanat Tarihi Okumaları*, Ed. İlkgül Kaya Zenbilci, Hiper Yayın, İstanbul 2021, s. 213.

²⁶³Aslı Yazıcı, “William James’in Descartes’in Duygu Kuramına Eleştirisi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, C. XVIII, 2007, s. 3.

olarak şaman ayinlerinde transa geçmek için kullandığı buhur, çay, tütsülerin epifiz bezini uyarması verilebilir²⁶⁴.

İngiliz yazar Murry Hope, mevsimsel depresyonun nedeninin epifiz bezi görmekle birlikte karşılaştığımız değişik ruh durumlarının da sorumlusunun epifiz bezi olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca epifiz bezinin iç ve dış zaman arasında bir giriş kapısı olarak fonksiyon gördüğü ve tarih öncesindeki bazı medeniyetlerinde bu durumun farkında olduğunu ifade etmiştir²⁶⁵.

Ruh gözü olarak da tabir edilen epifiz bezi, birçok mitolojide yer almaktadır. Farklı mitolojilerde üçüncü göze yapılan atıflar bulunmaktadır. Mısır mitlerinde Horus'un gözü, Yunanlarda Kykloplar ve Merkür'ün asası bu atıflardandır. Bunlara ilaveten ezoterik öğretilerde amaçlardan biri müridin üçüncü gözünün açılmasını sağlamaktır²⁶⁶. Tibet inanışında daha önceden herkesin astral seyahat etme, üstün görme yetisi ve maddenin ötesinde şeyleri görme yeteneği vardır. Fakat insanlar bu özelliklerini kötüye kullanmışlar ve tanrıların yerine göz koymuşlardır. Tanrılar bunun üzerine insanları öldürmek istemiş ve ceza olarak insanların üçüncü gözünü kapatmış. Sadece belli kişilere bu özellik bahşedilmiştir²⁶⁷.

Epifiz bezinin kültürlerde kozalakla ilişkilendirildiği açık bir şekilde görülmektedir. Epifiz bezi başta Sümer mitolojisi olmak üzere Yunan ve Mısır mitolojilerinde kozalak ile ilişkilendirilmiştir. Tarih içinde kozalakların şifa amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca kozalak, ritüellerin de bir parçası olmuştur²⁶⁸.

Birçok inanca göre, Epifiz bezi aktif olduğunda psişik güç, derin bilgi ve içsel bir bakış açısı kazanmayı sağlamaktadır. Yahudilik'te mistik öğretisi Kabala'da insan beyninin ortasında yer alan epifiz bezi, sınırlı bilincin sınırsız bilince geçtiği kapıdır. Hristiyanlık'ta da bazı kaynaklarda üçüncü gözün içsel manevi göz olduğu ve sezgi yeteneği ile kesin bilgi elde edilebileceği ifade edilmektedir. İslam'da ise bazı Müslümanlar tarafından Epifiz bezi kalp, ruh-beden ilişkisinde bir organ olarak nitelendirilirken bazı kültürlerde ise ön plana çıkmaktadır²⁶⁹.

²⁶⁴Nazife Varlı, "İslamî Bakış Açısıyla Epifiz Bezinin İşlevi", *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII, S. 16, 2020, s. 88.

²⁶⁵Murry Hope, *Dinlerde, Bilimde ve Metafizikte Zaman Enerjisi*, Çev. Mehmet İsmail, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1997, ss.141-142.

²⁶⁶Varlı, *a.g.m.*, ss. 89-90.

²⁶⁷Lobsang Rampa, *Üçüncü Göz*, Çev. Fulya Gencel, Akaşa Yayın, İstanbul 2001, s. 97,133.

²⁶⁸Varlı, *a.g.m.*, s. 90; Zenbilci, *a.g.m.*, ss. 214-215.

²⁶⁹Varlı, *a.g.m.*, ss. 90-93.

Epifiz bezi, üçüncü göz kavramı çok eski dönemlerden beri vardır. İnanca göre üçüncü gözü açılan kişiler belli bir seviyeye ulaşarak bazı yeteneklere sahip olacaktır. Ezoterik öğretilerin amacı da budur. Birçok mitolojide yer alan epifik bezi, kozalakla özdeşleşmiştir. Çok eski dönemlerden beri varolan Epifik bezi-üçüncü göz meselesi semavi dinlerde de yer edinmiştir. Horus'un gözü, Mezopotamya'daki her şeyi gören göz sembolü gibi üçüncü göz de olumlu bir anlam taşımaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

SİBİRYA SAHASI TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

Sibirya, Asya kıtasının kuzeyinde yer alan bölgenin ismi olup, bu isim Ural dağlarının doğusundaki Tobol, İrtiş, İşim, Obi ırmaklarını içine alarak Altay dağlarına kadar uzanan bölge için kullanılmıştır¹. Bu coğrafyada yaşayan kavimlerin çoğunu Türkler oluşturmaktadır. Sibirya ve Doğu Avrupa'nın her köşesinde Türklerin izleri bulunmaktadır. Türk kurganları ve bunlardan çıkan arkeolojik malzemeler buna delildir².

Yunan mitlerindeki tek gözlü varlıklardan bahsederken değinmiş olduğumuz tek gözlü Arimaspes adı verilen varlıkların, bazı araştırmacılar tarafından Dağlık Altay bölgesinde yaşadığı belirtilmiştir. Arimaspesler hakkında Aristeas şu bilgileri aktarmıştır: *“Bu insanlar Borey’e komşu tepelerde yaşar, onlar koyun, öküz sürüleri ve atları olan, çok sayıda ve oldukça cesur savaşçılardır. Onların hepsi kafataslarının bir yerinde tek göze sahiptir. Saçları örgülü ve bütün erkeklerden daha güçlüdürler”*. Buradan yola çıkan bazı araştırmacılar, bu tek gözlü yaratıkların altını koruyan Anka kabileleri ile yaşadığı yerin aynı olduğunu söylemek mümkündür. Mundy, Dağlık Altay’da yaşayan Anka kabilesinin yaşadığı bölgelerde Tuvalar arasında Ankalara saygı gösterildiğini yansıtan geleneğin kısa zaman öncesine kadar korunduğunu ifade etmiştir³.

Mundy aktardıklarından yola çıkarak tek gözlü Arimaspesler ile altını koruyan Anka kabilesinin yaşadığı yer aynıdır. Mundy, Sibirya bölgesinde yaşayan Anka kabilesinin Türk olduğu konusunda çeşitli tezler öne sürmüştür⁴. Anka kabilesinin yaşadığı bölgenin bulunması tek gözlü Arimaspeslerin de Sibirya bölgesinde yaşadığına dair bir görüşün ortaya çıkması açısından önemlidir.

Özbek Türkçesinden aktarılan, Türk dili ile Sümer dili arasındaki ilişkiden yola çıkan ve Türk boylarının destanları ile Sümer destanları arasındaki benzerlikleri esas alarak Sümerler ile Türkler arasındaki akrabalığı tespiti farklı bir yönden yaklaşan bir makalede de tek gözlü Arimaspeslerden bahsedilmiştir. Makaleye göre, Aristeas, “Arimaspeya” destanındaki Arimaspesler için: *“Onlar, sıradan insanlar değil, ilâhî güç ve kuvvete sahip halklardır. Demirciliği, büyücülüğü, aleve hâkim olmayı bilen bu halkın*

¹Nadir Devlet, “Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri”, *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 31-32.

²Saadettin Yağmur Gömeç, “Sibirya’da Türk Kültürüne Dair İzler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXVIII, S. 232, Ocak Şubat 218, s. 143.

³C. S. Mundy, “Polyphemos ve Tepegöz”, *Dünyada Dede Kokut Araştırmaları*, Haz. Fikret Türkmen-Gürol Pehlivan, Çev. Ali Erol-Serap Erol, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, ss. 275-276.

⁴Ayrıntılı bilgi için bkz. Mundy, *a.g.m.*, ss. 275-277.

yurtları cennet gibidir ve insanları tek gözlüdür” ifadeleri kullanılmıştır. Makaleye göre kaynaklarda tek gözlülerle ilgili mitlerin tarihî esasa dayandığı ifade edilmiş ve şu açıklamalar yapılmıştır:

“Türk kavimlerinin, başlarına demirden miğfer giymelerini Yunanlar tarafından yanlış yorumlanmıştır. Bu yüzden de Arimaspesleri tek gözlü olarak düşünmüşlerdir. Özellikle Aristeas’ın doğu hakkındaki destanı, Yunan edebiyatına büyük bir ölçüde nüfuz etmiştir. Bu destanda Arimaspeslerin sihirli güce sahip olduklarından da bahsedilmiştir. Cennet gibi yurt hakkındaki bu kaynakta, demirciliğin ve medeniyetin vatanının Orta Asya ve Altay etrafındaki yerler olduğu kanıtlanmıştır. Kuzeyde bulunan “cennet gibi yurt” ile ilgili rivayetlere Çin kaynaklarında da rastlanmaktadır. Eski Çin mitlerine göre kuzeybatıda çok zengin, müreffeh ve güçlü İmu memleketi bahsedilmiştir. İmu memleketinde de Aristeas’ın anlattığı tek gözlüler bulunmaktadır. Bunun dışında Hint mitlerinde de kuzeydeki tek gözlü insanlar hakkında bilgiler vardır. Demek ki tek gözlü insanların memleketi gerçektir. Bahsedilen bu halk Baktriya ve Hindistan’ın kuzeyinde, Çin’in kuzeybatısında, Yunanistan’da ve Uzakdoğu’da yaşamıştır. Haritaya bakıldığında bunun Orta Asya, Sibirya ve Altay ülkeleri olduklarını görülmektedir. Cennet gibi yurdun tam bu sınırdaki olduğuna Yunan, Çin ve Hint kaynakları şahitlik etmektedir”⁵.

Bu makalede aslında Arimaspeslerin tek gözlü varlıklar olmadığı ve Yunanların Türklerin miğfer giydikleri için bu şekilde tecemmüm ettiğinin altı çizilmiş olsa da Arimaspeslerin Sibirya sahasında yaşadığı ifade edilmiştir. Bu tezin doğru olduğunu varsaydığımız takdirde, Arimaspes mitinin, Sibirya sahası mitlerine de yansımış olabileceği düşüncesi ortaya çıkmaktadır.

1. SAHA (YAKUT) MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1.1. SAHA (YAKUT) TARİHİ

Türklerin en eski boylarından biri olan Sahalar, kendilerine Saha adını vermektedirler. XVII. yüzyıldan beri Rusya ve Avrupa’da Sahalar diye anıldığı için yaşadıkları bölgeye de Yakutistan (Yakutya) denilmiştir. Rusların Sahalar için kullandığı Yakut adı Tunguzların verdiği “Yako” adının “+t” ekiyle yapılmış çoğul halidir⁶.

Sahalar, kuzey Sibirya’da, Yakutistan topraklarında yaşamaktadırlar. Başkenti Yakutsk olan Yakutistan, Rusya topraklarının yüzde yirmiden fazlasını oluşturmaktadır. Doğusunda Orta Sibir dağları ve kuzeybatısında Doğu Sibir dağları bulunan Sahaların doğusunda Rusya’nın Kabarovsk ve Magadan eyaletleriyle komşu olan Yakutistan,

⁵Cabbar İşankulu-V. Savaş Yelok, “Kaybolan Cennetin Peşinde Sümer ve Akad Ütopya mı Gerçek mi”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. XXII, S. 3, Eylül 2002, ss. 190-191.

⁶Ahmet Taşağıl, “Sahalar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLIII, İstanbul 2013, s. 295.

güneyde Çita ve Amur eyaletleriyle, batıda Krasnoyarsk bölgesi ve İrkutsk eyaletiyle kuzeyde de Laptev ve Doğu Sibirya denizleriyle çevrilidir⁷.

Yaygın olan kanıya göre Sahalar, bugünkü yaşadıkları topraklara Baykal Gölü civarından Lena nehrinin havzasına göç etmişlerdir. Sahaların etnik temelini iki büyük Türk grubunun oluşturduğu belirtilmektedir⁸. Birinci grup Tölös boylarından olan eski Uygurlardır ki, Sahaların ataları sayılan Kurikanlar bir Tölös boyudur. İkinci grubu ise Kıpçak boyları oluşturmaktadır⁹.

Sahaların, Rus istilasından önceki tarihleri hakkında az sayıda yazılı kaynaktan net bilgiler elde etmek mümkün değildir. VI. yüzyılda bölgeye Türk kavimlerinin ve Proto-Moğolların geldiği bilinmektedir. Sahalar, güneyde Baykal gölü civarında Lena ve Vilyuy Nehirlerinin aşağı kısımlarında hayatlarına devam ederken, bugüne kadar tespit edilemeyen büyük bir tarihî hadise sonucunda yurtlarından göçerek kuzeye doğru hareket etmişlerdir. Bu hareket XIII. yüzyılda Cengiz Han döneminden itibaren daha da artmıştır. 1215-1216 yıllarında Moğol baskısından kurtulmak isteyen topluluklar kuzeye çekilmiştir. Türkologların tetkiklerine göre bugünkü vatanlarına XIII. ve XIV. asırlarda gelmişlerdir¹⁰.

Rusların gelişine dek (XVII. yüzyılın ortası) Sahaların ana kitlesi Lena'nın kıyılarında yaşamışlardır¹¹. Ural Dağları'nın arkasına sarkan ve gittikçe Sibirya'nın içlerine doğru ilerleyen Ruslar, 1617 yılında ilk defa Lena ve Yana nehirlerinde Sahalar ile karşılaşmışlardır¹². 1632 yılında Ruslar Sahaların ülkesine gelerek kale kurmaları üzerine bölgede Rus hâkimiyetinin ilk adımları atılmıştır¹³.

Askeri güçle Sahalara boyun eğdirmeye çalışan Rusların amacı, Sahaları ve diğer yerli halkları yasak vergisine bağlamaktır. Rusların, Sahaları yasak vergisine bağlamaları

⁷Giray Saynur Derman, Sibirya Türkleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Siberian Studies (SAD)*, C. IV, S. 9, 2016, s. 18.

⁸Anar Somuncuoğlu, "Saha Cumhuriyeti", *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, s. 119.

⁹Jelobtsov F. Fedotoviç, "Saha Yeri ve Saha Türkleri", Akt: Saadetin Gömeç, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, S. 27, Mayıs 1992, s. 229.

¹⁰Taşağıl, "Sahalar", s. 295; Fatih Kirişcioğlu, "Sahalar (Sahalar) ve Saha Türkçesi", *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, s. 134.

¹¹Muvaffak Duranlı, *Yakut Efsaneleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004, s. 78.

¹²Somuncuoğlu, "Saha Cumhuriyeti", s. 119.

¹³Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 479; Taşağıl, "Sahalar", s. 295.

uzun yıllar almıştır. Bu yıllarda yapılan baskı ve zulümlere karşı Sahaların başlattıkları isyanlar hep kanlı bir şekilde bastırılmıştır¹⁴.

1638 yılında müstakil bir Yakut beyliği kurulmuştur¹⁵. Ülke, XVII. yüzyıl ortalarından itibaren siyasi suçluların sürgün edildiği bir yer haline getirilmiştir. XIX. yüzyılda Yakutistan'da kültürlü bireyler yetişmeye başlamış ve 1905 İhtilali de Sahalara hürriyet ve milli kültür alanında çalışma olanağı vermiştir. Böylelikle Yakut milli teşkilatı olan Yakut Milli Birliği, 1906'da da Yakut Birliği'nin Merkez Komitesi kurulmuştur¹⁶.

Rus Hükümeti, Sahaların siyasi faaliyetlerinden çekinerek sıkıyönetim ilan etmiş, birliğin Merkez Komitesi üyelerini tutuklatarak ağır ceza mahkemesine vermiştir. Bütün bu baskılara rağmen, 1905 ihtilalinden yararlanmayı fırsat bilen Sahalar, ülkenin bağımsızlık mücadelesini 1900'lü yılların başından 1917 Bolşevik Devrimi'ne kadar sürdürmüştür. 1921'de kurulmuş olan Yakut Milli Hükümeti, Komünistlere karşı savaşmış ancak yenilmiştir¹⁷. Bunun sonucunda da Nisan 1922'de Yakut Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilmiş ve Saha ülkesi Rusya'ya bağlanmıştır¹⁸. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, 20 Aralık 1991'de Saha Özerk Cumhuriyeti olarak ülkenin adı değiştirilmiştir¹⁹.

1.2. SAHA (YAKUT) MİTLERİ

Sahaların hayatında Gök-Tanrı dininin büyük bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. Yeryüzünün, insanların, her varlığın yaratıcısı ve kâinatın efendisi olan Gök-Tanrı'ya Sahalar, hem “gök” hem de en büyük “ruh” olarak tanımlanan “Tengere/Ürüng Ayı Toyon” adını vermişlerdir. Yakut inanç sisteminde Kamlık inancı yani Şamanizm'in de etkisi bulunmaktadır. Fakat Sahalarda Şamanizm, bir inançtan çok bir meslek olarak görülmektedir. Onların yaşamında Kök Tengri (Gök-Tanrı) dini çok önemli bir rol oynamıştır. Bugün de bu merasimler önemini sürdürmektedir. Yakut bilim adamlarına göre bugünkü Şamanizm, eski Türk dininin sanatsal, felsefi ve tıbbi taraflarını göstermektedir. Sahaların Şamanizm'ine ait ilk bilgilerin XIII. yüzyıldan kalma olduğu ifade edilmektedir. Rus işgalinden sonra, Sahalarda hızlı bir şekilde Hristiyanlık propagandası yapılmasına rağmen eski Türk dininin izlerinin silinemediği, halkın bir kısmı Gök-Tanrı dininin gelenek ve ibadetlerinden vazgeçmeyerek bu gelenekleri

¹⁴Somuncuoğlu, “Saha Cumhuriyeti”, ss. 119-120.

¹⁵Fedotoviç, *a.g.m.*, s. 239.

¹⁶Derman, *a.g.m.*, s. 21.

¹⁷Derman, *a.g.m.*, s. 21.

¹⁸Fedotoviç, *a.g.m.*, s. 239.

¹⁹Derman, *a.g.m.*, s. 21.

günümüze kadar sürdürdüğü, böylece Doğu Ortodoks Kilisesi ile Şaman inançlarının sentezinin benimsendiği görülmektedir²⁰.

Evreni kozmik ağacın birleştirdiği Üst Dünya, Orta Dünya ve Alt Dünyadan oluşan üç katmandan ibaret sayan Yakut mitlerinde her biri ayrı bir görevi üstlenen çok sayıda kutsal varlık yer almakla birlikte, Ürüng Ayı Toyon, Ay Toyon, Uluu Toyan, Ayısıt, Abaahı ve İççiler çok daha önemli bir yer tutmaktadır²¹.

Üst dünyaya ait olan Saha Tanrılarının isimleri değişik olsa da Altay Tanrıları ile aynı göreve sahiptir. Toyon sıfatı verilen bu tanrıların farklı adı ve farklı görevi vardır. Sahaların en büyük tanrısı Ürüng Ayı Toyon'dur. Dokuzuncu katta ve tam doğuda yaşayan bu tanrı, bütün tanrıları yönetmektedir. Ayrıca mutluluk, güzellik ve iyilik de canlılara bu tanrı tarafından verilmektedir. Ürüng Ayı Toyon'a "yaratma, yaratıcı kudret" anlamında olan "Ayı Toyon" da denilmektedir. Güneşle sembolize edilen Ürüng Ayı Toyon'a kurbanlar sunulmakta ve o da kendisine sunulan bu kurbanları kabul etmektedir. Çok merhametli olan bu tanrı insanların özel hayatına da karışmamaktadır²².

Saha mitlerinde maddi olan her şeyin ruhu olduğuna inanılmıştır. Saha inanç sisteminde iyi ve kötü olarak tasnif edilen ruhlar bulunmaktadır. İyi ruhlara "Ayı", adını veren Sahalar, kötü ruhlara ise "Abaahı" adını vermişlerdir. Saha mitlerinde "Ayı" adı verilen iyi ruhların insanların refahını ve mutluluğunu sağladığına inanmışlardır. Onlara göre bu ruhlar, iyiliğin ve temizliğin kaynağıdır. Ayı kelimesi lügat olarak "hakikat, yaratma, yaratıcı kudret" anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bu kelime "Ay" kökünden gelmektedir ve aydınlanmış, parlamış anlamlarının yanında 'ay' fiili yaratmak ve türetmek anlamlarında gelmektedir. Bu anlamları dışında iyi ruhlar ve melekler için kullanılmaktadır²³. İyi ruhlardan biri olan Ayısıt, yaratan, bereket veren dişi ruhlara

²⁰Saadettin Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Saha Türkleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIX, S. 30, Mayıs 1997, s. 189; Hilal Yıldız, *Saha (Yakut) Türkçesinde Geleneksel İnançlara Ait Söz Varlığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2022, s. 8.

²¹Metin Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 14.

²²Mehmet Alparslan Küçük, "Altay ve Güney Sibirya Bölgesindeki Türk Topluluklarının Dini İnanışları", *Dini Araştırmalar*, C. VIII, S. 23, s. 209.

²³Nuray Bilgili, *Türk Mitolojisi Türklerde Yaratılış ve Evren Tasarımı*, Kripto Yayınları, Ankara 2022, s. 24; Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 41.

verilen isimdir. Ayısıtlar, tabiatda dağınık halde bulunan hayat unsurlarını birleştirerek *kut*²⁴ yapmakta ve bunu ana karnındaki çocuğa üfleyerek ona can vermektedir²⁵.

Saha mitlerinde yer alan ve ikinci zümreyi teşkil eden kötü ruhlara ise “Abaahı” denmektedir. Abaahıların etkileri görünmez ve bilinmezdir. Abaahı, kut’un içine girdiği zaman kut’u yok eder ve insan öldükten sonra, abaahılı kut uçup, bulut olmaktadır. Abaahıların insan beynindeki hastalıkların da sebebi olduğuna inanılmaktadır. Hem orta dünyada hem de aşağı dünyada yaşayan Abaahılara, Sahaların *kir* de dendiği kaydedilmiştir²⁶. Altaylarda olduğu gibi Sahalar da bunlar dışında birçok ruhun bulunduğu inanılmıştır. Sahaların *iççe* dediği bu ruhlar “ yer-su” kültüyle bağlı ruhlardır²⁷.

Şamanizm’in ve Gök-Tanrı dininin etkili olduğu Yakut mitlerinde evren üç katmandan oluşmaktadır. En büyük tanrının Ürüng Ayı Toyon olduğuna inanan Sahalar, Altaylar gibi her şeyin bir ruhu olduğuna inanmışlardır. İyi ruhlara “ayı” adı verilirken kötü ruhlara da “Abaahı” adı verilmiştir. Rusların Hritiyanlaştırma çabalarına maruz kalsalarda Sahalar, eski inanışlarını muhafaza etmişler ve mitlerine de yansıtmışlardır.

1.3. SAHA (YAKUT) MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1.3.1. Abaahı

Sahaların mitlerinde, kötü varlıklar oldukça fazladır. Sahaların inanç sistemine göre bu varlıklar, genellikle alt dünyada yaşamaktadırlar. Alt dünya; “*kertik güneşli ve aylı, puslu, sisli, boğa büyüklüğünde solucanlı ve böcekli, tek ayaklı karıncalı, abaahılı, gölge gibi ruhlu, kadın şamanlı ve yedi hileli bir yer*” olarak tarif edilmiştir²⁸. Yeraltında yaşayan tek ayaklı, tek gözlü, iğrenç bir görünüme sahip olarak tasvir edilen Abaahılar, Yakut mitlerinde kötülükleri simgeleyen ve korunmak için kendilerine kurbanlar sunulan ruhların genel adıdır²⁹.

Abası olarak da adlandırılan Abaahılar, “Ab/Ap/Av” sözcükleri ile bağlantılıdır ve “Kaçırarak, aparmak alıp götürmek anlamlarına gelmektedir. Türkçe’de “apazlamak” sözcüğü avuçlamak anlamına geldiği gibi rüzgârla gitmek de demektir. Bunlara ek olarak

²⁴Sahalar ruh-can mefhumunu tın, kut ve sür kelimeleriyle ifade ederler. Tın kelimesi aynı zamanda esinti, rüzgâr, nefes anlamlarına da gelir. “ Kut” bazı izahlara göre toprak, rüzgâr ve “ ana-kut” denilen üç unsurdan mürekkeptir. “Tın” vücuttan ayrılırsa ölüm vukua gelir, fakat “ kut” ayrılırsa ölüm olmaz. Sür-insanî enerji-irade ve umumiyetle ruhî halleri meydana getiren unsurdur. Bkz. İnan, *a.g.e.*, s. 176.

²⁵Küçük, “Altay ve Güney Sibiry Bölgesindeki”, s. 210.

²⁶Gömeç, “Tarihte ve Günümüzde Saha Türkleri”, ss. 191-192.

²⁷İnan, *a.g.e.*, s. 41.

²⁸Pervin Ergun, *Sibiry Türklerinin Destanlarında İyeler*, Kömen Yayınları, Konya 2019, s. 299.

²⁹Yıldız, *a.g.t.*, s. 70.

“Abı” sözcüğü de can, ruh gibi kavramları ifade eder. Yine köken olarak “Av” kelimesi ile de bağlantılıdır³⁰.

Türkçe şeytan anlamına gelen Abaahı kelimesi Yakutça: “şer, şerin kökeni, kötülüğe sebep olan, insana zarar veren, insan yararına karşı olan her şey, adetlere uymayan ya da anlaşılmayan bir olay, kırgınlık ve mutsuzluk, bir kişinin kendisini kurtaramadığı kötü alışkanlık, zarar ve kötülük meydana getiren yetenek” anlamlarına gelirken sayısız şerir ruhların genel adıdır. Yukarı, orta ve aşağı dünyada bulunan bu varlıklar, tabiattaki kötülüğü temsil ederler. Bütün varlıklara kötülük getirdiğine inanılan Abaahılar, genç kızları takip ederek onlar için bahadırlarla mücadele eden kötü ruhların genel adıdır³¹.

Bütün kötü şeylerin, bitki ve hayvanların, insana kötülük etmek için Abaahı tarafından yaratıldığına inanılırken insana musallat olan bütün kötülüklerin de Abaahılardan geldiğine inanılmaktadır. Abaahılar, insanı yoldan çıkararak cinayet gibi kötü şeyleri işlemesine sebep olurlar. Her Abaahının ayrı ayrı kötülükler getirdiğine inanılmaktadır. Hastalığa sebep olan Abaahılar farklı, cinayete sebep olanlar farklı, felakete sebep olanlar da başka Abaahılardır³².

İnsanların ve hayvanların ruhunu yediğine inanılan Abaahılar, geldikleri yöne göre de adlandırılırlar. Güney, batı ve kuzey Abaahılarının çok güçlü olduğuna inanılırken doğu tarafından iyi ruhların geldiğine inanılmıştır. Sahalar, hastalanan insanı veya hayvanı Abaahı’nın elinden kurtarmak için ona kanlı kurban sunarlar. Sahaların kanlı kurban sunmalarındaki amaç, Abaahı’yla değiş tokuş yapmaktır. Onlar esas itibarıyla diğer ruhlar gibi, insanları muhakemesiz bırakmaya çalışırlar. Destanlarda insanlara zarar, dert ve hastalık veren Abaahılar, Yakut destanlarında iyi kabile olan Ayri Aymaga’nın düşmanlarıdır. Ayrıca Abaahı adı, kadınlara musallat olan ve onları kaçırmaya çalışan, bu yüzden destan kahramanlarıyla savaşıyor ve genellikle de yenilen mitolojik kötü ruhların genel adı olmakla birlikte şaman elbisesinde kalbin üzerine dikilen kötü ruhu temsil eden sembolün adıdır. Sahalar arasında deliren kişilere “Abaasilah”,

³⁰ Deniz Karakurt, *Türk Söylence Sözlüğü*, e-kitap, 2011.

<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf> (02.08.2022).

³¹Yuriy Vasiliev, *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 254; Murat Ersöz, *Saha (Yakut) Türklerinin Cuduruyar Nurgun Bootur Destanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 19.

³² Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çev. Eren Ercan, Yurt Kitap Yayınları, Ankara 2004, s. 16; Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, s. 137.

Abaası tarafından etkisi altına alınmaya “Abaasılan”, kötü tabiatlı uğursuzluk getiren kişilere ise “Abaası kihi” denilmektedir³³.

Tek gözlü Abaahıların geçtiği, Sahalara ait önemli destanlardan biri Culuruyar Nurgun Bootur Destanı’dır. Bu destanda Abaahılar, orta dünyada yaşayan insanların bolluğuna, kısmetine, bahtına engel olmuşlardır. Aşağı dünyada yaşayan Abaahıların tek efendisi ise Arcan Duolay’dır. Arcan Duolay ve kabilesi, Nüken Üöden adı verilen, kötü ruhların ülkesinde yaşamaktadır. Burada yaşayan sekiz ayaklı, tek gözlü Abaahılar, yalancı, sahtekâr ve düzenbazdırlar³⁴. Destanda başka bir Abaahı tasvirine göre ise Abaahı’nın yüzü kara, nefesi ağır, sırtı kambur, ayakları eğri büğrü, gözü ateş gibi, dudakları ve yanakları da oldukça serttir³⁵.

Culuruyar Nurgun Bootur Destanı’na göre, Sahalar, Abaahıların ülkelerine zarar vereceklerini düşündükleri için onlarla mücadele etmeye karar vermiş ve onlara karşı bir koruyucu yaratmayı düşünmüşlerdir. Böylece Cılğa Toyon (kader tanrısı), bahadır Culuruyar Nurgun Bootur’u yeraltının yalancıları olarak belirtilen tek gözlü, doymak bilmeyenler Abaahılarla mücadele etmesi için görevlendirilir³⁶.

Culuruyar Nurgun Bootur destanında tek gözlü olarak geçen kötü Abaahılardan biri Timir Iyista Hara’dır. Abaahı’nın isminde yer alan “timir” kelimesi Yakut dilinde demir anlamına gelmektedir³⁷.

Destana göre, Nurgun Bootur bir gün bir kasırga koptuğunu görür ve kardeşi Aytalı Kuo’nun bu kasırgadan korkacağını düşünerek eve gider. Fakat ne kadar arasa da kardeşini bulamaz ve onu Abaahıların kaçırdığını anlar. Daha sonra bahadır yüksek bir yere çıkarak göğe doğru kafasını kaldırır, semanın dokuzuncu katına yönelerek Ürüñ Aar Toyon ve Ürüñ Arlı Hotun’a seslenir. Bu tanrılar bahadıra, Timir Iyista Hara Bahadır’ın yurdunu yağmaladığını ve kardeşi Aytalı Kuo’yu kaçırıp, dipsiz çukurlara götürdüğünü söylerler³⁸.

³³Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, s. 137.

³⁴Ersöz, *a.g.t.*, s. 321.

³⁵Ersöz, *a.g.t.*, s. 394.

³⁶Ersöz, *a.g.t.*, ss. 321-326.

³⁷Fatih Kirişçioglu, “Saha Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, Ed. Ahmet B. Ercilasun, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, s. 1235.

³⁸Ersöz, *a.g.t.*, ss. 349-352.

Nurgun Bootur kardeşinin kaçırılması üzerine aşağı dünyaya iner. Atı birden durmuş ve o an çatalkuyruklu, üç başlı, büyük bir ejderhanın³⁹ üzerinde karaçam gölgesi gibi uzun, kuzgun gibi kapkara bir varlığın Ateş Denizi'nin diğer tarafındaki buz evine, karargâhına girmek üzere olduğunu görür. Daha sonra atı⁴⁰, Nurgun Bootur'a onun Timir Iyista Hara bahadırı olduğunu söyler⁴¹.

Destanın devamına göre yeraltı Abaahlılardan biri olan Timir Iyista Hara, Aytalı Kuo'yu zindanlara atarak hayat kudretini zayıflatmalarını, kara kanını takaatsizleştirerek abaahlılığa sokmalarını ve daha sonra katrana katıştırıp, Abaahı terbiyesini ve geleneğini hemen öğretmelerini söyler⁴². Destanın bu kısmında “abaahlılığa sokma” durumu dikkat çekici bir detaydır. Demekki Saha mitlerinde sonradan Abaahı olunabilmektedir.

Destanın devamında Culuruyar Nurgun Bootur, kardeşi Aytalı Kuo'yu Timir Iyista Hara'dan kurtarır ve onunla mücadeleye başlar. Bu duruma çok kızan Iyista Hara, avuçlarını birbirine vurur ve çok yüksek bir ses çıkar. Hayretle şaşırان Abaahı, yerinden sıçrar ve bahadıra onunla mücadeleye edip kanını içeceğini söyler. Culuruyar Nurgun Bootur da:

“Tek gözlü abaahı oğlu,

Tek gözlü güney oğlu,

Dipsiz yurdun sahtekârı,

Derin yerin yalancısı,

Öteki dünyanın hilekâkârı” diye ona hitap ettikten sonra onu tehdit eder⁴³.

³⁹Yeralında yaşayan Timir Iyista Hara'nın destanda ejderhası olduğundan bahsedilmektedir. Türk mitlerinde ejderha, sıklıkla rastlanılan bir motiftir. Kanatlı, ağzından alevler çıkarabilme gücüne sahip ve uçabilen efsanevi bir varlık olarak anlatılan ejderhanın Türk mitlerinde yer edinmiştir. Türk mitlerindeki ejderha hakkında detaylı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, ss. 561-570. Timir Iyista Hara'nın ejderhası da kendi gibi kötü bir varlıktır ve destanda sahibine yardım ettiği anlatılır. Ejderhanın özellikleri coğrafyaya göre değişmektedir. Yakut mitlerinde de Altay mitlerinde olduğu gibi ejderha, kötü yeraltı bahadırının yardımcısı olduğu ve kahramanla mücadele ettiği için kötü bir varlık olarak nitelendirilebilmektedir.

⁴⁰Destanda öne çıkan başka bir varlık ise attır. Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan at, Sahaların bir efsanesine göre tanrı tarafından kahramanlara hizmet için gönderilmiştir. Ayrıca Türklerde tanrıya at kurban edildiği de bilinmektedir. Türk mitlerinde sahipleriyle birlikte anılan atlar bulunmaktadır. Bu atlar, bir anda güçleri artan, konuşabilen, uçabilen yorulmayan, düşmanı hisseden, sahibini önceden uyarın, kahramanın durumuna göre hareket eden atlardır. Bu tip atlar, Türk kültüründeki alpların olağanüstü özelliklere sahip, sahibine yarar sağlayabilecek seçkin atlardır. Orhun Abidelerinde de alpların sahip olduğu bu tarz atlardan bahsedilmektedir. Bkz. Mustafa Bıyıklı, “Türklerde At Kültürü ve Türk Mitolojisinde Atın Yeri ve Önemi”, 5. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Kongresi*, Ed: Niyazi Kurnaz-Hakan Arıdemir, 19-22 Nisan 2019, s. 411; Servet Karçığa, “Orhun Abidelerinde At Kavramına Genel Bir Bakış”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IX, S. 43, Nisan 2016, s. 383.

⁴¹Ersöz, *a.g.t.*, ss. 354-355.

⁴²Ersöz, *a.g.t.*, ss. 356-357.

⁴³Ersöz, *a.g.t.*, ss. 357-359.

Mücadele esnasında Abaahı alevler üfleyerek üç defa solur ve daha sonra ablası Itık Hahaydaan Udagan'ı (şaman), yardımına çağırır. Itık Hahaydaan Udagan, alevleri burnundan püskürtür. Bu şamanın gözünün ateşi bahadırının iki omzunun arasından delip geçer. Itık Hahaydaan Udagan ile karşılaşan Nurgun Bootur, semaya doğru başını kaldırarak ağıtlar yakar. Nurgun Bootur'un ağıt yakmasının ardından gökten azametli bir kartal görünür. Bahadırın bakışından sonra Timir Iyista Hara ani bir hareketle geriye çekilir. Yukarıdan inen kadın Nurgun Bootur'a ayı yemeğinden getirdiğini söyler. Bu yemeği yiyen Nurgun Bootur eskisi kadar güçlü olur. Bunun üzerine Abaahı'nın ablası pıhtılaşmış kara kanı Abaahı'ya getirir ve Abaahı kanı yutar. İkisi arasında mücadele tekrar başlar. Mücadele esnasında Iyista Hara, aşağıda bulunan ateş katranının içine baş aşağı düşer. Iyista Hara'nın ablası Itık Hahaydaan, balık olarak ateş katranına girer ve kardeşini aramaya başlar. Fakat onu bulamaz⁴⁴.

Timir Iyista Hara adı verilen tek gözlü Abaahı, yeraltında yaşayan, kötülüğün simgesi olan bir varlıklardır. Ağzından ateş püskütmesi yönüyle ejderha ile benzerlik gösteren bu varlıkların yenilmesi zordur. Türk mitlerinde alpların karşısındaki düşmanların çok güçlü anlatılması sık rastlanılan bir durumdur. Böylece alp, daha da yüceltilmektedir. Diğer Türk mitlerindeki tek gözlü varlıklar gibi bu varlık da çirkin, olağanüstü özelliklere sahiptir. Ayrıca destanda insanların abaahıya dönüştürülebileğinden de bahsedilmiştir. Bu son iki özellikten dolayı Abaahılar, dünya mitlerinde yer alan ve günümüzde hala popüler olan vampir inancına benzemektedir. Mitolojide birçok kötü tabiatlı varlığın kan içtiğine inanılmışsa da bu özellik genellikle vampir inancı ile bağlantılı olmuştur.

Culuruyar Nurgun Bootur destanında tek gözlü olan başka bir Abaahı ise Timir Cehintey Bahadır'dır. Nurgun Bootur'un kavga ettiği ikinci Abaahı savaşıdır. Destana göre, Nurgun Bootur atıyla yaptığı bir yolculuk sırasında yaşlı bir kadın ile karşılaşır ve kadın, tek gözlü acaray (Abaahılar) soylarının onları incittiğini söyler. Daha sonra kadın, *"Batı Buz Denizi'nin sahibi, Timir Cehintey Bahadır batıdaki sekiz sıradağı eteğinden damat olmak için gelip kızımızı eş olarak almak istiyor"* diyerek yardım ister⁴⁵.

Nurgun Bootur kadının yardımı üzerine atıyla uçup gözden kaybolur. Dağa vardığında atından iner ve büyük bir ateşin başında siyah gölgeli, kuzgun gibi kara bir

⁴⁴Ersöz, a.g.t., ss. 368-375.

⁴⁵Ersöz, a.g.t., ss. 382-384.

varlık görür. Bu varlık sekiz ineği şişe geçirir ve ateşin kenarına kızarmaları için biriktirir. Korkunç görünümlü bu varlık, Nurgun Bootur'u görünce birden ayağa kalkar ve onu tehdit eder⁴⁶.

Timir Cehintey'in tehditi üzerine Nurgun Bootur ile mücadeleleri başlar. Kavgalarının sonunda Nurgun Bootur, Abaahı oğlunu yener. Daha sonra *"Bu bahadır kişinin (abaahı bahadırının) boynundan ayırdığım başını atıyorum. Buruşmuş yüzünüz ve solmuş benziniz bununla lütuf ve ihsana doysun"* der. Abaahı bahadırını parçalayıp ateşin içine atarak yakar⁴⁷.

Culuruyar Nurgun Bootur Destanı'nda yer alan tek gözlü başka bir Abaahı da Uot Uhutaakı'dır. Sahalarda Uot kelimesi birçok yerde kullanılmaktadır. Şaman adlarında, tanrı adlarında, Abaahı adlarında kullanılan bu kelime ateş anlamına da gelmektedir⁴⁸.

Nurgun Bootur savaştığı Abaahılardan en sonuncusu, en güçlüsü ve irisi olan Uot Uhutaakı'dır. Ateş Denizi'nin sahiplerinden olan tek gözlü Uot Uhutaakı, Kün Cirimine Bahadır isimli bir bahadırı kaçırrır. Nurgun Bootur, bu bahadırın annesi ile bir gün yolda karşılaşır. Yaşlı kadın, ağlayarak Kün Cirimine Bahadır isimli oğlunun *"kabarıp parlayan Ateş Denizi'nin sahibi olan tek gözlü Abaahı oymağının içinde en önde gelen reisi, gırtlğından ağızlı Uot Uhutaaki Bahadır adlı görünmezlerin (abaahıların) iri yarı ucubesi ve sınırsız güçlüsü olan acımasız düşmanın"* gelip üç duvarlı ambarı gece yarısı vakti çalıp yağmalayarak yanına alıp gittiğini ve onunla mücadele ettiklerini söyler. Yaşlı kadın bu mücadeleden sonra oğlundan haber alamaz⁴⁹. Ayrıca destana göre yukarı dünyada yaşayan Nurgun Bootur'un ağabeyi de Abaahı savaşçısı Uot Uhutaaki tarafından esir edilip zindanına kapatılır⁵⁰.

Yukarı dünyadan orta dünyaya Nurgun Bootur'u mücadeleye hazırlamak için inen Ayı Umsuur Udagan, Nurgun Bootur'un ablasıdır. Ayı Umsuur Udagan, Abaahı Uot Uhutaakı için Nurgun Bootur'u şöyle uyarır: *"Bu tek gözlü acaray⁵¹ (Uot Uhutaakı) halkı incittiği için yukarı dünyadaki seçkinleri indirmişlerdi. Ağabeyin Mölsüt Böğö'yü yukarı*

⁴⁶Ersöz, a.g.t., ss. 385-387.

⁴⁷Kahramanın destanın bu kısmında Abaahı'yı öldürdükten sonra ateşe atması, Türk kültüründe ateşin temizleyici gücünün olduğu inancından kaynaklı olmalıdır. Nitekim Türk mitlerinde buna benzer birçok örnek bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Emine Kırıcı, "Türk Kültüründe Ateşle İlgili İnanışlar", *Folkloristik: Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, ss. 398-407.

⁴⁸Yıldız, a.g.t., ss. 98-99, 102, 116, 151, 207, 228.

⁴⁹Ersöz, a.g.t., ss. 408-410.

⁵⁰Ersöz, a.g.t., s. 79.

⁵¹Sahalarda Abaahılar için kullanılan bir kelime.

*dünyaya göndermişlerdi. Orta dünyanın cesur bahadırlarını da indirmişlerdi. Tek gözlü Uot Uhutaakı bunların hepsini yendi ve karanlık zindanlarına attı*⁵².

Ablası Ayı Umsuur Udagan'ın uyarısından sonra yola çıkan Nurgun Bootur, aşağı dünyaya iner fakat Ateş Deniz'inden geçemez. Sonra atı ona ne yapması gerektiğini söyler ve onu Uot Uhutaakı'nın evinin tam önüne getirir. Nurgun Bootur'un seslenmesi üzerine Uot Uhutaakı nereden geldiğini anlamadan çatakkuyruklu, üç başlı, büyük bir ejderha birden ortaya çıkar. Ayı bahadırını tutar. Ateşli bir kemende benzeyen diliyle bahadırın kürek kemiğini yalayarak konuşmaya başlar. Nurgun Bootur'a cüretkâr konuşmasından dolayı tehdit eder ve onun kanını emeyeceğini söyler⁵³.

Mücadele ederken Nurgun Bootur'un konuşması üzerine Uot Uhutaakı, çok kuvvetli şekilde kahkaha atarak gülmüş ve konuşmaya başlar. Uot Uhuutakı, kocaman vücudu ve sert görünüşüyle aniden doğrulur. Üzerinde demir bir elbise vardır. Bu Abaahı'nın ağzından çıkan şiddetli ateşi durmadan bahadırın üzerine doğru püskürtür⁵⁴.

Nurgun Bootur ile Uot Uhuutakı'nın mücadelesi devam ederken Uot Uhuutakı, Abaahı oymağının en şerlilerinin reisi olduğunu ve görünmeyen fena ruhların en güçlüsü olduğunu söyler. Bundan sonra ayı bahadırı uzun palasını çıkarır. Bahadırın bu hareketi üzerine Abaahı bahadırı, kenara çekilir. Nasıl aldığını fark ettirmeden kanlı ve çevik kara palayı hemen çıkarır ve sinirli bir şekilde vurmaya başlar. Çok korkunç fırtınalar çıkar, çok gürültülü sesler duyulur. Abaahı'nın ülkesinin şekli şemali değişir. Aşağı dünyanın paslı yarım ayını ve güneşini ters çevirirler. Ülkeyi sis kaplar ve hiçbir şey gözükmez. Tipi ardından kasırgalar çıkar. Bu ülkenin görünüşü ve düzeni değişir. Bu bahadırlar mücadeleye başlar. Üç gün üç gece savaşan bahadırların yorgun düşmesinin ardından Uot Uhutakı Nurgun Bootur'un güçlü olduğunu anlar ve birbirlerine söz verip üç gün dinlenmeyi teklif eder⁵⁵.

Uot Uhutakı ve Nurgun Bootur'un söz vermesinden sonra Nurgun Bootur, etrafta ilerlerken geniş bir ev görür. Biraz daha ilerledikten sonra kardeşleri, dışarıdan gelen Nurgun Bootur'u görürler ve ona kutsal bir su verirler ve Nurgun Bootur bu suyu içince ona güç gelir. Eski gücüne kavuşan Nurgun Bootur ile Uot Uhutaakı tekrar mücadeleye başlarlar. Nurgun Bootur, Umsuur Udagan'ın ona verdiği pala ile Uot Uhuutakı'yı

⁵²Ersöz, *a.g.t.*, ss. 418-419.

⁵³Ersöz, *a.g.t.*, ss. 423-431.

⁵⁴Ersöz, *a.g.t.*, ss.432-433.

⁵⁵Ersöz, *a.g.t.*, ss. 434-439.

öldürür. Abaahı'nın pıhtılaşmış kara kanı kaynar. Öldükten sonraki gürültüsüne kimse dayanamaz. Bahadır, Uot Uhutaaki'yı parça parça eder⁵⁶.

Zengin bir edebiyata sahip olan Sahaların en önemli destanlarından biri de Er Sogotoh destanıdır. Bu destanda ilk insan olan Er Sogotoh ve onun oğullarının mücadelesi geniş bir şekilde anlatılır. Saha mitolojisini yansıtan bu eserde tek gözlü Abaahılar oldukça fazla yer alır. Alt dünyada yaşadığı kaydedilen Abaahıların yaşadığı yer *“Kertik güneşli, kertik aylı, zıplayıp koşan böcekli, sıçrayıp dolaşan solucanlı, tek ayakla koşan karıncalı gölge olup dolaşan Abaahılı, alt dünyada tepesinden girişli, alçak taştan baraka, bir ev”* olarak kaydedilir. Abaahının tasviri ise *“tek dizinden aşağıya doğru iki ayrı ayaklı, göğsünün ortasından büyüyüp çıkmış tek kollu, yayık gölün donup buz tutması gibi alnının ortasında yalnız tek yara izi gibi gözlü, kuru ormanı ters çevirmişler gibi demir dağınık gibi saçlı ölüm ölümü”* şeklindedir⁵⁷.

Tek gözlü Abaahıların detaylı şekilde anlatıldığı Er Sogotoh destanında Abaahıların yedikleri yiyecekler de bulunmaktadır. Destana göre alt dünyanın kadınlarının kap kacaklarında iğrençliklerle doludur. Abaahının ne yediğini merak eden bir insan evine girer. Eve girdiğinde zehirli kertenkeleyi kızartıp koyduğunu görür. Dünyanın böceğini, kurbağasını toplayıp, pişirip masasına koyar⁵⁸.

Destanda tek gözlü olarak anlatılan varlık Taas Caantar Dara Buuray'dır. Saha dilinde *Caardaax* kelimesi pis kokan kabile ve masallarda abaahı ruh kabilesine verilen addır⁵⁹. Bu Abaahının adının da buradan gelmesi muhtemeldir.

Destana göre, Er Sogotoh, alt dünyaya zorluklarla indikten sonra önce bir bekçiyle karşılaşır, onu öldürdükten sonra Abaahı Taas Caantar Dara Buuray'ın kocaman evine girer. Burada önce Abaahı kızı ile karşılaşır. Abaahı'nın kocaman evine giren Er Sogotoh, aşağıya doğru yuva gibi yerden girip geldiğinde elinde demir tavası olan, ölüm getiren Abaası kızının sallanarak oturduğunu görür. Abaası kızı, “tavama düş” diye kızarmış demir tavayı şangırdatıp tıngırdatıp tutar. Er Sogotoh, kuru ormanı, ters gibi dağınık, demir saçlarından kavrayıp Abaahı kızını yere serer. Ay ışığı güneş şulesi gibi dağıtır. İşte böyle yaptıktan sonra demir tavanın üstünden atlayıp geçer⁶⁰.

⁵⁶Ersöz, a.g.t., s. 444, 451-452.

⁵⁷Ergun, *Yakut Destan Gelenegi ve Er Sogotoh*, ss. 99-100.

⁵⁸Ergun, *Yakut Destan Gelenegi ve Er Sogotoh*, ss. 100.

⁵⁹Yıldız, a.g.t., s. 270.

⁶⁰Ergun, *Yakut Destan Gelenegi ve Er Sogotoh*, s. 601

Destanda geçen Abaahı kızları, Türk mitlerindeki Albastılara benzemektedir. Yeraltında yaşaması ve fiziki özellikleri ile Albastılar ile benzerlik gösteren Abaahı'nın sihirli nesne niteliğinde tavaşı vardır.

Abaahı kızıyla mücadelesinden sonra Abaahı Taas Caantar Dara Buuray ile karşı karşıya gelen Er Sogotoh onun dış görünüşüne dikkatlice bakar. Er Sogotoh onun heybetli görüntüsünü şöyle tasvir etmiş: *“Tek dizinden iki ayrı dal gibi, önden eli varmış gibi. Arkadan eli varmış gibi. Sanki yayık gölün donmuş ortası gibi kızıl bakır gibi, et yarası gibi gözü varmış. Kuru orman, ters dönmüşçesine dağınık demir gibi saçları varmış. Çok korkunç heybetli görünüşlü bir adammış. Bu yaratığa dikkatli bakınca kabız olmuş beceriksiz adamın arkası gibi geniş kırmızı burun delikliymiş”*⁶¹.

Önce bekçilerinin büyüleri hilelerine güvenen Taas Caantar Dara Buuray, bekçilerinin öldürüldüğü fark edince aman dilemesi gerektiğini anlar ve beş yıl önce kaçırdığı Tunalıkaan Kuo'yu götürebileceğini söyler. Er Sogotoh ve Tunalıkaan Kuo orta dünyaya döner⁶².

Er Sogotoh'un ani ölümünden sonra Tunalıkaan Kuo tekrar Taas Caantar Dara Buuray tarafından kaçırlır. Bunun üzerine Er Sogotoh'un oğlu Kömüs Kırıktay Bahadır babası gibi alt dünyaya iner. Önce demir tavalı Abaahı kızı ile karşılaşan Kömüs Kırıktay Bahadır sonra Taas Caantar Dara Buuraay'ın evine ulaşır⁶³.

Tek gözlü Taas Caantar Dara Buuray, Kömüs Kırıktay Bahadır'ın geldiği sırada uyuyordur. Kömüs Kırıktay Bahadır'ın seslenmesi üzerine fırlayıp kalkan Abaahı, yara gibi olan tek gözüyle ona bakıp konuşmaya başlar. Konuşmasının ardından aralarında tarif edilmez bir dövüş başlar. Bir aylık mücadelenin ardından Taas Caantar Dara Buuray, kuzeyde bir yerde mücadeleye devam etmelerini söyler ve ateş topuna dönüşüp uzaklaşır⁶⁴.

Tekrar amansız bir kavgaya tutuştuktan sonra doksanıncı günün sonunda Kömüs Kırıktay Bahadır, Abaahının en ölümcül yerinin ensesi olduğunu söyleyerek hançeri saplar. Taas Caantar Dara Buuray acı içinde kıvrılırken Kömüs Kırıktay Bahadır'dan kendisini vurmasını ister. Tam vuracağı sırada bahadırın annesi Tunalıkaan Kuo gelerek engel olur. Abaahı Taas Caantar Dara Buuray yine konuşur ve Tunalıkaan Kuo'ya *“beni*

⁶¹Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, s. 605.

⁶²Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, ss. 605-609.

⁶³Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, ss. 625-635.

⁶⁴Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, ss. 637-641.

öldürünce mutluluğunun artacağı bilinmez. Kız çocuğunun makasla oynayacağı zaman, erkek çocuğunun okla eğleneceği zaman ocağın altından karayel olup döneceğim” dedikten sonra ölür⁶⁵. Abaahının bu söylediklerinden onların ölmedikleri başka şekillerde geri dönecekleri anlaşılmaktadır.

Er Sogotoh destanında tek gözlü olarak bahsedilen alt dünyada yaşayan Abaahılardan biri de Buor Kudustay’dır. Er Sogotoh’un oğlu Kömüs Kırıktay Bahadır, Alt dünyaya tekrar indiğinde Abaahı Buor Kudustay ile karşılaşır. Bu Abaahının *“belinin ortasından büyüyip çıkmış tek ayaklı, göğsünün ortasından büyüyip çıkmış bir tek balyoz gibi elli, alnının ortasından yuvarlak donmuş gölün yüzüne çıkan su gibi bir tek bakır kızılı yara izi gibi gözü”* vardır. Buor Kudustay, Kömüs Kırıktay Bahadır’ı görünce konuşmaya başlar. Dokuz yıldır bahadırı beklediğini söyleyen Abaahı ile bahadır arasında amansız bir kavga başlar. Doksan günlük mücadelenin sonunda Kömüs Kırıktay Bahadır, Abaahıyı ikiye parçalar⁶⁶.

Er Sogotoh destanında Er Sogotoh’un diğer oğlu Hariacılaan Bergen’in alt dünyaya inişinde karşılaştığı Abaahı kızı ise Kısıkydaana Kuo’dur. Kıs Sarıadıman’ın Abaahı Taas Kudustay tarafından kaçırıldığında alt dünyaya inen bahadır burada Kısıkydaana Kuo ile karşılaşır. Bahadır, Abaahı kızı Kısıkydaana Kuo’nun yaşadığı yere gider. Abaahı kızı bahadır zehirli kertenkele, böcek kurbağa yemeği gibi iğrenç yemeklerden takdim eder. Takdim ettiği yemekler kabul etmeyen bahadır, Abaahı kızını öldürür⁶⁷.

Abaahı Taas Kudustay’ın peşinde olan bahadır Hariacılaan Bergen, Abaahı kızı Kısıkydaana Kuo’yu öldürdükten sonra Taas Kudustay’ın yoluna devam eder. Daha sonra kadın şaman Uot Çolboodoy ile karşılaşır, ondan Taas Kudustay’ın yerini ve Abaahı’nın ölümsüz olduğunu öğrenir. Taas Kudustay’ın Kıs Sarıadıman’ı hapsedtiği yeri bulması üzerine Hariacılaan Abaahı kapkara görünümlü ateş gibi parlayan tek gözlü Abaahı Taas Kudustay ile kavgaya tutuşur⁶⁸.

Uzun bir mücadelen sonra bahadır Hariacılaan Bergen, Abaahının canının bedeninin dışında olduğunu anlar⁶⁹. Bir yıldan fazla süren mücadelenin ardından iki

⁶⁵Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, ss. 643-645.

⁶⁶Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, ss. 651-659.

⁶⁷Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, ss.739-755.

⁶⁸Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, ss. 757-773.

⁶⁹Abaahı’nın kalbini başka yere saklaması Türk folklorundaki dış ruh inancı ile ilgilidir. Dış ruh inancı J. G. Frazer’ın Altın Dal adlı eserinde masallarla detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Frazer’e göre, ruh ölüme sebep olmaksızın bedeninin dışına çıkabilmektedir. Bedenden çıkan bu ruh, güvenlik amacıyla bir nesnede veya bir hayvanda saklanabilir. Böylece

bahadır üç yıl sonra tekrar karşılaşmak için söz verip farklı yerlere giderler. Bu arada Hariacılaan Bergen, Uot Çolboodoy'ın yanına gelerek ondan nasihat ister. Kadın şaman Uot Çolboodoy, Abaahı Taas Kudustay'ın kalbinin bir kayanın dibinde, sihirli kehanetlerin bilmediği yerde saklandığını söyler. Bunun üzerine bahadır Hariacılaan Bergen, Abaahı'nın kalbini aramak için yola koyulur⁷⁰.

Hariacılaan Bergen, Abaahı'nın kalbini ararken annesi Uot Çolboodoy'dan yardım istemesinden sonra annesi de onu orta dünyadaki akrabalarından yardım istemesini söyler. Bunun üzerine Ayı Alahsın Hotun onu kadın şaman Uot Kudustay'a yönlendirir. Bu kadın şamanın görünüşünün korkunçluğu destanda tasvir edilir. Destana göre kadın şaman Uot Kudustay'ın:

“Arkası incelir gibiymiş, önü yassılaşır gibiymiş, üstü genişler gibiymiş, insan desen değil, saha desen şüpheli Uranghay desen farklı hayvan desen insan gibi insan desen hayvan gibi, balık desen hayvan gibi hayvan desen balık gibi görünüştü, biçimsiz bir şey çıkıp gelmiş. Dikkatlice baktığında ensesinde de gözlü gibi olan bu yaratığın alnında da bir gözlü gibiymiş, ensesinde de ağızlı gibiymiş, önünde de ağızlı gibiymiş”. Böyle bir şey çıkıp durup yanık sesli şarkılı anlamsız toyuklu manasız konuşmalı küfredip söyler⁷¹.

Hariacılaan Bergen, korkunç görünümlü Uot Kudustay ile mücadele etmek zorunda kalır. Onu öldürdükten sonra karaciğeri ve kalbini deniz iyesi Oydom Suorun'a atar. Bu hediyeden memnun kalan Oydom Suorun, Abaahı'nın kalbini bulabilmesi için bahadır Hariacılaan Bergen'e ağzından çıkarıp bir yılan verir. Böylece bahadır, Abaahı Taas Kudustay'ın kalbini bulup parçalar. Bunun üzerine üç yıl dolmadan bahadır, Taas Kudustay'ın evine gider ve onunla tekrar mücadeleye başlar. Abaahı ile savaşıp onu parçalayan bahadır Hariacılaan Bergen, K11s Sarıadıman Kuo'yu kurtarır⁷².

ruhu saklandığı yerde güvende olan varlık, ölümsüz olabilir. Ancak bu ruh, saklandığı yerden bulunup yok edilirse o varlık da ölür. Dış ruh dev, büyücü ya da olağanüstü herhangi bir varlık da bulunabildiği gibi insanlarda da vardır. Detaylı bilgi için bkz. Sir James G. Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, The Macmillan Company, New York 1925, ss. 667-700. Dış ruh hakkında çalışma yapan Ali Duymaz'a göre, alp, bahadır gibi olumlu tiplerde yer alan dış ruh tepegöz, dev gibi doğaüstü varlıklarda da bulunabilmektedir. Kötü ruhlar ve onların türevi devler ile bunlarla mücadele ederek düzeni sağlamaya çalışan kahramanlar dış ruh taşımaktadır. Kahramanlar ve olağanüstü varlıklar arasındaki mücadele semboliktir. Dış ruh taşıyan insan dışı varlıkların nitelikleri ve şekilleri ilgili mitlerde birçok bilgi mevcuttur. Buradaki ilk husus, dış ruha sahip insandışı varlıkların olağanüstü bir şekilde doğmalarıdır. Bu varlıkların doğumlarına sebep olan olayların başında bir yasağın ihlali gelmektedir. İkinci bir husus ise varlıkların şekil bakımından anormal olmalarıdır. Mitlerdeki çelişkili şekil bilgileri ve normal olmayan fiziksel özellikler bunu göstermektedir. Özellikle Erlik'in yarattığı veya yaratılmasına sebep olduğu varlıkların hepsi biçimsiz ve işe yaramazdır. Dış ruha sahip devlerin bir diğer özelliği de insanlara zarar vermeleri ve insan yemeleridir. Devler, kahramanları ve özellikle kızları kaçırp mekânlarında tutsak ederler. Detaylı bilgi için bkz. Ali Duymaz, “Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı”, *Bilig*, S. 45, Bahar 2008, ss. 1-22

⁷⁰Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, ss. 778-785.

⁷¹Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, ss.785-793.

⁷²Ergun, *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, ss. 795-811.

Tek gözlü Abaahı'nın geçtiği destanlardan biri de Kıs Debeliye destanıdır. Bu destanda geçen baş kötü karakter Saraxana Küükennik'tir. Saraxana Küükennik, Abaahıların en ünlüsü olan Arsan Duolay'ın en küçük kızıdır. Saraxana Küükennik, tek gözlü olarak tasvir edilmesinin dışında destanda şu şekilde anlatılır:

*“Ayağında prangayla doğmuş,
Eski bir paltoyla meydana çıkmış,
Rende dişli,
Zıpkın saçlı
İhtiyar Arsan Duolay'ın
Dokuz oğlanın yediği yemeğin artığıyla,
Sekiz zayıf kızın artığıyla beslenen,
Çirkin postlu,
Tütsü kuyruklu,
Yuvarlak kemerli,
Omuz makaslı,
Kerpeten parmaklı,
Keskin tırnaklı,
Deri damaklı
Saraxana Küükennik denen kızı,
Ailenin en küçük çocuğu,
Nazlı kızı”⁷³.*

Arsan Duolay'ın biricik kızı Saraxana, Batı Sibiry'a da güzel bir yer görür ve burayı beğenerek sahip olmak ister. Bu isteğini babası Arsan Duolay ve annesi İnneli Balay'a anlatır fakat babası onun bu isteğini günahlarının artacağı, kendilerine rahat verilmeyeceğini söyleyerek reddeder. Bunun üzerine, Saraxana ağlar, ailesine gittiği yerde kimseye zarar vermeyeceğini, hiçbir şeye dokunmayacağını söyleyerek yemin eder. Daha sonra Abaahıların yaşlı adam ve kadınları olaya dâhil olur. Böylece Saraxana, üç küçük kardeşiyle beraber orta dünyaya girme izni alırlar⁷⁴.

Saraxana Küükennik ve kardeşleri, hazırlanarak karanlıklar ülkelerinden ayrılırlar. Saraxana ve kardeşleri orta dünyaya yerleştikten sonra meşhur ülkenin yüksek bir yerine, ülkenin tepesine geniş bir ev yaparlar. Ondandır aile, ateşlerini yakarak evlerinde mutlu bir şekilde yaşamaya başlarlar. Omuz makaslı, kerpeten parmaklı, keskin tırnaklı Saraxana Küükennik orta dünyaya gelirken annesi ve babasına vermiş olduğu sözü hemen unuttur⁷⁵.

⁷³Doğan Çolak, *Saha (Yakut) Türklerinin Kıs Debeliye Destanı Üzerine Bir Gramer İncelemesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s. 264.

⁷⁴Çolak, a.g.t., ss. 260-269.

⁷⁵Çolak, a.g.t., ss. 269-270.

Saraxana Küükennik, annesi ve babasına verdiği sözü hemen unutmasının ardından kardeşlerinden yeni doğmuş bebekleri kaçırmalarını ister. Üç Abaahı kardeş, üç dünyadaki hamile kadınları bulup doğum yaptıklarında yeni doğmuş bebeklerini getirir⁷⁶ ve efendileri Saraxana'nın önüne bağlarlar⁷⁷. Saraxana Küükennik bu çocukları emzirerek besler ve çocuklar çok hızlı bir şekilde büyürler. Güçlü ve kuvvetli olan bu oğlanları Saraxana, orta dünyayı yağmalamaları için gönderir⁷⁸.

Ülkesinin yağmalandığını gören orta dünya bahadırı, iki oğlanın yanına gelerek önce bu yaptıklarının yanlış olduğunu anlatır. Daha sonra bu iki oğlana aslında onların da aynı ruhlarında olduğunu, yaptıkları yanlıştan dönmelerini ister. Fakat oğlanlar bu bahadırı dinlemezler. Bunun üzerine oğlanlarla savaşılan bahadır, üç günün sonunda oğlanları öldüresiye döver. Bunun üzerine oğlanlar üçüncü kardeşleri yardıma çağırırlar. Diğer iki kardeşinden daha güçlü olan aşağı dünyanın oğlu gelerek bahadır ile mücadeleye başlarlar. Uzun bir süre sonra kimse galip olamayınca bahadır ve oğlan ayrılarak daha sonra tekrar karşılaşmak üzere kavgalarına son verirler⁷⁹.

Bahadır ile aşağı dünyanın oğlunun kavgaya ara verdiği sırada orta dünyanın oğlu giderken bu bahadırın kız kardeşini de kaçıırır. Evine dönen bahadır, babasından ve annesinden kız kardeşinin kaçırıldığını öğrenir. Anne ve babası bahadıra, bu beladan kurtulmak için daha önce hiç görmedikleri ama adını duydukları Kııs Debeliye'den yardım istemesini söylerler. Böylece bahadır, çok uzun ve tehlikeli bir yoldan sonra Kııs Debeliye'nin yanına gider⁸⁰.

Bahadır, Kııs Debeliye ve onun kız kardeşi bir araya gelir ve birlikte silahlarını alarak savaşın yapılacağı yere giderler. Uzun ve kanlı bir mücadeleden sonra Kııs Debeliye aşağı dünyanın oğlunu yener. Daha sonra yukarı ve aşağı dünyanın çocuklarını üç dallı söğüt ağacına⁸¹ asan Kııs Debeliye, çam ağaçlarından bir ateş yakarak dövdüğü oğlanların içlerindeki kötülükten arınmasını sağlar. Bunun üzerine Saraxana tarafından kaçırılmış oğlanlar o gün yeniden doğmuş gibi, bugüne kadar yaşadıklarını hatırlamayan

⁷⁶Türk mitlerinde Abaahıların yeni doğan bebeklere musallat olması, çocuk kaçırmayı öne çıkan motiflerdir. Bu yüzden Yakutlar, çocuklarını Abaahılardan korumak için çeşitli önlemler almışlardır. Detaylı bilgi için bkz. Naciye Yıldız, "Sibirya Türklerinin Mitoloji ve İnançlarında Kötü Ruhlar", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 4, Aralık 2008, s. 87.

⁷⁷Çolak, *a.g.t.*, ss. 271-274.

⁷⁸Çolak, *a.g.t.*, ss. 274-284.

⁷⁹Çolak, *a.g.t.*, ss. 295-306.

⁸⁰Çolak, *a.g.t.*, ss. 308-327.

⁸¹Sahalar, söğüdü ruhlu ağaçlardan sayarlar. Evin ruhu kabul edilen bu ağaçlara önceki zamanlarda çocuğun eşinin asıldığı kaydedilmiştir. Konuyla ilgili için bkz. Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 241.

aynı bahadırları olurlar. Saraxana ise tüm bu olanları öğrendikten sonra üç kardeşini de yanına alarak sıvı civaya dönüşüp kaçar⁸².

Saha mitolojisinde önemli bir yere sahip olan tek gözlü Abaahılar, Çöpçöököön–Çöpçöököön adlı masalda da geçmektedir. Bu masala göre, Çöpçöököön–Çöpçöököön adında bir adam vardır. Onun karısı, kızıyla oğlu, gri ala boğa, iki kısrağ, iki adet iki yaşında at, iki inek, bir buzağı ve bir gölü vardır. Bu gölde Çöpçöököön–Çöpçöököön balık yakalayıp, yiyerek yaşamaktadır. Bir gün şafak sökerken ağlarına bakmaya göle gider. Göle gelince o ağaçtan oyduğu kayıktan su boşaltmaya başlar ve bu sırada batı tarafından yüksek bir gürültü duyar. Kısa bir süre gürültüyle tek gözlü Abaahı oğlan belirir⁸³.

Abaahı, Çöpçöököön–Çöpçöököön’e onu yememesi için iki at vermesini ister. Çaresiz iki atını veren adamdan, Abaahı diğer gün iki kısrağını ister. Karı-koca bu duruma bir çare aramaya başlarlar ama bir çözüm bulamazlar. Tek gözlü Abaahı her gün Çöpçöököön–Çöpçöököön’ün kapısına dayanıp bütün hayvanlarını yedikten sonra adamın karısını ister. Karısı gitmek istemese de Abaahı onu tutup yer. Çocukları ve buzağısı ile kalan adam bu duruma çok üzülüp ağlayıp durur⁸⁴.

Diğer gün tek gözlü Abaahı tekrar evlerine gelir. Çöpçöököön–Çöpçöököön Abaahı ile savaşmak istese de Abaahı onu yer. Çocuklar ile kalan buzağı onlara yardım eder. Böylece yola çıkarlar. Bunu gören Abaahı, onların peşlerine düşer, yalanarak arkalarından koşar. Buzağının dışkısını Abaahının yüzüne yapınca Abaahı yavaşlar ve çocuklarla buzağı nehirin karşısına geçer. Buna kızan Abaahı arkalarından bağırır⁸⁵.

Nehrin karşısına geçtikten sonra buzağı alnındaki biti öldürmesini söyler. Buzağının alnındaki biti öldürmeleriyle buzağı ölür. Çünkü buzağının ruhu bu bittedir. Buzağı ölünce kızla oğlan buzağının söylediği gibi derisini soyup “Ev olsun!” der ve onu ileriye atarlar. “*Kafatası ocak olsun! Dört parçası dört dayanak olsun! Sırtı dağ olsun! Kalbiyle ciğerleri kara demir köpek olsun! Kanının tortusu köpekler için yemek olsun! Dört toynak dört yatak olsun!*” deyip onları atarlar sonra da ağlayarak derinin altına girer ve uyurlar. Bu sırada aniden erkek çocuk bir köpeğin havladığını, diğerinin kavgaya ettiğini

⁸²Çolak, a.g.t., ss. 352-375.

⁸³Mehtap Solak Sağlam, *Yakut (Saha) Masalları Üzerine Bir Dil İncelemesi (Giriş, İnceleme, Metinler, Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012, s. 422.

⁸⁴Sağlam, a.g.t., ss. 422-423.

⁸⁵Sağlam, a.g.t., ss. 423-425.

duyar. Bunun üzerine oğlan kanın tortusunu eşit olarak bölüp köpeklerle atar. O daha sonra baktığında onların güzel bir evde yattıklarını görür⁸⁶.

Daha sonra oğlan avlanmaya başlar ve bir süre hayatlarını böyle sürdürürler. Böylece günün birinde genç, onu izleyen iki köpek ile üç dört günlük ava çıkarlar. Büyük kız evde kalır. Üç dört gün sonra oğlan eve döner. İki köpek ondan önce eve koşturarak oğlan yokken Abaası oğlanın eve geldiğini, kızı yediğini ve kemikleri çöpe attığını söylerler. Bu sırada isten kararmış kabın durduğu ocağa düştüğünü anlayan köpekler oğlana; *“İşte, felaket geldi. Onun düştüğü yerden geçeceğiz bak. Ölüm günü gelmişse kara köpük kaynayacak o zaman yaydan ipi al ve as. Eğer zafer günü gelmişse beyaz köpük kaynayacak ve o zaman avladığın hayvanların yağını haşlayıp yiyeceği hazırla”* dedikten sonra kaybolurlar⁸⁷.

Oğlan ve köpekleri beklemeye başlar. O böyle beklerken kabın sol yanında kara köpük kaynar. Köpüğü gören oğlan sıçrar, ayakları üzerinde yükselip yaydan ipi çözer, bu sırada kara köpüğün kaybolmaya başladığını ve kuruduğunu, beyaz köpüğün belirip kaynamaya başladığını görür. Oğlan buzağının iç yağının bir kısmını alır ve pişirir. Bir süre geçer, iki köpek Abaası oğlanını yenerler. Abaası oğlanın bütün olarak yuttuğu, büyük kızın kafasını dişleriyle tutup havaya kaldırır. Havaya kaldırınca büyük kızın kafasını boynuna, boyun omurlarını diğer omurlara, sırtını sırtına, geri kalan parçaları diğer parçalara bağlarlar. Daha sonra kuzgunlardan hayat suyunu alan oğlan kızı tekrar hayata döndürür ve çok zenginleşip, hiçbir şeye ihtiyaç duymadan güzel bir hayat yaşarlar⁸⁸.

Saha mitlerinde önemli bir yere sahip olan Abaahılar kötü ruhlar sınıfındandır. Saha mitlerinde oldukça yaygın olan bu varlık, tüm kötülüklerin kaynağı olarak görülmektedir. Sahalar arasında Abaahılar, oldukça yaygın oldukları için isimleri vardır. Mitlere göre bu varlıklar, yeraltında yaşayan, şekil değiştirebilen, insanlara kötülük yapan, olağanüstü güçlere ve nesnelere sahip olan varlıklardır. Yenilmesi güç olan bu varlıklar, tek gözlü olarak tasvir edilmekle birlikte, çok korkunç olarak anlatılmıştır. Bununla birlikte Abaahıların eksik uzuvlu olarak betimlendiği de görülmektedir. Türk inançlarında bu durum Abaahıların kötü güçlerle olan bağlantısını göstermektedir. Ayrıca mitlerde bu varlıkların cinsiyetleri de belirtilmiştir.

⁸⁶Sağlam, a.g.t., ss. 424-425.

⁸⁷Sağlam, a.g.t., ss. 426.

⁸⁸Sağlam, a.g.t., ss. 426-427.

Mitlerde insandışı bir varlık olduğuna inanılan Abaahıların dış ruha sahip olduğu görülmektedir. Abaahılar kahramanlardan kendilerini korumak için ruhlarını başka yerlere saklamaktadırlar. Kahramanlar mitlerde daha da yüceltilerek dış ruhu bulup Abaahıların canlarını almaktadırlar. Bu durumda Abaahıların ölümlü varlıklar olduğu anlaşılmaktadır.

1.3.2. Abaası Şaman Kadın ve Oğlu

Sahalara ait Üçügey Üdügüyen ve Kusagan Hocugur destanında Üçügey, büyük kardeş Hocugur ise küçük kardeşdir. Destanda büyük kardeş Üçügey, turna görünümlü yedi şaman kız kardeşin en büyüğü Uor-Suor Udagan'tır. Bu birliktelikten Kıtıgıras Baraaççay dünyaya gelir. Kıtıgıras Baraaççay, bir gün ava çıktığında insana benzeyen korkunç bir yaratık ile karşılaşır. Bu varlık Uot Kulaançık'tır. Üdügüyen'in oğlu Kıtıgıras, bu alt dünyadan tek gözlü devlerin başkanı haydut Uot Kulaançık Timir Soyuoluku ile savaşı. Uot Kulaançık tarafından öldürüleceği sırada teyzelerinden ve annesinden yardım ister ve Kıtıgıras Baraaççay'ın annesi şaman kadının yardımı ile kurtulur. Destanın devamında da Abaahılar sürekli olarak Kıtıgıras Baraaççay'ın karısını almaya çalışırlar⁸⁹.

Destanda Uot Kulaançık'ın annesi, adı verilmeyen Abaası türünden bir şaman kadındır. Bu kadın, Uor-Suor'un oğlu ile savaşı. Uot Kulaançık'ın annesidir. Destana göre bu kadın bir cüce kadar kısa ve sakattır. Uot Kulaançık da annesi gibi tek gözü, tek ayağı olan çirkin bir yaratık olarak tasvir edilir. Uot Kulaançık'ın annesi destanda belirgin bir yer almamaktadır. Destantaki diğer kadın şaman gibi oğlunu kurtarma vazifesi yoktur⁹⁰.

Saha mitlerinde tek gözlü Abaahıların yanında tek gözlü Abaahı şaman kadınların varlığı da söz konusudur. Tek gözlü, çirkin ve sakat olarak tasvir edilen kadının oğlu da tek gözlü olarak betimlenmiştir. Destanda Uot Kulaançık için tek gözlü devlerin başkanı ifadesi kullanılmıştır. Bu da Kulaançık'ın, mitolojilerde kötülüğü ile öne çıkan devlerle ilişkili bir varlık olduğunu göstermektedir. Yine bu destandan Abaahılarla şamanları bağlantılı oldukları anlaşılmaktadır. Abaahılar da Türk mitlerinde diğer tek gözlü varlıklar gibi insanlara zarar veren, yamyam, kötü tabiatlı, yenilmesi güç, korkunç olarak

⁸⁹Muvaffak Duranlı, "Saha Türklerinin "Üçügey Üdügüyen ve Kusagan Hocugur" Olonhosunda Kadın Karakterler", *Folklor Akademi Dergisi*, C. III, S. 1, Nisan 2020, ss. 78-80.

⁹⁰Duranlı, "Saha Türklerinin "Üçügey Üdügüyen ve Kusagan Hocugur", s. 74.

tasvir edilen varlıklardır. Bu destanda şamanların kötü bir varlık olarak geçmesi dikkat çeken bir detaydır.

1.3.3. Keeleni

Yakut Şamanizm’ine göre şamanın yanında hazır bir şekilde bulunan tek gözlü Keeleni adı verilen ruhlar bulunmaktadır. Keeleni için Yakut Türkçesinde adıyla birlikte genellikle onun bir özelliği olan yarımıcılığını anlatan “Keltegey” lakabı kullanılır. Keeleni adı verilen varlıklar gökten inen bulut kızlarının insanoğlu ile cinsel münasebetinden türemişlerdir. Şaman inanışlarına göre, bu varlıklar komik görünüşlü ve peltek dillidirler. Bu varlıklar kekeleyerek konuşur. İnançlara göre bu özellik demonik dünyayla bağlılığın veya insanlarla ruhlar arasında aracılığın bir göstergesidir. Kıskanç bir koca biçiminde düşünülen Keeleni, topal ve tek gözlüdür. Şaman davulunda genellikle hilal şeklinde çizilen bu varlıklar, şehvet duygusu yaratıp cinsel istek uyandıran ruh olarak da tanınmaktadır⁹¹.

İnanışa göre, şamanlar, kaçan ruhları geri getirmek için Keeleni’yi gönderirler. Fakat Keeleni, her zaman şamanın sözünü dinlemez. Nitekim Keeleni, hastalıkları ortaya çıkaran ruhları aramaktan bazen çekinir ya da onları şamandan korumak için yalanlar söyler⁹².

Saha mitlerinde tek gözlü, kötü bir varlık olarak anlatılan Keeleni, kutsal kabul edilen olağanüstü bir varlıkla insanın birleşiminden dünyaya gelmiştir. Bu durum Keeleni’nin görünüşündeki anormalliğin nedenini açıklamaktadır. Bu yönden Keeleni, Tepegöz’e benzemektedir. Mitlerde erkek olduğu belirtilen Keeleni, inançlarda kötülük kaynağı olarak görülmektedir.

1.3.4. Suçunaa

Sahalara ait Suçunaa efsanesinde de Suçunaa tek gözlü bir varlıktır. Yakut efsanelerinde geçen Suçunaa’nın kelime anlamı “kaçak” ya da “dışlanmış” olarak kaydedilmiştir. Efsaneye göre, Suçunaa adlı varlık insanların peşinden koşar ve geyik avlar. Efsanede güçlü bir varlık olarak anlatılan Suçunaa, insana benzese de tek gözü, tek elli, tek ayağı vardır ve zıplayarak hareket eder. Yakut mitlerinde geçen Suçunaa, sadece Sibiryalı halkının değil, onlarla aynı coğrafyayı paylaşan diğer halkların da mitlerinde önemli bir yer edinmiştir. Olenek ve Anabar havzalarında yaygın olan Suçunaa’yla

⁹¹Beydili, *a.g.e.*, s. 306.

⁹²Beydili, *a.g.e.*, s. 307.

(Çuçuna) ilgili masallar, Evenklerin zıplayarak yol alan, tek ayaklı yamyamları Çulugılarla ilgili masallarına yakındır⁹³.

Günün birinde Suçunaa'nın yaşadığı yere insanlar gelir. Onların bir kızı vardır. Birkaç gün sonra akşam bu kızı geyikleri gütmeye yollarlar. Kız gider ve kaybolur. Onu hiçbir yerde bulamazlar. Ancak üç ay sonra ana babası kızlarının kaderini öğrenir⁹⁴.

Bir adam uzaktan Suçunaa'nın barınağını görür. Bu adam kızın ailesiyle birlikte göç eden bir hanenin babasıdır. Suçunaa'nın barınağı eski insanların holomo dedikleri evler gibidir, kürk ve dallarla örtülüdür, bir kapısı ve üç penceresi vardır, pencerelerin biri kapının üzerine, diğerleri iki tarafa yapılmıştır. Bu barınağı ilk gören adam onu uzaktan inceler ve ertesi gün onunla birlikte pek çok adam gelir. Çevreye dağılarak incelerler. Onların çakmak taşlı silahları vardır. Barınakta oturan kız onların çevreyi sardıklarını anlar. Elinde tuttuğu çocuğu Suçunaa'ya verip avluya çıkar. Onlar kapının karşısında yaklaşık bir ayak yüksekliğinde iri yarı bir adamın oturduğunu ve elinde bir çocuk tuttuğunu görürler⁹⁵.

Evi kuşatan adamlar ateş etmeye başlarlar, o çocukla birlikte yere yuvarlanır. Holoma adı verilen eve giren adamlar onunla birlikte çocuğun öldüğünü, iç tarafından sivriltilmiş demir bir kolyenin de yerde durduğunu görürler. Suçunaa'yı öldürüp kızı eve getirirler. Kıza sorduklarında o her şeyi anlatır. İlk önce o geyik güderken Suçunaa gelir, onu kolundan yakalar ve hemen götürür. İlk zamanlar kaçırıldıktan sonra kız ihtiyaçları için dışarı çıktığında Suçunaa da onun peşinden dışarı çıkar. Ava giderken kapıyı kilitler ve kapıya bir ağaç dayar. O kızı karısı yapar. Kız buna katlanamaz. Üç ay sonra bir çocuk doğurur. Çocuk hızla büyür, annesinden büyük olur. Dış görünüş olarak çocuk tıpatıp babasına benzemektedir. Böylece onlar üç ay boyunca karı koca gibi yaşarlar. Suçunaa ava giderken şöyle der: *“Eğer kaçarsan seni yakalayıp kanını içerim!”*. Onlar insanlar gibi konuşur ve yaşarlar⁹⁶.

Özellikle Lena nehri boylarında Suçunaa ile ilgili hikâyelerin çok gerçekçi olmasından dolayı bazı araştırmacılar Suçunaa'nın mitolojik bir varlık olmasından ziyade onları Yakutistan bölgesinde eski dönemlerde yaşayan insanların izleri olduğunu ileri

⁹³Muvaffak Duranlı, “Saha Türklerinde Efsane Kavramı ve Sınıflandırma Çalışmaları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, 2006, s. 306.

⁹⁴Duranlı, *a.g.t.*, s. 379.

⁹⁵Duranlı, *a.g.t.*, s. 379.

⁹⁶Duranlı, *a.g.t.*, ss. 379-340.

sürmüşlerdir⁹⁷. Bu insanların Suçunaalar olduğuna dair tezler bulunmakla beraber bu olaylardan yola çıkarak Suçunaaların gerçek olabileceği ihtimali ortaya çıkmaktadır. Belki de eski devirlerde yaşayan insanlar, karşlarına çıkan şeylerin tam olarak ne olduklarını bilemedikleri için onları canavar vb. şekillerde adlandırmış ve onlara mitlerinde yer vermiştir. Böylece bu mitler günümüze kadar gelmiştir.

Abaahılar gibi insanları kaçırp esir eden Suçuuna varlık, görünüş itibariyle tek gözlü, tek elli, tek ayaklı, kan içen, iri bir varlıktır. Bu tasviriyle bile şeytani bir varlık olduğu anlaşılan Suçunaa, Tepegözler gibi yeryüzünde ve mağaraya benzer bir yerde yaşamaktadır. Devasa boyutlarda tarif edilen Suçuuna'nın mitlerde direkt türü belli edilmese de özelliklerinden dolayı dev olduğu söylenebilir. Kaçırılan kızın üç ay sonra Suçunaa'nın çocuğunu doğurması da ilgi çeken başka bir detaydır. Bu da Suçunaa'dan olan çocuğun olağandışı bir varlık olduğunu göstermektedir.

1.3.5. Tek Gözlü Adam

Saha destanlarından sonra Saha efsanelerinde de tek göz motifi karşımıza çıkmaktadır. Dogus efsanesine göre, temel uğraşı at çobanlığı olan Dogus, seilmeyen biridir. Kötü geçen ürünsüz bir yılda hayvanlara yem bulmak için göçerken bu genci fakir bir adamın kızıyla evlendirirler. Bu genci döverler, azarlarlar hatta onun bir gözünü bıçakla çıkarırlar. Bir tören sırasında Dogus'un ailesine gelen şamanın *“Size getirdiğim hayvan ruhlarını tek gözlü gence yerleştirdim. Böylece onun kuşağı daha çok zenginleşecek ve çoğalacak”* der⁹⁸.

Altayca Doguz kelimesi, doğurmak anlamında kullanılmaktadır⁹⁹. Belki de Dogus'un kuşağının çoğalacağından dolayı tek gözlü gence bu isim verilmiştir. Dogus efsanesinde tek gözlü genç, kötü, insanlara zarar veren bir varlık değildir. Fakat tek gözlü bu genç seilmeyen ve şamanın hayvan ruhlarını bu gence yerleştirmesi açısından ilgi çekicidir.

Saha efsanelerinde geçen Sabıya-Bootur da tek gözlü olarak anlatılmıştır. Vilvuy'da büyüyen Sabıya efsanelerde kadınlara tecavüz eden, insanları ve hayvanları öldüren, halk tarafından nefret edilen bir kişidir. Bir gün üç genç, Sabıya'yı bulur ve bir

⁹⁷George M. Eberhart, *Mysterious Creatures: A Guide to Cryptozoology*, ABC-Clio, Santa Barbara Californiya, ABD 2002, s. 105.

⁹⁸Duranlı, *a.g.t.*, s. 220.

⁹⁹Altay Dilleri Araştırmaları, Çev. Emine Yılmaz, Ankara 2015, https://www.academia.edu/13231758/E_book_Altay_Dilleri_Ara%C5%9F%C4%B1rmalar%C4%B1 (Erişim: 28.04.2022).

ayağı ile bir elini kırarak onu bataklığa atar. Orada üç gün kalan Sabıya'nın tek gözünün ışıltısı sayesinde onun ölmediğini anlarlar. Üç gün sonra bataklıktan çıkan Sabıya, yaşlı bir kadının evinde kendini toparlar fakat bir ayağı kısa kaldığı için Kelteeki lakabını alır. Tekrar ülkesine dönen Sabıya, herkesi yener. Kimse ona rakip olamaz. Anlatılanlara göre Sabıya büyü gücüne sahiptir ve ayakları çok hızlıdır¹⁰⁰.

Sabıya bir süre sonra Bertün Hadaar isimli bir kişi ile mücadele eder. Mücadele sırasında Hadaar, Sabıya'nın kafatasının dörtte birini götürür. Kafatasının kırıkları daha düşmeden Sabıya onları yakalar. Hadaar, korkmuş ve böyle bir şeytanla kimse yarışamaz diye düşünür. Sonraki yıllarda Sabıya yedi adamla mücadele eder ve bu adamlar onun silahlarına ulaşmasını engeller. Sabıya göğesellerini açarak *“Eğer ben kaderi gök ve yer tarafından belirlenmiş bir adamsam bana pişmiş kan şeklinde bir işaret gönder”* der. Bunun üzerine elleri kan pıhtıları ile dolar. Bu olayı gören düşmanları Sabıya'dan korkar ve hiçbir insan bu devle mücadele edemez diye düşünüp kaçarlar¹⁰¹.

Saha efsanesinde Sabıya, önceleri insanlara zarar veren bir insan olarak anlatılmıştır. Fakat dayak yiyip üç gün kuyuda kalan Sabıya, güçlenmiş ve yenilmez bir varlık haline gelmiştir. Bu durum oldukça dikkat çekicidir. Efsanede belirtilmesi de Sabıya'nın olağanüstü güçleri olan, şeytani bir varlığa dönüşmesinde belki kuyu motifinin de rolü vardır.

Nitekim Türk kültüründe kuyu motifi Sibiryasahası başta olmak üzere diğer Türk halklarının mitlerinde de yer almaktadır. Çünkü Türklerin mitlerini doğrudan etkileyen Şamanizm'de kuyu, dünyalar arası geçişi sağlamaktadır. Şamanlar bu kuyudan geçerek yeraltı dünyasına geçebilmektedir¹⁰². Bu durum da yine Sabıya'nın yeraltı dünyasıyla ve kötü ruhlarla olan bağlantısı olabileceğini göstermektedir.

1.3.6. Tek Gözlü Kadın Şaman

Sahalarda kaydedilen bilgilere göre, şamanlar kuzeyde doğar. Burada dallarında yuvalar olan bir akçam ağacı vardır. Bu ağacın en üst dallarında büyük şamanlar, orta

¹⁰⁰Duranlı, a.g.t., s. 436.

¹⁰¹Duranlı, a.g.t., ss. 437-439.

¹⁰²Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994, s. 57. Kuyudan geçiş motifi sadece Sibiryasahası Türk destanlarında değil, Saltukname'de de geçmektedir. Saltukname'de yeraltı dünyasına geçişi sağlayan bir kuyudan söz edilmektedir. Konu ile ilgili bilgi için bkz. Kemal Yüce, *Saltukname'de Tarihi, Dini ve Efsanevi Unsurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 141. Babil Kuyusu efsanesi de Sabıya efsanesi ile benzerlik göstermektedir. Bu efsaneye göre Harut ve Marut adı verilen iki melek, halka kötü niyetle kullanmamak üzere büyü öğretirler ve bir kadına cinsi arzu duyarak bir suç işlerler. Bu yüzden iki melek Babil Kuyusu'na baş aşağı asılarak cezalandırılır. Detaylı bilgi için bkz. Sargon Erdem, “Babil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, ss. 392-395.

dallarında, orta sınıftakiler, alt dallarında ise en küçükler yuvalanır. Kartal başlı ve tüyleri demirden olan yırtıcı kuş ana bu ağaca gelir ve kuluçkaya yatar. Yumurtalardan büyük şamanların çıkması üç yıl alırken orta dereceli şamanların çıkması iki yıl, küçük şamanların çıkması ise bir yıl almaktadır. Ruh, yumurtadan çıkınca Kuş-Ana yumurtayı yetiştirmesi için tek kollu, tek gözlü ve tek kemikli şeytan-şaman olarak adlandırılan şamana emanet eder. Yarım uzuvlu şaman kadın, şaman adayının ruhunu demir bir beşikte sallar ve pıhtılaşmış kanla besler. Daha sonra üç kara şeytan gelir ve şaman adayının bedenini parçalayarak kafasına demir bir kargı saplar. Şaman adayının et parçalarını da sunu olarak dört bir yana dağıtırlar. Başka üç şeytan da, ileride sağılmak durumunda kalacağı her hastalık için bir parça olmak üzere, adayın çene kemiğini keser. Son hesapta bir kemik eksiktir. Bu eksikliği tamamlamak için şamanın ailesinden birinin ölmesi gerekir. Bazı durumlarda ölen akraba sayısının dokuzu bulunduğu bile olmuştur¹⁰³.

Beydili de Şaman halk biliminde kartal kılığına giren Ana Hayvanın dünyaya getirdiği şamanın, eğitimden geçmesi için verildiği kadın şamanın tek gözlü, tek kollu ve tek ayaklı bir iblis olduğunu ifade etmiştir¹⁰⁴.

Saha mitlerinde şamanın sırta erdirme evresinde hayvan-ana tarafından tek gözlü, tek kollu, tek kemikli şeytan olarak da kaydedilen kadın bir şamana teslim edilmektedir. Bu tek gözlü şaman, ruhu belli süreçlerden geçirmektedir. Bu durumda, Saha mitlerine göre, şamanların kötü ruhlarla arasında bir ilişki bulunmaktadır. Ayrıca şamanın eksik uzuvlu olması da dikkat çeken bir detaydır. Bu da mitte şaman olarak anlatılan varlığın aslında kötü bir ruh olabileceğini göstermektedir.

2. ALTAY MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

2.1. ALTAY TARİHİ

Avrasya kıtasının ortasında bulunan Altay Cumhuriyeti Moğolistan, Çin, Kazakistan Cumhuriyetleri ile Rusya Federasyonu'na bağlı olan Tuva, Hakasya Özerk Cumhuriyetleri komşu ülkelerdir¹⁰⁵. Altay Türkleri Dağlık Altay'da yaşayan çeşitli Türk kavimlerinden oluşan bir halka verilen addır. Bunlar Kuzey Altaylar denilen Tubalar, Çelkan, Kuğu Kişi, Kumandin ve eskiden Beyaz Kalmık denilen topluluklardır. Güney Altaylar ise Altay Kişi, Telengit, Teles ve Teleutlardır. Altay Türkleri, kadim bir geçmişe sahiptir. Bugünkü Altay Cumhuriyeti'nin toprakları milattan önce Sakaların (İskit) ve

¹⁰³Mircea Eliade, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitapevi, Ankara 1999, ss. 59-60.

¹⁰⁴Beydili, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁰⁵Nadya Yuguşeva, "Altaylarda Türkler ve İnançları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 11, Aralık 2001, s. 140.

Hunların hâkimiyetinde kalmıştır. Milattan sonra ise Gök-Türk Kağanlığı, Uygur ve Kırgız Devletleri bu topraklarda hâkimiyetini sürdürmüştür¹⁰⁶. Daha sonra bu bölgedeki egemenlik Kara Kıtaylara (Kitan) geçmiş ve Kara Kıtaylar XII. yüzyıla kadar bu bölgede varlığını sürdürmüştür. XII. yüzyılda Kara Kıtayların etkisinin zayıflamasıyla bölge Naymanların egemenlikleri altına girmiş, bundan sonra da Cengiz Han'a bağlı olmuştur¹⁰⁷.

Cengiz Han İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra XVI. yüzyılda Batı Moğolları olan Moğol-Oyrot hanlarının hükümdarlığının başlamasından sonra XVII. yüzyıl boyunca Rusya, Altay dağlarının çevresinde çeşitli kabileler ile savaşmış ve yerli kabileleri vergiye bağlamaya çalışmışsa da bu yüzyılda bölgede Rusya'nın iktidarı kesinleşmemiştir. Ancak Cungan Hanlığı, Çin tarafından dağıtıldıktan sonra XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgede Rusya'nın hâkimiyeti kesinleşmiştir. Bu hâkimiyetten sonra Ruslar, Altayları Hristiyanlaştırma ve asimile etme çabalarına girmişlerdir¹⁰⁸.

Toprakları ellerinden alınan ve Hristiyanlaştırmak için baskı yapılan Altaylar, XX. yüzyılın başında Burhanizm adıyla da bilinen Ak Yang hareketini başlatmışlardır¹⁰⁹. 1922 yılında Altay bölgesinde Oyrot otonom eyaleti kurulmuş, 1946 yılında bu ad Gorno-Altay olarak değiştirilmiştir. 1992 yılında ise Altay Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur¹¹⁰.

2.2. ALTAY MİTLERİ

Köklü bir geçmişe sahip olan Altay Türklerinin mitleri geleneksel inançları Şamanizm etkisinde oluşmuştur. Ülkedeki Rusların, Hristiyanlaştırma çalışmaları üzerine Hristiyanlık, 1904 yılından itibaren de komşu Budist topluluklarından etkisiyle Budizm, Altay Türkleri arasında yayılmıştır¹¹¹. Fakat bütün bunlara rağmen Altay Türklerinde günümüze kadar Şamanizm inancının varlığı sürmüştür.

Eski kültür ve geleneklerine bağlı olmakta direnen Altay Türkleri, tanrıyı ifade etmek için “tengri” kelimesini kullanmışlardır¹¹². Eski Türk inançlarında “tangrı, tenri, tengere, ture, tenegere” gibi ifadeler hem göğü hem de Gök-Tanrı dinini temsil etmektedir¹¹³. Radloff'un yaptığı araştırmalarda Altaylıların en büyük Tanrısı, bütün

¹⁰⁶Anar Somuncuoğlu, “Altay Cumhuriyeti”, *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, s. 141.

¹⁰⁷Gülsüm Killi Yılmaz, “Altay Türklerinin Dil Durumu”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. VIII, S. 3, Eylül 2011, s. 26.

¹⁰⁸Somuncuoğlu, “Altay Cumhuriyeti”, s. 142.

¹⁰⁹Derman, *a.g.m.*, s. 30.

¹¹⁰Gülsüm Yılmaz, *a.g.m.*, s. 26; Yuguşeva, *a.g.m.*, s. 141.

¹¹¹Derman, *a.g.m.*, s. 30.

¹¹²Küçük, “Altay ve Güney Sibirya Bölgesindeki”, s. 195.

¹¹³Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 19.

varlıkların başlangıcı, insanoğlunun atası ve anası Tengere Kayra Kan'dır. Bu tanrı, mitlere göre, gökyüzünün on yedinci katında oturur ve oradan kâinatı yönetir. Onun yarattığı ilahlardan biri olan Bay Ülgen de Altay mitlerinde öne çıkan bir varlıktır¹¹⁴.

Orta Asya'da, özellikle Altay ve Yenisey çevrelerinde Gök-Tanrı dini zaman içinde yerini Ülgen'e bırakmıştır. Başlangıçta Gök-Tanrı daha sonra Ülgen şeklinde gelişen tanrıların yanı sıra bu tanrılar tarafından görevlendirilen değişik ruhlar da eski Türk İnanç sisteminin bir parçasıdır¹¹⁵. Altay mitlerinde bu ruhlara "Tin, Kut ve Süne" adları verilmiştir. Tin, bütün canlı varlıklarda, süne insanlarda, kut ise her yerde bulunmakta ve cansız nesnelere kutsiyet vermektedir¹¹⁶.

Her şeyin ruhu olduğunu kabul edip ruhları iyi ve kötü ruhlar olarak ayıran Altay Türklerinin kozmogoni mitine göre ise kâinat gök (yukarı dünya), yeryüzü (orta dünya) ve yer altı (aşağı dünya) diye üç kısma ayrılmakta ve üst üste katlardan oluşmaktadır. Gök on yedi kattan oluşurken iyilik tanrısı ve ona bağlı iyi ruhların burada bulunduğu, yeryüzünde insanların, yedi veya dokuz kattan oluşan yer altında ise kötülük tanrısı Erlik Han ve ona bağlı kötü ruhların (kara neme/tös) yer aldığı inancı yaygındır¹¹⁷. Ayrıca Altaylarda tabiat kuvvetlerine atfedilen Yer-su inancı bulunmaktadır. Bu inanca göre "yer-su" insana maddi hayatı için gerekli olan nesneleri ve onlara mekân temin ederek yaşamlarını sağlamaktadır. Altaylar, tabiat kültlerinin Gök-Tanrı Ülgen'in emrinde olduğuna inanmışlardır¹¹⁸.

Altay coğrafyası tarih içinde birçok kültürle karşılaşmış olsa da Altay mitlerinde Şamanist unsurlar ön plana çıkmaktadır. Altaylılar, Şamanizm'in yanında Hristiyanlık, Budizm'in gibi çeşitli dinlerle temas etmiş olsalar da eski inançlarını, günümüze kadar muhafaza etmişlerdir. Altay mitlerinde Tengere Kayra Han ön plana çıkmaktadır. Tengere Kayra Han'ın yarattığı semavi varlıklardan biri olan Ülgen de Altay mitlerinde öne çıkmıştır. Altay tanrıları tarafından görevlendirilen çeşitli ruhlar da Altaylıların inanç sisteminin bir parçası olmuştur.

¹¹⁴Wilhelm Radloff, *Sibiryadan II*, Çev. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s. 6-7.

¹¹⁵Hatice Demir, "Eski Türklerde Su Kültü ve Anadolu Selçuklu Mimarisi Üzerindeki Etkileri", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, S. 5, 2019, s. 26.

¹¹⁶İnan, *a.g.e.*, s. 176.

¹¹⁷A.V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Kömen Yayınları, Konya 2006, s. 3; Radloff, *a.g.e.*, s. 3; İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980, s. 22.

¹¹⁸Küçük, "Altay ve Güney Sibiry Bölgesindeki", s. 197.

2.3. ALTAY MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

2.3.1. Alkarısı

Altay Türklerinin mitlerinde birçok olağanüstü varlıktan bahsedilmiştir. Bu varlıklardan bazıları da tek gözlüdür. Alkarısı Altay mitlerinde tek gözlü olduğuna inanılan varlıklardan biridir. Türk mitlerinde bu yaratık, çeşitli bölgelerde farklı adlarla bilinmekle birlikte cin, peri, dev veya şeytan şeklinde tasavvur edilmektedir. Kaynaklarda Alkarısı, uzun parmaklı, uzun boylu ve uzun tırnaklı, iri, çok çirkin, saçları siyah, uzun ve darmadağınık, dişleri seyrek ve ayakları ters olarak tasvir edilmiştir. Genellikle kırmızı elbise giyen bu varlıkların, loğusa kadınların yeni doğan bebeklerin ciğerlerini yiyerek beslendiği kaydedilmiştir. Alkarısı'nın ciğer yemesi oldukça yaygın bir motiftir. “Ciğer” kelimesi halk arasında “kalp ve can” anlamlarında kullanılmaktadır. Alkarısının lohusaların ciğerini alıp götürmesi aslında kadının canını ve ruhunu alması anlamına gelmektedir. Alkarısının su kenarlarında ve ağaçlık yerlerde yaşadığına inanılmıştır. İnsanlar, bu varlıktan korunmak için bir kısmı eski Türk inancıyla bağlantılı bir kısmı ise İslami çeşitli tedbirler almışlardır¹¹⁹.

Türk mitlerinde kötü özellikleri ile yer alan alkarısı inancı, efsaneler içinde de önemli bir yere sahip olmuştur. Alkarısı ile ilgili Altaylara ait pek çok efsane bulunsa da tek gözlü olarak tasvir edildiği efsane “Dokuz Rus ile Alkarısı”dır. Dokuz Rus ile Alkarısı efsanesine göre, dokuz Rus, ev yapmak için salla Biy Nehri'ne giderler. Biy Nehri'ne varınca dokuz Rus, “*Burada karnımızı doyuralım, dinlenelim*” diyerek salı oraya bağlarlar. Daha sonra dokuz Rus, burada bir eve girerler. Eve girince tek bacaklı, tek gözlü korkunç büyüklükte bir Alkarısı ile karşılaşır¹²⁰.

Dokuz Rus, Alkarısı'nın evine girince başköşeye oturtulur ve Alkarısı kapıdan çıkıp, odun taşıyarak evdeki sobayı yakar. Alkarısı, soba tamamen yanınca kapıyı bir daha açılmayacak şekilde kilitler. Dokuz Rus'tan hepsinin bacaklarından tutar. Sonra birisini bacağından yakalayıp sobaya atarak onu pişirir. Sobaya attığı kişi piştikten sonra Alkarısı, masaya oturup onu yer. Alkarısı dokuz Rus'tan birini yedikten sonra kapısını dikkatlice kilitleyerek eşiğin yanına gidip yatar. Bunun üzerine geriye kalan sekiz kişi de yatar. Alkarısı, uyuyunca bu sekiz kişi kalkıp evin içinde dolanarak bir şeyler aramaya başlar.

¹¹⁹Esmâ Şimşek, “Türk Kültüründe ‘Alkarısı’ İnancı ve Bu İnanca Bağlı Olarak Anlatılan Efsaneler”, *Akara Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. V, S. 12, 2017, s. 99; Abdurrahman Küçük, “Alkarısı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1989, s. 469; Nuray Bilgili, *Türk Mitolojisinde Fantastik Varlıklar*, Hermes Yayınları, İstanbul 2022, s. 37.

¹²⁰Ferah Türker, *Altay Türklerinin Efsaneleri (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2011, s. 521.

Bir kurşun ile demir uçlu bir kepçe bulan Ruslar, sobada demir kepçeyi eriterek Alkarısı'nın tek gözüne akıtırlar. Alkarısı tek gözüne erimiş demir akıtılınca kapıyı kırarcasına tekmeler¹²¹.

Alkarısı'nın tek gözüne demir akıttıktan sonra kalan sekiz kişi çıkarak sallarına binerler. Efsaneye göre bu varlığın haykırışına, gürültüsüne çıkan bütün evlerdeki insanlar tek bacaklı, tek gözlülerdir. Nehrin kenarına çıkmak için koşturup gelirler. Kalan sekiz Rus, sala bindiklerinde orada yaşayan Alkarıları kollarıyla dövünüp, acıyla bağrışıp kalırlar. Çünkü onların insanları yemeleri lazımdır¹²².

Türk mitlerinde Alkarısı inancı oldukça yaygın bir inançtır. Birçok şekilde tasvir edilen bu varlık mitlerde hep kötü tabiatlı olarak kaydedilmiştir. Altay mitlerinde de Alkarısı, tek gözlü, tek bacaklı, insan yiyen varlıklar olarak anlatılmıştır. Bu yönleriyle Türk mitlerindeki diğer tek gözlü varlıklar ile benzer olan Alkarılarının su kenarlarında yaşadığına inanılmıştır. Alkarılarının tek gözü zayıf noktasıdır. Bu mitte Alkarısının gözüne kurşun eritilip akıtılmıştır. Bu motif, Türk mitlerinde çok yaygın olmayan bir motiftir. Türk mitlerinde tek gözlü varlıkların gözüne genelde demir bir obje sokularak kör edilir. Birçok mitte göze sokulan nesnenin demir¹²³ olduğunu belirtilir.

Altay mitlerinde dikkat çeken farklı bir detay ise tek gözlü varlığın gözüne demir eritilip akıtılmasıdır. Bu motif diğer Türk topluluklarında yaygın değildir. Bu olayın Altay mitlerine yansımaları Altay coğrafyasının altın, demir ve gümüş gibi yeraltı kaynaklarının zenginliğinden kaynaklanıyor olmalıdır. Bölgede bakır, altın, gümüş gibi madenler açısından zengin olmasının yanında Altaylarda demircilik zanaatı diğer Türk kavimlerine göre daha fazla gelişmiştir. Altay metalürji merkezleri, bir dönem devrin en gelişmiş teknolojisine sahip olmuştur. Mükemmel denecek düzeydeki tesislerde demiri araştırmak ve eritmek için özel ustalar bulunmaktadır¹²⁴. Dolayısıyla Altay bölgesinde

¹²¹Türker, *a.g.t.*, s. 521.

¹²²Türker, *a.g.t.*, s. 522.

¹²³Eski Türk inancında demir ve demircilik kültürü Şamanlık tarafından benimsenilmiş, demirciye ayrı bir önem verilmiştir. Demirci şamanla aynı yuvadan çıkmış olarak kabul edilir. Türkler arasında demirin, kötü ruhlarla karşı koruduğu, onları kaçırdığı inancı oldukça yaygındır. Kötü ruhlar demirden, demircinin sesinden ve bağırışından korkarlar. Şaman bu yüzden ayın sırasında demir eşyaları takarlar. Demircilerin kötü ruhları kovması, insanları tedavi etmesi, gelecekte haber vermesi bu kültür şamanlıkla aynı kökenli yapar. Sibirya halklarında demirci, toplumda önemli bir statüdedir. Mesleği ticari bir iş olarak görülmez. Demircinin erginleyici sırlara sahipliği sezdireni ve baba oğula geçen bir yeteneği vardır. Demirciler özel ruhlarla iletişime geçerler. Türk mitolojisinde de demirci ile şamanın kötü ruhlarla karşı benzer görevleri üstlendiğini söylemek mümkündür. Yakutlara ait “demircilerle şamanlar aynı yuvadandır” atasözü de bu durumu kanıtlamaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, ss. 58-62; Mircea Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, Çev. Mehmet Emin Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003, ss. 86-87.

¹²⁴Mehmet Yağcı, *Türk Kültüründe Demir ve Demircilik (VI-XII. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2015, ss. 27-28.

kaydedilmiş destanlarda demirin sık kullanılması ve demire yapılan işlemlerin destanlara yansması oldukça doğaldır.

2.3.2. Çulbus

Altay mitlerinde tek gözlü olarak tasvir edilen başka varlık da Çulmuslardır. Altayların “şulbis ve çulmis”, Tuvaların “şulbuş” ve Hakasların “çulme” denilen bu varlıklar, tek gözlü, küçük burunlu, kötü tabiatlılardır. Çulbus “dev, kötü ruh” anlamlarına gelirken “sinsi ve kurnaz” anlamında olduğu da kaydedilmiştir¹²⁵.

Genelde orta dünyada bulunan bu varlıklar derin mağaralarda yaşarlar. Çulbuslar, şekil değiştirme özelliğine sahiptir. Hem kadın hem erkek de kılığına girebilen bu varlıkların insanlara zarar verdiklerine inanılır. Kadın çulbuslar erkeklere, erkek çulbuslar ise kadınlara zarar verirler. Onların üstesinden ancak güçlü şamanlar gelebilir¹²⁶. Tursunov’a göre bu varlık Tepegöz tiplmesinde Altaylıların demonolojisinde “Eğri Çulbus” olarak yer alır ve tek gözlü veya tek dişli olarak da adlandırılır¹²⁷.

Altay masallarında bu varlık farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Arık-Bökü masalında ters gözlü olarak anlatılması dikkat çekmekle beraber, bu masalda her gün altmış kişinin ciğerini yediği ve koruyucu baykuşlarının olduğu anlatılır. Ergekti-Uul masalında ise su iyesi olarak tasvir edilir. Şulbus’un geçtiği başka bir masal olan Adı-cok’da ise Şulbus, burnu bakırdan olan bir kadın olarak anlatılır¹²⁸.

Çulbuslar, Sibiry Türklerinin mitlerinde sıkça karşımıza çıkan bir varlıktır. İnsanlara zarar veren bu kötü ruh, Altay mitlerinde Çulmus olarak anılırken Tuva ve Hakas mitlerinde de benzer isimlerle kaydedilmiştir. Coğrafi ve tarihi yakınlık göz önüne alındığında bu durum oldukça normaldir.

Tek gözlü olarak tasvir edilen Çulmusların, mağaralarda yaşadığı kaydedilmiştir. Değişik kılıklara girebilen Çulbusların kökeni kötü ruhlara dayanmaktadır. Bundan dolayı genellikle yeraltında yaşayan kötü ruhların güçlerine Çulbuslar da sahiptir. Masalın birinde bu varlığın su iyesi olarak anlatılması dikkat çekici bir detaydır. Belki de önceleri kutsal kabul edilen su iyesi zamanla kötü bir ruh olan Çulbus’a dönüşmüştür.

¹²⁵Emine Gürsoy-Naskali-Muvaffak Duranlı, *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 163.

¹²⁶Beydili, *a.g.e.*, s. 530.

¹²⁷Edige Dariguloviç Tursunov, “Tepegöz’ün Kör Edilmesi Hikâyesinin Türk-Moğol Versiyonları”, Çev. Muvaffak Duranlı, *Dünyada Dede Korkut Araştırmaları*, Haz. Fikret Türkmen-Gürol Pehlivan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s. 274.

¹²⁸İbrahim Dilek, *Altay Masalları*, Alp Yayınevi, Ankara 2007, ss. 146-147.

2.3.3. Erlik

Altay mitlerinde geçen Erlik, Altay Türklerinin inançlarında kötü ruhların başındadır. Erlik kelimesi “güçlü, kuvvetli” anlamlarına gelmekle birlikte, bazı Türkologlara göre “erklig” kelimesinin bozulmuş halidir. Bu araştırmacılara göre, eski Uygur Buda metinlerinde yeraltındaki karanlık dünyanın hâkimi ve ölüm ruhu motifini karşılayan Yama’ya Erklig Yama denmektedir. “Kudretli” anlamına da gelen bu kelime Şamanist tasavvurlarda “Erlik” şeklinde, kötü ruhların başındaki isim haline gelir. Mitlerde Erlik’in insanlara türlü kötülükler yaptığına, hastalıklar gönderdiğine ve kurbanlar istediğine inanılır. İsteddiği kurban verilmediği takdirde musallat olduğu aile veya obaya ölüm ve felaket ruhlarını gönderdiğine inanılan Erlik’in, öldürdüğü insanların canlarını yer altında kendine uşak yaptığına dair inançlar da mevcuttur¹²⁹.

Mitlerde yaygın olarak anlatılan Erlik’in oldukça fazla tasviri vardır. Değişkenlik gösterebilen tasvirlerden bazılarında Erlik, tek gözlü olarak anlatılır¹³⁰. Mitlere göre tek gözlü ve tek göğüslü Erlik’in geldiği zaman karanlık çöker, rüzgâr ve fırtına çıkar, yer sarsılmaya başlar. Şulmus Suni destanında kara ve düz yüzlü, kara sakallı, dağınık saçlı ve göl gibi gözlü şeklinde betimlenir. Bu durum, demonik gücün, yeraltı ölülerin hâkimi olması işlevine uygun düşmektedir. Ayrıca Altay metinlerinde Erlik’in yardımcısı olan D’ebils Sokor da tek gözlü olarak tasvir edilir. Destanlarda Erlik’in şekil değiştirme özelliğine sahip olduğundan bahsedilir. Özellikle hayvan şekillerine girdiğine de inanılır¹³¹.

Sibirya mitlerinde öne çıkan Erlik, İslam inançlarındaki şeytan gibi tüm kötülüklerin kaynağıdır. Yeraltı dünyasının hükümdarı olan Erlik’in çok fazla tasvirinin olmasıyla beraber genelde çirkin ve korkunç görünümlüdür. İnsanlara zarar verdiğine, inanılan Erlik, Sibirya sahası Türk mitlerindeki tüm kötü varlıkların efendisi olarak kabul edildiğinden tek gözlü olarak anlatılması oldukça önemlidir. Bu durum tek gözün, kötülüğün simgesi olarak görüldüğünü bir kez daha göstermektedir.

2.3.4. Kan Çületiy

Tek gözlü Kan Çületiy, Altaylıların önemli destanı Almıs Kaan destanında geçmektedir. Kan unvanı, Hunlardan beri kullanılan bir unvandır. Kağan ve Kan (Han)

¹²⁹Seçkin Sarpkaya, “Türk Mitolojisinde Erlik - Erlik (Devil of Turkish Shamanic Images) in Turkish Mythology”https://www.academia.edu/8850280/T%C3%BCrk_Mitolojisinde_Erlik_Erlik_Devil_of_Turkish_Shama_nic_Images_in_Turkish_Mythology (Erişim Tarihi: 15.08.2022).

¹³⁰Tursunov, a.g.m. s. 270; Beydili, a.g.e., s. 555.

¹³¹Beydili, a.g.e., s. 152,162, 201. Yaprak Pelin Uluişik, *Türk Destanlarında Yer Altı Dünyası (Sibirya Sahası)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 89, 92.

birbiriyle aynı unvanlar olarak görülüp kullanılmıştır. Eski Türk yazıtları, bu konuda çok sayıda örnek sunmakla birlikte, Çin kaynaklarıyla karşılaştırmalar yapıldığında, bu durum aynıdır. Kan sözcüğü büyük olasılıkla Kağan unvanının kısaltılmış biçimi olmalıdır¹³². Kötü bir katakter olan Kan Çületiy için bu unvanın kullanılması dikkat çekicidir. Çünkü destanda Kan Çületiy'in hükümdar olduğuna dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Belki de yeraltı dünyasının alpi olduğuna inanıldığı için böyle bir unvan verilmiştir.

Kan Çületiy, Altaylıların önemli destanı Almıs Kaan destanında geçmektedir. Bu destana göre, Almıs Kaan, bir ülke meydana getirir. Bu ülkeye hükmeden Almıs Kaan'ın yedi tane oğlu vardır. Bu oğlanlardan altısı birbirine benzeyen anlı şanlı yiğit iken yedinci oğlu diğerlerine göre ahmaktır ve görünüş olarak farklıdır¹³³. Fakat buna rağmen Cılanus Uıl'ın olağanüstü özellikleri de bulunmaktadır.

Almıs Kaan bir gün yaşlılığını hissettiği için altı oğlunu evlendirmeye karar verir. Altı tane güneş yüzlü kızı olduğunu bildiği arkadaşına haber gönderir. Gelen haber üzerine altı oğlan yola çıkar. Bunu gören yedinci oğlan Cılanus Uul, bir çırpıda kardeşlerinin gittiği yere iner. Onu gören herkes çok şaşırır. Yaptığı bu davranıştan ötürü yadırganan Cılanus Uıl'ın ölümüne karar verilir. Ağabeyleri ise Cılanus Uul'ı kimsenin göremeyeceği, bulamayacağı bir ormana götürürler. Yolda giderken ağabeyleri, gelinlerinin fikrinden etkilenip yaşlı bir köpeği öldürerek kanını ve iç organlarını Almıs Kaan'a verirler. Bu gelin Cılanus Uıl'a ise dayısı Ak Börö'nin yanına gitmesini söyler ve dokuz çatalı hançeri ona hediye eder. Bu bıçağın iki çatalı et kesmeye, yedi ucu da kötü insanları öldürmeye yaramaktadır. Ayrıca suçsuz ve çaresizi kesmeye kalkınca yedi ucu da açılmaz olur. Ayrıca gelin, Cılanus Uul'a bıçak açılmadığı zaman ona yedi gün türkü söylemesini öğütler¹³⁴.

Destanın devamında Cılanus Uıl babasının öleceği haberini alınca onun yanına gitmek istese de gidemez. Babası çok üzüldüğü için üzüntüden ölür. Almıs Kaan'ın ölümünden sonra eşi de öldürülüp mezara konur. Cılanus Uıl, kendisinin ölüm emrini veren kötülerle mücadele etmeye hazırlanır. Daha sonra Cılanus Uıl, annesi, babası ve ülkesi Altay için intikam almaya karar verir. Cılanus Uıl, ölüm kararının alınmasında rolü

¹³²Hayrettin İhsan Erkoç, "Eski Türk Devletlerinde Kağan ve Han Unvanları", *XVIII. Türk Tarih Kongresi; Kongreye Sunulan Bildiriler*, 1-5 Ekim, Ankara, 2018, s. 395.

¹³³Veli Gül, *Altayca Almıs Kaan Destanı (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008, s. VI.

¹³⁴Gül, *a.g.t.*, ss. VI-VII.

olan Sarı Kağan'dan intikam aldıktan sonra Ak Börö'nün yanına gider ve ocağın yanına oturur. Gözleri görmeyen ve parmakları olmayan altın bastonlu Ak Bahadır, Cılanus Uul'un karnını doyurur. Cılanus Uul, bu gönlü zengin kişiyi kimin bu hale getirdiğini merak eder. Bu yüzden konuşmaları duyabileceği bir yere yatarak uyuyor gibi yapar. Ak Bahadır, Kan Çületiy'in acımazlığını anlatırken Cılanus Uul, onu gizlice dinler¹³⁵.

Cılanus Uul'ın Ak Börö'nün anlattıklarını dinledikten sonra Kan Çületiy'den intikam almak için yola koyulur. Demir bir saraya gelmiş ve burada bulunan yedi katlı at direğini söküp atar. Çadırı parçalar. Olanları gören Kan Çületiy, kötü sözler söyleyerek hakaret eder¹³⁶. Kürek kemikleri bükülmeyen, omurgasında kıvrımı olmayan, yarım dağ gibi yanaklı, bütün dağ gibi gövdeli, baba ormanı gibi sakallı, ulaşılmaz dağlar gibi omuzlu ve kuru alnının ortasında tek kara göz olan¹³⁷ Kan Çületiy, kötü sözleri söyledikten sonra çenesi ile oynayıp dişini sıkar. Kan Çületiy, çenesi ile oynadığında Altay ülkesi sarsılır. Azı dişini çiğnediğinde kar yamaçlarından kar düşer¹³⁸.

Cılanus Uul, intikam için beklerken Kan Çületiy gelir, demir sarayına girerek kutsal elbisesini yere bıraktıktan sonra uykuya dalar. Cılanus Uul, Kan Çületiy'in uyanması için çılgınlık atar, gürültüler çıkarır fakat Kan Çületiy uykusundan uyanmaz¹³⁹. Kan Çületiy'in uyanmaması üzerine Cılanus Uul, dizine bıçağı saplar. Bunun üzerine Kan Çületiy'den kıpkızıl kan dökülür çadırın tabanına kadar ulaşır. Tekrar saldırmak için beklemeyen Cılanus Uul, bu seferde Kan Çületiy'in iki omzunun ortasından onu keser. Kızıl kanı köpük şeklinde dökülerek akan Kan Çületiy, hakaretler savurur. Eşine, nöbet tutarken Cılanus Uul'ın ona nasıl saldırdığı hakkında hesap sorar¹⁴⁰.

Tekrar Kan Çületiy'e saldıran Cılanus Uul, Ak Börü'ye yaptıklarının da hesabını sorar. Bunun üzerine o kadar saldırıya rağmen öfkelenerek ayağa kalkan Kan Çületiy, kutsal zırhını giyerek çukur gibi eli ile Cılanus Uul'a vurur. Kan Çületiy'in avuç içinin

¹³⁵Gül, *a.g.t.*, s. VIII.

¹³⁶Gül, *a.g.t.*, ss. 55-59.

¹³⁷Bazı araştırmacılara göre Almış Kağan Destanı'ndaki tek gözlülük, toplumsal çürümüşlüğü'nün bir yansımasıdır. Toplumsal değerlerin kaybedilmesi, Kan Çületiy adı verilen tek gözlü varlığı ortaya çıkarmıştır. Olağanüstü bu yaratık, yeraltı dünyasındaki kötü ruhların bir protipidir. Tek gözlülük, bölünmüşlüğü'nün ve toplumsal eksikliğin gerçek hayattaki ontolojik bir göstergesidir. Çünkü Altay halkı, korkularının esiri olup tavizler vermiş, bu yüzden milletin birlik ve beraberliği hızla çözülmeye başlamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ebru Şenocak-Oğuz Doğan, "Almış Kağan Destanı'nın Arketipsel Tahlili", *Milli Folklor*, S. 116, Bahar 2017, s. 123.

¹³⁸Gül, *a.g.t.*, s. 60.

¹³⁹Gül, *a.g.t.*, ss. 62-64.

¹⁴⁰Gül, *a.g.t.*, ss. 64-66.

değdiği yerden alev çıkar. Tekrar vurur ve yine ellerinden sarı alev çıkar. Buna rağmen Cılanus Uıl, “*Neden daha hızlı vurmadin*” diyerek Kan Çületiy ile alay eder¹⁴¹.

Cılanus Uıl’ın sözlerine öfkelenen Kan Çületiy, onu yakalayarak Ak Börö’nün gözlerini oyduğu gibi onunda gözlerini oyacağını söyler. Cılanus Uul’u tutsa da Cılanus Uıl kalkarak koşar fakat Kan Çületiy, omzundan tutarak tekrar saldırır. Cılanus Uıl’ın gücü karşısında yeraltının cinleri hayrete düşer. Kan Çületiy öfkelenerek bahadıra söylenmeyecek sözleri söyler ve ona saldırır. Cılanus Uul’u kara taş sokup parçalamak ister. Fakat bir anda dağlık arazide yangın çıkar. Cılanus Uul, neden daha hızlı vurmadin diyerek Kan Çületiy’le alay eder ve Kan Çületiy’i sarsarak hakaretler eder. Cılanus Uıl, Kan Çületiy’e darbe indirdikten sonra günlerce mücadeleleri devam eder, toz dumana karışır. Cılanus Uıl ve Kan Çületiy çok güçlü olduğu için dağlar parçalanır, bulutları yere akıp kara duman kaynar¹⁴².

Cılanus Bahadır’ı bıçaklar. Cılanus Uul’un et gömleğine hiçbir şey işlemez olur. Kan Çületiy’in ise dokuz kat ulu zırhı ayağına kıvrılır, dokuz kat¹⁴³ ulu kürkü dizine yığılarak düşer, pazusu parçalanır. Cılanus Uul, Kan Çületiy’i parçalar ve kanını akıtır. Kan Çületiy bu bahadırın kim olduğunu merak eder¹⁴⁴.

Kan Çületiy’i hırpaladıktan sonra yengesinin verdiği bıçakla Kan Çületiy’i parça parça keserek dilimlere ayırır. Kan Çületiy’in kuyruk yağın pişirir, Kan Çületiy bu şekilde konuşmaya çalışırken¹⁴⁵ Cılanus Uul irkilir. Kan Çületiy’in bir şeytan olabileceğinden şüphelenir. Karın içyağını yüz şelaleli Kıpçak dağına götürür. Halk hayretle izlerken Cılanus Uul, hançerle Kan Çületiy’in omurgasını keser ve Kan Çületiy’in bağırsağını yüz köşeli kutsal dağa savurur. Dağı tamamen yakar, yüreğini de altın hançerle keser. Cılanus Uul, Kan Çületiy’in halktan oyduğu gözleri saçar ve onun kestiği parmakları bir keçeğe doldurur. Bu sırada Kan Çületiy’in kuru alnının tam ortasındaki kara tek gözü kapanır¹⁴⁶.

¹⁴¹Gül, *a.g.t.*, ss. 64-67.

¹⁴²Gül, *a.g.t.*, ss. 68-72.

¹⁴³Türk mitlerinden bahsederken bazı sayılarla daha çok karşılaşmaktadır. Bu sayılardan olan yedi ve dokuz, birçok mitte geçmektedir. Yaratılış mitlerinde, kozmogoni mitlerinde, astrolojide, yazıtlarda, cenaze merasimlerinde ve özellikle şaman ayinlerinde karşımıza çıkan yedi ve dokuz, kut ve kısmet anlamında kullanılmıştır. Türkler arasında yedi ve dokuz sayısının kutsal kabul edilmesi hakanların tahta çıkış merasiminde ve şamanların birtakım göğe çıkış ritüelleriyle ilgilidir. Detaylı bilgi için bkz. Fatma Aysel Dıngıl, *İslâm Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İzafe Edilen Maddi Unsurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012, ss. 154-155.

¹⁴⁴Gül, *a.g.t.*, ss. 73-74.

¹⁴⁵Bazı araştırmacılar tarafından Kan Çületiy’in tekrar canlanması ve kahramana ağır darbeler vermesi, kahramanın bilinçaltındaki korkularının ifade etmektedir. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Şenocak-Doğan, *a.g.m.*, s. 122.

¹⁴⁶Gül, *a.g.t.*, ss. 75-79.

Kan Çületiy'in ölümünden sonra Cılanus Uıl, parmaklarını keser ve ak mendile sararak cebine koyar. Karşılacağı bahadırlara ibret olsun diye Kan Çületiy'in karabaşını yetmiş arşın gök mızrakla yer göbeği kara taşa çakarak saplar. Kan Çületiy'in taşa saplanan başı aşılması imkânsız dağ, birbirinin aynı olan iki kulağı kızıl şelale, ağzı yeryüzünün ağzı olup cehennem damı, bir tek gözü soğuk kara göl olur. Kaşık gibi yayılan kanı boynuzlu böcekler, parmağından kestiği eti ise küçük gri ok yılanı olur¹⁴⁷.

Cılanus Uul'un hayatı merkezindeki olayların yer aldığı destan, kahramanın Campbell'in "ayrılış-aşama-dönüş"¹⁴⁸ olarak adlandırdığı evrelerden sonra ülkeyi yönetecek bir hükümdar olmasını anlatmaktadır. Kahraman, gücünün farkına vararak çeşitli mücadelelere tabii tutulmuş, bu mücadeleyi kazanınca da hükümdar olabileceğini halka kanıtlamıştır. Türk destanlarında görülen bu örnek tip, "alp tipi"dir. Alp, yiğit, cesur, kahraman savaşçı anlamlarında bir sözcüktür¹⁴⁹.

Türklerde alp tipinin özellikleri şöyledir:

- 1) Alp tipinin kahramanlığı olağanüstü biçimde doğumundan itibaren başlar. O doğuştan belirli güçlerle donatılmıştır.
- 2) Alp tipinde alp, toplum menfaatleri için varlığını feda etmeye hazırdır.
- 3) Alp tipinde kahramanlar cesaret ve güç bakımından kendilerine denk düşmanlarla mücadele ederler. Düşmanlar da kahraman özelliği taşırlar. Fakat bu özelliklerde olumsuz nitelikler görülmektedir. Düşmanın güçlü ve cesur olması alp tipini daha değerli kılar ve halk nazarında değerini daha da arttırmaktadır.
- 4) Alp tipi belirli bir yaşayış tarzına sahiptir.
- 5) Alp tipinin en bariz özellikleri kendine güvenme ve cesarettir. Mücadelelerde düşmanla tek başına kalsa dahi kendine güveni eksilmez ve düşmanı yener¹⁵⁰.

Yukarıdaki nitelikler çerçevesinde Almış Kaan destanı incelendiği zaman Cılanus Uıl'ın destanda alp tipinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim "Cılasun" Moğolca yiğit anlamına gelmektedir. Dede Korkut'ta "cılasun" kelimesi bir ismin sıfatı olarak ve kahraman ve cesur anlamında kullanılmıştır. Destan kahramanı Cılanus'ın adı da bu kelimedenden türemiş olabilir¹⁵¹.

¹⁴⁷Gül, a.g.t., ss. 79-80.

¹⁴⁸Joseph Campbell, *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, Çev. Sabri Gürses, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2010.

¹⁴⁹Mehmet Emin Bars, "Alp Tipi Kavramı Çerçevesinde Manas", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 17, Mart 2014, s. 347.

¹⁵⁰Bars, a.g.m., ss. 348-349.

¹⁵¹Servet Karçıga, "Dede Korkut Kitabı'nda Alplık Kavramı ve Alp Tipi İnsanların Özellikleri", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 51, Güz 2016, s. 261.

Destanda Cılanus Uıl, ilk başta soylu bir ailenin ahmak oğlu olarak tanıtılsa da daha sonra gücünün farkına varmış ve ülkesini yönetecek hale gelmesi için bir süreçten geçmiştir. Bu süreçte karşısındaki engel Kan Çületiy'dir. Yine alplık niteliklerine uygun olarak Cılanus Uıl'ın karşısındaki düşman Kan Çületiy tek gözlü, çirkin, devasa boyutlarda tasvir edilirken çok güçlü olduğu da özellikle belirtilmiştir. Kan Çületiy'in yenilmesi zor bir varlık olsa da uzun mücadelenin ardından kahraman onu yenmiştir. Destanın bu kısmında Kan Çületiy, çok güçlü olarak anlatılmıştır.

Türk folklorü alanında birçok çalışma yapmış olan Alimcan İneyet “Alplarla devlerin tasviri arasındaki benzerlik tesadüfî değildir. Devlerin büyüklüğü, özellikleri, tasviri, olağanüstülüğü ve güçlü olmaları Alplara geçmiştir” ifadeleriyle alplar ve karşısındaki düşmanların benzerliğinin nedeni üzerinde durmuştur¹⁵².

Destanda Cılanus Uıl'ın mücadele ettiği Kan Çületiy, aslında kötü bir ruhtur. Kan Çületiy, yeraltında yaşayan, çirkin, kötü karakterli, sihirli nesnelere sahip olan, güçlü bir varlıktır. Kahraman ile mücadelesinde de Kan Çületiy olağanüstü özelliklere sahiptir. Alp tipinin bir özelliği olarak Kan Çületiy yenilmez bir varlık olarak gösterilmiştir. Bu yönleriyle Türk mitlerinde birçok tek gözlü varlıkla benzerlik göstermekle beraber Kan Çületiy, Tepegöz gibi de değerlendirmek mümkündür. Olay örgüsü açısından farklılık gösterse de Tepegöz de kahramanın karşısında bir engeldir ve kahraman Tepegöz'ü yenerek kendini ispat etmiştir. Bu yönleriyle iki mit oldukça benzerdir. Her ne kadar mitte Kan Çületiy'in kahraman tarafından öldürüldüğü anlatılsa da aslında bu varlık tabiat unsurlarına dönüşmüştür.

2.3.5. Kan Kapçıkay

Altay mitlerinde geçen başka bir tek gözlü varlık, Kan Kapçıkay'dır. “Kapçık” sözcüğü Altay diline Moğolca'dan geçen bir kelime olmakla birlikte “kızmak düşman olmak” anlamına gelmektedir. Kapçıkay kelimesi de bu sözcükten türemiş olma ihtimali vardır. Aynı zamanda Kapçıkay Altaylılarda kullanılan erkek ismidir¹⁵³.

Kan Ceeren Attu Kan Altın destanında, Kan Kapçıkay¹⁵⁴ tek gözlü kötü bir varlık olarak kaydedilmiştir. Bu destan şu şekildedir: Altay'da Kan Altın adlı bahadır kutsal

¹⁵²Alimcan İneyet, *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 23.

¹⁵³Naskali-Duranlı, *a.g.e.*, s. 97, 238.

¹⁵⁴Altaylara ait başka bir destan olan Kan Kapçıkay da ise bu varlık destanın asıl kahramanıdır. Olaylar Kan Kapçıkay ve atı etrafında gelişmiştir. Kan Kapçıkay'ın hayatının belli dönemlerinin anlatıldığı bu destanda, Kan Ceeren Attu Kan Altın destanının aksine Kan Kapçıkay iyi karakterli alp tipine uygun bir kahraman olarak anlatılmaktadır. Kan Kapçıkay destanı için bkz. İbrahim Dilek, *Altay Destanları II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

kitabını okumaktadır. Tanrı Ülgen'in kızı, Boodoy Koo'nun kız kardeşi Boodo Bırkanın yeğeni Altın Çolak'ın eşi Kan Altın'a çeyiz olarak ölüyü diriltten hayvanı çoğaltan altın ve gümüşten iki tane kaval hediye edilir. Kan Altın bir gün yeraltı cehenneminin halkının Altay'a gelmesini engellemek için altın ve gümüş kavalını alarak yola çıkmaya karar verir. Eşinin verdiği altın tulumu da kancaya asan Kan Altın halkıyla konuştuktan sonra yer altına doğru yola çıkar¹⁵⁵.

Yolda, Cer Cenes adlı yeraltı bahadırıyla karşılaşan Kan Altın, atı Kan Ceeren'in yardımıyla onu yener. Daha sonra Kan Altın, atıyla beraber kavalını çalarak cehennemin derinliklerine inmeye başlar. Kavalın sesini duyan Erlik'in kulakları sağır olur. Kan Altın, Erlik'in bahadırı olan Kan Kapçıkay ile karşılaşır. Destana göre Kan Kapçıkay: *"sık orman gibi sakallı, itibarlı, alnının ortasında tek gözü olan eklemsiz, ensesinden boynuzlu, üç ağızlı ve üç kuyruklu imiş"*. Kan Altın kavalını çalarak Kan Kapçıkay'a hesap sorar. Bu duruma sinirlenen Kan Kapçıkay'ın kara gözüne kan toplanır, sert dişini ısırır, kaşı çatılır ve görünümü değişerek Kan Altın'a beddua eder. Bunun üzerine Kan Altın kahkaha atarak kavalını çalmaya başlar. Altın kavalını çıkarınca Kan Kapçıkay, gümüş kavalını çıkarır ve Kara boğa yıkılır. Böylece Kan Altın yoluna devam eder¹⁵⁶.

Özeti verilen Kan Ceeren Attu Kan Altın destanında Kan Kapçıkay, yeraltında yaşayan Erlik'in baş bahadırlarından olan kötü ruhlardan biridir. Kan Çületiy gibi o da destanda kötü karakterli bir düşmandır. Kahramanın karşısında güçlü bir rakip olan tek gözlü Kan Kapçıkay, diğer mitlerde olduğu gibi korkunç bir görünüme sahiptir. Altay'ın bahadırı Kan Altın ile mücadele eden Kan Kapçıkay, onun kavalı karşısında yenilmiştir.

2.3.6. Tek Gözlü Dev Kırgız

Orhan Şaik Gökyay, Tepegöz'ün Altay varyantında Kırgız isimli tek gözlü bir devden bahsetmiştir. Doğu ve kuzey Türklerinin mitlerinde it başlı, sığır ayaklı bir ulusun bulunduğuyla ilgili yaygın bir rivayet vardır. Bu rivayetin XIII. yüzyılda çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁷.

İt-başlıların ulusu kaynaklarda İt-Baraklar başta olmak üzere birçok isimle anılmıştır. Bu halk ile ilgili bilgilere, Oğuzname'de, Dede Korkut Hikâyeleri'nde ve seyahatnamelerde rastlamaktayız. Oğuzname'ye göre İt-Barakların ülkesi dünyanın karanlık bir yerindedir. Bu kavmin erkekleri kara renkli, çirkin yüzlü ve köpek gibi,

¹⁵⁵Dilek, *Altay Destanları II*, ss. 343-350.

¹⁵⁶Dilek, *Altay Destanları II*, ss. 351-359

¹⁵⁷Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, Devlet Kitapları, İstanbul 1973, ss. DXLIX-DXLX.

kadınları ise temiz yüzlülerdir. Oğuz Kağan, bu halka elçi gönderir fakat İt-Baraklar kendi yöntemleri ile bu elçileri öldürürler. Bunun üzerine Oğuz Kağan, bu halkla savaşıır. Bu savaşta İt-Barak halkı galip gelir ve birçok Oğuz askeri öldürölür. Askerlerden biri bu halkın arasında kalır. Kadınların kocaları çirkin ve köpek başlı oldukları için bu askeri çok beğenirler ve Oğuzlarla işbirliği yaparlar. Bu işbirliği sonucunda da Oğuzlar, İt-Barak ordularını yener¹⁵⁸.

İt-Barak halkı, kabul gören görüşe göre Eski Çağ'da yaşamış bir halktır. Orta Asya'nın Ural dağlarının İdil nehri ile birleştiği bölgelerde yaşayan İt-Barakların karakter analizi yapıldığında, yenilmezlik en belirgin özelliklerdendir. Yenilmezliği beraberinde onlara güç sahibi olmayı da gerektirmiştir. Mitlerde insan ile köpek birleşimi bir fizyolojiye sahip olmaları, beraberinde hayvanlara özgü bedensel gücün eklenmesine, dolayısıyla insanüstü bir güce sahip olmalarını sağlamış olabilir. Bunun yanında İt-Barakların koruyuculukları, özellikle de yaşadıkları bölgeyi ve kadınlarını korudukları varsayıldığında ön plana çıkan diğer özellikleridir¹⁵⁹.

Tek gözlü Kırgız da bu insan köpek karışımı İt-Baraklarla mücadele eder ve onları yakar. İt-Barakları yakan tek gözlü dev Kırgız'ı, kör ederek mağaradan kurtulan kahraman, İt-Barak ülkesine düşer. Onlarda kendilerini devden kurtardıkları için bu bahadırı, han seçerler. Ona bir kadın hediye ederler. Fakat o kadını ve sürüleri alarak kendi yurduna döner¹⁶⁰.

Mitte Kırgız hakkında çok fazla bilgi bulunmasa da Kırgız adlı tek gözlü devin İt-Barakları yendiği anlatılmaktadır. Tek gözlü dev Kırgız da tıpkı Oğuzlar gibi bu halkla mücadele etmiştir. Oğuzname'de kaydedilenleri değerlendirdiğimiz zaman İt-Barakların yenilmesi zor bir halk olduğu anlaşılmaktadır. Demek ki Kırgız, bu halkı yenecek kadar güçlü bir varlıktır.

2.3.7. Tek Gözlü Şeytan Yavrusu ve Tek Gözlü Sur-Kara

Üç Kulaktı Ay-Kara At destanında ise tek gözlü şeytan yavrusu ile onun tek gözlü atından bahsedilmektedir. Destana göre, Kan-Şoncılay, tek gözlü Sur-Kara atlı şeytan yavrusuyla mücadeleye girişir. Kan-Şoncılay, yıllar süren mücadelenin ardından şeytanın yavrusunu dize getiremez. Bu durumu gören Üç Kulaktı Ay Kara at, şeytanın yavrusunun

¹⁵⁸Zeki Velidi Togan, *Oğuz Kağan Destanı; Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982, ss. 24-26.

¹⁵⁹Emre Erzincan, *Oğuznamelerde ve Kuzey Avrupa Mitik Anlatılarında İt-Barak Halkı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017, ss. 171-172, 201

¹⁶⁰Gökyay, *a.g.e.*, ss. DXLIX-DXLX.

canının tek gözlü Sur Kara attı olduğunu anlar. Daha sonra Ay-Kara at ile Yıldız-Benekli at, tek gözlü Sur-Kara atın canını ele geçirmek için yolculuğa çıkarlar¹⁶¹.

Kar Şonçıl原因 tek gözlü, Sur Kara atlı, yarım uzuvlu şeytan yavrusunun saç örgüsünü tutar ve omurgasını oyarcasına sıkar. Böylelikle ikisi kapışmaya başlar ve altın sarayı yıkarak kapının önüne çıkarlar. Altı yıl boyunca savaşır, yedi yıl boyunca güreşirler. Şeytan yavrusunun akacak kanı, öldürülecek canı yoktur. Onun canı tek gözlü atı Sur-Kara attadır. Bunu anladıktan sonra kahramana yardımcı atlar, tek gözlü Sur-kara atın canını almak için kovalamaya başlarlar¹⁶².

Destanda tek gözlü şeytan yavrusu aslında kötü bir ruhtur. Şeytan kavramı İslamiyet ile ortaya çıkan bir tabirdir. Bu durum da kötü ruhlarla şeytanın Türkler için oldukça benzer varlıklar olduğunu göstermektedir. Tek gözlü şeytan yavrusu olarak anlatılan bu varlığın dış ruha sahip olduğu da anlaşılmaktadır.

3. TUVA MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ YARATIKLAR

3.1. TUVA TARİHİ

Tuva Cumhuriyeti, Asya kıtasının tam ortasında Sibirya'nın en büyük nehri Yenisey havzasında yer almaktadır. Kuzeyde Rusya, kuzeybatıda Hakasya, batıda Gorno-Alтай, doğuda Buryat, güneydoğu da Moğolistan ve güneyde Kazakistan ile komşudur¹⁶³.

Tuva Türklerinin bugünkü toprakları MÖ III-II. ile MS I. ve II. asırda Hunlara tabi olmuş, daha sonra Sien-pilerin bir süre sonra da Cücenlerin idaresinde girmiştir. V-VIII. asırlarda Gök-Türkler ve Uygurların hâkimiyetinde kalan Tuvalar, VIII. asırda ise Tuva topraklarının yerlisi olan Kırgızların, Uygur Kağanlığı'nı yıkmasıyla onlara tabi olmuştur. X. asrın sonuna kadar Kırgız egemenliğinde kalan Tuvalar, 1207'de Cengiz Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Çin'deki Moğol sülalesinin ve Moğol devletinin yıkılmasından dolayı Tuva toprakları Oyrotların egemenliğinde kalmıştır. XVII. asırda Cügarya'nın idaresine, XVIII. yüzyılın ortasında yıkılmasının ardından da Çin'in Mançu idaresine girmiştir¹⁶⁴.

Rusların bölgeyle ilgilenmesinden sonra 1914-1921 yılları arasında Tuvalar, Çarlık Rusya'nın idaresinde kalmıştır. 1918 yılından sonra hız kazanan bağımsızlık

¹⁶¹Ali Kaba, *Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir 2011, ss. 163-164.

¹⁶²Kaba, *a.g.t.*, ss. 164-165.

¹⁶³Orhan Gedikli, "Tuva Özerk Türk Cumhuriyeti", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C. LIV, S. 324, Aralık 2013, s. 36.

¹⁶⁴Anar Somuncuoğlu, "Tuva (Tıva) Cumhuriyeti", *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, ss. 160-161.

çalışmaları sonucu Ağustos 1921’de Tuva Halk Cumhuriyeti kurulmuş ve ardından ilk anayasa ilan edilerek Tuvalar, iç işlerinde özgür iken dış işlerinde ise Rusya’ya bağlanmıştır. Türk kökenli Tuva Cumhuriyeti, Ekim 1944 yılında alınan bir kararla Sovyetler Birliği Muhtar Bölgesi haline dönüştürülmüştür. Ekim 1961 yılında ise Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmuştur. 1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla Tuvalar, Ağustos 1991’de Rusya Federasyonu’na bağlı olarak Tuva Cumhuriyeti adını almıştır¹⁶⁵.

3.2. TUVA MİTLERİ

Tuvalar, diğer Sibirya Türkleri gibi iki inanç sistemine sahiptir. Diğer topluluklarda daha çok Hristiyan-Şamanist inancı mevcutken Tuvalar, Budist-Şamanisttir. Tuva Cumhuriyeti’nde Budizm resmî din olarak kabul edilirken Şamanizm, Tuva halkının eskiden beri yaşadığı inanç sistemidir. Altay-Sayan ve Tuva bölgesini Kubilay Han’ın önderliğindeki Moğolların XIII. yüzyılda işgal etmesiyle bölgede arasında yayılan Lamaist Budizm, XVIII. yüzyılda Tuva’nın resmî dini olarak kabul edilmiştir. Lamaizm ile Şamanizm arasında başlangıçta direnme söz konusu olsa da zamanla iki inanç sistemi unsurları birbiri içinde erimiştir¹⁶⁶. Tuva mitlerinde etkili olan Şamanizm’in tarihsel kökenleri Tuva halkının ataları olan Hunlara (MÖ III ve II. yüzyıllar) kadar izlenebilmektedir¹⁶⁷.

Tuvaların en büyük tanrısı Kayrakan’dır. Kayrakan, Büyük Han anlamında kullanılmaktadır¹⁶⁸. Şamanizm’in izlerini taşıyan Tuva kozmik mitlerine göre kâinat, Orta Dünya, Yukarı Dünya ve Aşağı Dünya olarak üçe ayrılmaktadır. Orta Dünyada insanlar yaşarken, Yukarı Dünyada Gökyüzü, Güneş, Ay, Büyükayı, gökyüzü tanrıları, dokuz cennet ve ölmüş iyi insanların ruhları bulunmaktadır¹⁶⁹.

Yukarı dünyanın efendisi Kurbustu-han’dır. Tanrıya Gök adını veren Tuvaların inancına göre, Gök, onların babasıdır. Altay Türklerinde görülen Gök-Tanrı dini Tuva Türkleri arasında da mevcuttur ve bu inançları günümüze kadar muhafaza etmişlerdir. Yaşam, insanların Gök’ten türeyerek yeryüzüne dağılmasıyla başlamıştır. Söz konusu Gök, dokuz katlıdır. Tuvalar, Baba “Gök”, karşısında “Yer”i de ana olarak kabul etmektedir. Tuvaların inancına göre yer, insanlara anne şevkati göstermektedir. Ayrıca

¹⁶⁵Ahmet Taşağıl, “Tuva”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. EK II, Ankara 2019, s. 613.

¹⁶⁶Janyl Myrza Bapaeva, “Tuva Şamanları ve Tedavi Uygulamalarından Bazı Örnekler”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler*, S. 3, (Nisan 2011), ss. 8-9.

¹⁶⁷Eva Jane Neumann Fridman, “Tuva Şamanizmi”, *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, ss. 182-183.

¹⁶⁸Küçük, “Altay ve Güney Sibirya Bölgesindeki”, s. 204.

¹⁶⁹Fridman, *a.g.m.*, ss. 182-183.

“Yer” insanlara mekân temin ederek onları korumaktadır. Bu vasfından dolayı “Yer” Tuvalar tarafından tanrı olarak değerlendirilmektedir. Mitlere göre, Gök ve Yer birleşerek insanlar için yaşanabilir bir ortam meydana getirip onlara yiyecek vermektedir ve hayat bu şekilde sürmektedir¹⁷⁰.

Tuva mitlerinde aşağı dünyanın hâkimi Erlik Han’dır. Yeraltı dünyasında Erlik Han’dan başka yaşayan kötü ruhlar ve iblisler vardır. Bu kötü varlıkların arasında insana benzeyen, erkek ya da kadın olan kötü karakterli ruhlar vardır¹⁷¹.

Şamanizm, Budizm, Lamanizm ve Gök-Tanrı dininin etkili olduğu Tuva mitlerinde diğer Sibiry Türklerinde olduğu gibi evren üç katmandır. Tanrı’ya Gök adını veren Tuvalar, Gök’ü baba olarak görürken Yer’i de ana olarak görmüşlerdir. Ruh inancına sahip Tuvaların mitlerinde kötü ruhlar Erlik’in emrinde yeraltında yaşamaktadır.

3.3. TUVA MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

3.3.1. Şulbus

Şamanizmin etki ettiği Tuva mitlerinde kötü varlıklar oldukça fazladır. Ruh inancının yer aldığı Tuva mitlerinde kötü ruhlardan biri olan Şulbuslar Altaylardaki Çulmıslar ile aynıdır. Şulbus kelimesi, “insanlara zarar veren kötü ruh” anlamına gelirken, “kurnaz ve çevik atık” anlamlarında olduğu da kaydedilmiştir. Ayrıca şeytan kelimesi ile bağlantısı kurulan Şulbusların, Altaylara Moğolca’dan geçtiği ve Tuvalarda da benzer bir şekilde kullanıldığı kaydedilmiştir¹⁷².

Tuvaların dini-mitolojik düşüncelerine göre, Şulbuslar küçük burunlu, tek gözlü, kötü ruhlardır. Sadece orta dünyada yaşayan bu varlıklar genellikle derin mağaralarda yaşarlar. Şekil değiştirme özelliğine sahip bu varlıkların hem kadın hem erkek görünüşlüsü vardır. Şulbusların insanlara zarar verdiğine inanılmaktadır. Kadın şulbuslar erkeklere, erkek şulbuslar ise kadınlara zarar verirler. Bu varlıkların üstesinden ancak güçlü şamanlar gelebilir¹⁷³. Şulbusların bazen kırmızı bir köpeğe dönüştüğüne ya da yarı insan-yarı kuşa da benzediğine inanılmaktadır¹⁷⁴.

¹⁷⁰Küçük, “Altay ve Güney Sibiry Bölgesindeki”, s. 204; Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Cumhuriyeti ve Tuva Türkleri”, *Türk Dünyası Özel Sayısı II*, S. 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1564.

¹⁷¹Fridman, *a.g.m.*, s. 183; Beydili, *a.g.e.*, s. 82.

¹⁷²Naskali-Duranlı, *a.g.e.*, s. 163.

¹⁷³Beydili, *a.g.e.*, s. 530.

¹⁷⁴Fridman, *a.g.m.*, s. 183.

Cadı olarak da anılan Şulbusların güçlerinin hepsi kızıl saçlarındadır. Bu saçı ele geçiren onu emri altına alabilir¹⁷⁵. Eskiden beri Tuvaların hayatında etkili olan köpeklerin, şamanların alkışları sırasında çadıra ya da ağıla yaklaşmak isteyen Şulbus gibi iblisleri, şeytanları ve kötü varlıkları görüp bildikleri için sahibini ve ağılı koruduklarına inanılmıştır¹⁷⁶.

Şulbuslar, Tuva destanlarında sık sık rastlanılan bir varlıktır. Bu destanlardan biri Alday Buuçu destanıdır. Bu destanda Şulbuslarla yapılan mücadelelerden bahsedilmektedir. Alday Buuçu destanına göre eski zamanlarda Hüürtü-Kızıl taygada çok fazla sürüsü olan Alday-Buuçu adlı yaşlı bir adam yaşar. Çocuğu olmadığı için üzülen bu adam kutsal kitabında Lama adı verilen bir varlığa giderse çocuğunun olabileceğini görür. Böylece Alday-Buuçu yola çıkıp Lama'nın yanına gider. Onun verdiği ilaçlar sayesinde Alday-Buuçu'nun bir oğlu olur. Babasının öğütleri ile bu çocuk avcılığı öğrenir ve zamanla usta bir avcı olur¹⁷⁷.

Alday-Buuçu bir gün büyük bir toy düzenler ve bu toyda oğluna Han-Buuday adını verir. Daha sonra Alday-Buuçu, oğlunu evlendirmek ister ve kutsal kitabına bakar. Oğluna, üst dünyada yaşayan Han Kurbustu'nun küçük kızını uygun görür. Bunun üzerine bu kız ile Han-Buuday ile evlenir. Ancak kız evlendikten sonra ortadan kaybolur. Kız lama olmak istemektedir. Bu isteği ortaya çıkınca kızı tekrar yukarı dünyaya gönderirler. Alday-Buuçu da oğlunu tekrar evlendirmek istediği için eski arkadaşı olan ve gelecekteki çocuklarına söz kestikleri Uzun-Sarıg Haan'ı hatırlayarak yola çıkmaya hazırlanır. Han-Buuday'a yoldaş olmaları için babası yukarı dünyadan iki kişiyi çağırır. Böylece Han-Buuday bu iki yoldaşı ve ordusuyla yola çıkar. Yolda Albıs¹⁷⁸ ve Şulbus baba oğlun otağına denk gelirler. Han-Buuday'ın yoldaşları bu varlıkların yemeklerinin zehirli olduğu konusunda Han-Buuday'ı uyarırlar. Bu uyarının üzerine hiçkimse yemeklerden yemez. Ancak çıkacakları sırada Han-Buuday ocaktaki süttten içerek zehirlenir. Yoldaşlarının uğraşları sonucunda tekrar hayata dönen Han-Buuday'ı, arkadaşları sözlerini dinlemediği için terk ederler¹⁷⁹.

¹⁷⁵Bahattin Uslu, *Türk Mitolojisi*, Kamer Yayınları, İstanbul 2017, s. 310.

¹⁷⁶Yasemin Başpınar, *Tuva Türkçesinde Lamaizm ve Şamanizm'e Ait Söz Varlığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli 2019, ss. 107-108.

¹⁷⁷Emin Erdem Özbek, *Tuva Destanlarının Söz Varlığı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2016, s. 51.

¹⁷⁸Albıs: Tuva mitlerinde geçen kötü ruhlardan birisi. Detaylı bilgi için Bkz. Beydili, *a.g.e.*, s. 58.

¹⁷⁹Özbek, *a.g.t.*, ss. 51-52.

Han-Buuday, zor bir yolculuktan sonra aşağı dünyaya yani karanlıklar âlemine gelir. Burada Erlik Han'ın sarayına rastlar ve saraydan geçerken çeşitli hayvan şekillerine girerek geçmek istemesine rağmen her defasında tanınır. Han-Buuday buradaki zorlukları aşarak yolda bir çadırdaki yalnız yaşayan bir kadın ile karşılaşır. Bu kadın Han-Buuday'a ikramda bulunarak ondan öldürdüğü oğullarını diriltmesini ister. Han-Buuday da dileğini dönerken yapabileceğini söyler ve yaşlı kadın yolda ne gibi zorlukların onları beklediği konusunda bilgi verir¹⁸⁰.

Han-Buuday, Uzun-Sarıg Haan'ın obasına gelince burada hanın kızıyla evlenmek için düzenlenen yarışlara katılıp kazanır. Böylece hanın kızını alır ve beraber yurtlarına dönerler. Bir gün Alday-Buuçu, içlerinden birinin obada kalmasını ve diğerlerinin ava çıkmasını söyler. Oğlanların ava çıktığı bir gece Han-Buuday'ın karısını Erlik-Han kaçırrır. Bu olay üzerine Han-Buuday hemen yola çıkar ve Erlik Han'ın yanına gider. Fakat Han-Buuday burada ölür. Aradan geçen uzun yılların ardından Alday-Buuçu, oğlunu ve gelinini merak ederek Erlik Han'ın yanına gider. Erlik Han, Alday-Buuçu'dan korktuğu için gelinini serbest bırakır. Gelin de kocasını diriltir ve yurtlarına dönerler. Bir gün Alday-Buuçu yine dört oğlunu ava gönderir. Oğlanlar avdayken obaları yağmalanır. Bunu gören Han-Buuday hem kardeşlerini hem de babasını kurtarmak için yola çıkar ve hepsini kurtarır. Bu sefer dönüşte Albıs ve Şulbus hanlara karşı savaşır. Bu varlıkları yenen bahadırlar, obalarına geri dönerler¹⁸¹.

Şulbus'un geçtiği destanlardan biri de Tanaa-Herel destanıdır. Bu destana göre Şan-Haan birden çok eşi olmasına rağmen çocuğu yoktur. Bu yüzden şamanın önerisiyle Pat-Patpalçın hanın kraliçesini davet edip dua etmek ister. Fakat Şan-Haan oraya gidecek kimseyi bulamaz, sadece üç yaşındaki bir çocuğu bulur. Han, ismi olmayan bu çocuğa Daş-Hüren atlı Tanaa-Herel adını verir. Daha sonra da han, olanları bu çocuğa anlatarak ondan yardım ister. Obasını toplayıp yola çıkan Tanaa-Herel, yolda Şulbus-Haan ile karşılaşır. Şulbus-Haan, Tanaa-Herel ve yanındakileri cam evine davet eder. Kabul görmeyince de Şulbus-Haan ısrarı üzerine Tanaa-Herel, arkadaşlarına yollarına devam etmeleri söyler ve kendi Şulbus-Haan'ın cam evine giderek Şulbus-Haan ile tartışmaya

¹⁸⁰Özbek, *a.g.t.*, s. 52.

¹⁸¹Özbek, *a.g.t.*, s. 52.

girer. Çok fazla sinirlenip bağırmaya devam ettikleri için ağızlarından çıkan ateşten Şulbus-Haan'ın cam evinde yangın çıkar ve evi kül olur¹⁸².

Tek gözlü Şulbuslar, Tuvaların alkışlarına (dua) da yansımıştır. Şamanlardan biri alkışında şulbuslara şöyle seslenmiştir:

*“Yüzünüzde kara benli,
Ağzınızda azı dişli,
Geçenlerin eteğinden çeken
Dişi, sarı ruhlarım!
Aydınlık gecede haykırırım,
Şeytanî seslilerim.
Albıs şulbus anam, babam.
Azıcık buraya, birazcık beriye.
Selamlaşalım,
Şifalı sudan içelim.
Gönlümüzce konuşalım,
Sarı tütün içelim”¹⁸³.*

Başka bir Tuva alkışında da genç kadın, sağlıklı, genç ve yakışıklı kocasından kötü ruhlar ile başka kadınları uzaklaştırmak için onu hastaymış gibi gösterip diğerlerinin gözlerini korkutmak için şöyle alkış yapmıştır:

*“Albıs, şulbus arasına
Altını sallayan kocalyım.
Onunla ilişkiye girme,
Hastalanırsın, zavallı dostum.
Birleştiğim, ilişki kurduğum
Belini kaldıramayan hasta erkek,
Benden saklayıp ona verme
Farkına varmadan hastalanırsın.
İlişki kurduğum, birleştiğim
Kara pas taşıyan erkek.
Gözlerden gizli ona verme
Kara pas bulaşır sana”¹⁸⁴.*

Tuva destanlarında geçen Şulbuslar, insanları kandırarak onlara zehirli yemeklerinden vermişlerdir. Erlik Han'ın yardımcılarında olan Şulbuslar, üst dünyadan gelen kahramanlar ile mücadele etmiştir. Tuva mitlerinde yer alan bu varlıklar, diğer Sibirya Türklerinin mitlerindeki kötü, tek gözlü varlıklar gibidir. Özellikle de Yakut mitlerinde yer alan Abaahılar ile insanlara zarar vermesi, korkunç fiziksel özelliklere

¹⁸²Hakan Malkoç, *Tuva Destanlarının Tipolojisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, ss. 120-121.

¹⁸³Bapaeva, a.g.t., s. 107.

¹⁸⁴Bapaeva, a.g.t., ss. 162-163.

sahip olması yönünden benzerlik göstermektedir. Bazı destanlarda yeraltında cam saraylarda yaşadığı kaydedilen Şulbuslar, bazen de orta dünyada mağaralarda yaşadığı belirtilmiştir. Ayrıca ejderha gibi ağızdan ateş çıkardıkları da destanlarda geçmektedir. Tuva mitlerinde geniş bir yer tutan Şulbuslar, Tuva şamanlarının dualarında yer almıştır. Şamanlar ayin sırasında bu varlıkların isimlerini zikretmişlerdir. Bu da Şulbusların ne kadar güçlü olduklarını göstermektedir.

3.3.2. Kara Tepegöz

Tuva mitlerinde Şulbus'tan başka tek gözlü Tepegözler vardır. Tepegöz'ün geçtiği destanlardan biri Alday Buuçu destanıdır. Destanda Tepegöz ismi yerine “mangıs” kelimesi kullanılmıştır. Tuva Türkçesinde mangıs, “vampir, ejderha, parazit” anlamlarına gelmektedir¹⁸⁵.

Yukarıda ilgili kısmını özetlenen Altay Buuçu destanında Han-Buuday, Uzun-Sarıg hanın kızını istemek için karanlıklar âlemine indiğinde kendisini ok ve yayla vurmak isteyen üç kardeşle karşılaşır ve onları öldürür. Uzaklaşıp giderken bir kadına rastlar ve kadın kendi sütünden yaptığı yiyecekleri Han Buuday'a ikram eder. Kadın, Han Buuday'a öldürdüğü üç oğluyla sütkardeşi olduğunu söyleyerek onları diriltmesini ister. Han Buuday da kadına dönüşte oğullarını dirilteceği sözünü verir ve kadın Uzun Sarıg Kağan'ın Han Buuday'ı Kara-Kula ve Kara-Bula diye bahsedilen Tepegöz'ün yanına göndereceğini söyleyerek Han Buuday'a onunla mücadele etmesi için bir mendil¹⁸⁶ verir. Kadın destanda Kara-kula adlı Tepegöz'ün korkunçluğunu ifade etmek için şu ifadeleri kullanır:

*“Üç filden daha büyük, iki boynuzu göğşe girmiş.
Bir boynuzu gür ateş gibi yanan,
Bir boynuzu donmuş buz gibi,
Çatırdayıp saçılan
Durduğu yerde erle at kemiği
Kuru orman gibiymiş,
Er kişi kemiği
Tayga, ormana denkmiş,
Böyle korkunç canavardır o, oğlum”¹⁸⁷.*

¹⁸⁵Ekrem Arıkoğlu-Klara Kuular, *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 75.

¹⁸⁶Türk kültüründe mendilin birçok işlevi bulunmaktadır. Bu işlevlerden biri mendilin koruyuculuğudur. Mitlere göre Albastı dair mitlerde mendille karşılaşılır. Albastı'nın demirci ve ocaklardan korktuğuna inanıldığı için demirci veya ocakların mendili kullanılır. Konu ile ilgili bilgi için bkz. İnan, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁸⁷Metin Ergun-Mehmet Aça, *Tıva Kahramanlık Destanları I*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 226, 238-242.

Destanın devamında Han Buuday, Uzun Sarıg Kağan'ın yurduna varır. Uzun Sarıg Kağan, Han Buuday'dan Kara-Kula adlı Tepegöz'ün boynuzlarından birini getirip evine asmasını ister ve bu isteğini yerine getirdikten sonra eşiyle beraber yurtlarına dönebileceklerini söyler. Han Buuday'ın karısı babasının niyetini anlayıp kocasına yurdu terk etmeleri gerektiğini ve Kara Kula'nın *“üç göğün üstündeki korkunç yaratık”* olduğunu söyler. Fakat Han Buuday bunu kabul etmez. Kara Kula'nın yanına gitmeye karar verir. Kuzeye doğru yola çıkan Han Buuday, Kara-Kula Tepegöz'ü bulur. Han Buuday kadının verdiği mendilleri eline alır ve Tepegöz ile mücadeleye başlar. Uzun süren mücadelenin sonunda Han Buuday, Tepegöz'ün boynuzlarından birini alır ve Kara-Kula tek boynuzlu bir yaratık olarak kalır¹⁸⁸.

Destanın devamında Tepegöz, Han Buuday'a yurduna dönerken haber vermesini onunla beraber gelmek istediğini söyler. Han Buuday'a söz verip eşinin yanına dönmek için yola çıkar. Uzun Sarıg Kağan'ın çeşitli zorluklarından sonra Han Buuday ve eşi yola çıkar. Yolda Kara-Kula da onlara katılmış ve Han Buuday'ın yurduna gitmek üzere yola çıkarlar¹⁸⁹.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanı da Tepegöz'ün geçtiği destanlardan biridir. Bu destana göre, bir gün üç kız kardeş yemişi-çileği toplayıp ulu çadırlarına geldiklerinde kazan gibi kızıl boncuk gözlü, kapkara yüzlü Kara Tepegöz oradadır. Üç kızın yemişi-çileği ihtiyar ana babalarına yedirdiğini gören Tepegöz sinirlenir. Bunun üzerine kızlar korkup saklanırlar. Yine çilek toplamaya giden kız kardeşler döndüklerinde Tepegöz kız kardeşlerin yaşlı analarını yemiş, babalarının da gözünün suyunu içmektedir. Diğer gün kız kardeşler çilek toplamaya gittiğinde ise kazan gibi kızıl boncuk gözlü Tepegöz babalarını yer¹⁹⁰.

Daha sonra Tepegöz, üç kız kardeşi çilek toplamaya gönderir. Kızlar çilek toplayacakları yerin uzak olduğunu söyler. En küçük kız kardeş babasının gök bileğini, anasının gök kamış süzgülünü, babasının dört köşeli kara egesini alır ve yola çıkar. Dedikleri zamanda kızların dönmemeleri üzerine Tepegöz kızların peşine düşer. Kızlar aldığı eşyalar sayesinde Tepegöz'den kaçmayı başarır¹⁹¹.

¹⁸⁸Ergun-Aça, *a.g.e.*, ss. 260-264.

¹⁸⁹Ergun-Aça, *a.g.e.*, ss. 265-267.

¹⁹⁰Ergun-Aça, *a.g.e.*, ss. 289-290.

¹⁹¹Ergun-Aça, *a.g.e.*, ss. 290-293.

Boktu-Kiriş, Bora-Şeeley destanının devamında Boktu-Kiriş, dedesi ve babasının obasına giderken ulu ala tayganın üstünde, ulu ateşini alevlendirip, ulu bakır kazanını ocağına koyan kazan kadar kızıl parlak gözlü, kara is yüzü asık suratlı kara er Tepegöz oturmaktadır. Bu Tepegöz ile konuşan Boktu-Kiriş daha sonra onunla mücadeleye girişir. Boktu-Kiriş patlak gözlü Tepegöz'ün boynundan kavrayıp yanında duran kara kayanın tam üzerine fırlatıp atmış daha sonra da boynunu koparıp atar. Öldürdükten sonra Tepegöz'ü yakar¹⁹².

Destanın başka bir bölümünde ise Amırğa-Kara Moos adlı bir Tepegöz'den bahsedilmektedir. Moos, Sibiryâ Türk mitlerinde genellikle kötü varlıklarlar için kullanılmaktadır. Altay Türkçesine Moğolca'dan geçmiş olan Moos kelimesi, “savaşçı, dev, atik” anlamlarına gelirken canavar ismi olarak da kullanılmaktadır¹⁹³.

Destanın devamına göre Boktu-Kiriş bir gün avlanmaya gider. Avdan döndükten sonra obasının yağmalandığını ve akrabalarının esir edildiğini görür. Bu Tepegöz'ün peşine düşen Boktu-Kiriş, Amırğa-Kara Moos ile mücadeleye girer ve onu yener. Amırğa-Kara Moos da kaçır. Kardeşiyle beraber bir yere yerleşen Boktu-Kiriş'in tüm uyarılara rağmen ateşi kalmayan Bora Şeeley onun sözünü dinlemeyerek yaşlı bir ihtiyardan ateş istemeye gider. Ateş istediği ihtiyar ise Amırğa-Kara Moos'tur. Bu Tepegöz de kızın kanını emerek öldürür. Bunun üzerine Boktu-Kiriş, Amırğa-Kara Moos'un çadırına kız kardeşinin kılığında girip onu öldürüp yakar¹⁹⁴.

Tuvalara ait olan Aldın-Kurgulday destanında ise yine bir Tepegöz'den bahsedilmektedir. Bu Tepegöz'ün yedi başlı olması dikkat çekicidir. Destana göre bir gün Aldın Kurgulday'ın sürüleri içinden ak yeyeli azgın bir buğra kaybolur. Bahadır, onu aramaya çıkar ve onun Deer oğlu Deek-Möge adlı bahadır tarafından götürüldüğünü görür. Bunun üzerine iki bahadır kapışmaya başlar ve Aldın Kurgulday, Deer oğlu Deek Möge'yi çukura hapsederek onun obasını yağmalamak için yola koyulur. Bahadır, Deer oğlu Deek-Möge'nin karısının otağına gelir fakat sefil bir oğlan gibi gözüktüğü için kadın tarafından kovulur. Bu olay üzerine eski haline dönerek oba halkını ve malları toplayarak obasına götürür. Ancak geldiğinde obasının Çedi Baştığ Adıgır-Kara (Yedi Başlı Adıgır-

¹⁹²Ergun-Aça, *a.g.e.*, ss. 326-327. Türk mitlerinde ateşin önemli bir kült olduğundan daha önce bahsetmiştik. Türklerde ateşin kötü ruhlardan koruduğu inancı bulunmaktadır. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Şeyda Büyükcın Sayılır, “Türk Kültüründe Ateş: Söz, Davranış ve İnançlar Ekseninde Kısa Bir Değerlendirme”, *Ulakbilge*, S. 51, Ağustos 2020, s. 938. Bahadır Boktu-Kiriş de bu inanç doğrultusunda Tepegöz'ü öldürdükten sonra yakmış olabilir. Türk mitolojisinde bununla ilgili birçok örnek bulunmaktadır.

¹⁹³Naskali-Duranlı, *a.g.e.*, s. 135.

¹⁹⁴Ergun-Aça, *a.g.e.*, ss. 100-101.

Kara)¹⁹⁵ adındaki Tepegöz tarafından yağmalandığını öğrenen bahadır Tepegöz'ün obasına doğru yola koyulur¹⁹⁶.

Aldın Kurgulday, Adıgır Kara adlı Tepegöz'ün ovasına giderken yolda Aksagalday Bakka Çinli isimli eski malcısı ile karşılaşır. Aksagalday Bakka'nın verdiği bilgilere göre doğu tarafının hâkimi olan yedi başlı Tepegöz, halkına sert ve merhametsiz davranan zalim bir yaratıktır. Sihir ve büyüye sahip olan bu Tepegöz, ayın başlangıcında avını avlamaya gider. Avdan keyifli bir şekilde dönerse açık, güneşli gök olurmuş, kızıp öfkeli dönerse yağmur yağar, rüzgâr çıkar. Halkına, hizmetçisine öfkelenildiğinde toplu toplu bütün olarak yutup çiğneyiveren bir canavardır¹⁹⁷.

Aldın Kurgulday, gezip dolaşırken tekrar Aksagalday Bakka Çinli ile karşılaşır ve ona Tepegöz'ün kutu-canının¹⁹⁸ nerede olduğunu sorar. Canının nerede olduğunu bilmediğini söyleyen ihtiyar, koruyucularından sarı gödek köpeğinin tehlikeli olduğunu söyler. Tepegöz'ün ava çıkmasından sonra bahadır, köpeği öldürür. Avdan dönen Tepegöz, köpeğinin olmamasına çok öfkelenir. Bu sırada çadırına sefil oğlan kılığındaki bahadırın girmesi üzerine daha da öfkelenen Tepegöz, bahadırı yer. Aldın Kurgulday, Tepegöz'ün boğazını keserek çıkar. Daha sonra aralarında başlayan mücadelede Aldın Kurgulday onu öldürür. Tepegöz'ün karnını yarıncı sayısız insan çıkar. Daha sonra yedi başlı Tepegöz'ün en büyük başını vurup yarıncı bir iblis çıkar ve Aldın Kurgulday ile mücadele etmeye başlar¹⁹⁹.

Destanın devamında iblisle bahadırın uzun süren mücadelesi sonrasında bahadır, bu iblisi bir çukura atarak üzerini kocaman bir kaya ile kapatır. Bahadır, karısını, çobanını

¹⁹⁵Türk mitlerinde yedi başlı kötü varlıklar rastlanılan motiflerdendir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde de Salur Kazan yedi başlı bir ejderha ile mücadele etmektedir. Bu hikâyeye göre Salur Kazan, Oğuz beylerinden biridir. Hikâyenin başkahramanı Salur Kazan bir gün avdayken ulak gelip düşmanın geldiğini haber verir. Önceleri bu durumu önemsemeyen Salur Kazan düşmanın yüz bine ulaştığını duyunca dua eder ve düşmanlarla mücadeleye başlar. Yedi gün, yedi gece mücadelenin ardından Salur Kazan düşmanı yener. Hikâyenin ileri bölümlerinde beyleriyle avda olan Salur Kazan onların yurda dönmelerini tek başına avlanacağını söyler. Bir türlü av bulamayan Salur Kazan, daha sonra karşıdaki dağın yedi yerinde yedi meşalenin yandığını görür ve oraya vardığında “yedi yer evreni ejderhaya” rastlar. Yedi yerde meşale gibi yanan o ejderhanın gözleridir. Ejderhaya saldırmaya niyetlenen Salur Kazan, savaşmak için ejderhayı uyandırır. İkisi mücadeleye başlar. Salur Kazan'ın attığı oklardan sonra ejderha can çekişmeye başlar. Salur Kazan'da kılıcıyla ejderhanın yedi başını kesip öldürür. Detaylı bilgi için bkz. Metin Ekici, “13. Dede Korkut Destanı: “Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi” Boyunu Beyan Eder Hanım Hey!”, *Milli Folklor*, C. XVI, S. 122, Temmuz 2019, ss. 9-11. Tuva mitlerindeki Tepegöz de bu varlık gibi yedi başlıdır ve kahramanla uzun bir mücadeleden sonra öldürülmüştür. Ayrıca Tepegöz'ün “Mangıs” olarak anlatılması ve “Mangıs” kelimesinin ejderha anlamında da kullanılması dikkat çekicidir.

¹⁹⁶Ergun-Aça, *a.g.e.*, ss. 554-558.

¹⁹⁷Ergun-Aça, *a.g.e.*, ss. 559-561.

¹⁹⁸Daha önce Yakut mitlerindeki Abaahıları anlatırken canın dışarıda olmasıyla ilgili açıklamalar yapmıştık. Yine bu destanda da kahramanın karşısındaki Tepegöz, canını korumak amacıyla bir hayvana saklanmıştır. Dış ruh tasarımına sahip varlıkların nitelikleri açısından değerlendirildiğinde Adıgır-Kara da dış görünüş açısından farklı olması ve insanlara zarar verip onları yemesi özelliklerine sahiptir. Demekki Türk mitlerindeki birçok varlık gibi bu Tepegöz de canını bir hayvana saklayarak onu korumak istemiştir.

¹⁹⁹Ergun-Aça, *a.g.e.*, ss. 564-570.

ve Adıgır-Kara'nın obasını alıp kendi yurduna doğru yola çıkar. Yazlık yurduna vardığında bir zamanlar çukura hapsedtiği Deer oğlu Deek-Sarıg-Möge'nin yurdunu yağmaladığını görür ve onun obasına gider. Obaya vardığında Deer oğlu Deek-Sarıg-Möge aman diler ve ölümden kurtulur. Bahadır, tekrar halkını yanına alıp kendi obasına döner fakat obasına geldiğinde tekrar yağmalandığını görür. Bahadırın obasını yağmalayan Adıgır-Kara adlı Tepegöz'ün oğludur. Bahadır bu olay üzerine Deer oğlu Deek-Sarıg-Möge'yi de yanına alarak yağmacının obasına doğru yola çıkar. Yolda Aksagalday Bakka Çinli ile karşılaşan Aldun Kurgulday Adıgır Kara'nın oğlu Konçuulay'ın babasından daha zalim olduğunu söyler. Bunun üzerine yoluna devam eden bahadır Konçuulay'ı yok edip Tepegözlerin kavmini hiçbir şey bırakmayacak şekilde yağmalar²⁰⁰.

Tuva destanı Erelzey Mergen, Haragalzay-Mergen, Alışkılar adlı destanda da Tepegöz'den bahsedilmektedir. Destanda Erelzey Mergen, Tepegöz'ü öldürmek ister. Onu nasıl bulacağını ve nasıl öldüreceğini dede ve nineden sorar. Dede ve nine Tepegöz'ün her canlıyı kırıp yediğini, acımasız, merhametsiz, zehirli bir yaratık olduğunu ve dünya üzerinde onu yenecek kimse olmadığını söyler. İhtiyar adam bunlara ek olarak Tepegöz'ün gücünün gökte olduğunu ve iki ateş boynuzlu acayip bir yaratık olduğunu söyler²⁰¹.

Erelzey Mergen Gök Boğa adlı Tepegöz'ün çadırına geldiğinde kara ninenin oturduğunu görür. Nine Erelzey Mergen'i hemen gitmesi konusunda uyarmış, nine, Gök Boğanın kutsal suyunu taşıyan zavallı biri olduğunu söyler. Daha sonra bu yaşlı ninenin yardımı ile Erelzey Mergen Gök Boğa adındaki Tepegöz'ü öldürür²⁰².

Tuva mitlerindeki Tepegöz'ün kaynağı *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki Tepegöz olmalıdır. Tepegöz Tuva mitlerinde kötü bir ruh olarak anlatılmıştır. Onun öldürülmesinden sonra yakılması bu durumu ispatlamaktadır. İnsan yiyen, kan içen bu varlığın dış ruha sahip olduğu anlaşılmaktadır. Destanda kahramanın Tepegöz'e gönderilmesi, kahramana kurulan bir tuzaktır. Buradan Tepegöz'ün ne kadar güçlü bir varlık olduğu anlaşılmaktadır. Tepegöz motifi, *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki Tepegöz'ün ve Sibirya Türklerinin mitlerindeki diğer motiflerin sentezlenmesiyle ortaya

²⁰⁰Ergun-Aça, a.g.e., ss. 570-576.

²⁰¹Ergun-Aça, a.g.e., ss. 589-591.

²⁰²Ergun-Aça, a.g.e., ss. 586-588.

çıkıştır. Sibirya sahası mitlerinde yer alan Tepegöz, bozkır sahasından farklı olarak sihir ve büyü gücüne sahiptir.

4. HAKAS MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

4.1. HAKAS TARİHİ

Güneydoğu Sibirya’da bulunan Rusya Federasyonu’na bağlı özerk bir cumhuriyet olan Hakasya, kuzeyden Rusya, güneydoğuda Tuva Özerk Türk Cumhuriyeti, kuzeydoğuda Krasnoyarsk Bölgesi, batıda Dağlık Altay Özerk Türk Cumhuriyeti ve Şor Türklerinin yaşadığı Kemerova Muhtar Bölgesi ile komşudur²⁰³.

Kırgızlar ile ortak kökenden geldikleri kabul edilen Hakaslar, eskiden Rus edebiyatında Abakan ve Minusin Tatarları olarak adlandırılmıştır. Hakas halkı, bundan etkilenecek kendi kendini Tatar olarak adlandırmaya başlasa da aydın kesim, XX. yüzyılın başında ulusal ad olarak Çinliler tarafından kullanılmış olan Hakas adını benimsemiştir²⁰⁴. Hakasların bağlı olduğu Kırgızların mevcudiyetleri Hunlardan (MÖ 206-MS 220) beri bilinmektedir. VI. yüzyılda Gök-Türklere bağlanan Kırgızlar, VII. yüzyılda yarı bağımsızlık kazanmışlardır. II. Gök-Türk devleti zamanında tekrar Gök-Türk idaresine giren Kırgızlar, VIII. yüzyılda Uygurlara bağlanmıştır. Daha sonra 840 yılında Uygurları yıkıp Ötüken’de devlet kurmuşlardır. Fakat Ötüken’de fazla kalamamışlar ve bütün Moğolistan’ı ele geçiren Kitanlar X. yüzyılın başında Kırgızları Ötüken bölgesinden çıkarıp eski yurtlarına sürmüşlerdir. Kırgızlar, XIII. yüzyıl başlarında da Cengiz Han’ın idaresine girmişlerdir²⁰⁵.

Moğol istilasından sonra, XIV. yüzyılda kurulan Hangoray (veya Hooray) Reisliği ise Rus istilasına kadar varlığını sürdürmüştür. Bugün Hakasya olarak tabir edilen bölgede kurulan bu devletin toprakları için “Kırgız Yeri” veya “Kırgız Toprağı” ifadeleri kullanılmıştır. XVI. yüzyılda dağılan Kırgız boyları, Kalmuk-Oyrat Hanlığı’na vergi vermek zorunda kalmış, XVII. yüzyılda da Ruslar Hakasya’yı istila etmeye başlamışlardır. 1727’de Hakas toprakları, Rusya ve Çin arasında imzalanan antlaşmayla beraber Rus İmparatorluğu’na dâhil edilmiştir. 1822’de Rus Çarlığı, Hakasya’yı, Yenisey eyaletine bağlamıştır. 1905’te Rusya’da başlayan karışıklıklar üzerine, Hakaslarda bağımsızlık çabalarının artması sonucunda 1923’te ‘Hakas Uyezdi’ kurulmuştur.

²⁰³Orhan Gedikli, “Hakasya Özerk Türk Cumhuriyeti”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C. LIV, S. 324, Aralık 2013, s. 40.

²⁰⁴Derman, *a.g.m.*, s. 28.

²⁰⁵İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, ss. 139-140.

Hakaslara Ekim 1930'da özerklik tanınmış, 3 Haziran 1991'de Rusya Yüksek Sovyeti, aldığı bir kararla Hakas Özerk Bölgesi'ni Özerk Cumhuriyet'e dönüştürmüştür²⁰⁶.

4.2. HAKAS MİTLERİ

Hakas topraklarında karşımıza çıkan en eski dinî inanç Şamanizm'dir. Hakaslar Şamanizm'den sonra daha sonra Lamaizm (Tibet Budizmi) ve Ortodoks Hristiyanlık ile tanışmıştır. XX. yüzyılın başlarında ise Altaylarda ortaya çıkan Burhanizm de Hakaslar arasında etkili olsa da bir süre sonra etkisini kaybetmiştir. Bugün ise Hakaslar resmî olarak Hristiyan dinini kabul etmiş olsalar da geleneksel Hakas Şamanizm'i aktif olarak varlığını sürdürmektedir²⁰⁷.

Hakaslar, geleneksel inançlarını "Akçağan" kelimesiyle ifade etmektedirler. Akçağan, Aktanrı anlamına gelmektedir. Bu arada diğer pek çok Türk halkında "Gök" olarak ifade edilen renk Hakaslarda "Ak" sözüyle karşılamaktadır. Hakasların "Akçağan" olarak belirttikleri dini inançları, öteki Türk kavimlerinin "Gök-Tanrı" dini olarak ifade ettikleri inanç ile aynı şey olduğu söylenebilmektedir²⁰⁸.

Hakasların Akçağan adını verdikleri inanç, onların mitlerinde de etkili olmuştur. Hakas kozmogoni mitlerine göre kâinat üst, alt ve orta dünya şeklinde üç bölümden oluşmaktadır. Üst dünya Çağan Çiri (Tanrının yeri) olarak adlandırılmakta ve dokuz kattan oluşmaktadır. Bu dünyanın en üst katında "Akçağan veya Huday Çağan" adlı Tanrı bulunmaktadır. Diğer katlarda ise iyiliği temsil eden ve farklı görevlere sahip olan Akçağan'ın yardımcıları bulunmaktadır. Şamanlar da altıncı katta oturup yeryüzündeki diğer şamanlara yardımcı olmaktadır²⁰⁹.

Yedi kattan oluşan yeraltı dünyasında ise "Ayna Çiri" veya "Erlik Çiri" yer almaktadır. Yeraltı dünyasının her katında kötü varlıklar bulunmaktadır. Bu varlıkların başı ise Erlik Han veya diğer adıyla Cignes Han'dır. Ayrıca kötü ruhların idarecisi Üzüt Han da en korkulan yeraltı varlıklarındandır. Orta katta ise Künnig Çir denilen insanların yaşadığı yer bulunmaktadır. Künnig Çir, iyilikler ve kötülükler dünyasının savaş alanıdır.

²⁰⁶Yakup Deliömeroğlu, "Hakaslar ve Tarihleri", *Bilig*, S. 3, Güz 1996, s. 56; Derman, *a.g.m.*, s. 28.

²⁰⁷Nükhet Okutan, *Hakaslarda Atalar Kültü ve Günümüz Hakas Kültürüne Etkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2016, s. 15.

²⁰⁸Yakup Deliömeroğlu, "Hakasların Geleneksel Kültürlerine Dair Bir İnceleme", *Milli Folklor*, C. V, S. 33, Bahar 1997, ss. 42-43.

²⁰⁹Deliömeroğlu, "Hakasların Geleneksel Kültürlerine Dair Bir İnceleme", s. 43.

Şamanlarda bu savaşta insanların yanında onları kötülüklerden ve hastalıklardan korumaya çalışırlar²¹⁰.

Yer-su inancı da bulunan Hakas Türklerinde her şeyin bir ruhu bulunduğu kabul edilmiştir. Dağları kutsal sayıp onlara kurban sunan Hakaslar, orman hayvanlarını da dağların sahipleri olan ruhların malı olarak değerlendirmişlerdir²¹¹.

Diğer Sibirya Türkleri gibi Şamanizm'den etkilenen Hakaslar, geleneksel inançlarını Akçağan kelimesiyle ifade etmiştir. Diğer Türklerin Gök-Tanrı adını verdikleri dinle aynı olduğu ifade edilen Akçağan dininde kâinat üç katlıdır ve en üstte en büyük tanrıları oturmaktadır. Orta katta insanların, yeraltında ise Erlik Han ve yardımcılarının yer aldığı inanç sisteminde her şeyin ruhu olduğu kabul edilmektedir. Tarihi süreçte Hakaslar, Lamaizm ve Ortodoks Hristiyanlık dinleri ile tanışmış olsalar da Hakas Şamanizm'ini hala muhafaza etmektedirler.

4.3. HAKAS MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

4.3.1. Hara Hushun

Hakasların Altay Taycı Destanı'nda on iki kat yerin altında, Hara Han'ın yurdunda, altında tek gözlü, kara gök atlı Hara Hushun'dan bahsedilmektedir²¹². Hakas Türkçesinde Hushun, “kuzgun ve yağız” anlamına gelmektedir²¹³.

Mitolojilerde kuzgun, görünüşleri itibariyle esrarengiz bir hava yarattıkları ve karanlığın melekleri gibi esrarengiz havayı korudukları için gizemli birer kuş olarak görülmüşlerdir. Birçok mitolojide yer edinmiş kuzgun, Türk mitlerinde de yer almaktadır. Şamanizm inanç sisteminde kuzgunların Kara Şamanlara yardım ettiği düşünülmektedir. Kutadgu Bilig'de de kuzgun, uzak görüşün sembolü olarak görülürken kuzgunun uçuşu ise ölüme ve dünyevi zevklerin gelip geçiciliğine yorumlanmıştır²¹⁴. Türk mitlerinde kuzgun sembolü, farklı anlamlara gelirken Hakas mitlerinde kötülükle ilişkilendirilmiştir. Bu yüzden yeraltında yaşayan, korkunç bir alpa isim olarak verilmesi muhtemeldir.

Destana göre, Altın Arı ile Altın Taycı'da masa başında oturup sohbet ederlerken kızıl doru atlı Tazı Möke çıkıp gelir. Altın Taycı'dan yardım ister. Altın Taycı hazırlanıp

²¹⁰Deliömeroğlu, “Hakasların Geleneksel Kültürlerine Dair Bir İnceleme”, s. 43.

²¹¹Küçük, “Altay ve Güney Sibirya Bölgesindeki”, s. 216.

²¹²Yaprak Pelin Uluşık-Mehmet Kara, “Türk Destanlarındaki Toy Geleneğinde At Yarışı: Hakas Destanı”, *İdil*, C. VII, S. 42, 2018, s. 103.

²¹³Gülsüm Killi Yılmaz, *Hakas Destanları IV Altın Taycı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 230.

²¹⁴Semih Büyükkol-Sabriye Öztütüncü, “Türk Mitolojisindeki Karga/Kuzgun İmgesinin Çağdaş Türk Resim Sanatına Yansımaları”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. XIV, S. 33, 2021, ss. 134-135.

hemen yola çıkar ve demirden melez ağacı bulur. Altın Taycı demir melez ağacın dallarından tutup son gücünü kullanarak dokuz kertiğe kadar çeker²¹⁵.

Uçan Arığ, Altın Taycı'nın yanına varıp *"bu demir melez ağacı kardeşim alnında tek gözü olan Hara Hushun eğip büküp çekerdi"* der. Üzüt Han: *"Kimin daha iyi alp olduğunu anlamak için kardeşim Hara Hushun ile güreş."* der. Öfkelenen Altın Taycı kimseyi dinlemez ve Hara Han'nın toprağına gitmek için hazırlanmaya başlar. Uçan Arığ şarkı söylemeye başlatıktan sonra göz açıp kapayıncaya kadar alnında tek gözlü Hara Kök at gelir. Hara Hushun attan iner. Hara Hushun destanda: *"Kara fincan gözlü, kazandibi alınlı, gözlerinin arası bir karış, kulaklarının arası bir kulaç"* olarak tasvir edilir. Altın Taycı yerin altındaki Hara Han'nın yurdunda Han Hushun ile güreşmeye başlar. O sırada Huu İney gelir ve yaptığı acı zehri vererek bunu Altın Taycı'ya içirmelerini, böylece Altın Taycı'nın gücünün azalacağını söyler. Bunun üzerine Altın Taycı'ya zehri içirirler. Altın Taycı da güreşte yenik düşer. Bu sırada ona yardım etmek için gelen kız çocuğu Altın Taycı'nın atına binerek kötü iblislere yakalanmadan Altın Taycı'nın yurduna gider. Altın Taycı'nın yakın arkadaşı olan Hırçotay, Altın Taycı'nın ölü bedenini görünce Han Hushun'nun yüzüne tükürüp yanağına vurur ve kavga etmeye başlarlar. O sırada Altın Arığ gelip Altın Taycı'nın öldüğünü görünce feryat edip ağlar. Hara Hushun ile kapışan Hırçotay da onun elinden ölür. Bu olaylar üzerine öfkelenen Altın Arığ Hara Hushun'u öldürür²¹⁶.

Hara Hushun, Hakas mitlerinde kötü bir ruh olarak kaydedilen Üzüt Han'ın kardeşidir ve yeraltında yaşamaktadır. Hara Hushun, destanda kötü bir yeraltı bahadırıdır. Destanın başkahramanının gücünün ölçülmesi için Hara Hushun ile savaşıması bu varlığın ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Ayrıca Türk mitlerindeki bahadırlar gibi Hara Hushun'un da atı vardır ve atı da kendi gibi tek gözlüdür. Görünüş itibarıyla korkunç olan Hara Hushun ölümlü bir varlıktır.

4.3.2. Kök Moos

Geniş bir kültüre sahip olan Hakasların mitleri de oldukça zengindir. Bu mitlerde geçen yeraltı dünyasında yaşayan kötü varlıklar vardır. Hakasların önemli bir destanı olan Alıp Sarığ Plat Hıs destanında tek gözlü Kök Moos'tan bahsedilmektedir. Kök Moos, Altın Hosto'nun yeraltında savaştığı kötü varlıklardan biridir. Tek gözlü ve kötü varlık

²¹⁵Esra Köşker, *Hakas Destanlarında Şekil Değiştirme Motifi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir 2022, s. 114.

²¹⁶Yılmaz, a.g.e., s. 121-135.

Kök Moos'un ismi, Kök ve Moos kelimelerinin birleşmesi ile oluşmuştur. "Kök" kelimesinin sözlük anlamı birbirine yakın renkleri içeren bir renk skalasındaki renkleri içinde barındırır. Hakaşça-Türkçe sözlüğe göre bu kelimenin karşılığı "yeşil, mavi, yeşilden, gökyüzü, deri şerit, kök, ata, cet" kelimeleridir. Farklı ağızlarında "kahraman, savaşçı, cengâver; güçlü, kuvvetli, kudretli" gibi olumlu anlamlarının yanında "kinci, intikamcı" gibi anlamlara da sahip olan "moos" ismiyle meydana getirilmiş bir isimdir²¹⁷. Ayrıca sözlükte "moos", mitolojik yer altı kahramanlarından biridir²¹⁸.

Kök Moos adı verilen varlığın "kök/gök" ismini alması oldukça dikkat çekicidir. Çünkü bu sıfatlar Türk kültüründe hükümdar ve oğulları için kullanılmış ve kutsallık ve tanrı ile bağlantılı olarak değerlendirilmiştir. Kitabelerde kök kelimesi dört ayrı kavramın sıfatı olarak kullanılmaktadır. Bunlardan ilki Tengridir. İkincisi Türk kavramı, üçüncüsü bir yer, objeyken dördüncüsü ise hayvandır. Bu kullanımlar bize Kök'ün tanrı ve insanda ortak olduğunu diğerlerinde sıfatın insanla olan ilişkisi sonucunda ortaya çıktığını göstermektedir²¹⁹. Bu açıdan bakıldığında, yeraltında yaşayan kötü tabiatlı bir varlığı Kök sıfatının verilmesi sık rastlanılmayan bir durumdur.

Alıp Sarığ Plat Hıs destanında geçen tek gözlü Kök Moos'un oğlu Kök Möke ve kızı Hara Martha geçmektedir. Destanda bu varlıklar, Sarığ Plat kız ve Altın Hosto'nun yiğidi bulmak için öldürdükleri engellerdir. Destana göre Altın Hosto bir gün halasının yurdundan döndükten sonra amcası Altın Kiris'in yanına gider. Amcası Altın Hosto'ya oğlunun savaşta acımasız alpların arasında kaldığını söyleyerek ondan yardım ister. Bu yardım isteği üzerine Sarığ Plat kız ve Altın Hosto yeraltı dünyasına iner²²⁰.

Sarı Plat kızın konuşmasıyla kara yeraltından şeytanlar çıkar. Alıp Sarı Plat kız, kara yere elini sokup, şeytanı dışarı çeker. Ala gözle baktıklarında, kötü niyetli, tek gözlü Kök Moos'tur. Çok güçlü olan Sarı Plat, Kök Moos'u görünce sinirlenip öfkelenir²²¹.

Daha sonra Sarı Plat, sağ elini yukarı kaldırıp Kara Moos'a vurur. Nasıl vurdum deyip baksa ki kötü niyetli Kök Moos'un tek gözlü karabaşı, kara tümsek gibi yuvarlanıp, kara yer üstünde kalır. Alıp Sarı Plat kız, kara yere elini sokup tekrar şeytanı dışarı çeker. Bakmış ki bu şeytan Kök Moos'un oğlu Kök Möke'dir. Babasının öldürülmesine

²¹⁷Erhan Aktaş, *Hakas Türkleri Destan Kahramanları Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012, s. 298.

²¹⁸Ekrem Arıkoğlu, *Örnekli Hakaşça Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 299.

²¹⁹İrfan Görkaş, "Köktürk Kitabelerinde Tanrı-İnsan Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 117, Aralık 117, ss. 112-113.

²²⁰Aktaş, a.g.t., ss. 555-556.

²²¹Aktaş, a.g.t., s. 556.

öfkelenen Kök Möke “*Babamı nasıl öldürür, saf canını alırsınız? Yiğit olan ben size gününüzü göstereceğim*” diyerek, onları tehdit eder. Bunun üzerine Sarı Plat Alıp kız, Kök Möke’ye de indirir²²².

Kötü niyetli Kök Möke’nin karabaşı, derin çukura kara tümsek gibi yuvarlanıp, göze görünmeden kaybolur. Kara yerin altından Kara Martha yiğit kız çıkıp gelir. Konuştuktan sonra şeytan suratlı Kara Martha’ya Alıp Sarı Plat kız vurur. Böylece aralarında bir mücadele başlar. Uzun süren bir mücadelenin sonunda Alıp Sarı Plat kız, Kara Martha’yı öldürür²²³.

Hakas destanlarında geçen Kök Moos, kötü bir yeraltı bahadırıdır. Şeytan olarak da nitelendirilen bu varlık yeraltında ailesiyle beraber yaşamaktadır. Fiziksel olarak korkunç özelliklere sahip olan bu varlık, ölümlüdür. Ayrıca Kök Moos’un destanda köpeğinden de bahsedilmiştir. Türk mitlerinde alpların yanında yardımcı hayvanları vardır. Kök Moos da destanda kötü bir alp olarak geçtiği için onun da yardımcı köpeği vardır.

4.3.3. Tek Gözlü Yaşlı Kadın

Hakaslara ait Hara Molat destanında tek gözlü olarak bir nine geçmektedir. Destana göre Tas Çürek ile Pus Çürek isimli kardeş Kara Molat’ın babasının yurdunu yağmalar. Yüksek bir dağa çıkan Kara Molat babasının halkı, hayvanları ve bunların arasında yarım bir otağ görür. Hemen otağın yanına giden Kara Molat, yarım otağın önünde başköşede tek gözlü, tek elli, tek ayaklı bir kocakarının oturduğunu fark eder. Kara Molat’la konuşan tek gözlü yaşlı kadın, iki kardeşin kocasını öldürdüğünü, bebeğini de öldürmemeleri için sakladığını söyler. Oğlunu merak edip ağlayan kadına Kara Molat oğul olacağını söyler ve kadın ona sarılarak tüm sütünü verir. Daha sonra Kara Molat, tek gözlü yaşlı kadının sütünü içer ve gücüne güç gelir²²⁴. Tek gözlü, tek elli, tek ayaklı bu nine yeraltında yaşayan kötü bir varlık olarak anlatılmasa da yine de her şeyinin yarım olması açısından dikkat çekicidir.

4.3.4. Tek Gözlü Korsan

Tek göz motifi Hakas destanlarına yansıdığı gibi Hakas masallarında da yer almıştır. Hakaslara ait Sihirli Çathan masalında tek gözlü korsanlar geçmektedir. Hakas Türkleri, kahramanlık destanlarını anlatanlara “haycı” adını vermişlerdir. Bir “nevi,

²²²Aktaş, a.g.t., ss. 556-557.

²²³Aktaş, a.g.t., ss. 557-560.

²²⁴Aktaş, a.g.t., ss. 760-763.

makamlı, ezgili ses” demek de olan “hay” göğüsten, gırtlaktan çıkarılan sese verilen addır. Destanları hay usulüyle söyleyenleri ise haycı adını vermişlerdir. Hakas haycıları destanları müzik eşliğinde söylemektedir. Bu müzik aletlerinden biri de “çathan”²²⁵.

Hakas folkloründe öne çıkan bir müzik aleti olan çathan, Hakas mitlerine de yansımıştır. Sihirli Çathan masalına göre çok eskiden yaşlı bir çoban vardır. O dönemde han olan adamın çok fazla sürüsü ve bu sürünün başında çokça çobanı bulunmaktadır. Çobanlar sürülerin çokluğundan dolayı kendilerine ayıracak zaman bulamazlar. Çathan bu durum üzerinde düşünürken aklına bir fikir gelir ve hemen uygulamak için bir kutuya yedi tel takarak çalmaya başlar. Bozkırda yayılan sürüler Çathan’ın çaldığı müziği duyunca bir araya toplanırlar. Çathan, çaldığı bu müzik sonucunda Han’ın bütün sürüsünü tek başına idare etmeye başlar²²⁶.

Sihirli müzik aletinin özelliklerini tek gözlü korsanlar işitirler ve dağlardan gelerek Çathan’ı öldürerek sihirli müzik aletini ele geçirirler. Tek gözlü korsanlar bu müzik aletiyle tüm sürüleri toplayıp götürürler. Geriye sadece Han’ın sürüleri kalır. Çathan’ın bir de torunu vardır. Bu çocuk çok hızlı bir şekilde büyür ve annesinden yay ile ok ister. Annesinin gitmesini yasakladığı yerlerde ne olduğunu merak eden çocuk bir gün yola çıkar. Çocuk bir dağın tepesine gelir ve burada mağaranın yanında penceresi olmayan bir ev görür. Evin yakınına gelince içeriden sesler geldiğini duyar ve sesleri dinlemeye başlar²²⁷.

Birden içeride konuşan insanların sesleri kesilir ve evden müzik sesleri gelmeye başlar. Bu müzik sesi yayıldıkça ağaçlar yavaş sallanır, yapraklar dans eder. Keçiler, atlar, inekler bu eve doğru gelirler. Çocuk ne olduğunu anlamak için bir taşın arkasına saklanır. Hayvanların gittiği evin içinden yedi kişi çıkar. Çıkan adamların hepsi siyahmış ve hepsi aynı şekilde görünmektedir. Tepelerinde tek gözleri, kocaman ağızları ve iki dişleri vardır. Bu adamlar, hayvanları kesip eve götürmektedir. Oğlanın da canı et ister ve okun ucuyla biraz et alır. Tek gözlü korsanlar oğlanın et aldığını anlamazlar²²⁸.

Oğlan, korsanların evinden etleri kendi evine getirir. Annesi önce sevinse de etlerin nereden geldiğini duyunca çok kızar. Diğer gün oğlan okunu yayını kuşanarak korsanların evine gider. Bu sırada korsanlar, etlerin bir kısmının olmadığını fark ederler

²²⁵Metin Ergun, “Hakas Haycıları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 1, 1996, s. 121.

²²⁶Yavuz Uysal, *Hakas Masalları (İnceleme-Metinler)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2014, s. 288.

²²⁷Uysal, a.g.t., ss. 287-288.

²²⁸Uysal, a.g.t., s. 288.

ve bunu yapanın Çathan'ın torunu olduğunu anlarlar. Korsanlar, Çathan'ın torununu öldürmek için hemen evden çıkarlar. Korsanlar evden uzaklaşınca oğlan evin yanına gelir ve evin önüne bir çukur kazıp ağaçlarla üstünü kapatır. Sonra dedesi Çathan'ın sihirli müzik aletini çalmaya başlar²²⁹.

Müziği duyan korsanlar hemen geri evlerine dönerler ve eve girecekleri zaman oğlanın tuzağına düşerler. Oğlan tek gözlü korsanları taşla vurur ve üzerlerini toprakla örter. Oğlan müzik aletini çalıp tüm hayvanları toplayarak evine döner. Bundan sonra bu müzik aleti ile dedesi gibi şarkı söyler. Böyle müzik aletinin adına Çathan, onu çalıp şarkı söyleyene de Hayçı denir²³⁰.

Sihirli Çathan isimli masalda görüldüğü üzere mağarada yaşayan tek gözlü kötü korsanlar bulunmaktadır. Bu korsanlar çoban Çathan'ı öldürüp müzik aletini çalmışlardır. Korkunç görünüme sahip olan bu tek gözlü korsanlar, diğer mitlerdeki tek gözlü varlıklar gibi insanlara zarar vermektedir.

Çathan masalında tek gözlü varlıklar Tepegöz olarak da adlandırılmıştır²³¹. Zaten masal da Tepegöz hikâyesiyle benzer birçok motif bulunmaktadır. Öncelikle insanlara zarar veren bu korsanlar Tepegöz gibi bir mağarada yaşamakta ve sürüleri bulunmaktadır. Bu korsanlarla mücadele eden çoban Çathan'ın torunu da tıpkı Tepegöz'ü yenen Basat gibi çok hızlı bir şekilde büyümüştür. Bu oğlan, Tepegözleri kurnazlığıyla yenmiştir. Bu benzerlikler açısından değerlendirildiğinde Türk mitlerinde yer alan Tepegöz motifi ile Hakas mitlerindeki tek gözlü korsanların benzerliği görülmektedir. Ancak olay örgüsü değişmiştir.

Sihirli Çathan masalı, Hakas efsanelerine yansımıştır. Çathan isimli efsanede masaldaki gibi bir müzik aleti yapan Çathan'ı sıgırgözlü kötü insanlar duymuş ve onu öldürüp müzik aletini almışlardır. Çathan'ın torunu bu tek gözlü kötü insanların yerini bulup onları tuzağa düşürmüştür ve müzik aletini onlardan almıştır²³².

²²⁹Uysal, a.g.t., ss. 288-289.

²³⁰Uysal, a.g.t., s. 289.

²³¹Erhan Aktaş, "Hakas Folklorunda Müzik Âletleri İle İlgili Efsaneler", *Türklük Biliminde Gür Bir Ses Prof. Dr. İsa Özkan'a Armağan*, Ed. İbrahim Dilek-İhsan Kalenderoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2019, s. 131.

²³²Ekrem Arıkoğlu, "Hakas Efsaneleri", https://www.academia.edu/9858284/Hakas_Efsaneleri (Erişim Tarihi: 27.06.2021).

Tablo 5. Sibirya Sahasındaki Tek Gözlü Varlıklar

AD	KÖKEN	VASIF	KARAKTER	ÖLÜMLÜ- ÖLÜMSÜZ
Alkarısı	Kötü ruh	Yamyamlık, insanlara zarar verme	Kötü	Bilgi yok
Çulbus	Kötü ruh	Kılık değiştirme, insanlara zarar verme	Kötü	Bilgi yok
Erlik	Kötü ruh	İnsanlara felaket getirme, olağanüstü özelliklere sahip olma	Kötü	Bilgi yok
Kan Çületiy- Kan Kapçıkay	Kötü ruh	İnsanlara zarar verme	Kötü	Tabiat unsuruna dönüşme
Dev Kırgız	Dev, kötü ruh	Güçlü	Kötü	Bilgi yok
Şeytan Yavrusu	Kötü ruh	Güçlü	Kötü	Ölümlü, Dış ruha sahip
Abaası	Kötü ruh	İnsanlara zarar verme, olağanüstü güce sahip olma, yamyamlık	Kötü	Tabiat unsuruna dönüşme
Keleeni	Kötü ruh	Şehvet duygusu uyandırma	Kötü	Bilgi yok
Suçunaa	Dev kötü ruh	İnsan kaçırma, kan içme	Kötü	Ölümlü
Şaman	Kötü ruh	Şamanları eğitmek	Kötü	Bilgi yok
Tepegöz	Dev, kötü ruh	Zalim, güçlü, sihirli güce sahip olma	Kötü	Ölümlü, Dış ruha sahip
Hara Hushun	Kötü ruh	Güçlü	Kötü	Bilgi yok
Kök Moos	Kötü ruh	Bilgi yok	Kötü	Bilgi yok
Tek Gözlü Korsanlar	Olağanüstü varlık, kötü ruh	İnsanlara zarar verme	Kötü	Bilgi yok

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BOZKIR SAHASI TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1. KIRGIZ MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1.1. KIRGIZ TARİHİ

En eski Türk topluluklarından olan Kırgızlar, Kuzeyden Kazakistan, güneyden Tacikistan, batıdan Özbekistan, güneydoğu ve doğudan Doğu Türkistan ile çevrili olan Kırgızistan'da yaşamaktadır. Kırgızlar, Ki-Ku, Kien- Kun veya Gen-gün, Gegun adıyla ilk devletlerini bugünkü Kırgızistan'ın kuzeydoğusunda MÖ II. yüzyılda kurmuşlardır. Bu devlet bir süre sonra yıkılmış ve Kırgızların, Hunların hâkimiyetine girmiştir. Hunların zayıflamasıyla Baykal gölünden Tibet'e kadar uzanan sahada Hakas Devleti'ni kuran Kırgızlar, VI. yüzyılın ikinci yarısında Gök-Türk Devleti'nin idaresine girmiştir¹.

Gök-Türklerin idaresindeyken Kırgızlar, Çinlilerle ilişki kursalar da tekrar Gök-Türklerle bağlanmışlardır. Bu olaylar Orhun Kitabeleri'nde de anlatılmıştır. Gök-Türk hâkimiyetinin zayıflamasının ardından Kırgızlar, Uygurların idaresine girmiş daha sonra da Uygur topraklarını ele geçirmişlerdir².

Uygur Devleti'ni yıkan Kırgızlar Ötüken'de fazla kalamamışlardır. X. yüzyılın ilk yarısında Kitanlar, Kırgızları Ötüken'den çıkarmışlardır. Kitanların devamı olan Karahitayların ise Yenisey havalisine kadar sokulmadıkları anlaşılmaktadır. Cengiz Han döneminde ise Cengiz'in Merkit ve Nayman seferleri sırasında 1217'de Kırgızlar da hâkimiyet altına alınmıştır. Böylece Moğollara itaat eden ilk Türk kavmi Kırgızlar olmuştur³.

Kırgızların Moğol hâkimiyetine girmesinden sonra Kalmuk ve Kazak hâkimiyetinde yaşayan Kırgızlar daha sonra Kazaklar ile birlikte hareket etmişlerdir. 1864'te Ruslara tâbi olan Kırgızlar, I. Dünya Savaşı sırasında ayaklanmış ve Ruslarla baş edemeyeceklerini anlayınca Çin'e doğru kaçmışlardır. 1916'da Çin'e göç etmek zorunda kalan Kırgızların bir kısmı 1930'lu yıllarda topraklarına geri dönmüştür. Çarlık idaresinden hoşnut olmayan Kırgızlar, 1917 Bolşevik İhtilâli'ni sevinçle karşılasalar da sonuç bekledikleri gibi olmamıştır. İç savaş, Basmacı İsyanı, kolhozlaştırma ve Stalin döneminde uygulanan zulüm sebebiyle yüz binlerce insan öldürülmüş ya da sürgüne

¹Mehmet Saray, "Kırgızistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, İstanbul 2002, ss. 442-443.

²Saadettin Gömeç, *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002, ss. 20-28.

³İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, ss. 139-140.

gönderilmiştir. II. Dünya Savaşı da Kırgızlar için ayrı bir yıkım olmuş ve binlerce Kırgız genci bilmediği coğrafyalarda ölmüş ya da esir düşmüştür. Kırgızların yaşadığı topraklar 1917'ye kadar Türkistan Genel Valiliği'nin Semireçen, Siriderya, Fergana ve Semerkant bölgelerine dâhil olmuştur. 1917'den sonra kurulan Türkistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırlarında kalmış, 1924'te Rusya Federasyonu'na bağlı Kara-Kırgız Özerk Bölgesi, 25 Mayıs 1925'te Kırgız Özerk Bölgesi, 1926'da Kırgız Otonom Sovyet Cumhuriyeti, 1936'da Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Kırgızistan 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilân etmiştir⁴.

1.2. KIRGIZ MİTLERİ

Bozkır Türklerinin asıl dinleri Gök-Tanrı'dır. Eski çağlarda başka hiçbir kavim ile iştiraki olmayan bu sistemde Tengri (Tanrı) en yüksek varlık olarak itikadın merkezinde yer almıştır. Yaratıcı, tam iktidar sahibidir. Aynı zamanda semavî özelliği bulunup “Gök-Tanrı” diye anılmıştır. Gök-Tanrı dininin toprakla ilgisi olmadığı için avcı, çoban ve hayvan besleyici topluluklara özgü bulunduğu, bu yüzden menşeinin Asya Bozkırları'na bağlanması gerektiği araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir. M. Eliade'ye göre, Orta ve Kuzey Asya toplulukları için karakteristik bir sistem olan Gök-Tanrı, bazı araştırmacılara göre, doğrudan doğruya “bütün Türklerin ana kültü” durumundadır. Bozkır Türklerinde Gök-Tanrı'nın yanında güneş, ay, yıldızlar, yer-su kuvvetleri kutsal sayılmıştır⁵. Bozkır kavimlerine tesir etmiş başka bir inanç ise Şamanizm'dir. Eski Türk dini içinde Şamanist unsurlar her zaman yer almıştır⁶.

Kırgız Türklerinin mitlerinde her toplumda olduğu gibi dini inançlarının yeri oldukça fazladır. Kırgızlar, İslam dinine girmeden önce Gök-Tanrı dininin yanında Maniheizm, Budizm ve Nasturi Hristiyanlığını benimsedikleri belirtilmiştir. Fakat bu din değişimleri bazı boyların geleneksel inançları dışındaki bu dinleri kabul etmesiyle gerçekleşmiştir. Ayrıca Kırgızların İslamiyet'ten önce Hinduizm ve Taoizm'inden de izler taşıdığı görülmekle birlikte diğer boylar ile beraber Musevilik, Zerdüştlük, Mecusilik, Lamaizm gibi dinlerle de temas ettikleri görülmektedir⁷.

⁴İsmail Türkoğlu, “Kırgızlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. EK-2, Ankara 2019, ss. 62-63.

⁵Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 308, 311.

⁶Mehmet Mandaloğlu, “Türk Kültür Çevresinde Şamanizm ve Şamanlık Meselesi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, Aralık 2011, s. 119.

⁷Seyfettin Erşahin, “Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXIX, S. 1, 1999, s. 398; Cihad Cihan, “XIX. ve XX. Yüzyılda Bazı Seyyahların Kırgızların Dinî Hayatlarına Dair Gözlem ve Değerlendirmeleri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII, S. 2, Nisan 2015, s. 221; Mehmet Gökçe, *Kırgız Destanlarında İnanç ve İnanışlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük 2021, s. 45.

İslamiyet öncesinde Kırgız dini inançları eski Türk dini doğrultusunda değerlendirilmelidir. Bu dönemdeki Türk dininin, Kırgız dini inançlarında Gök-Tanrı'ya inanma, tabiat güçlerine inanma ve atalar kültü olmak üzere üç unsur taşıdığı bilinmektedir⁸. Kırgızların dini-büyüsel hayatları şamanın çevresinde merkezileşmiştir⁹. Ayrıca Geleneksel Kırgız dininde tabiatta var olan güneş, ay, yıldızlar, ağaçlar, dağlar, su, ateş vb. cisimlerin ruhları olduğuna inancı bulunmaktadır. Yakın zamanda yapılan çalışmalara göre, bu inancın Kırgızistan'da hala var olduğu ortaya konulmuştur¹⁰.

Tarihi kaynaklarda Kırgızların hangi boylarının nasıl ve ne zaman İslamiyet'i kabul ettiği yönünde yeterli ve açık bilgiler bulunmasa da Kırgızların İslam'ı büyük çoğunlukla benimseyip özümsemelerinin geniş bir zaman dilimine (X-XVIII. yüzyıllar) yayıldığı söylenebilmektedir¹¹.

İslam'ın kabulünden sonra tek Tanrı inancını benimseyen Kırgız Türkleri, çoğu zaman eski inanç sistemlerinde yer alan unsurları İslâmî inançların önüne taşımaktadır. Böylece İslami inançların arasına eski inanışlarını katarak yeni bir sentez ortaya koymuşlardır¹².

Köklü bir tarihe sahip olan Kırgızların İslamiyet'i benimsemeden önce göğün hâkimi Kökö Tenir ve ona bağlı olan koruyucu iyelere inanmışlardır. Eski Türk toplumları gibi ilahi güçleri gökte arayan Kırgızların kozmogoni mitine göre ise evren üç katman şeklindedir. En üst katta gök ya da aydınlık, ortada yer-su ya da yaşam, en alt katmanda ise yer altı veya karanlık bulunmaktadır. Her şeyin yaratıcısı kabul edilen Kökö Tenir, en üst katmanda dokuz göğün üstündedir¹³.

Kırgızlar iyi ve kötü mitolojik varlıkların olduğuna inanmışlardır. Bunlar yeryüzünde yaşayan periler, devler ve yeraltında yaşayan varlıklardır¹⁴. Kırgızlar, yeraltını kötü ruhların, canavarların bulunduğu bir yer olarak tarif etmişlerdir. Yeraltında yaşayan Mamıtlar, iyi huylu mitolojik varlıklar iken Celmoguz, Celmoguz'un oğulları ve albastılar kötü varlıklar olarak tanımlanmış ve destanlara yansımıştır¹⁵.

⁸Erşahin, *a.g.m.*, s. 399.

⁹Aziza Ergeshkyz-Mualla Yıldız, "Geleneksel Kırgız Dini Ölçeği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. XI, S. 57, Haziran 2018, s. 808.

¹⁰Ergeshkyz-Yıldız, *a.g.m.*, s. 806.

¹¹Cihan, *a.g.m.*, s. 221.

¹²Şule Gezer, *Kırgız Destanlarında Mitolojik Unsurlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2017, ss. 461-462.

¹³Gezer, *a.g.t.*, s. 461.

¹⁴Gezer, *a.g.t.*, s. 530.

¹⁵Gezer, *a.g.t.*, ss. 680-691.

Birçok dinle teması olan Kırgızların, mitleri genel olarak Gök-Tanrı ve Şamanizm etrafında şekillenmiştir. Kırgızlara göre evren üç katlıdır. En üst katta tanrıların yer aldığı bu evrende yeryüzünde ve yeraltında mitolojik varlıklar bulunmaktadır. İslamiyet’i kabul ettikten sonra da eski inançlarını devam ettiren Kırgızlar, İslami inançlarına eski inançlarını koyarak bir sentez ortaya çıkarmışlardır.

1.3. KIRGIZ MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1.3.1. Celmoguz

Kırgız Türkleri, Türk destan geleneğinde önemli bir yerdedir. Kırgızların bütün destanlarında kahramanların mücadeleleri anlatılırken bu mücadeleleri babalarından sonra oğulları ya da kızları hatta torunları sürdürmüştür. Kırgızların iki önemli destanı olan Er Töştük ve Coodarbeşim, birbirini tamamlayan destan türlerindendir. Bu destanlarda baba ve oğlunun kahramanlıkları anlatılmaktadır¹⁶.

Kırgızların mitlerinde yaygın olarak Celmoguz motifi yer almaktadır. Kırgızca “celmoguz, celmowuz, calmooz” kelimeleri, mitolojide “İnsan yiyen, canavar, korkunç yaratık, ejderha; şeytan, cin, iblis” anlamlarına gelirken mecaz olarak da “kurnaz, uyanık, açığız” anlamlarında kullanılmaktadır¹⁷. Ayrıca Celmoguz’un tanımı yapılırken yaşlı kadın kılığında bir yaratık olduğu belirtilmiştir¹⁸.

Celmoguz ismi diğer Türk toplumlarında “Mañges/Mañkes (Sarı Uygur), Yalmavuz (Uygur), Yalmağız/Yalmovız (Özbek), Jalmavuz (Kazak), Celmoguz (Kırgız), Yalmavız (Tatar), Yelmavız (Başkurt), Yelmavız (Nogay)” şeklinde geçmektedir. Bu kelime “yal”ve “mañgus” kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur. “Yal” kelimesinin anlamı için iki ihtimal vardır. Biri cin anlamındaki “yel/cel” kelimesinin “mangus” kelimesi ile birleştirilmesiyle değişikliğe uğrayarak “yal/cal” şeklini alması ihtimalidir. Diğerisi ise ateş anlamındaki “al” kelimesinin türemesiyle “yal” olmasıdır. Cin anlamındaki “yel/cel” mangus’un cinlik özelliklerini yansıtırken ateş anlamındaki “al” kelimesi de mangus’un ateş ilahesi olma özelliğini yansıtmaktadır¹⁹.

Türkçenin Kıpçak ve Karluk (Güneydoğu) grubu lehçelerinde genellikle “calmavuz, yalmavuz” şekillerinde kullanılan bu kelime, Moğolca ve bazı Sibirya grubu

¹⁶Cıldız Alimova, “Er Töştük ve Coodarbeşim Destanlarında Kullanılan Celmoguz Motifi Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 39, Kasım 2015, s. 8.

¹⁷Mayrambek Orozobaev, *Kırgızcadaki İslam Dışı Geleneksel İnanç ve İnanışlarla İlgili Söz Varlığı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, ss. 163-164.

¹⁸Alimova, a.g.m., ss. 9.

¹⁹Alimcan İnayet, *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/ Celmoğuz*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 21.

Türk lehçelerinde “mañgıs, moñus” biçimlerinde kullanılmıştır. Celmoguz kelimesinin kökeniyle ilgili araştırmacılar tarafından iki görüşün ileri sürüldüğü, bunların birisi kelimenin calma- “yiyip bitirmek” ve ooz “ağız” sözcüklerinin birleşmesiyle meydana geldiği, diğeri ise yukarıda açıkladığımız gibi yel ‘kötücül ruh’ kelimesiyle Sibiry Türk lehçelerinde görülen mañgıs, ‘vampir, ejder, canavar’ kelimesinin birleşmesinden meydana geldiği görüşüdür. Türk kavimlerinde çoğunda rastlanılan Celmoguz/Yalmavuz motifi, Türk mitolojisinde yer alan ateş ilahesi, Albastı, Tepegöz, ejderha, yılan ve aynı zamanda şamanla ilgisi bulunmaktadır²⁰. Celmoguz tipinin anaerkil dönemde yaşamış öne çıkmış bir tanrıça veya savaşçı kadının ruhu olması ve daha sonraki süreçte şeytan, canavar, cin veya deve dönüştürülmesi muhtemeldir²¹.

Celmoguz, Kırgızlar tarafından genellikle kadın kılığında tasavvur edilmiştir. Bu durum yukarıda bahsettiğimiz gibi anaerkil döneme dayanmaktadır. Nitekim kadınlar ilkel dönemlerde değer görmüş ve ailede önemli bir role sahip olmuştur. Özellikle Şamanizm’de bu sistem daha ön plandadır. Anaerkil sistem zamanla değişmiş ve ataerkil bir yapıya dönüşmüştür. Bu yapının değişmesi mitlere de etki etmiştir. Daha önceki dönemlerde öne çıkarılan, kutsal görülen kadın ilahi varlıklar zamanla kötü ruhlara, cinlere, şeytanlara dönüştürülmüştür.

Kırgız mitlerindeki Celmoguz, Şamanizm’deki körmösler gibidir. Körmesler, genel olarak yeraltında yaşayan, ezelden beri varolan kötü ruhların adıdır²². Bu ruhlardan biri olan Celmoguz, yeraltında yaratılan, efendisi tarafından yeryüzüne kötülük yapması için gönderilen kötü ruhlardan biridir. Farklı türleri olan bu varlığın tek gözlü, yedi başlı türünden olanlar Kaf dağından yeryüzüne çıkıp insanlar ile diğer canlılara kötülük yaptığına inanılmıştır. Kırgız mitlerine göre, bu tür Celmoguzların, her bir başında ayrı canları bulunmaktadır. Kırgızların önemli destanlarından Er Töştük destanında ise iki farklı Celmoguz tipi vardır. Bu tiplerden biri “Yedi Başlı Celmoguz Kempir” diğeri ise “Tek Gözlü Celmoguz”dur. İki Celmoguz tipi de yeraltının hâkimi Kökdö’nün sadık hizmetkârlarıdır²³.

²⁰İnayet, *a.g.e.*, s. 34, 46-47.

²¹İnayet, *a.g.e.*, s. 21, 26.

²²Fuzuli Bayat, *Mitolojiye Giriş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, ss. 62-63.

²³Alimova, *a.g.m.*, s. 9; Mehmet Çeribaş, “Kırgız Türklerinin Mitlerinde ve Efsanelerinde Olağanüstü Varlıklar, Bu Varlıklara Dair Anlatmalar ve İnanmalar”, *Bengü Bitig Dursun Yıldırım Armağanı*, (Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Yayın Dizisi, Ankara 2013, s. 188.

Destana göre, Er Töştük yer altına indiğinde mamıtlardan biri karşısına çıkarak onu yeraltının padişahı Kökdöö ve Kara Han konusunda uyarır. Kökdöö'nün kızı Külayım'ın Töştük'e âşık olduğunu söyleyen mamıt, onu Kökdöö'nün tek gözlü pehlivanları, yedi başlı cezkempiri ve kırk kulplu kazanı hakkında da bilgi verir²⁴.

Er Töştük yeraltına indikten sonra büyük bir saray görüp içine bakar. Sarayın içinde tek gözlü Celmoguz'u gören Töştük'ün aklı başından gider. Tek gözlü Celmoguz'u görünce aklı giden Er Töştük'ün yanına onun halkından olan Bıytı cariyeye gelir. Bıytı cariyeye Er Töştük'e yer üstünde yaşayan Kayıp Han'ın kızı olduğunu, tek gözlü Celmoguz'un onu kandırarak yeraltına getirip nikâh kıydığını anlatır²⁵.

Bıytı Cariye, tek gözlü Celmoguz hakkında Er Töştük'e Kökdöö'nün tek gözlü pehlivanının çok güçlü olduğunu ve doymak bilmediğini anlatır. Bunlara ek olarak da pehlivanın tek gözüne demir şişi sokmasını söyler²⁶. Er Töştük, Bıytı ile konuşmasından sonra kıpkızıl şiş demiri, acımadan Celmoguz'un tek gözünün ortasına bütün gücüyle saplar. Gözüne demir saplandığında Celmoguz'un gözünün suyu köpürüp, ulu da olsa, alp da olsa canı çıkar ve yuvarlanıp gider. Er Töştük, tek gözlü Celmoguz'u öldürdükten sonra Bıytı'nın dediğini yapar ve Celmoguz'u yakarak küllerini savurur²⁷.

Er Töştük destanının devamı olan Coodarbeşim destanında ise “*yer altındaki halkı yöneten Kara Dev ve Kök Dev'in celladı tek gözlü Celmoguz ve yedi başlı Celmoguz*”dur²⁸. Tek gözlü Celmoguzlar, Ulubas'ın dağında ejderhalar, sadece insan yiyip kan içen canavarlar ve insanın kokusunu üç günlük mesafeden hisseden insanlar ile beraber yaşar²⁹.

Coodarbeşim destanında kahraman üç engelle karşılaşır. Bu engellerin ilki tek gözlü Celmoguz'dur. Destana göre, Coodarbeşim, kara vadide heybeti dağın yarısı kadar olan Celmoguz ile karşılaşır. Coodarbeşim, Celmoguz'u; “*Yamuk burun, bakır tumşuk, alnında tek gözü var. Kanadı yok, kolu yok, insan gibi ayağı*” şeklinde tarif eder. Daha sonra destan kahramanı, Celmoguz ile mücadeleye başlar ve onu tek gözünden okla vurur. Ok gözüne saplanınca Celmoguz haykırır ve dağ gibi devrilip yere yatar. Acısına

²⁴Ünsal Yılmaz Yeşildal, *Er Töştük Destanı (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, ss. 321-322.

²⁵Yeşildal, a.g.t., ss. 688-689.

²⁶Yeşildal, a.g.t., ss. 690-691.

²⁷Yeşildal, a.g.t., ss. 691-693.

²⁸Cıldız Alimova, *Kırgız Destanları 14 Coodarbeşim Destanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 216.

²⁹Alimova, a.g.e., s. 87.

dayanamayarak bağırp haykıran Celmoguz, Coodarbeşim'i unuttur böylece destan kahramanı yoluna devam eder³⁰.

Bazı Kırgız mitlerine göre Celmoguz, tek gözlü Adamduk adı verilen bir varlığın karısıdır. Mağarada yaşayan bu varlık, Celmoguz gibi cinlerin soyundandır. Nereden geldikleri bilinmeyen Adamduk ile bir Kırgız bahadırlarıyla karşılaşır. Bu varlığı öldürmek için mağarasına giden bahadırlar orada Celmoguz'u görürler. Bahadırlar Celmoguz'u şöyle tasvir ederler:

*“Kızgınlıkla evinden
Bir kadın çıkageldi.
Domuza benzer başı var,
Yapağı olmuş saçı var,
Bir baksan dahası da var,
Arslanın dişi gibi
Çıkık iğrenç dişi var.
Tırnakları bir arşın,
Memesi evin sobası kadar
İki öküz kadar ur varmış.
Tabanının eni
Sokak kapısı kadar,
Sirtında sarı tüyü var
Ölmüş maymun eti gibi.
Topuğunun çatlağı
Kemege kadar açılmış,
Suratını görmüş insanın
Gönlü kararıp zorlanır”³¹*

Bulunduğu bölgeden geçenleri yakalayıp yiyen bu tipin dokuz yüz yıldır mağarada yaşadığı kaydedilmiştir. Yakaladığı insanların kıymetli mallarını, mağarasında toplayan Celmoguz'un bu eşyaların değerini umursamadığı, sadece parıltısı için biriktirdiği belirtilmektedir. Kutubiy, önce Adamduk'u gözünden vurarak öldürür. Ona yardıma gelen karısı da mağaranın dışında bekleyen bahadırlar tarafından tüfekle vurulur³².

Celmoguz tipi Kırgız bilmecelerine yansımıştır. Cevabı “tarak” olan bilmede tarak Celmoguz'a benzetilir. “Karanlık ormanı Celmoguz tırmalar” ifadesinden anlaşıldığına göre Celmoguz'un mekânı, saçların yerine kullanılan karanlık ormandır. Cevabı iplik ve iğne olan diğer bilmede de Celmoguz'a rastlanır. “Fırlayıp durur, Tek

³⁰Alimova, a.g.e., ss. 97-100.

³¹Hüseyin Aksoy, *Kırgız Destanlarında Kadın Tipler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2019, ss. 328-329.

³²Aksoy, a.g.t., s. 329.

gözlü canavar”³³. Bu bilmecedan de Celmoguz’un tek gözlü bir canavar olarak bilindiği anlaşılmaktadır.

Kırgız mitlerinde tek göz motifi önemli bir yere sahiptir. Kırgızların en önemli destanları olan Er Töştük ve Coodarbeşim destanlarında tek gözlü kötü varlıklardan detaylı bir şekilde bahsedilmiştir. İnsanlara kötülük yapan Celmoguz, Kırgız mitlerinde çeşitli adlarla anılmaktadır. Onun öldürüldükten sonra yakılması kötü bir ruh olduğunu göstermektedir. Bu varlıklar insanlar tarafından korkulan, yenilmesi güç, genellikle mitin kahramanı ile mücadele eden, kötü varlıklardır. Celmoguz, tek gözüne kızgın şiş sokularak öldürülmüştür. Onun da diğer tek gözlü varlıklar gibi zayıf noktası tek gözüdür. Bu yönleriyle Celmoguz, Oğuzlarda bulunan Tepegöz ile paralellik göstermektedir. Ortak motiflerden Celmoguz’un Tepegöz’ün bir versiyonu olduğu düşünülse de Kırgızların mitlerine Şamanizm tesiri oldukça fazladır. Bu yüzden Celmoguz’un, Sibiry Türk mitlerindeki tek gözlü varlıklarla da ortak birçok yönü vardır. Ayrıca Celmoguz’un, Kırgız bilmecelerine yansması, bu motifi Kırgızlar arasında ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir.

1.3.2. Madıkan

Zengin bir kültür birikimi olan Kırgızların destanlarına mitolojik unsurlar oldukça fazla yansımıştır. Bu destanlarda kötü olarak sınıflandırılacak birçok mitolojik varlığa rastlanılmaktadır. Bu mitolojik varlıklardan bazıları Sibiry Türklerinde olduğu gibi tek gözlü varlıklardır. Kırgız Türkçesinde tek gözlü kelimesi, “sokur” olarak ifade edilmiştir³⁴. Sokur kelimesi Moğolca’daki gibi “kör, gözü görmeyen” anlamına gelmektedir³⁵. Madıkan ismi ise Altay mitolojisinde “dağ iyesi” Padıkan şeklinde geçmektedir³⁶.

Kırgızların en önemli destanlarından biri Manas Destanı’dır. Bu destan bozkır kültürüyle beraber Türk mitlerinden de izler taşımaktadır³⁷. Kırgızların milli destanı olup Orta Asya’da yayılan Manas Destanı’nda Manas-Han adlı bir hükümdarın başından geçen olaylar anlatılmaktadır. Bu destan, 840 yılı civarında Kırgızların Yenisey ırmağı ile Minusinsk bozkırlarında devlet kurdukları yıllarda Uygur Türkleri ve Çinlilerle yaptıkları

³³Serdar Şimşek, *Kırgız Türklerinin Bilmeceleri (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, ss. 141-142.

³⁴Özüm Subaşı, *Codex Cumanicus ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2012, s. 102.

³⁵Gülsine Uzun, “Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde Yer Alan Türkçe ve Moğolca Ortak Kelimeler Üzerine-I”, *Turkish Studies*, C. VI, S. 1, Kış 2011, s. 1906.

³⁶Çeribaş, a.g.m., s. 185.

³⁷Tuncer Gülensoy, “Manas Destanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVII, İstanbul 2003, s. 557.

savaşlarda oluşmaya başlamıştır. Daha sonra XVI-XVII. yüzyıllarda Kırgızlar ile Kalmukların ve Çinlilerin Orta Asya'daki Müslüman Türk kavimleriyle yaptıkları savaşlar sırasında yeni unsurlar katılarak zenginleşmiştir. 1917 Sovyet devriminden önce Rus Çarına ve ardından komünist yönetime övgülerle yeniden teşekkül etmiş olan Manas Destanı, günümüzde yapılan çalışmalarda destana sonradan giren bu tür ekleme ve methiyeler ayıklanarak aslına uygun biçimde yeniden düzenlenmiştir³⁸.

Abdulkadir İnan'ın aktarmış olduğu Manas Destanı'nda tek gözlü varlık Madıkan'dan bahsedilmektedir. Kalmukların en meşhur alplarından biri Madıkan'dır. Madıkan ata binmeyip gök boğa³⁹ üzerinde gezer. Kafasında tek boynuzu olan bu gök boğa attan daha hızlı koşar. İnsana benzemeyen Madıkan'ın bindiği hayvan da diğer boğalardan farklıdır⁴⁰.

Manas Destanı'na göre, Alevke oğlu Konurbay ırmaktan çıkınca Kalmuk halkını toplanmaya çağırır. Bu haberi duyan tek gözlü Madıkan, gök boğasıyla yola çıkar. Madıkan'ın geldiğini öğrenen Almambet mevsimleri değiştirme özelliğine sahip olan yada (cada) taşıyla mevsimi kışa çevirip deryayı buzla kaplar ve Kırgız ordusunu deryadan geçirmeyi başarır. Onun bu yeteneğini gören Kırgızlar ona hayran olurlar. Manas bu olay üzerine Alambet'i dostu ilan eder⁴¹.

İrmağı geçmeyi başaran Madıkan, şiddetle karşısına çıkacak bir alp ister. İlk olarak Muzburçak ile Koşay ile karşılaşan Madıkan onları atlarından düşürüp bağladıktan sonra Bokmurun ile Gökçe'yi de yere serer. Er Çuvak Köketay, oğlu Bokmurun'u buradan gönderir. Bu olaylar gelişirken Kırgızların bütün dikkati Madıkan'da toplanır. Manas'ın kırk alpı Madıkan'a saldırır. Konurbay Alp, Madıkan'ı kurtarmak için Kırgızların üzerine gider ve doyuncaya kadar kan içer. Mücadelenin olduğu bölge ölümler ve kanla dolar⁴².

Savaş devam ederken tek gözlü alp Madıkan, saldırmaya devam eder. Bu duruma karşı koymak isteyen Er Töştük, Kalmuk alpı Koyanboz'un hücumuna uğrar ve başı

³⁸Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Türk Tarih Basımevi, Ankara 2010, s. 495.

³⁹Madıkan'ın gök boğasının olması onun önemli bir alp olduğunu göstermektedir. Gök sıfatı ve rengi, bu varlıkların kutsallığını ve Tanrı ile ilişkisini göstermektedir. Gök sıfatı Oğuzname'de de geçmektedir. Destanda Oğuz'un benzinin gök renkte olduğu kaydedildiği gibi zaman zaman Oğuz Han'a yol gösteren kurt gök yeleli ve gök tüylü olduğu belirtilmiştir. Konuyla ilgili bilgi için bkz. İrfan Görkaş, "Köktürk Kitabelerinde Tanrı-İnsan Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 117, Aralık 117, s. 112.

⁴⁰Abdulkadir İnan, *Manas Destanı*, MEB Yayınları, İstanbul 1992, s. 98.

⁴¹İnan, *a.g.e.*, ss. 97-98.

⁴²İnan, *a.g.e.*, s. 98.

kesileceği zaman kurtulur. Daha sonra Manas'a karşı duramayan Kalmuklar korkarak savaş meydanından kaçarlar. Meydanda sadece tek gözlü kötü alp Madıkan kalır⁴³.

Başta Manas olmak üzere Kırgız alpları Madıkan'ın etrafını çevirir ve ona saldırırlar. Fakat Madıkan Kırgız alplarının saldırısını hiç aldırılmaz. Çuvak ve Sırgak bütün gücü ile Madıkan'a saldırırlar da ona bir şey yapamazlar. Bu duruma Manas çok sinirlenir ve Madıkan'ı yenemediği için rezil olduğunu düşünür. Bu düşüncesinden sonra daha da hırslanan Manas, Madıkan'ın peşine düşer⁴⁴.

Hiçbir şeyden korkmayan Madıkan alpı, Manas'ı takip etmeye başlar. Bu sırada Kırgız alplarından Almambet ile Bakay Madıkan'a saldırıp onu süngülerler ve Kırgız alpı Sırgak Madıkan'ın gök boğasının kafasını keser. Madıkan yaya bir şekilde kalır. Onun bu durumunu gören Konurbey Madıkan'ı kurtarmak için askerlerini göndermek ister. Ancak bütün bu çabaları boşa gider ve Bakay, tek gözlü dev Madıkan'ın kafasını uçurur. Madıkan bu şekilde ölür⁴⁵.

Manas Destanı'nda Madıkan, kötü bir alp olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk mitlerinde alpları yüceltmek için düşmanlar yüceltilmiş ve onlara olağanüstü vasıflar yüklenmiştir. Manas destanında ise Madıkan buna örnektir. Destanda tek gözlü Madıkan, Manas'ın güçlü bir düşmanıdır. Ayrıca Madıkan'ın gök boğası bulunmaktadır. Bu boğanın gök renginde olması Gök-Tanrı'ya olan inancı yansıtmaktadır.

Dev türünde olan Madıkan, güçlü, olağanüstü özelliklere sahip, kan içen bir varlıktır. Madıkan'ın mitlerden ne kadar güçlü olduğu anlaşılrsa da ölümlüdür. Madıkan'ın tek gözlü ve yenilmesi güç bir düşman olması açısından Tepegöz ile paralellik göstermektedir. Oğuzlar ve Kırgızlar arasındaki hem coğrafi yakınlık hem de iki kavmin de Bozkır kültürü benimsemiş olmasından dolayı mitlerinde birçok ortak öge bulunmaktadır. Bu yüzden Tepegöz ve Madıkan arasındaki benzerlik oldukça normaldir.

Oğuzlar konusunda çalışmalar yapan Faruk Sümer'in Tepegöz'ün de mitolojik bir varlık değil bu lakapla anılan bir Kıpçak başbuğu olduğuna dair iddiaları bulunmaktadır. Sümer'e göre Tepegöz'ün ölmesinin üzerinden zaman geçince Tepe-Göz'ün bu lâkapla

⁴³İnan, *a.g.e.*, s. 100.

⁴⁴İnan, *a.g.e.*, s. 100.

⁴⁵İnan, *a.g.e.*, s. 100.

anılmaya devam edilmesiyle beraber belki dış bir tesir ile de tabiatüstü bir varlık olarak tasavvur edilmiştir⁴⁶.

1.3.3. Makel

Manas Destanı'nın başka varyantında tek gözlü dev Makel'den bahsedilmektedir. Destanda Makel'in Kırgız alpları Almambet ile Er Çubak ile mücadele etmiştir. Almambet ile Er Çubak Makel'i şu şekilde tarif etmiş: *"Lanet edilmiş bir hali var, gözünü iyice açsa, alnında tek gözü var. İnsan olduğu belli değil, aşağı yukarı sözü var. Baksa insan ses gibi ağzını açıp söylese havayı yaran ezgisi, gürleyen güneş gibi. Vücudundan çıkan tüyler, garip ayının yünü gibi, anlayıp görülse çehresi, ejderha türü gibi"*⁴⁷.

Makel, destanda Kaf Dağı'nda⁴⁸ yaşamaktadır. Destanda Makel, Çin'in Tunşa şehrinden kırk gün uzaklıkta olan Kaf Dağı'nda yaşayan it ve bit yiyen halkın lideri olarak tasvir edilir. Makel, Kırgız alpları Almambet ile Er Çubak tarafından tek gözünden vurularak öldürülür⁴⁹.

Emre Şeker, "Manas Destanında Çin İmparatorluğunun İzleri" isimli makalesinde tek gözlü Makel'i şu şekilde değerlendirmiştir:

*"Makel korkutucu heybetiyle betimlenerek düşman kuvvetlerin yani Çinlilerin neferi olarak destandaki yerini almıştır. Makel'in tek göze sahip olması aynı zamanda onun bu şeytanî yapısı düşünüldüğünde yeraltı dünyasına aitliğiyle ve Ulu Anayla ilişkilendirilmiştir. Devlerin taşıdığı bütün izler boynuzlu oluşu, iri yapısı, sallanan göğüsleri ya da Makel gibi tek gözlü oluşu Ulu Ananın değişime uğramış versiyonuyla ilgilidir. Süleyman Peygamberle anılan sihirli yüzük, halı vb. büyüli eşyalar devlerin olduğu mekânda yani Kaf Dağı'nın arkasında bulunmaktadır. Devlerde bu büyüli eşyaların yegâne muhafızlarıdır. Makel de benzer şekilde Çin ülkesini koruyan ve Kaf Dağında savaşılan düşman kuvvetidir. Buna göre kahramanların ulaşmak istediği ganimet, devin koruyuculuğunu üstlendiği ve Kaf Dağının arkasında bulunan yer Pekindir. Kaplan Çubak, devle yapılan karşılaşmanın sonucunda başlarına çökecek karanlıktan endişe etmektedir. Dev ile karanlık arasındaki bağ güneş tutulması ile ilişkilendirilmektedir. Devler halkların hikâyelerine göre zulmette, yeraltında yaşamaktadır. Anadolu'da ise güneş tutulduğunda bir yere ok atıldığında okun saplandığı yerden dev hâsıl olurdu. Şüphesiz ki devin güneş, aydınlık-karanlık ve okla bir ilişkisi olmuştur. Bu sebeple dev Makel'in ölümünde de ok ile bir son görülür"*⁵⁰.

⁴⁶Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s. 389.

⁴⁷Çeribaş, a.g.m., s. 183.

⁴⁸Kaf Dağı mitlerde genellikle olağanüstü varlıkların yaşadığı bir yer olarak anlatılmıştır. Kaf Dağı, bazı rivayetlerde coğrafi olarak var olan bir dağ iken bazı rivayetlerde mistik bir sembol olarak kabul edilmektedir. Ancak kabul edilen görüş, bu dağın gerçekten var olduğu ve dünyayı kuşattığı şeklindedir. Detaylı bilgi için bkz. Kürşat Demirci, "Kafdağı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul s. 144.

⁴⁹Çeribaş, a.g.m., s. 183.

⁵⁰Emre Şeker, "Manas Destanında Çin İmparatorluğunun İzleri", *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, C. XI, S. 41, Kış 2019, s. 467.

Manas destanının farklı bir varyantında tek gözlü olarak Madıkan'a benzeyen dev, Makel geçmektedir. Manas'a düşman olan bu devin korkunç görünümü destana yansımıştır. Kaf Dağı'nda yaşadığı belirtilen Makel, Madıkan gibi bir alptır ve Kırgız alplarına karşı mücadele etmiştir. Bazı araştırmacılar Makel'i Çin'in askeri olarak değerlendirmiştir. Yine Kırgız alplarının karşısındaki düşman Makel, yüceltilmiş ve korkunç şekilde tasvir edilmiştir.

1.3.4. Malgun

Gökyay, Kırgız mitlerinde yer almış olan tek gözlü Malgun'dan bahsetmiştir. Kırgız destanlarında tek gözlü dev Malgun, Me'lun olarak da kaydedilmiştir⁵¹. Arapça Mel'un kelimesi, "lanetlenmiş" anlamına gelirken Kırgızca "1. Allah'ın lanetine uğramış şeytan 2. Bedduaya uğramış bahtsız kimse 3. Vahşi hayvan, canavar" anlamlarına gelmektedir⁵².

Malgun, yenilmez, kılıçla süngü ile yaralamanın balta ile parçalamanın imkânsız olduğu bir varlıktır. Sırgak adlı Kırgız bahadırı, tek gözlü Malgun'un gözünü mızrakla deler. Kırgız bahadırları altı gün ve gece kör devin ardından koşar ve sonunda Sırgak tılsımlı kalkanını kaybeder. Bunun üzerine Alambet, Sırgak adlı bahadırın başını uçurur⁵³.

Tepegöz'ün Kırgız mitlerine yansımalarından biri olan Malgun, yenilmesi zor, alpların karşısında yer alan tek gözlü bir düşman olarak tasvir edilmiştir. Tepegöz, Madıkan ve Makel gibi Malgun da tek gözü mızrakla delinmiş böylelikle etkisiz hale getirilmiştir.

1.3.5. Tek Gözlü Cadı

Bir Kırgız masalı olan Avcı Cail'de tek gözlü bir cadıdan bahsedilmektedir. Bu masala göre bir zamanlar Avcı Cail diye biri vardır. Bir gün arkadaşı Emil ile avlanmak için dağa giden bu iki arkadaş sabahtan akşama kadar dolaşırlar ve güneş batmak üzere iken bir av vurabilirler. Çok yorulan iki avcı dinlenmeye karar vererek silahlarını bırakıp ateş yakıp bu avı pişirirler. Birden tek gözlü bir cadı ortaya çıkarak Avcı Cail'i mağarasına götürür. Emil ise cadıdan kaçmayı başarır⁵⁴.

⁵¹Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 65.

⁵²Ömer Acar, "Kırgız Türkçesinde Anlam Kaymasına Uğrayan Arapça Kelimeler", *Bilig*, S. 182, Yaz 2017, s. 233.

⁵³Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, s. DXLX.

⁵⁴Ceyhun Kaçmaz, *Anadolu Halk Masalları İle Kırgız Halk Masallarının Karşılaştırmalı Araştırması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2020, s. 122.

Cail bayılır. Bir süre sonra kendisine geldiğinde çevresine bakınır ve kendisinden başka bağlanmış yaklaşık yirmi kişi daha olduğunu görür. Mağaranın derinliklerine doğru büyük bir koyun sürüsü vardır. Yaklaşık beş yüz koyunu tek gözlü cadı her gün sayıyor, sonra otlatmaya çıkarıyor ve mağaranın girişini kendisinden başka kimsenin kımıldatamayacağı kocaman bir taşla kapatıyordur. Esirler her gün cadıdan nasıl kurtulacaklarını düşünürler. Cail, cadıyı her gün takip etmeye başlar. Cadı uyurken tek gözü öyle parlıyordur ki bütün mağarayı aydınlatır. Uyandığında ise gözündeki parlaklık kayboluyor ve mağaranın içini karanlık kaplıyordur. Mağaranın ortasında bulunan büyük ocağı akşamları yakıp demir şişi kızarıncaya kadar ısıtır ve esirlerden birisini bu şişe takıp ateşte pişirir⁵⁵.

Cail ile esirler cadıdan kurtulmak için bir plan yaparlar. Plana göre Cail, cadının tek gözünü dağlayacak daha sonra koyunları çıkarmak için mağaranın kapısını açtığı anda esirler koyunların altına girerek mağaradan kaçacaklardır. Planı uygulamaya koyan Cail, demir şişi alıp isabetli bir atışla cadının ışık saçan gözüne saplar ve cadı vahşî bir hayvan gibi bağırıp hemen esirlerin olduğu yere koşar. Fakat orada kimseyi bulamaz. Sabah olunca cadı, mağaranın kapısını açar ve hayvanları kontrol ederek dışarı çıkarmaya başlar. Cail ve diğer esirler cadıya yakalanmamak için hayvanların derisini yüzüp, derilerinin içine girerler. Böylelikle dışarı çıkan Cail, dışarıdaki silahı ile tek gözlü cadıyı öldürür⁵⁶.

Avcı Cail adlı masalda geçen tek gözlü bir cadının genel özelliği kötü olup insanlara zarar vermesidir. Bu cadı, mağarada yaşayan, sürüleri olan, hayvan postunun içine saklanarak tek gözünden vurulan, ölümlü bir varlıktır. Masalda insan yediği de bilinen tek gözlü cadı ile *Dede Korkut Hikâyeleri*’ndeki Tepegöz’ün olay örgüsü birebir aynıdır. Kırgızlara ait bu cadı mitinin kaynağı Tepegöz’dür. Fakat Kırgız mitlerindeki dış tesirlerden dolayı motiflerin bazılarında değişiklikler olmuştur.

2. KAZAK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

2.1. KAZAK TARİHİ

Kazak Türkleri, doğudan Çin, kuzeyden Rusya, batıdan Hazar denizi, güneybatıdan Türkmenistan, güneyden Özbekistan ve Kırgızistan batıdan Hazar denizi ile çevrili olan Kazakistan’da yaşamaktadırlar⁵⁷. Etimolojisi tartışmalı olan Kazak sözcüğü, “kendi başına buyruk hareket eden, yiğit, cesur, bekâr” anlamlarına

⁵⁵Kaçmaz, a.g.t., ss. 122-123.

⁵⁶Kaçmaz, a.g.t., s. 123.

⁵⁷Mehmet Saray, “Kazakistan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Ankara 2002, s. 121.

gelmektedir⁵⁸. Kazakların kökeni Sakalar, Hunlar ve Gök-Türklerden başlamaktadır. Böylece, Kazak kavminin en eski zamanlarda yaşamış olan Türk kavimlerinden olduğu ilmi bir hakikat olarak ortaya çıkmaktadır⁵⁹.

Kazakların içinde bulunduğu Kazakistan sahası, tarihi süreçte farklı kavimlerin geçit yerini oluşturmuştur. Bu bölgenin Kazaklarla anılmaya başlanması Selçuklu'nun hâkimiyeti sonrasındaki olaylarla yakından ilgilidir. XI. yüzyıldan itibaren Türklerin büyük bir bölümü Selçuklular önderliğinde batıya doğru ilerlemesinden sonra Orta Asya'da kalan Türkler bağımsızlıklarını uzun süre sürdürememişse de bunu takip eden ve yaklaşık bir buçuk asır süren Moğol hâkimiyeti döneminde Kazaklar, varlıklarını ve kültürlerini koruyabilmişlerdir⁶⁰.

Moğolların ardından Timur'un kurduğu devletin etrafında birleşmiş olan Kazaklar, ancak onun ölümü üzerine ortaya çıkan siyasî istikrarsızlık nedeniyle dağılmışlardır. Dağılanlardan bir kısmı Timur'un oğullarının yanında toplanırken bir kısmı da Fergana vadisiyle kuzeyinde başıboş bir şekilde yaşamaya başlamışlardır. Bu ikinci Türk grubu, 1428-1468 tarihleri arasında hüküm süren Ebülhayr tarafından teşkilâtlandırılarak bir araya getirilmiş ve yeni bir Türk devleti kurulmuştur. Fakat bağımsız bir devletin kurulmasını kabullenemeyen Moğolların bu yeni devlete karşı başlattıkları saldırılar durdurulamayınca bir kısım halk ayrılıp kuzeye doğru çekilmiştir. Kazak adıyla anılan bu topluluk Kazakistan'da İdil-Altaylar arasındaki bölgede bağımsız bir şekilde uzun zaman varlığını korumuştur. Önceden burada yaşamış olan Sibir, Türk ve Moğol kökenli kavimlerin kalıntılarıyla zaman içinde karışarak bugünkü Kazak halkını oluşturmuştur. Kazakistan'da yapılan kazılarda daha önce yaşamış olan İskitler, Hunlar ve diğer Türk kavimlerine ait kültür kalıntıları bu görüşü kanıtlayacak niteliktedir⁶¹.

İlk birleşik Kazak Hanlığı'nın XVI. yüzyıl başlarında Kasım Han tarafından kurulmasından sonra, XVII. yüzyılın sonlarında, neredeyse bugünkü Kazakistan sınırlarına ulaşılmıştır⁶². Bu toprakları Kazaklar, toprakları üç "cüz"e (küçük, orta ve büyük cüz) ayırarak idare etmişlerdir⁶³.

⁵⁸Keith Hitchins, "Kazaklar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Ankara 2002, s. 131.

⁵⁹Sabri Hizmetli, "Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine; Dünü ve Bugünü", *İstem*, S. 17, Aralık 2011, s. 26.

⁶⁰Saray, "Kazakistan", s. 122.

⁶¹Saray, "Kazakistan", s. 122.

⁶²Hizmetli, *a.g.m.*, s. 29.

⁶³Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Çorum 2007, s. 481.

XVII. yüzyıl sonu XVIII. yüzyıl başlarında Kazaklar, bir yandan Moğol kavimleri, öte yandan Ruslar ile savaşmak zorunda kalmışlardır. XVIII. ve XIX. asırlarda Kazak ilini yavaş yavaş ele geçiren Ruslar, XIX. Yüzyılda tüm Kazak cüzlerine hâkim olmuştur⁶⁴. Ruslara karşı çeşitli ayaklanmalardan sonra Bolşeviklerin iş başına gelmesiyle 20 Ağustos 1920’de Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. 1991 yılında Sovyetlerin dağılmasıyla da Kazakistan bağımsızlığını ilan etmiştir⁶⁵.

2.2. KAZAK MİTLERİ

Kazakların geleneksel dünya görüşünün kaynağı mitlerdir. Dünyanın yaratılışı, canlı ve cansız varlıkların nasıl ortaya çıktığı, bunların sebebi ve safhaları, çevrenin sırları ve özellikleri hakkında söylenen bu mitlerin kaynağı ise Kazakların benimsedikleri dinler ve inanç sistemleridir. Kazaklar, Asya’da oldukları için çeşitli evrensel ve geleneksel dinler ile temas halinde bulunmuşlardır. Tarih içerisinde Şamanizm, Budizm ve Nesturi Hristiyanlığı ile temasta bulunan Kazaklar, VIII. yüzyılda İslam’ı kabul etmeye başlamışlardır⁶⁶.

Kazaklar, İslamiyet’i benimsemelerine rağmen eski geleneklerine sadık kalmışlardır. Şamanizm’i daha eski âdetlere göre yaşayan Kazaklar sonrasında onu İslam diniyle harmanlayarak, kendi yaşam tarzlarına uygun bir “Müslümanlık” ortaya çıkarmışlardır. Peygamber Muhammed’in kim olduğunu bilmeden, Allah’a ve aynı anda “ongon” veya “arvah” olarak adlandırılan ata ruhlarına ibadet etmişlerdir. Ayrıca şamanlara inanmakla birlikte, İslamiyet’i temsil eden hocalarına saygı duymuşlar, ibadetlerinde hem ataların ruhlarını çağırmış hem de aynı zamanda meleklerden yardım istemişlerdir⁶⁷.

Kazak Türkleri’nin Tanrı algısı Gök-Tanrı, Kamlık ve Atalar Kültü etrafında şekillenmiştir. İslam ve diğer büyük dinlerin etkisiyle bu inanç unsurları farklı şekillere uyarlanmış ama benzer bir zeminde devam etmiştir⁶⁸. Kazakların kozmogonik mitlerinin en önemli özelliği ise onların köhneliğini gösteren sıfatı, gökyüzü cisimlerinin bir dönem insan olması ve onların sebepli ya da sebepsiz olarak güneşe, aya ve yıldızlara

⁶⁴Hizmetli, *a.g.m.*, ss. 39-40.

⁶⁵Hitchins, *a.g.m.*, s. 132.

⁶⁶Talgat Abdeshov, *Kazak Halkının Din Algısı ve Din Eğitimi Beklentileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015, s. 13.

⁶⁷Khalida Devrisheva, “XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerine Göre Kazaklarda İslam ve Şamanizm”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXII, Sayı 221, 2016, s. 231.

⁶⁸Özlem Özdemir, *Kazak Türklerinin Destanlarında Mitolojik Unsurlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2020, s. 164.

dönüşmesidir. Kaynakların bazılarında hâlâ gök cisimlerinin insan olarak anlatılmakta ve insanın davranışlarını tekrarladıkları ifade edilmiştir⁶⁹.

Bitki ve hayvanların nasıl oluştuğu hakkındaki anlatılar en eski Kazak mitlerindendir. Bunların önemi insanlarla da ilişkili olmasından ötürüdür⁷⁰. Bu mitlerin özelliği onların basit ve mantıksal-yapısal açıdan da birbirine benzer oluşudur. Onlara etiyolojik mitler denmiştir⁷¹. Kazak mitlerinin başka bir bölümü de insanlar ve onların yaratılışıyla ilgili anlatılan antropolojik mitlerdir. İnsanlar Ulu Tanrı adı verilen tanrı tarafından yaratılmıştır⁷².

Kazak mitlerine göre Erlik, yeraltında kötü ruhlar, şeytanlar ve hizmetçileri ile yaşamaktadır. İnaniş Erlik, yeraltında yaşayan diğer varlıklarla yeryüzüne gelip kaos çıkarmak istemektedir. Yeryüzüne kötülük ve korku saçan bu varlıklar, iyilerin düzenini bozmaya çalışmaktadır. Bu zulmü gören Tanrı, öfkelenmiş ve yardımcısına emir vererek cinler ile şeytanların hepsini yeraltı dünyasına sürmüştür⁷³. Kazak mitlerinde insan da olağanüstü bir varlık olarak görülmüştür. Kazakların mitlerindeki insandan başka olağanüstü varlıklar da bulunmaktadır. Bu olağanüstü varlıkların bazıları iyi bazıları ise kötü tabiatlıdır⁷⁴.

Kazak mitleri Gök-Tanrı, Şamanizm ve atalar kültü etrafında şekillenmiştir. Kazak mitlerinde diğer mitler gibi insanların, hayvanların bitkilerin nasıl var olduğu ve gök cisimleri ile ilgili mitler bulunmaktadır. Ulu bir tanrı varlığının söz konusu olduğu Kazak mitlerinde iyi ve kötü tabiatlı varlıklara da inanç mevcuttur. Birçok dinle temas eden Kazaklar İslamiyet'i benimsemelerine rağmen eski inançlarını unutmamışlar ve İslamiyet'le sentezleyerek yeni bir Müslümanlık anlayışı oluşturmuşlardır.

2.3. KAZAK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

2.3.1. Albastı

Türk mitolojisinde oldukça yaygın bir motif olan Albastı, yer altına mensup bir ruhtur. Issız yerlerde, ormanlarda ve su kaynaklarında yaşadığı düşünülür. Lohusa kadınlardan ve bebeklerden ciğer çalarak suya bıraktığına inanılmaktadır. Kazak mitlerinde insanlara zarar veren ruhlar olarak bilinen “Albastı”, bazen alnının ortasında

⁶⁹Karim Baigutov, *Kazak Mitolojisinin Resimsel Çözümlemesi*, Sanatta Yeterlik Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara 2020, ss. 24-25.

⁷⁰Şakir İbrayev, “Kazak Mitleri ve Mitik Efsaneleri Hakkında”, Akt. Metin Arıkan, *Bilig*, S. 37, Bahar 2006, s. 4.

⁷¹Baigutov, *a.g.t.* s. 27.

⁷²Baigutov, *a.g.t.* s. 31.

⁷³Baigutov, *a.g.t.* s. 34.

⁷⁴Baigutov, *a.g.t.* s. 34, 37.

bir tek gözü olan, iğrenç görünümlü varlık gibi tasvir edilir. Albastı, Kazakların cehennem anlayışlarındaki zararlı ruhlar kategorisine ait bir ruhtur. Bazı geleneklerde şamanların yardımcı ruhları arasında olan Albastı, tek gözlü bir varlık olarak anlatılmıştır. Kazak mitlerine göre Albastıların liderleri de alnında kımız kâsesi büyüklüğünde gözü olan baştan aşağı demir giyimli bir varlıktır. Bu varlık çocukları kaçırp onlara memesinden süt vererek öldürürmüş. Kazaklarda, “Albastı” adı, “cadı kadın” ve “küpegiren kan” anlamında kullanılır. Bu anlam, Albastı motifin en eski dönemlerdeki Ulu Ana’dan kaldığının göstergesidir. Kazak inanışlarında Albastı kara ve sarı olmak üzere iki kategoride tasnif edilmiştir⁷⁵.

Kazak destanlarında Albastı’ya dair unsurlar oldukça sınırlıdır. Karabek Batır destanında Karabek, ablası Hanbiybi’yi istemeye gelen dünürleri öldürüp birinin de kulaklarını ve burnunu keserek gönderir. Bu kişi, kendisini dünür olarak gönderen Karaman’ın yanına varınca öfkesinden dolayı Karaman’a çok kızar. Onun atasına lanet ederek Albastı basmasını dileyip beddua eder⁷⁶.

Türk mitlerinde oldukça yaygın bir motif olan Albastı, Kazak mitlerinde bazen tek gözlü olarak yer almıştır. Kötü ruh sınıfında olan Albastı, genellikle kadın olarak anlatılmış ve iki türe ayrılmıştır. Kazak destanlarında çok fazla yer edinmemiş olsa da tek gözlü, kötü bir varlık olarak anlatılması açısından Albastı önemli bir motiftir.

2.3.2. Jalmavuz

Kazaklardaki mitolojik varlıklardan en önemlisi, tek gözlü olarak tasvir edilen Jalmavuz’dur. Kazakça Jalmavuz, mitolojide “ucube, canavar” anlamında iken mecaz olarak ise “obur açgözlü” anlamında kullanılmaktadır⁷⁷. Kazak mitlerinde Jalmavuz, Kırgız mitlerinde yer alan Celmoguz’dur.

Jalmavuz, kadın kılığında, genç, yedibaşlı, tek gözlü, çok çirkin şeytan şeklinde tasvir edilmektedir. İnsan yiyen mitolojik varlık olarak da bilinen Jalmavuz, genellikle ciğer şeklinde su üzerinde yüzer. İnsanlar ona yaklaşıncı o yedi başlı kadına dönüşerek insanı çeker alır veya onlardan çocuğunu ister⁷⁸.

Jalmavuz motifi mitlerde genellikle yaşlı bir kadın şeklinde anlatılmaktadır. Masallarda ve destanlarda sıkça karşılaşılan Mıstan Kempir ile kötü bir canavar olan

⁷⁵Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çev. Eren Ercan, Yurt Kitap Yayınları, Ankara 2004, ss. 37, 39, 555.

⁷⁶Özdemir, a.g.t., s. 227.

⁷⁷Orozobaev, a.g.t., s. 163.

⁷⁸İnayet, a.g.e., s. 19.

Jalmavuz tipi birleşmiştir. İki tip de mitolojiktir. Bu tip hem Mıstan ve Jalmavuz’a hem de diğer masalsı ve mitolojik tiplere görünüş ve rol olarak da benzetilmektedir. Bu şekilde düşünüldüğünde Jalmavuz mitolojik bir tip olmanın yanında genel olarak zalim ve korkunç tiplerin ortak adıdır⁷⁹.

Kazaklarda yaygın bir inanç olan Jalmavuz, Kazakların destanlarına, masallarına ve bilmecelerine de yansımıştır. Kazaklara ait önemli bir destan olan Dotan Batır destanında Jalmavuz karşımıza bir cadı olarak çıkmaktadır. Bu destana göre, destan kahramanı Dotan Batır, 39 erkek ve 40 kız kardeşi ile evlenmek için yola çıkarlar. Yolda bir çobanla karşılaşan Dotan Batır ve kardeşleri çobana, burada başka birilerinin de yaşayıp yaşamadığını sorarlar. Çoban ise ileride bir ormanın olduğunu ve o ormana giderken silah kuşanıp gitmelerini söyler⁸⁰.

Ormana varan Dotan Batır ve kardeşleri, bir nehrin kenarında konaklar ve uykuya dalarlar. Onlar uykuya daldığı sırada destanda cadı olarak ifade edilen Jalmavuz, Dotan Batır haricinde diğer kardeşlerin hepsini yutar. Kardeşlerinin olmadığını gören Dotan, tüfeğini eline alınca Jalmavuz ona yalvarmaya başlar. Jalmavuz, Dotan Batır’a oğlunun âşık olduğu Şintemir Han’ın kızı Künikey’i getirirse kardeşlerini kusup onların canları bağışlayacağını söyler. Jalmavuz, bu teklifi kabul eder ve böylelikle Dotan Batır’ın kardeşleri, Jalmavuz’dan kurtulur. Dotan Batır, kardeşlerine Jalmavuz ile yaptığı anlaşmayı anlatsa da kardeşleri onunla gelmeyi kabul etmez. Bunun üzerine Dotan Batır, tek başına yola çıkar⁸¹.

Dotan, tek başına çıktığı yolda önce Tındavşı (dinleyen), sonra bir avcı ile daha sonra da Jelayak (yel ayak), Közbaylavşı (büyücü) ve Tavsalımtavşı (dağ kaldıran) karşılaşarak onlarla dost olur⁸². Daha sonra Künikey’i çeşitli zorluklardan sonra yanında getiren Dotan ve arkadaşları dönüş yoluna düşerler. Ama yolun yarısında Jalmavuz kadın onu beklediği için ondan nasıl kurtulacaklarını düşünmeye başlarlar. En sonunda Dotan’ın dostu Jelayak da kız kadar güzel birisi olduğu için onu kız kılığında Jalmavuz’un mağarasına göndermeye karar verirler. Jalmavuz, Dotan’a Künikey’i getirdiği için önce ona teşekkür eder daha sonra da altın verir. Jelayak bir ara dışarıya çıkmak için Jalmavuz’dan izin ister ve dışarıya çıkınca hızlı bir şekilde koşarak kaçır. Tavsalımtavşı büyük bir taşı Jalmavuz’ın üstüne atar ama ona bir şey olmaz. Bunun üzerine Akkuv

⁷⁹Seyfullah Yıldırım, “Türkistan’dan Anadolu’ya Bir Tip ve Bir Masalın Seyahati: Jalmavuz Kempirden Congalaz Karısına”, *Journal of Turkish Studies*, C. X, S. 12, Yaz 2015, s. 1264.

⁸⁰Metin Arıkan, *Kazak Destanları II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, ss. 225-227.

⁸¹Arıkan, *a.g.e.*, ss. 227-233.

⁸²Arıkan, *a.g.e.*, ss. 243-251.

Aktan isimli avcı Jalmavuz'ın alnının ortasındaki tabak kadar olan tek gözüne ateş ederek onu öldürür⁸³.

Tek gözlü Jalmavuz'ın geçtiği Kazak destanlarından biri de Kulamergen Joyamergen Destanı'dır. Bu destana göre Kulamergen karısı Künayım ve iki çocuğu ile bir adada yaşamaktadır. Künayım, bir nehre gittiğinde altın saçından bir tutam kopar ve akıntıyla gider. Bulgar şehrine ulaşan bu saç, bir balıkçı tarafından şehrin padişahına götürülür. Padişah Kasım, bu saçın kime ait olduğunu arasa da bulamaz. Bunun üzerine kocakarı Kurtka, saçın kimin olduğunu söyler ve karşılığında da padişahın oğlu ile evlenmek istediğini ifade eder. Nehirde bulduğu saçla aşık olan padişah, bunu kabul ederek Kurtka'dan kadını getirmesini istemiş. Kurtka, kadını kandırmış ve onu ikna etmiş. Kulamergen uyurken padişah ve askerleri adaya gitmişler⁸⁴.

Künayım kocası Kulamergen'i bağlayarak padişah ile gülüp oynamaya başlar. Bunun üzerine kızından yardım isteyen Kulamergen, onun yardım etmemesi üzerine oğlu Joyamergen'den yardım ister. Kulamergen, onun yardımıyla padişahı ve onun vezirlerini öldürür. Daha sonra Kulamergen, karısı ve çocuklarıyla beraber kayınbabasının yanına gider. Kayınbabası olanları öğrendikten sonra kızı Künayım ve kız torununu öldürür, Kulamergen'i de küçük kızı Ballu Marjan ile evlendirir⁸⁵.

Daha sonra kendi adalarına dönen Kulamergen ve ailesi yolda ağlayan bir çocuk görürler. Ballu Marjan, çocuğu almak istemese de Kulamergen onu dinlemeyerek çocuğu alır. Bu çocuk Kurtka adındaki kocakarının kardeşi Orak Batır'dır. Bunların annesi ise yeraltında yaşayan yedi başlı Jalmavuz'dır. Metin Arıkan'a göre, anlatımın bu kısmında biraz karışıklık vardır. İlk anlatımın ortasında Kurtka isimli kocakarı annesinin yer altındaki yedi başlı Jalmavuz olduğu söyleyip Orak'ın da onun oğlu olduğu söylemesine rağmen, destanın sonraki bölümlerinde yedi başlı Jalmavuz'la kocakarının aynı tipler olduğu belirtilmiştir. Yani Jalmavuz ile Kurtka bu destanın ilerleyen bölümlerinde aynı tipler olarak gösterilmiştir⁸⁶.

Destanın devamında oğul Joyamergen ile Orak Batır savaşmaya başlar. Joyamergen önce Orak Batır'ı ve onun ordusunu yok eder. Kalan üç kişinin de kulaklarını keserek Bulgar padişahına gönderir. Olanları öğrenen padişah, Jalmavuz kadından intikam almasını ister. Kulamergen avdayken Jalmavuz, Kulamergen'in evine gider ve

⁸³Metin Arıkan, *Kazak Sözlü Geleneğinde Arkaik Destanların Tipolojik Özellikleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2003, ss. 168-169.

⁸⁴Arıkan, *a.g.t.*, ss. 171-172.

⁸⁵Arıkan, *a.g.t.*, s. 172.

⁸⁶Arıkan, *a.g.t.*, s. 175.

onun avda olduğunu öğrenir. Jalmavuz Kulamergen'in karısına beş gün sonra yine geleceğini söyler. Kulamergen avdan dönünce karısı ona Jalmavuz'un geldiğini anlatır. Bunun üzerine Kulamergen kaçmaktan başka bir yol bulamadığı için Oral Dağı'na⁸⁷ doğru kaçar. Jalmavuz, Kulamergen'in gittiğini öğrenince onun peşine takılır ve onu altı ay kovalar⁸⁸.

Ballu Marjan, rüyasında Kulamergen'in oğlunu özlediğini görür ve yardım etmek için oğluna babasının yanına gitmesini söyler. Annesi, oğluna altın bir ok ile babasının yüzüğünü verir. Yüzüğü babasına vermesine söyleyen kadın oku bir defadan fazla kullanmaması konusunda oğlunu uyarır. Böylece Joyamergen yola çıkar ve babasına yetişir. Yüzüğü almasıyla Kulamergen'e bir güç gelir. Annesinin verdiği ok ile de Joyamergen, Jalmavuz'un alnının ortasındaki tek gözüne nişan alır ve onu tek gözünden vurur. Tek gözünden vurulan Jalmavuz, Joyamergen'e oku bir kez daha kullanmasını söyler. Çünkü o zaman tekrar dirilecektir. Fakat oğlan Jalmavuz'ı dinlemez ve Jalmavuz ölür⁸⁹.

Kazaklar masallarında da Jalmavuz ön plana çıkmaktadır. Alaman ile Jolaman'da tek gözlü Jalmavuz'dan bahsedilmektedir. Masala göre, eskiden Alaman adında bir mergen vardır. Bu mergenin yiğitliği meşhurdur. Alaman'ın Karaşas adında bir eşi vardır. Bu kadının adı, altın gibi saçlarından gelmektedir. Bir kızı ve oğlu olan Karaşas bir gün kocası avdayken yıkanmaya gider. Bu sırada kadının saç teli suya düşer. Karaşas bu saç telini yakalama çalışır fakat yakalayamayınca evine döner. Bir gün Sultan Han, veziri ve yiğitleriyle dağa çıkarken kadının parlayan saçını görür. Ne olduğunu anlamaya çalışan han, saçı görünce bu saçın sahibine âşık olur. Han evine dönünce saçın sahibinin bulunmasını, bulan kişinin dileğini yerine getireceğini söyler. Aradan birkaç gün geçtikten sonra Jalmavuz, Han'ın yanına gelerek saçın sahibini tanıdığını ama dileğini yerine getirmesini söyler. Han bunu kabul edince Jalmavuz, Karaşas'ı getirmek için yola çıkar⁹⁰.

Jalmavuz Kempir, bir insan kılığında her şeyden bihaber Alaman'ın geçtiği yola yatar. Alaman yoldan geçerken Jalmavuz'u görür ve Jalmavuz, Alaman'ı kandırarak evine gider. Jalmavuz, Alaman evden gittikten sonra karısının aklını karıştırmaya başarır

⁸⁷Eyalet ve eyalet merkezinin adıdır. Yerleşim yeri adını dağ ve nehir adından dolayı almıştır. Nehrin Kazakça adı Yayık olarak geçmektedir. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Hidayet Ergün, *Kazak Türklerinin Destanlarında Yer Adları Üzerine Bir Araştırma*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli 2019, ss. 164-165.

⁸⁸Arıkan, a.g.t., s. 175.

⁸⁹Arıkan, a.g.t., ss. 175-176.

⁹⁰Seyfullah Yıldırım, *Kazak Türk Folklorunda Epik Anlatmalar (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 431.

ve onu kandırır. Jalmavuz, Han'a haber verir ve Alaman bağılyken Karaşaş, Han ile gönöl eğlendirir. Oğlu Jolaman'ın yardımıyla ipten kurtulan Alaman, Han'ı ve adamlarını öldürür. Kayınbabasının yanına gidip olanları anlattıktan sonra kayınbabası kızını öldürtür, diğerkızı ile de Alaman'ı evlendirir⁹¹.

Jolaman büyüyüp yetişkin bir oğlan olur. Jalmavuz, padişahın öldüğünü anlaması üzerine Alaman'ın silahlarını almak için onların geçtikleri yola çocuk kılığında yatar. Jolaman ve Alaman avdan evlerine dönerken yerdeki ağlayan çocuğı fark eder. Alaman çocuğı alır. Bir süre sonra Alaman silahlarının ve çocuğın olmadığını görür. Hiçbir şeyi olmayan Alaman evine gelir ve olanları eşine anlatır. Alaman'ın eşi bilge bir insandır ve o çocuğın Jalmavuz olduğunu anlar. Kocasına buradan kaçmasını Jalmavuz'un onu öldüreceğini söyler⁹².

Birkaç gün sonra Jalmavuz, Alaman'ın evine gelir ve onun kaçtığını öğrenir. Jalmavuz bunun üzerine Alaman'ın peşine düşer. Jalmavuz, Alaman uzaklaştıkça onu nefesiyle çekmektedir. Böylece Alaman da uzaklaşamaz. Bir gece Alaman'ın eşi rüya görür ve Jalmavuz'un kocasına yaklaştığını hissederek. Hemen oğluna giden kadın Alaman'ın uzaklaşması için ona bir yüzük verir. Kadın, oğluna kocası uzaklaşınca Jalmavuz'un alnındaki tek gözüne oku fırlatmasını ve iki kere atmamasını söyleyerek onu gönderir⁹³.

Jolaman'ın getirdiğı yüzük sihirli bir yüzüktür. Çocuk yüzüğü alıp yola koyulur ve birkaç gün sonra babasına ulaşır. Jolaman yüzüğü babasına verince onun atı bir günlük yere ulaşır. Jolaman daha sonra Jalmavuz'un tek gözüne oku atar. Jalmavuz bağırarak düşer ve oku tekrar atmasını söyler. Çünkü o zaman tekrar dirilecektir. Çocuk onu dinlemez ve Jalmavuz böylece ölür⁹⁴.

Kırgızlarda bulunan Celmoguz'un Kazak mitlerindeki tipi Jalmavuz'dır. Mitlerden Jalmavuz'un kökeninin kötü ruha dayandığı anlaşılmaktadır. İnsanları kandıran korkutan bir varlık olan Jalmavuz, anaerkil dönemde koruyucu vasfı bulunurken daha sonraki dönemlerde olumsuz bir tipe dönüşmüştür. Kazak mitlerinde Jalmavuz, çok yaygın olması çeşitli tasvirlerinin olmasına sebep olmuştur. Genellikle kadın kılığında tasvir edilen Jalmavuz tek gözlü, insan yiyen, ormanda yaşayan, kılık değiştiren ve insanları kandıran bir varlıktır. Jalmavuz'a ait önemli başka bir detay ise oku tekrar

⁹¹Yıldırım, *a.g.t.*, ss. 431-433.

⁹²Yıldırım, *a.g.t.*, ss. 433-434.

⁹³Yıldırım, *a.g.t.*, ss. 434.

⁹⁴Yıldırım, *a.g.t.*, ss. 434-435.

attığında Jalmavuz'un dirilecek olmasıdır. Bu durumda Jalmavuz'un, bu mücadelelerde tamamen ölmediği ve tekrar dönebileceği ihtimali ortaya çıkmaktadır.

Türk mitolojisinde yer alan Albastı ile de benzerlik gösteren Jalmavuz'un kaynağı, Oğuzların mücadele ettiği Tepegöz'dür. Türk kahadrlarına karşı tek gözlü bir düşman olarak anlatılması, güçlü bir varlık olması, insan yemesi ve insanları kandırması bu iki varlığın ortak özellikleridir. Jalmavuz da Tepegöz gibi zayıf noktası tek gözüdür. Kırgızlardaki Celmoguz gibi Kazak mitlerindeki Jalmavuz'un da Tepegöz ile bağlantılı bir varlık olduğu anlaşılmaktadır.

Kazakların Yayık ile İdil masalında da Jalmavuz geçmektedir. Bu masala göre, Yayık ile İdil adlı iki mergen kardeş vardır. Büyük kardeş Yayık, küçük olan ise İdil'dir. Kasımda iki kardeş ava çıkarlar. Akşam kulübede otururken Yayık küçük kardeşine yalın ayak bir iz gördüğünü, bu izi takip ederek bir kulübeye gittiğini, bu kulübede birinin sözümü dinlemezsen seni Jalmavuz yer dediğini ama kimseyi göremediğini söyler. İdil çok inanmayarak ağabeyine kulübeye gidelim der⁹⁵.

Sabah olunca ikisi kulübeye gider ama izler yoktur. İdil ağabeyinin yalan söylediğini düşünür. Bunun üzerine Yayık'ı bulamayan İdil onu aramaya başlar. Kara ormandan kulan avlayıp onu pişirir. Bu sırada ormandan biri koşarak gelir ve ateşin yanına oturur. İdil etten ona da verir. Bu kişi gittikten sonra İdil, yerine kütük koyup onu cepkeniyle kapatır. Kendi de tüfeğini alıp saklanarak beklemeye başlar. Ateş sönmeye başlayınca biraz önceki varlık koşarak gelir ve kütüğe saldırır. İdil onu vurur ve sabah olunca bu varlığı görmek için yanına gelir. Bu varlığın on parmağının da demir olduğunu ve alnında tek bir gözünün olduğunu görür. İdil ateş yakarak onun ellerini ateşe atar⁹⁶.

Bu masaldaki tek gözlü Jalmavuz, Kazak mitlerinde bahsettiğimiz Jalmavuzlardan farklıdır. Kazakların genel olarak kötü varlıklara Jalmavuz adını vermeleri mitlerde bu varlığın tasvirlerinin ve özelliklerinin farklılık göstermesine neden olmaktadır.

Tek gözlü olarak tasvir edilmesi açısından önemli olan Jalmavuz tipinin öldükten sonra ateşte yakılması onun kötü bir ruh olduğunu göstermektedir. Çünkü Türkler, ateşin kötü ruhları uzaklaştıracağına inanmışlardır. Masal kahramanları da Jalmavuz'u öldükten sonra bu düşünce ile yakmış olmalılardır. Ayrıca masalda Jalmavuz olarak anlatılan bu

⁹⁵Yıldırım, a.g.t., ss. 764-765.

⁹⁶Yıldırım, a.g.t., ss. 765-766.

varlık bir sonraki başlıkta anlattığımız Jeztırnak ile tırnaklarının demir olması açısından benzer olsa da kaynakta Jalmavuz olarak geçtiği için bu başlık adı altında ele alınmıştır.

2.3.3. Jeztırnak

Jeztırnak masalında geçen Jeztırnağın babası tek gözlü bir varlıktır. Kazakça “jez” kelimesi mermi anlamında kullanılmaktadır⁹⁷. Jeztırnak’ın tırnakları demir olduğu için bu isim verilmiş olmalıdır. Jeztırnak masalına göre Şora Batır ve yedi arkadaşı kısa süreli bir ava çıkar. Bir gece uyayacakları sırada Şora Batır arkadaşlarına oldukları yerde Jeztırnak’ın olduğunu söyler. Bunun üzerine Şora Batır’ın arkadaşları korkup dönelim dese de Şora Batır dinlemez⁹⁸.

Bir akşam Şora Batır ve arkadaşları ateş yakıp et pişirirken bir kadın yanlarına gelir. Şora Batır kim olduğunu öğrenmeye çalışırken bu kadının Jeztırnak olduğunu anlar. Etten bir parça keserek Jeztırnak’a verir. Elbisesiyle parmaklarını kapatan Jeztırnak, eti ağzına atıp tekrardan ellerini elbiseyle kapatır. Bir süre sonra, Jeztırnak kalkıp ters tarafa doğru gider. Bunu gören yedi arkadaş çok korkar⁹⁹.

Yedi arkadaş önce Şora Batır’a darılır fakat Şora Batır onları ferahlattıktan sonra hepsi bir olup Jeztırnak’ı öldürme planı yaparlar. Yedi arkadaş Şora Batır’ın planını uygulayarak kütüklere kendi kıyafetlerini giydirebilirler ve ortaya büyük bir ateş yakarlar. Kendileri de çam ağacını başına oturlar. Gece yarısından sonra Jeztırnak, kütüğün karnına tırnaklarını saplar. Kütükleri fırlatıp atan Jeztırnak, Şora Batır ve arkadaşlarının nereye gittiğini merak eder. Jeztırnak ateşin başına geçip oturur. Bu anda Şora Batır okunu atınca Jeztırnak devrilir. Daha sonra arkadaşları da oklarını atar ve Jeztırnak’ın ölmediğini düşünerek ok atmaya devam ederler. Sabah olunca Jeztırnak’a bakmaya gelirler. Jeztırnak’ın karnı ve bütün parmakları çeliktir. Bu parmakların hepsini aldıktan sonra Şora Batır ve arkadaşları buradan gitmeye karar verirler¹⁰⁰.

Şora Batır ve arkadaşları yurtlarına doğru yola çıkmışken ıssız bir bozkırda, dağın içinde alnında tek gözü olan bir adam Şora Batır’a Jeztırnak’ın babası olduğunu ve neslini kuruttuğunu söyler. Kendini tek gözlü evliya¹⁰¹ olarak tanıtan bu varlığın önünde koyun sürüsü vardır. Tek gözlü, Şora Batır ve arkadaşlarını bu koyunların içinde sürer ve onları

⁹⁷Habibe Özge Özveren, *Kazak Anlatıları Çerçevesinde Kazakçanın Söz Varlığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 213.

⁹⁸Yıldırım, a.g.t., s. 780.

⁹⁹Yıldırım, a.g.t., ss. 780-781.

¹⁰⁰Yıldırım, a.g.t., ss. 781-782.

¹⁰¹Veli kelimesinin çoğuludur. Veli sözlükte “yardım eden, koruyan; yardım edilen, korunan” anlamlarına gelir. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, “Veli”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLIII, İstanbul 2013, s. 25.

yiyeceğini söyler. Tek gözlü evliya, Şora Batır ve arkadaşlarını akşama doğru yedi katlı demir ağıla getirir ve oraya kapatır. Burada yedi kattan oluşan demir bir çadır vardır. Tek gözlü bu varlık, Şora Batır’a en son onu yiyeceğini söyler¹⁰².

Ağılda dev gibi bir kazan vardır. Tek gözlü varlık, Şora Batur’dan bir arkadaşını kazana koymasını ister. Şora Batır çaresiz bir şekilde arkadaşlarından birinin kafasını keser ve iç organlarıyla kanını tek gözlü evliyaya verir. Tek gözlü bunların hepsini yer. Tek gözlü evliya yatarken Şora Batır ve arkadaşlarına gözümü kapatırsam uyumuyorum, kapatmazsam uyuyorum diyerek yatar. Günler bu şekilde geçer. Şora Batır birkaç arkadaşı kalana kadar hepsini tek gözlü evliya yer. Birkaç arkadaşı kalınca bu tek gözlü varlıktan kurtulmak için çare aramaya başlarlar. Sonra Şora Batır kıskaç olarak kullanılan demiri ateşte kızdırır. Demir kıpkırmızı olur. Tek gözlü evliya hâlâ uyumaya devam eder. Bu esnada Şora Batır tek gözlü bu varlığın gözüne kızdırdığı demiri saplar. Bu demir tek gözlünün gözünü oyup ensesinden çıkar. Fakat hâlâ ölmez. Şora Batır ve iki arkadaşı kapıyı açamaz. Anahtar tek gözlü evliyadadır. Bu sırada tek gözlü Şora Batır’a seslenir. Onu yiyeceğini ve kanını içmeden onu bırakmayacağını söyler. Koyunların kapısını açan tek gözlü evliya, hayvanları sayarak dışarı çıkarmaktadır¹⁰³.

Şora Batır, keçinin postunda dışarı çıkmayı başarır ve tek gözlü evliyaya seslenir. Tek gözlü evliya ise onun bir çocuğu olduğunu ve Şora Batır’a hesabını soracağını söyler. Bunun üzerine Şora Batır ve arkadaşları yurtlarına dönerler¹⁰⁴. Şora Batır evine döndükten sonra onun şerefine toy yaparlar. Aradan zaman geçtikten sonra Şora Batır’ın kızı evlilik çağına gelir. Kız, babasından Jeztırnak’tan alınan gerdanlığını ve onun eşyalarını ister. Babasının uyarmasına rağmen, kız onu dinlemez. Evlendikten iki üç yıl sonra kardeşinin eşyalarının kokusunu alan Jeztırnak her yeri dağıtarak Şora Batır’ın kızının evine gider. Şora Batır’ın kızı çok korkar ve çadırın tavanında kurutulmuş bir keçi budunu alarak Jeztırnak’ı beklemeye başlar. Bu sırada Jeztırnak çadıra gelir ve darmadağın eder. Çadırda kimse yok diye düşünen Jeztırnak ateşi alevlendirmek için eğilip üflerken Şora Batır’ın kızı kurumuş but ile Jeztırnak’ın kafasını ateşe sokup şafağa kadar vurur. Böylece Şora Batır’ın kızı, Jeztırnak’ı öldürür¹⁰⁵.

Kazaklarda Jeztırnak, “demirtırnak” olarak da adlandırılmıştır. Demir tırnak motifi, Şaman mitolojisinden gelme olarak kabul görmektedir. Yeraltı dünyasının

¹⁰²Yıldırım, *a.g.t.*, ss. 782-783.

¹⁰³Yıldırım, *a.g.t.*, ss. 783-784.

¹⁰⁴Yıldırım, *a.g.t.*, ss. 783-784.

¹⁰⁵Yıldırım, *a.g.t.*, ss. 785-786.

hükümdarı Erlik ve diğer yeraltı varlıklarının kızları da Şaman efsanelerinde, çoğu zaman demir tırnaklı, demir kollu ve bazen de demir vücutlu olarak betimlenmiştir¹⁰⁶.

Jeztırnak'ın babası olarak bahsedilen evliya, kötü karakterli, insan yiyen, onları esir eden bir varlıktır. Esasen kötü bir ruh olan Jeztırnak ölümlüdür. Bu yönleri itibariyle Jeztırnak, Tepegöz hikâyesiyle oldukça benzerdir. Jalmavuz, Jeztırnak, Celmoguz, benzer özelliklere sahip kötü tabiatlı varlıklar olmakla birlikte Orta Asya Türk halklarında çok fazla rastlanılan motiflerdir. Bu varlıkların kaynağı Tepegöz'dür. Fakat dış tesirlerden dolayı mitte farklılıklar mevcuttur. Jeztırnak'ın babasının kendisini tek gözlü evliya olarak tanıtmaması ve masalın devamında da bu şekilde anılması Kazak mitlerindeki İslami tesirleri göstermektedir.

2.3.4. Tek Gözlü Dev

Kazaklara ait önemli kahramanlık destanlarından biri olan Koblandı Batır'ın da Mergenbay ve Birjan nüshalarında tek gözlü bir devden bahsedilmiştir. Destana göre, Koblandı'nın babası Toktarbay'ın uzun süren çocuksuzluk sürecinden sonra Koblandı ve Karlıga, mucizevi bir şekilde doğar. Koblandı'nın Kurtka ile evlenmesinden sonra Kurtka, tek gözlü dev tarafından kaçırılır. Koblandı'nın tek gözlü devi öldürüp Kurtka'yı kurtarmasından sonra Karlıga ile de Kurtka'dan izin alarak evlenir. Destan böylece sona erer¹⁰⁷.

Diğer nüshalarda olaylar daha farklı anlatılmıştır. Ama bu nüshadan yola çıkarak tek gözlü devin, Koblandı Batır ile mücadele eden kötü bir alp olması mümkündür. Diğer Türk destanlarındaki gibi kötü tek gözlü dev, kahramanın karısını kaçırmıştır.

Tek gözlü bir devin geçtiği başka bir masal da Akjan Batır masalıdır. Bu masala göre, Akjan Batır, bir gün atlarla tek kalıp bakıcıları yemek yemeleri için çadıra gönderir. Bakıcılar, akşama doğru çadırda bir kısrağı pişirirler ve yerler. Fakat içlerinden biri yemeği yedikten sonra yıldıya gitmez ve çadırda uyur. Diğerleri ise yıldıya giderler ve Akjan'ı yemek yemeye çadıra gönderirler. Akjan'ın doru bir atı vardır ve çok hızlı koşar. Çadıra gelen Akjan Batır, içeri girdiğinde tek gözlü bir devin çadırda kalan adamı ateşte kızartıp yediğini görür. Akjan silahlarını alarak tek gözlü devin gözüne ok atar. Fakat bu sefer dev, çadırı kaldırarak götürmeye çalışır. Akjan devin peşine düşer. Tek gözlü dev, tan karanlığı zamanında düşman mağarası gibi bir ine gelir. Akjan da devin arkasından

¹⁰⁶Fidan Uğur Çerikan, *Türk Kültüründe Demir*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2014, s. 400.

¹⁰⁷Özdemir, a.g.t., s. 74; Asem Kuanyshbayeva, *Formül Nazariyesi ve Koblandı Batır Destanı'ndaki Formüller*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, ss. 50-51.

bu ine girer. Bir süre sonra Akjan'ın eli devin çıplak vücuduna değer ve onu öldürüp dışarıya çıkar¹⁰⁸.

Kazaklara ait İki Erkek Kardeş masalında yine tek gözlü bir devden bahsedilmektedir. Masalda geçen kimsesi olmayan iki erkek kardeş, yola çıktıktan dört beş gün sonra büyük kardeşin rüyası üzerine ayrılırlar. Büyük kardeş tekrar memleketine dönerken küçük olan ise farklı bir yola gider. Jeztırnak'la olan mücadelesinden sonra küçük kardeş, bir yere gelir. Burada dağın bütün geyiklerine ve ceylanlarına bakan tek gözlü bir adam görür ve bu adamla konuşmaya başlar. Oğlan tek gözlü deve anne babasının olmadığını söyleyince bu dev de çocuğu olmadığını söyleyerek “*benim evladım ol*” der. Böylece tek gözlü dev, oğlanı eve getirir ve hayvanlarını ağıla sokar¹⁰⁹.

Tek gözün evine gidip et yedikten sonra bu dev yatacakları zaman gözünün karanlıkta ateş olup parladığını ve evi aydınlattığını söyler. Dışarı çıkan oğlan, et pişirdiği demiri ateşin altına gömer. Tek gözlü uyuyunca demiri alan oğlan, ateş gibi parlayan gözüne sıcak demiri saplar. Tek gözlü yaşlı adam kalkana kadar çocuk ahırda hayvanların yanına gider ve onların arasına karışır. Çocuk, tek gözlü adam ona bağıırırken bir tekenin postuna girer ve bu şekilde tek gözlü varlıktan kurtulur¹¹⁰. Bu masaldaki tek gözlü varlığın sürüleri olması, çocuğu kandırması, tek gözüne demir sokulması ve masal kahramanın hayvan postunda kaçması yönüyle *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki Tepegöz ile aynıdır.

Tek Gözlü Dev masalında da zengin ama cimri babası olan bir çocuk bir gün düğüne gitmek ister. Babası gidebileceğini ama atı yorulmasın diye öküzle gitmesini söyler. Düğüne öküzle giden çocuğu görenler dalga geçerler. Gururuna yediremeyen çocuk yaşadığı diyardan gitmeye karar verir. Çok uzun zaman gittikten sonra zar zor altınla kaplı bir saraya varır. Sarayın civarında herhangi biri gözükmemektedir. Kimin sarayı olduğunu ve neden kimsenin olmadığını düşünen çocuk sarayın içine girmeye karar verir. Sarayın içinde de kimse yoktur ancak her yer hazine doludur. Yemek, hazine, silah vb. aletlerin bulunduğu sarayda çocuk önce yemek yer sonra da uyur¹¹¹.

Dinlenince çocuk sarayı gezer. Sarayda kimseyi bulamayınca sarayı sahiplenmiş çocuk usta bir okçu olur. Çok güçlü olan bu çocuk bir gün avdan döndüğünde uykuya dalar ve bu sırada dışardan yer yarılmış gibi bir ses gelir. Bu sesle uyanan çocuk,

¹⁰⁸Yıldırım, a.g.t., ss. 505-506.

¹⁰⁹Yıldırım, a.g.t., s. 501.

¹¹⁰Yıldırım, a.g.t., ss. 501-502.

¹¹¹Yıldırım, a.g.t., ss. 742-743.

pencereden bakınca tulparın üzerinde tek gözü parlayan bir devin saraya doğru geldiğini görür. Çocuk o zaman bu sarayın tek gözlü devin olduğunu anlar¹¹².

Tek gözlü dev saraya girince yabancı bir kokunun olduğunu anlar ve tek gözü ateş gibi yanarak sarayı sahiplenenin kim olduğunu öğrenmeye çalışır. Tek gözlü dev tehditler savurarak gezerken yiğit, devin tek gözüne oku fırlatır. Bu oku çekip alan dev, yiğitle savaşımaya başlar. Üçüncü günün sonunda mücadeleden yorulan dev, yere yığılır. Yiğit de tek gözlü devi sarayda zindana hapseder. Bu devin yenilmesindeki bir sebep de günlerdir yurtları basarak insanlara yaptığı zulümlerden yorgun düşmesidir. Bu dev, saraya gelip kırk gün uyuyarak gücünü toplar. Daha sonra ise tekrar yurt basmaya gider. Tek gözlü devin yenilmesi üzerine sarayın sahibi yiğit olur ve devin tulparı da onun dostu olur¹¹³.

Yiğit her gün ava gider. Günlerden bir gün annesi ve babası aklına gelir ve yurduna gitmeye karar verir. Burada düşmanlarla savaşmış onları yendikten sonra ablası ve annesini de alan yiğit tek gözlü devin altın sarayına gelir. Annesi ve ablası varken yiğit her gün ava gidip gece dönmektedir. Altın sarayda sıkılan yiğidin annesi bir gün gezerken bir ses duyar. Zindana inen kadın tek gözlü devi görür. Tek gözlü dev kadına sarayın eski sahibi olduğunu ve oğlunun onu yenerek zindana attığını anlatır. Kadın da yiyecek bir şeyler ister. Kadın devin haline acıyıp ona yemek verir. Günler bu şekilde geçer. Tek gözlü dev yemekleri yedikçe gücünü toplar ve yiğidin annesini kandırır. Yiğit geldiğinde kendini saraydaki büyük sandığa saklamasını söyleyen dev zindandan çıkmak için kara tulpara ihtiyaçları olduğunu söyler. Yiğit bir gün avdan gelince oğluna kara tulparı ava götürmemesini söyler. Yiğit de bunu kabul eder¹¹⁴.

Yiğit geleceği zaman kadın tek gözlü devi sandığa saklamaktadır. Bu şekilde günler geçer. Yiğit yokken dev eski gücüne kavuşur. Tek gözlü dev yiğidin annesiyle yakınlaşır ve kadın hamile kalır. Kimseye söylemeden doğum yapan kadının çok güzel bir oğlu olur. Fakat yiğitten korktuğu için deve bu çocuğu öldürmesini söyler. Dev bunu kabul etmez ve çocuğu yiğidin yolunun üzerine bırakırlar. Böylece yiğit küçük çocuğu alarak saraya götürür ve çocuğu sahiplenir¹¹⁵.

Yiğit ve çocuk birbirlerini çok severler ve günler bu şekilde geçer. Bir gün çocuk, yiğit avdan gelince sandığı gösterir. Fakat annesi sandıkta bir şey olmadığını söyleyerek

¹¹²Yıldırım, *a.g.t.*, s. 743.

¹¹³Yıldırım, *a.g.t.*, ss. 743-744.

¹¹⁴Yıldırım, *a.g.t.*, ss. 744-745.

¹¹⁵Yıldırım, *a.g.t.*, ss. 745-746.

yiğidi ikna eder. Çocuk tek gözlü devî hiç sevmemektedir ve ondan sürekli kaçar. Çocuk büyüyüp konuşmaya başlayınca annesi tekrar deve bu çocuktan kurtulmaları gerektiğini söyler. Fakat dev yine kabul etmez ve başka bir yol bulduğunu söyleyerek kadından hançeri getirmesini ister¹¹⁶.

Kadın hançeri alarak tek gözlü deve getirir. Dev, yiğidi öldüreceği zaman onu uyandırır. Yiğit tek gözlü devî görünce önce şaşırır sonra devin hançeri yaklaştırmasını engellemeye çalışır. Dev ile yiğidin mücadele devam ederken odaya yiğidin annesi girer. Çocuk annesine yalvarır fakat kadın aldırılmaz ve odadan çıkar. Ablası da odaya gelip yiğide yardım etmeden odadan gider. Bu sırada oyun oynayan küçük kardeşi odaya girer ve devî ağabeyinin üzerinde görünce oyuncağı ile tek gözlü deve vurmaya başlar. Bu sırada yiğit hançeri devden alır ve kalbine saplar. Böylece dev yere yığılır. Çok kızan yiğit, ablasını ve annesini de öldürür¹¹⁷.

Tek gözlü dev masalındaki olay örgüsü diğer mitlere göre daha farklı ilerlemiştir. Yine yiğitle mücadele eden tek gözlü varlık, masal kahramanı tarafından öldürülmüştür. Destanda tek gözlü dev, oğluna merhamet ettiği anlatılsa da insanları kandıran bir varlık olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kadın, tek gözlü devin oğlunu öldürmesi yardım etmiştir.

Gökyay da Kazaklara ait olan Cake Batır masalında tek gözlü bir devden bahsetmiştir. Bu mite göre, Cake Batır adlı bir avcı vardır. Bir gün, ormanda ateş yakar ve kendisine et pişirir. Gece olunca bir kadın gelir ve ateşin başına ağzını açmadan oturur. Cake ona bir parça et atar. Kadın saklı olan eli ile eti alır, fakat Cake kadının parmaklarının bakırdan olduğunu fark eder. Kadın ormana döner. Cake ise geceyi geçirmek üzere hazırlıklara girer. Fakat dikkatli davranarak ateşin başına insan boyunda bir kütük koyar, onu kaftanıyla örter, kendisi de silâhıyla saklanır ve beklemeye başlar. Çok geçmeden ormandan kadın çıkar ve kaftanla örtülü kütüğe saldırır. Cake onu alnından vurur, kadın kaçmaya başlar. Sabahleyin atına binerek onu kanlı izlerinden kovalamaya girer, sonunda kendisini bir çukurda ölü olarak bulur ve bakır parmaklı elini bileğinden keser. Bundan sonra avcı alnında bir gözü bulunan iri yarı bir adamın bulunduğu bir mağaraya düşer¹¹⁸. Masalın bu kısmında ismi verilmese de avcı önce Jeztırnak ile mücadele eder. Jeztırnak'ı yendikten sonra da tek gözlü devin mağasına düşer.

¹¹⁶Yıldırım, *a.g.t.*, s. 746.

¹¹⁷Yıldırım, *a.g.t.*, ss. 746-747.

¹¹⁸Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, s. DXLIV.

Tek gözlü devin mağarasında bağlı iki adam vardır. Bu adamlardan biri kazığa oturtulmuş şekildedir. Tek gözlü dev, Cake'ye bu adamı ateşte yakmasını emreder ve kendisi de uyur. Tek gözlü devin uyumasından sonra Cake Batır, adamın oturtulmuş olduğu kazığı alarak onunla devin gözünü çıkarır. Dev acıdan bağırır fakat düşmanını bulamaz. Cake Batır, devin tek gözünü çıkardıktan sonra taşla kapatılmış mağaradan koyun postuna girerek çıkar. Tek gözlü dev, Cake Batır'ın mağaradan çıktığını anlayınca, ondan kendisini başını kesmesini diler. Tek gözlü dev, *“Senin kılıcın beni öldüremez benim kılıcı al ve beni öldür, tüm malım davarım, bütün gümüşlerim ve altınlarım her şeyim senin olsun”* der. Cake Batır, tek gözlü devin mağarasına giderek kılıcı bulur ve devin başını uçarur. Devin başını da yanına alarak, onun koyunları ile yurduna döner. Daha sonra Cake Batır, elli deve ve pek çok adamlarla mağaraya tekrar gelerek devin mallarını, altınlarını, gümüşlerini alır. Kendi payına düşenleri aldıktan sonra gerisini halka dağıtan Cake Batır, zengin olup yurdundan ayrılmaz¹¹⁹.

Tek gözlü dev motifi, Kazak destan ve masallarında oldukça yaygın bir motiftir. Tek gözlü, kötü karakterli, insan yiyen ve insanları kandıran varlıklar olarak geçen bu devler, aslında Tepegöz olarak adlandırılan varlıktır. Çünkü bazı masallar hariç tek gözlü devin sürülerinin olması, mağarada yaşaması, insan yemesi yönüyle Tepegöz ile aynıdır.

Kazak destanlarında tek gözlü varlıklar, genellikle kahramanın karşısındaki engeller iken masallardaki tipler değişebilmektedir. Bu da masallardaki dış tesirlerin etkisini göstermektedir. Ayrıca Kırgız mitleriyle de birçok mitin olay örgüsü aynıdır. Bu durum coğrafya farklılıklarına rağmen mitlerde devamlılığın sağlandığını göstermektedir.

Tursunov'a göre Kazak mitlerinde yer alan başka bir tek gözlü varlık da Dau'lardır. Daular Kykloplar, Tepegözler ve tek gözlü devler gibi ıssız dağlık yerlerde mağaralarda yaşayan, koyun güden tek gözlü devlerdir. Bu devler, insanlara düşmanca yaklaşırlar, devasa boylarına ve insanüstü güçlerine karşın uysal ve saftırlar. Bu yüzden devlerden korkmayan insanlar, onları alt edebilir¹²⁰.

2.3.5. Tek Gözlü Kadın

Kazaklara ait Karadön Batır masalında, Karadön Batır adlı bir bahadır yaşamaktadır. Bu bahadırın çocukluğunda Kalmuk halkı bu şehri yağmalar ve bir kızı

¹¹⁹Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, s. DXLIV.

¹²⁰Edige Dariguloviç Tursunov, “Tepegöz’ün Kır Edilmesi Hikâyesinin Türk-Moğol Versiyonları”, Çev. Muvaffak Duranlı, *Dünyada Dede Korkut Araştırmaları*, Haz. Fikret Türkmen-Gürol Pehlivan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, ss. 272-273.

alıp götürürler. Karadön Batır, kaçırılan kızıdan üç tane devin doğduğunu öğrenir ve onları aramaya çıkar. Kaktırğay, Şajırkay ve Şarpı isimli devler, daha küçük oldukları için güçlerinin yetmeyeceğini düşünerek bahadırdan kaçarlar. Daha sonra bahadır, kendi karısının çocuğu olmadığı için başka bir kadınla evlenmeye karar verir ve toy günü üç dev gelerek onun kırk sürü kırsığının alıp gider. Böylece Karadön Batır da bu üç devin peşine düşer¹²¹.

Karadön Batır ile Kaktırğay, Şajırkay ve Şarpı isimli üç dev mücadeleye girer. Mücadele sonucunda bahadırı yenen bu üç dev, onu zindana atarlar. Karadön Batır'ın atının yurduna dönmesi üzerine bahadırın öldüğünü düşünen halk, bahadırsız kalır. Karadön Batır'ın son evlendiği eşinin bir oğlu olur. Bu oğlan, olağanüstü şekilde büyüdüktan sonra babasının yaşadığını öğrenip yoldaşlarıyla beraber yola düşer. Babasını kurtardıktan sonra çocuk Kaktırğay, Şajırkay ve Şarpı aramaya başlar. Çocuk şehrin birinde altı adet çadır görür ve onlardan birine girer. Çadırın içinde yaşlı ve tek gözlü bir kadın vardır. Çocuk, bu kadından yemek ister. Kadının üç dev oğlunun yiyeceklerinin üç çadırda olduğunu söylemesi üzerine çocuk, o çadırlara gider ve onları yiyip doymadığını söyler. Sonra tek gözlü devlerin annesi çocuğu emzirir. Çocuk, devler gelince onlarla mücadeleye başlar ve onları yener. Tam devleri öldüreceği sırada tek gözlü kadın gelerek *“aynı sütü emdiniz, onlar da evladım sende evladımsın”* der. Böylece tek gözlü kadının beş çocuğu olur. Fakat daha sonra üç devin lafiyla ondan kurtulmak için tek gözlü kadın çocuğu Mısır'a gönderir¹²².

Masalda geçen tek gözlü kadın, Kazak mitlerindeki diğer tek gözlü kötü varlıklar olarak anlatılmasa da üç devin annesi olması ve tek gözlü olarak bahsedilmesi yönüyle dikkat çekicidir. Kötü bir varlık olarak kaydedilmeyen bu kadın önce çocuğun karnını doyurmuş fakat dev çocuklarının lafiyla ondan kurtulmak istemiştir.

2.3.6. Tepegöz

Kazakların başka bir masalı Avşar Han'da Tepegöz motifi geçmektedir. Masala göre Tepegöz, Avşar Han ve onun halkına musallat olur. Her hafta Tepegöz'e yiyecek insan ve koyun gönderilmektedir. Tek gözlü canavar, yiyecek vergisi yerine getirilmezse oradaki bütün insanları yiyip bitireceğini söyleyerek herkesi korkutur. Bundan kurtulmanın çaresini bulamayan Avşar Han'ın halkı ne yapacaklarını bilemeyip zor günler geçirmeye başlarlar. Daha sonra halkı Tepegöz'den kurtarmak için Avşar Han'ın

¹²¹Yıldırım, a.g.t., ss. 813-814.

¹²²Yıldırım, a.g.t., ss. 814-817.

oğlu Jeke Batır gelir ve Tepegöz'ü öldürür¹²³. Tepegöz'ün Kazak varyantı olan bu masalda olay örgüsü tamamen aynıdır. Sadece isimlerin değiştiği bu varyant, Kazak mitlerinde varlığını korumaktadır.

3. OĞUZ-TÜRKMEN MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

3.1. OĞUZ-TÜRKMEN TARİHİ

Birçok topluluğun yaşadığı Orta Asya coğrafyasında tarih boyunca çeşitli devletler var olmuştur. Bu coğrafyada ilk defa teşkilatlı ve büyük bir imparatorluğu, Çinlilerin Hiung-nu adını verdikleri kavim kurmuştur. Bu kavim ilim âleminde Türk asıllı kabul edilmektedir. Türk devlet teşkilatının kurucuları olan Hiung-nular, milattan MÖ III. yüzyılın sonlarında güçlü bir kavim haline gelmişlerdir¹²⁴.

II. yüzyılda Orhun bölgesinde Hiung-nuların yerini Sien-Piler almışlardır. Onlara da Juan-Juanlar halef olduktan sonra, 552 tarihinde Gök-Türk İmparatorluğu kurulmuştur. Orta Asya'da o zamana kadar kurulmuş en büyük devlet olan Gök-Türk hakanlığında toplanmış olan Türk kabilelerinden bir kısmı, 630 yılında başlayan fetret döneminde kendi aralarında bir birlik kurarak Tola-Selenga ırmakları bölgesinde Dokuz-Oğuz Kağanlığı'nı meydana getirmiştir¹²⁵. Çeşitli anlamları olan Oğuz adının “kabileler” anlamına geldiği kabul edilmiştir. Bu yüzden Üç Oğuz, Dokuz Oğuz gibi kabile fedarasyonları gibi isimlerle de anılmışlardır¹²⁶.

Oğuzların temelini teşkil ettiği Gök-Türk Devleti'nin, VII. yüzyılda çökmesiyle beraber, Orta Asya tarihinde Oğuzlar ön plana çıkmaya başlamıştır¹²⁷. Oğuzlar, Gök-Türklerin yıkılmasından sonra Uygur Devleti'nin yanında yer almıştır. Bu devletin de yıkılmasından sonra batıya doğru gelerek Sir-Derya kıyıları ve onun kuzeyindeki bozkırlara yerleşmişlerdir¹²⁸. IX. yüzyıllarda İslam kaynaklarında geçmeye başlayan Oğuzlar, X. asrın ilk yarısında başında Yabgu'su olan bir devlet kurmuşlardır¹²⁹.

X. yüzyılda bazı Oğuz boylarının İslamiyet'i kabul etmesi üzerine, Müslüman Oğuzları diğerlerinden ayırmak için Türkmen adı verilmiştir. Bu durum karşısında Oğuz yabgusu, Müslümanlığı benimseyen Türklerin üzerine yürümüştür. Daha sonra kendi adı

¹²³Abdimalik Nisanbayev, *Kazakistan'da Dede Korkut*, Çev. Dinara Düysabayeva-Banu Muhyayeva, Redaksiyon: Sadık Tural, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 142.

¹²⁴Faruk Sümer, “Oğuzlar”, *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 289.

¹²⁵Sümer, “Oğuzlar”, s. 290; Kafesoğlu, *a.g.e.*, ss. 144-145.

¹²⁶Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s. 239.

¹²⁷Taşağıl, *a.g.e.*, s. 239.

¹²⁸Cem Tüysüz, “Oğuzlar”, *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 281.

¹²⁹Kafesoğlu, *a.g.e.*, ss. 147,148.

ile devlet kuracak olan Selçuk Bey, Oğuz Yabgusu'na karşı mücadele etmiş ve başlayan bu mücadelede Müslüman Oğuzları korumuştur. Bu mücadele sonunda Selçuk Bey'i önderliğinde Türkmenlerin Batıya, Horasan'a ve Hazar'a doğru kaydıkları anlaşılmaktadır. Horasan ve Afganistan'ın kuzey kısımlarında yaşayan Türkmenler bir müddet sonra Horasan ve Afganistan'ın Güney kontrolünde Gazneli Türk Devleti ile Doğu Türkistan'da kurulan Karahanlı Devleti arasında sıkışıp kalmış ve kendileri için çıkış yolu aramışlardır. Bu iki Türk devletinin idaresine girmeyi kabul etmeyen Türkmenler, sonunda Çağrı ve Tuğrul kardeşler önderliğinde 1040'da Dandanakan Savaşı'nı kazanarak Selçuk Bey'in adını verdikleri devleti kurmuşlardır¹³⁰.

Moğol istilasından sonra Selçuklu Devleti ve Türkmenlerin kaderi değişmiş; Türkmenlerin bir kısmı Maveraünnehir, Horasan ve Mangışlak civarında kalırken, diğerleri Azerbaycan ve Anadolu'ya göçmüştür. Hazar ötesinde kalan Türkmenler, bir süre Moğolların ve Timurluların idaresinde yaşamış, daha sonra Moğol asıllı Kalmukların saldırılarına dayanamayıp Türkmenistan'ın güneyine doğru göç etmişlerdir. Bu durumdan rahatsız olan Hive Hanlığı ve İran Şahı, Türkmenlere ağır kayıplar verdirmişlerdir¹³¹.

XVIII. yüzyılda kendini toparlayan Türkmenler, Merv bölgesine yerleşmişler ve İranlıları ve Hive Hanlığı'nı yıldırılmışlardır. Bunun üzerine, rahat bir nefes alan Türkmenler, 1860 yılından itibaren hür bir hayat yaşamaya başlamışlar fakat Ruslar da 1879'da Türkmenistan'ı işgale hazırlanmışlar. Yapılan savaşlar ve verilen kayıplar neticesinde 1884'te Türkmenler, Rus hâkimiyetine girmeyi kabul etmiştir. XIX. yüzyıl sonları XX. yüzyıl başlarında Türkmenler, birkaç defa ayaklansalar da bu ayaklanmalar Ruslar tarafından bastırılmıştır. Bu gelişmelerin de bir sonucu olarak, 27 Ekim 1924'te Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da 27 Ekim 1991'de Türkmenistan bağımsızlığını ilân etmiştir¹³².

3.2. OĞUZ-TÜRKMEN MİTLERİ

Kadim bir geçmişe sahip olan Türkmenistan, birçok eski uygarlığın beşiği olmuştur. Bu yüzden bu coğrafyadaki mitlere Şamanizm, Zoroastrizm (Zerdüşçülük), Budizm, Hristiyanlık ve İslam inancı etki etmiştir. Oğuzların, İslamiyet'i kabul etmeden

¹³⁰Mehmet Saray, *Türkmen Tarihi*, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993, ss. 13-14.

¹³¹Mehmet Kara, "Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 14, Mart 2002, ss. 235-236.

¹³²Kara, *a.g.m.*, s. 236.

önce X. yüzyıl başında geleneksel dinî inanışlarına bağlı bulundukları anlaşılmaktadır¹³³. Dede Korkut Hikâyeleri'nde tanrının gökte olduğunun belirtilmesi Oğuzlardaki Gök-Tanrı dinini göstermekle beraber, bu hikâyelerde geçen tören ve inançlarda da Gök-Tanrı dininin kalıntıları da mevcuttur¹³⁴. Bununla birlikte Oğuzların bilge kişilerinin bulunduğu, tabiplik yapan, geleceğe ait öngörülerde bulunan, bir teşebbüsün uğurlu olup olmayacağına hükmeden, dinî törenlere başkanlık eden bu kişilere büyük saygı gösterdikleri bilinmektedir. Ancak onlara ne ad verildiği konusunda bilgi bulunmamaktadır¹³⁵.

Oğuz-Türkmenlerin eski inançlarından olan şamanlıkta ruhun bekası, ahiret hayatı, cennet ve cehennem akideleri, Tanrı'ya ve ecdada kurban inançları da İslamiyet'te daha gelişmiş olduğundan, kültürel bakımdan bir uyumsuzluk söz konusu olmamış ve bu inançlar, eski inançların bir tekâmülü olarak görülmüştür. Türkmenlerin keramet sahibi her derde deva bulan, gaipten haber veren kamların yerine İslam şeyhleri ve evliyası geçerken, burada da sessiz bir kaynaşma olmuştur. Müslüman olan Türkmenlerin ata ve babaları hem şamanlara, hem de evliyaya benzemektedir. Türkmenlerin kendi kahramanları Alp-erenler şekli ile kutsiyet kazanmış ve İslam Türkmen gazileri ile birleşmiştir. Türkmenler İslam dinine ait birçok mefhum ve istilahları kendi din ve dillerinde bularak İslam devrinde de kullanmışlardır. Şamanlıkta mübarek ruhlar varsa da melek olmadığından, İslam'ın bu mefhumunu ferişte ile karşılamışlardır¹³⁶.

Türkmen mitlerinde, diğer Türk mitlerinde olduğu gibi kâinat gök, yeryüzü ve yeraltı olarak üçe ayrılmaktadır. İyi ruhlar gökte, insanlar yeryüzünde, kötü ruhlar da yeraltında yaşamaktadır. Ayrıca, Türkmenlere göre canlı ve cansız varlıkların yaratıcısı Gök-Tanrı'dır. Türkmence'de gök; asman, direk ve mavi anlamına gelmektedir. Ayrıca Gök-Tanrı dininde yerin de (toprağın) itibarı vardır¹³⁷. Türkmenlerin kozmogoni mitlerinde yıldızlar önemli bir yer tutmuştur. Türkmenlerde “yedigen” olarak adlandırılan Büyükayı yıldız kümesi ile ilgili olan mit, XI. yüzyıldan sonra yaygın olarak

¹³³Sümer, *a.g.e.*, s. 44.

¹³⁴Handan Yurdakul, “Dede Korkut Hikâyelerinde İslamiyet Öncesi İnanç Motifleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 2, 1999, ss. 244-245.

¹³⁵Sümer, *a.g.e.*, s. 44.

¹³⁶Durmuş Tatlıhoğlu, “Türkmenistan İrımları (Halk İnançları)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, Aralık 2000, s. 158.

¹³⁷Durmuş Tatlıhoğlu, “Türkmenistan'da Sosyo-Ekonomik Yapı ve Dinî Hayat”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, Aralık 1999, s. 216; Tatlıhoğlu, “Türkmenistan İrımları (Halk İnançları)”, s. 156.

kullanılmıştır. Türkmenler eski inanışların bir uzantısı olarak, yıldıza kutsiyet ve Tanrısal bir fonksiyon yükleyerek onları mitlerine taşımışlardır¹³⁸.

Olağanüstü varlıkların da oldukça yer aldığı Türkmen mitlerinde öne çıkan bazı varlıklar bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi ejderhadır. Türkmen mitlerine göre, ejderha, yeraltında bir mağarada yaşayıp bir hazineyi korumaktadır¹³⁹.

Mitlerde geçen başka bir olağanüstü varlık ise devlerdir. Çirkin, iri cüsseli, tüylü ve bazen de boynuzlu, birden fazla kafaya sahip, tek gözlü, sihirli güçlere sahip yaratıklar olan devlerin Kaf Dağı'nda yaşadığına da değinilmiştir. Yine Kaf Dağı'nda yaşayan olağanüstü bir varlık da perilerdir¹⁴⁰.

Şamanizm, Zoroastrizm(Zerdüşçülük), Budizm, Hristiyanlık ve İslam inancı ile temas etmiş olan Türkmenlerin mitleri bu inançlar çerçevesinde oluşmuştur. Oğuz/Türkmen mitlerinde, her şeyin yaratıcısı Gök-Tanrı'dır ve kâinat üç katmanlıdır. Ruh inancının bulunduğu Türkmen mitlerinde birçok mitolojik varlık mevcuttur. Türkmenler, İslamiyet'i kabul etmelerine rağmen eski inançlarını sürdürmeye devam etmişlerdir.

3.3. OĞUZ-TÜRKMEN MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

3.3.1. Tepegöz

Orta Asya'da köklü bir geçmişe sahip olan Oğuzların, Orta Asya'dan itibaren Anadolu'ya yerleştikleri süre boyunca gerek çevrelerindeki düşmanlarıyla yaptıkları savaşlar, gerekse kendi iç çekişmeleri ve kahramanlıklarını içeren Dede Korkut Hikâyeleri, Türk Dili ve Edebiyatı, Türk Tarihi ve Türk Kültürü açısından son derece önemli olmuştur¹⁴¹. Dede Korkut Hikâyeleri'nin hakkındaki çalışmaları ile tanınan Prof. Dr. Muharrem Ergin, Ord. Prof. Dr. Fuat Köprülü'nün, derslerinde “*Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut'u öbür gözüne koyun, yine de Dede Korkut ağır basar*” dediğini aktarmıştır¹⁴².

Dede Korkut Hikâyeleri'nin her birinde Oğuzların yaşayışı, âdetleri, gelenekleri ve görenekleri farklı yönleri ile yansıtılmıştır. Bu konuda çalışma yapan K. Abdulla, Dede Korkut Hikâyeleri için şunları söylemiştir:

¹³⁸ Ahmet Gökçimen, “Türkmen İrımları (Halk İnanışları) ve İşlevleri”, *Milli Folklor*, S. 87, Güz 2010, ss. 150-151.

¹³⁹ Halil İbrahim Şahin, *Türkmenistan Sahası Destancılık Geleneği ve Türkmen Destanları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2009, ss. 404-406.

¹⁴⁰ Şahin, a.g.t., ss. 407-411.

¹⁴¹ Adnan Doğan Buldur-Ali Meydan-Şenay Güngör, “Dede Korkut Destanlarının Kültür Coğrafyası”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XV, S. 3, 2016, s. 925.

¹⁴² Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. X.

“Bugün Kitab-ı Dede Korkut destanlarından yalnızca edebî ve estetik bir değer olarak söz etmek eksik kalır. Destanın mahiyetini kavradıkça ve çok katlı derinliklerine nüfuz ettikçe, yalnız kültürel dünyamızın belirli bir şekil kazanmasında değil, aynı zaman genelde bütün toplumların, özelde ise Oğuz toplumunun teşekkülünde belirleyici bir rol oynadığını görmekteyiz. Destan, sadece belirleyici rol oynamakla kalmamış, toplumun muhtevasını, sınırlarını ve yönlendirici unsurlarını belirlemiş; hukukî kanunlarını ve yasaklar sistemini kurup düzenlemiş, eski insanın toplum içinde gelişmesi için belirli yollar çizmiştir”¹⁴³.

Hikâyelerde geçen Dede Korkut, eserin çeşitli yerlerinde “dede”, giriş bölümünde dört defa “ata” unvanıyla anılmıştır¹⁴⁴. Dede Korkut, göçebe Türklerin yüceltip kutsal olarak kabul ettiği bozkır yaşamının törelerini bilen, kabile kuruluşunu koruyan bir Oğuz büyüğüdür. Dede Korkut, kabile reisi, halkın atası, halk ozanı ve bilge olarak anlatılmıştır. İnsanlar zor bir durumda kaldığında ona danışmışlardır. Dede Korkut da hanlar ve halka öğütler vermiş ve yol göstermiştir. Türk milleti arasında oldukça önemli olan Dede Korkut, kendinden önceki ve sonraki şeyleri haber vermiştir. Ayrıca Dede Korkut, Kazak-Kırgız bahşılarının pîri olarak da tanınmaktadır. Şamanizm kökenli bir menkıbede Korkut adlı bir şamanın var olduğu, Kırgız şamanlarına türkü söylemeyi ve kopuz çalmayı öğrettiği yer almıştır¹⁴⁵.

Türk kültürünü önemli ölçüde yansıtan hikâyelerin birinde “Tepegöz” adı verilen tek gözlü bir varlıktan bahsedilmektedir. Türkler arasında yaygın bir motif olan Tepegöz’ün adı tartışmasız Türkçe bir isim olarak görülmektedir. Tepe ve göz kelimelerinin birleşiminden oluşan Tepegöz kelimesinin doğru olamayacak kadar orijinal olduğunu belirten Mundy, bu kelimenin kökeninin Yunanca’ya uygun olduğunu ve Türkçe’ye de Yunan folklorundan geçtiğinin altını çizmiştir¹⁴⁶.

Dede Korkut Kitabı’nda Basat’ın Tepegöz’ü Öldürdüğü hikâyeye göre, bir gün Oğuz’un üstüne düşman gelir ve o da kaçarken Aruz Kocanın oğlancığı düşer. Bu oğlan, bir aslan tarafından bulunur ve besleyip büyütülür. Oğuz bir gün yaylaya göçer. Aruz’un, Konur Koca Sarı Çoban adlı bir çobanı vardır. Bu çoban, Uzunpınar adı verilen perilerin bulunduğu pınarda peri kızının birini tutup onunla münasebette bulunur. Peri kızı giderken çobana: “Çoban, yıl tamam olunca bende emanetin var, gel al, Oğuz’un başına ölüm getirdin”, der. Peri kızının bu sözleri üzerine çobanın içine korku düşer. Zaman geçtikten sonra Oğuz yine yaylaya geçtiğinde çoban bu pınara tekrar gider. Çoban ilerleyince bir

¹⁴³Kamal Abdulla, *Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut*, Akt. Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 23.

¹⁴⁴Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, s. CXIV.

¹⁴⁵Orhan Şaik Gökyay, “Dede Korkut”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1994, s. 78.

¹⁴⁶C. S. Mundy, “Polyphemos ve Tepegöz”, *Dünyada Dede Korkut Araştırmaları*, Haz. Fikret Türkmen-Gürol Pehlivan, Çev. Ali Erol-Serap Erol, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s. 165-166.

yığınağın olduğunu fark eder. Bu yığınak parıl parıl parlamaktadır. Peri kızı gelerek çobana: “Çoban emanetini al. Ama Oğuz’un başına ölüm getirdin” der. Çoban bu durumdan ibret alır ve geri döner. Yığınağa vurdukça büyümektedir. Bunun üzerine çoban kaçar. Bayındır Han, beylerle birlikte atlarıyla gezmeye çıktığında pınarın orada bir ibret nesne görür. Bir yiğit inerek bu nesneye vurur ve nesneye vurdukça büyür. Birkaç yiğit daha bu nesneye vururlar onlar da aynı durumla karşılaşmışlardır. Aruz Koca atından inip yığınağı teper ve yığınak yarılr. İçinden tek gözlü bir adam çıkar¹⁴⁷.

Ramazan Korkmaz, “Sınırları İhlal Edilmiş Doğanın İntikamı: Tepegöz” adlı makalesinde Tepegöz’ün bu anormal görünüşüyle Oğuzların Şamanistik inançları arasında bir bağ kurmuştur. Korkmaz, çobanın peri kızıyla pınarda münasebette bulunmasından dolayı yer-su koruyucu gücünün bozulduğunu ve bu durumun da Tepegöz gibi bir felaketle sonuçlandığını ifade etmiştir¹⁴⁸.

Ülkü Eliuz da “Dede Korkut Hikâyelerindeki Şahıs Kadrosunun Karakter Yapıları Bakımından İncelenmesi” adlı makalesinde “Tepegöz’ün içinde bulunduğu durum ve yaptıklarının kendi suçu olmadığını, onun kalıtsal olarak doğa ihlâlinin etkilerini taşıyan bir aracı olduğunu ifade etmiştir. Bunlara ek olarak düzenin insan tarafından bozulduğu için cezayı da insanlığın çekmesi gerektiğini bu yüzden de bitip tükenmek bilmeyen istekleri ile Tepegöz’ün, artık insan yutan bir girdap haline dönuştüğünü” belirtmiştir¹⁴⁹.

Bozkır kültürü temelinde oluşan Türklerin eski dini inançlarında tabiat kuvvetlerine inanma mevcuttur. Tabiat kuvvetlerine olan inanç, eski Türk dininde önemli bir yerdedir. Bu inanç doğrultusunda dağ, ateş, su vb. varlıklara kutsallık atfedilmiş ve saygı duyulmuştur. Tepegöz hikâyesinde de bu kutsallığın gözardı edilmesinden dolayı Tepegöz’ün anormal bir varlık olduğu belirtilmiştir.

Tepegöz’ün anormal görünüşü ile ilgili Ebru Şenocak, “Basat’ın Tepegöz’ü Öldürdüğü Destan’a Arketipsel Bir Yaklaşım” adlı makalesinde “Tepegöz’ün, su kökenli ananın ve toprak kökenli babanın çamurdan ibaret çocuğu olduğunu ve teptikçe büyüyen bu nesne, hırs, kin, nefret, korku ve insanın iç dünyasındaki gölge arketipini temsil eden

¹⁴⁷Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Tercüman, İstanbul 1980, ss. 169-170.

¹⁴⁸Ramazan Korkmaz, “Sınırları İhlal Edilmiş Doğanın İntikamı: Tepegöz”, *Turkish Studies*, C. IV, S. 8, 2009, ss. 65-78.

¹⁴⁹Ülkü Eliuz, “Dede Korkut Hikâyelerindeki Şahıs Kadrosunun Karakter Yapıları Bakımından İncelenmesi”, *Bilig*, S. 18, Yaz 2001, s. 74.

duygularını dışa vurduğunun” altını çizmiştir. Bunlara ek olarak da Tepegöz’ün çirkinliğini ve anormalliğini günahın bedeli olarak olarak açıklamıştır¹⁵⁰.

Kemal Abdulla, Tepegöz’ün neden tek gözlü olduğu üzerinde durmuştur. Abdulla’ya göre, bu durum Tepegöz’ü alt etmek ve ortadan kaldırılmasına olanak vermek için önceden hazırlanmış bir durumdur. Aksi takdirde, Basat onu yok edemez, yenemezdi. Basat kahraman olsa dahi tabiatın bir parçası olduğu için fiziki imkânları eşitlenip uygun hale getirilmiştir¹⁵¹.

Hikâyenin devamında Aruz, Tepegöz’ü alır ve Han’a: “*Hânım, bunu bana verin, oğlum Basatla besleyeyim*” der. Bayındır Han’ın izniyle Aruz, Tepegöz’ü evine götürür. Bir dadı gelir ve Tepegöz’ün ağzına memesini verir. Tepegöz dadının bir emip olanca sütünü alır, iki emip kanını alır, üç emip canını alır. Bu dadıdan sonra Tepegöz’e birkaç dadı daha getirilir fakat Tepegöz onları da öldürür. Daha sonra Tepegöz’ü sütle beslemeye başlar fakat ona günde bir kazan süt yetmez. Tepegöz büyüyünce diğer oğlanlarla oynarken bazılarının kulaklarını ve burunlarını yer. Halk artık Tepegöz ile başa çıkamaz¹⁵².

Tepegöz’ün çocuklara zarar vermesi üzerine Aruz’a gelip söylerler. Aruz Tepegöz’ü dövüp kızıp yasaklar koysa da Tepegöz aldırış etmez. Bunun üzerine Tepegöz’ü kovar. Tepegöz’ün peri annesi gelip onun parmağına bir yüzük geçirir ve ona “*Oğul, sana ok batmasın, tenini kılıç kesmesin*” der. Tepegöz, Oğuz içinden çıkar ve yüce bir dağa¹⁵³ varır. Burada yol keser, adam alır, büyük harami olur. Üzerine birkaç adam gönderirler¹⁵⁴.

¹⁵⁰Ebru Şenocak, “Basat’ın Tepegöz’ü Öldürdüğü Destan’ a Arketipsel Bir Yaklaşım”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi: Dede Korkut ve Türk Dünyası*, 19-23 Ekim 2015, Çeşme-İzmir, ss. 1316-1317.

¹⁵¹Abdulla, a.g.e., s. 338.

¹⁵²Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, s. 170.

¹⁵³Hikâyenin bu kısmında Tepegöz’ün yüce dağa yerleştirilmesi Türklerdeki dağ kültürüne örnektir. Bi Xun, Türklerin yer-su ilahının temsilcisinin dağ olduğunu ifade ederken yüce dağ ve mağaraları kutsal kabul etmenin arasında bir bağ olduğunu belirtmiş ve yüce dağ ile mağaralar tapınma aracı olarak eski efsanelerde çok güçlü bir Tepegöz şeklinde ifade edildiğini kaydetmiştir. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Bi Xun, “Dede Korku Kitabı’nın Şamanlık Temeli”, *Dünya’da Dede Korkut Araştırmaları*, Çev. Alimcan İneyet, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, s. 396. Tepegöz ile yüce dağ arasındaki bağlantıyı kuran başka bir bilim insanı da Alimcan İneyet’tir. İneyet; “*Tepegöz’le ilgili düşünce, ilk insanların yüce dağ ve mağaralara olan tapımından kaynaklanmıştır. Dağlar ve mağaralar ilk insanların korunduğu yerlerdir. Altay dil ailesine mensup milletlerin mitolojilerinde ilk insanın ve ilk atanın dağlarda ve mağaralarda yaratıldığı hakkındaki efsaneler de bunu yansıtmaktadır. Dağ ve mağaralar aynı zamanda yırtıcı hayvanların da meskeni olmuştur. Bu vahşi hayvanların ilkelerin psikolojisinde yarattığı korku yüce dağ ve mağaralara tapmanın; bu dağların sahibi ve bir simgesi olarak Tepegöz düşüncesinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Yüce dağ ve mağaralar, eski çağlarda Tepegöz’ün meskeni olarak görülmüştür. Dolayısıyla başlangıçta Tepegöz hem saygı duyulan hem korkulan bir varlık olmuştur. İnsanlar onun felaketinden korunmak için dağ ve mağaralara insan kurban etmişlerdir. Tepegöz’ün insan yemesi bu tür insan kurbanı âdetinin bir yansımasıdır. İnsanlığın gelişmesiyle insan kurbanı terk edilmiş ve Tepegöz canavarlaştırılmıştır*”. Sözleriyle dağ-mağara kültü ile Tepegöz arasındaki ilişkiyi açıklamıştır. Konuyla alakalı bilgi için bkz. İneyet, a.g.e., s. 51.

¹⁵⁴Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, ss. 170-171.

Hikâyenin devamına göre, Tepegöz’e ok batmaz, kılıç kesmez, süngü işlemez. Tepegöz çocukları, çobanları, Oğuzlardan adamları yemeye başlar. Oğuzlar bu durum üzerine toplanıp Tepegöz’e giderler. Tepegöz bu duruma kızar ve bir ağacı koparır atar. O, elli-altmış adamı öldürür. Kimsenin karşısında yenilmeyen Tepegöz, pehlivanları, alpları öldürür. Oğuzlar onunla başa çıkamaz ve kaçarken Tepegöz önlerini keser fakat sonra onları salar¹⁵⁵.

Oğuzlar, Tepegöz’e karşı güçsüz düşmelerinin üzerine Dede Korkut’u çağırırlar ve Tepegöz ile anlaşmaya karar verirler. Dede Korkut’u Tepegöz’e gönderirler. Dede Korkut, Tepegöz’ün yanına gidip ona selam verir: *“Oğul Tepegöz, Oğuzlar elinde halsiz düştü, bunaldı. Ayağının toprağına beni yolladılar, sana kesim verelim”* dediler, der. Tepegöz ise günde altmış adam ister. Dede Korkut, günde altmış adam verirlerse ellerinde adam kalmayacağını söyleyerek günde iki adam ve beş yüz koyun vermeyi teklif eder. Tepegöz bu teklifi kabul ederek Dede Korkut’tan bir de yemeğini pişirmesi için iki adam ister. Halk da bu durumu kabul eder¹⁵⁶.

Bir gün iki oğlundan birini Tepegöz’e veren bir kadın, sıra ikinci oğluna gelince feryat eder. Akından dönen Basat’ın yanına giderek ondan yardım ister. Basat bir esir vererek kadının oğlunu kurtarır. Basat, bu olanlar üzerine Tepegöz ile buluşmaya karar verir. Annesi ve babası istemese de Basat kararından dönmez. Kılıcını kuşanır ve babasıyla vedalaşıp yola çıkar. Basat, Tepegöz’ün olduğu Salahane Kayasına gelir. Görür ki Tepegöz, tek başına güne karşı arkasını verir şekilde durmaktadır. Çeker belinden bir ok çıkarır ve Tepegöz’ün bağrına bir ok vurur fakat ok geçmez. Basat, bir daha atar o da paramparça olur¹⁵⁷.

Basat’ın attığı okları Tepegöz önce sinek sanar. Basat bir daha ok atar o da parçalanır. Okun bir parçası Tepegöz’ün önüne düşer ve Tepegöz sıçrayıp Basat’ı görür. Gülererek kocalara: *“Oğuzdan yine bize bir turfanda kuzu geldi”* der. Basat’ı önüne katar ve onu tutarak, boğazından sallandırır, yatağına girer, çizmesine koyar ve adamlarına Basat’ı pişirmelerini söyler¹⁵⁸.

Basat hançeriyle Tepegöz’ün çizmesini yararak çıkar ve kocalara Tepegöz’ün ölümünün nereden olduğunu sorar. Kocalar da Basat’a Tepegöz’ün gözünden başka yerde et olmadığını söyler. Basat Tepegöz’ün başucuna gelir ve göz kapaklarını kaldırıp

¹⁵⁵Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, ss. 170-171.

¹⁵⁶Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, ss. 171-172.

¹⁵⁷Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, ss. 172-175.

¹⁵⁸Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, s. 175.

gözünün et olduğunu görür. Kocalara, şişi ocağa sokup kızmasını söyler. Basat, kızgın şişi, eline alır ve Peygamber Muhammed'e salavat getirir. Şişî Tepegöz'ün gözüne öyle basar ki Tepegöz'ün gözü çıkar. Tepegöz haykırır, dağ, taş yankılanır¹⁵⁹.

Tepegöz'ün gözüne şişi sokan Basat, mağaranın içine saklanarak orada bir koçun derisini yüzer ve içine girerek mağaradan kaçır. Basat'ın mağaradan kaçtığını anlayan Tepegöz, “*Yüzüğümü tak da sana ok ve kılıç işlemesin*” der. Basat yüzüğü taktıktan sonra Tepegöz, Basat'ın üzerine konar ve hançerle keser. Basat geri çekilir. Yüzüğün Tepegöz'ün ayağı altında olduğunu görür. Basat, Tepegöz'den kurtulduktan sonra Tepegöz, bu seferde kümbette hazinesinin olduğunu, kocaların almaması için Basat'a mühürlemesini söyler. Basat, kümbetin içine girer ve altın, akça yığınınına bakarken kendisini unuttur. Tepegöz, Basat kümbete girince; “*Şöyle çalayım ki kümbetle darmadağın olasın*” der. Basat, “*la ilahe illallah, Muhammedin Resûlullâh*” deyince hemen kümbet yarıılır, yedi yerden kapı açılır. Böylece Basat, kapıların birinden dışarı çıkar. Tepegöz kümbete elini sokup sarsar ve kümbet yerle bir olur. Basat bundan da kurtulur¹⁶⁰.

Tepegöz yaptığı bütün hilelere rağmen ölmeyen Basat'ı bu sefer de mağarada iki kılıç var, biri kınlı biri kınsız, o kınsız keser benim başımı, diyerek mağaraya gönderir. Basat, mağaraya vardığında görür ki kınsız kılıç durmayıp bir inip bir çıkar¹⁶¹. Basat bu kılıcı direkt almayarak önce kendi kılıcını çıkarıp tutar. Kılıç onun kılıcını ikiye böler. Daha sonra bir ağaç getirir ve kılıca tutar, kılıç onu da ikiye ayırır. Bunun üzerine yayını alarak okla o kılıcın asıldığı zinciri vurur kılıç yere düşüp gömülür. Kılıcının da Basat'ı öldürmediğini gören Tepegöz, Basatla konuşmaya başlar. Aralarında geçen konuşmadan sonra sininlenen Basat, Tepegöz'ün boynunu vurur¹⁶².

Tepegöz, Oğuzname teriminin de geçtiği Ebu Bekr Bin Abdullah bin Aybek ed-Devadari'nin Mısır'da 1310 yılında yazdığı *Dürerü't Tican* adlı eserde de geçmektedir. *Dürerü't Tican*'daki ilgili metnin çevirisi Kazım Koprıman tarafından şu şekilde aktarılmıştır:

“*Bu kavmin (Tatarların) ortaya ortaya çıkışı ve faaliyetleri hakkında bilgi vereceğiz. Bu bilgiler, onların kendi dillerinde Ulu Han Ata Bitigçi - Arapça tercümesi*

¹⁵⁹Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, ss. 175-176.

¹⁶⁰Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, ss. 176-178.

¹⁶¹Bazı araştırmacılara göre, Tepegöz hikâyesinde yer alan peri kızının verdiği yüzük, hazine ve kılıç, sembolik anlamlara sahiptir. Yüzük ve hazine nefsin, kılıç ise kahramanlığın göstergesidir Buradaki mücadele aklın ve manevîyatın birlikteliğiyle verilen mücadeledir. Bu anlamda nefis mücadelesindeki başarıyla birlikte kahramanın galibiyeti pekişmektedir. Detaylı bilgi için Bkz. Gülnaz Çetinkaya, *Dede Korkut Hikâyelerinde Semboller*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 147.

¹⁶²Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, ss. 178-182.

ve anlamı: *Kitâb el-Melik el-Eb el-Kebîr [Ulu Han Ata Kitabı]* diye adlandırdıkları kitaptan, yaratılışlarının başlangıcı ve kim oldukları konusunda bize ulaşan bilgilerin bir özeti olacaktır. Çünkü temiz İslam Şeriatı onların yaratılışının başlangıcı hakkındaki bilgileri olduğu gibi nakletmemize cevaz vermez. Bu kitap, Moğolları ve Kupçakları Eski Türklerle akraba gösterir. Onlar bu kitaba çok değer verirler. Muahhar Türklerin de saygı gösterdikleri ve aralarında elden ele dolaştırdıkları Oğuz-nâme adında bir kitapları vardır. Bu kitapta onların ilk faaliyetleri ve ilk hükümdarları hakkında bilgi bulunmaktadır. O hükümdarlardan büyüğünün adı Oğuz'dur. Oğuz-nâme'de Tepe Göz diye isimlendirilen bir şahsın hikâyeleri anlatılır. Bu Tepe Göz, Eski Türklerin büyüklerini öldürüp ülkelerini harap etmiş. Onların zannına göre, hilkat garibesi olan bu Tepe Göz'ün, tepesinde tek bir gözü varmış ve ona kılıç ve mızrak işlemezmiş. Anası ve babası Büyük Deniz'in cinlerindenmiş. On koç derisinden yapılmış bürk başını ancak örtermiş. Bu kitapta, Oğuzların aralarında günümüze kadar anlatageldikleri meşhur hikâyeleri ve meselleri vardır. Onlardan zekâ sahibi ve soy soylama ilmine vâkıf olanlar bunları ezberleyip anlatırlar. Bu hikâyenin sonunda, Türkler arasından çıkan, Urus-oğlu Basat adında çok güçlü ve kadri yüce bir delikanlı Tepe Göz'ü öldürür. Şöyle ki: Onların arasından bir kız çıkıp, ata binmekte ve silah kullanmakta kimse onu yenemez. Kız, kendisini kim yenerse onunla evleneceğini şart koşar. Urus-oğlu Basat, kızı yener ve onunla evlenir. Babası Urus'a gelip oğlunun o kızı yendiğini müjdeliler. Babası 'Sanki onun Tepe Göz'ü öldürdüğünü müjdelediniz' der. Basat, babasının bu sözünü duyar duymaz bir tuzak kurar ve Tepe Göz ile aralarında geçen nice akıl almaz olaylardan sonra onu öldürür. Ben bu girişi, bu insanların ahvâli hakkında pek çok şeye muttali olduğumu okuyucunun bilmesi; onların faaliyetleri ve maceraları hakkında yazdıklarımı reddetmeyip kalben inanması için yazdım"¹⁶³.

Türk kültürü açısından oldukça önemli bir kaynak olan Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen Tepegöz, çok yaygın bir motiftir. Dede Korkut Hikâyelerine göre, Tepegöz olağanüstü şekilde doğan, mağarada yaşayan, sürüleri olan, insan yiyen, başkahraman ile mücadele eden, güçlü, çirkin görünümlü bir varlıktır. Türklerdeki birçok tek gözlü varlığın kaynağı olan Tepegöz, peri anne ve bir insanın birleşiminden doğmuştur. Tepegöz'ün geçtiği *Ulu Han Ata Bitigçi*'de ise Tepegöz'ün anne ve babasının cinler olduğunu kaydedilmiştir. İki durumda da Tepegöz'ün kökeninin kötü ruh inancına dayandığı söylenebilmektedir. Nitekim devler, kötü ruhların bir türevi olarak kabul edildiği için bu kategoride değerlendirilmektedir.

Başkahraman Basat, Tepegöz'ün gözüne şiş sokarak etkisiz hale getirmiş ve koyun postunun içinde ondan kaçmıştır. Türk mitlerinde bu motifler oldukça yaygındır. Diğer Türk topluluklarının mitlerindeki Celmoguz, Jalmavuz, Yalmavuz vd. ile Tepegöz birçok noktada benzerdir. Bu varlıklar Tepegöz ile bağlantılıdır. Ayrıca Yunan mitlerindeki Kykloplar da Tepegöz'ün birçok ortak noktası vardır. En önemli fark Basat, mitte Tepegöz'ü öldürmüştür fakat Odysseus'un böyle bir gayesi yoktur. Onun amacı Kyklop'tan kurtulmaktır.

¹⁶³Ahmet Bican Ercilasun, *Nehir Destan Oğuzname(Oguz Bitig)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, ss. 23-24.

Kırgız mitlerindeki kötü alplarla da benzerlik gösteren Tepegöz, onlar gibidir. Kahramanın karşısındaki düşman Tepegöz, olağanüstü özelliklere sahip ve çok güçlü bir varlık olarak anlatılmıştır. Tepegöz'ün mitolojik bir varlık olmasından ziyade Kıpçak beyi olarak da anlatıldığı kaynaklarda görülmektedir. Oğuzlar hakkında çalışmalar yapan Faruk Sümer, Basat'ın savaşta ağabeyi Kıyan Selçuk'un Tepegöz'den çok korkup öldüğünü ve onun intikamını almak için Tepegöz ile mücadele ettiğini ifade ederken bu varlığın "Tebe-göz et-Tuğrılı" isimli bir Memlük emiri olabileceğini ifade etmiştir. Sümer'e göre, Basat, Tepegöz'ü yenerek intikamını almıştır ve aradan geçen zamanda Tepe-Göz'ün bu lâkabla anılmasından ve belki de dış bir tesirden dolayı Tepegöz, tabiatüstü bir varlık olarak tasavvur edilmiştir¹⁶⁴.

Tepegöz miti, Türk mitolojisindeki birçok varlığın kaynağı olmuştur. Türkler arasında kültür etkileşimiyle yayıldığı anlaşılan bu varlık, başka milletlerin ve dinlerin etkisiyle değişikliğe uğramıştır. Ama genel olarak farklı motiflerin eklendiği görülse de Tepegöz; insanlara zarar veren, kötü karakterli, insanların korktuğu, olağanüstü bir varlık olarak kalmıştır. Bu durum Türk mitlerindeki devamlılığı göstermektedir.

Türkmenistan'ın Dede Korkut varyantlarında da Tepegöz'den bahsedilmektedir. Tepegöz'ün, "Yekegöz" olarak karşımıza çıktığı varyantta eski vakitlerde Salır denilen bir boy vardır. Bu boyun hanına Salır Kazan derler. Günlerin birinde Salır'ın eli yaylaya göçer ve daha sonra bu elin üstüne geceleyin düşman baskın yapar. Halkın büyük kısmı bu baskından perişan halde kaçar, birçoğu da esir düşer. Kaçanlardan birinin süt emen kundaktaki bebeği yurtta kalır. Bu bebek, sabah ezanı vaktine kadar ağlar ve sesi duyan bir aslan, oğlan çocuğunu bulup yüzünü, gözünü yalayarak ağzına alıp bir dağın kovuğuna götürür. Aslan, bu çocuğu emzirip besler. Çıplak olarak büyüyen, bu oğlanın vücudunun her tarafını tüylerle kaplanır. Ertesi yıl yine aynı yere Salır eli yaylaya çıkar ve orada yaza kadar kalırlar. Günlerin birinde bu oğlanın babasının çobanı, ovada dolaşırken bir aslanın her gün gelip tüylü bir çocuğu emzirdiğini görür ve beyine haber verir. Bey bu sözleri dinleyerek adamları ile gidip oğlanı alıp gelir. Oğlan bir süre sonra dağın kovuğuna kaçsa da adam, tekrar yakalayıp getirir. Fakat oğlan, insanların dilini anlamaz. Bu durumu Salır ile Korkut Pir'e haber verirler. Korkut gelmiş, söz söyleyip oğlana nasihat eder ve saz çalar. Oğlanın adına halk sık sık "*bes et, kovuğa gitme*" dedikleri için çocuğa, "*Beset*" adını verirler. Oğlan Korkut Pir'in vasiyetini, halkın

¹⁶⁴Sümer, *a.g.e.*, s. 389.

tavsiyelerini tutar ve artık dağın kovuğuna gitmez. Adı halkın dilinde dolaşmaya başlayan Beset, elbise giyip, adam olup yetişir. Günlerin birinde söz konusu ovada zina eden kadın, tek gözlü bir oğlan doğurur. Bu oğlan gün be-gün, saat be saat çabucak büyür; yaşına değmeden erkenden yürür. Bir süre sonra halk, bu oğlanı yemek ile doyuramaz¹⁶⁵.

Bir gün Tepegöz'ün annesinin komşusunun sığırı kaybolur. Ertesi gece eşiği ortalıktan yok olur. Sonra her gün bir kimsenin sığırı, eşiği veya atı kaybolur. İnsanlar daha önce tahmin etmedikleri bu durumu fark ederler. Tepegöz malları sabaha karşı şafak sökerken ve ezan vakti yemektedir. Bu hayvanlarla doymayan Tepegöz, daha sonra insanları ve çocukları da yemeye başlar. Olup biteni öğrenen halk, yurt tuttıkları yerde durmak istemeyip göç ederler. Fakat Tepegöz yine onları rahat bırakmayarak peşlerinden gider Halk artık kaçıp kurtulamayacaklarını anlayarak Tepegöz'e elçi olarak Dede Korkut'u gönderirler. Dede Korkut da Tepegöz'ün yanına giderek onunla konuşur. Sonunda onun günlük yiyeceği olarak bir insan ve otuz batman pirinç vermeye razı olur. Ayrıca onun yemeğini pişirmeye bir de yaşlı kadın verirler. Bir gün yaşlı kadın, Tepegöz'e; "*sana niçin ok batmıyor*" diye sorar. Tepegöz: "*Benim gözümden başka yerime, vücuduma ok ve ateş işlemez, tek gözüme ise ateş ve ok dokunur*" der¹⁶⁶. Günlerin birinde Tepegöz'ün yemesi için sıra yoksul bir kadının oğluna gelir. Bu yaşlı kadın ağlayarak Beset'in huzuruna gider, bunun üzerine Beset, bu kadına merhamet eder ve atına binip "*Tepegöz'ü öldüreceğim*" diyerek yola çıkar. Tepegöz'ün yanına yaklaşır ve ona birçok defa ok atar. Fakat bu okların hiçbirisi Tepegöz'e saplanmaz. Tepegöz, Beset'i görünce güler ve Beset'i yakalayıp kırk kulplu kazanın¹⁶⁷ dibine atar¹⁶⁸.

¹⁶⁵İsa Özkan, "Türkmenistan'dan Derlenmiş Dede Korkut Boyları", *Belleten*, C. XLIII, S. 1995, 1997, s. 290-291.

¹⁶⁶Özkan, *a.g.m.*, s. 291.

¹⁶⁷Türkmen varyantında Tepegöz anlatısına kazan motifi eklendiği görülmektedir. Kırk kulplu kazan motifi Türk mitlerinde karşımıza çıkan bir motiftir. Kırgızların Er Töştük destanında da kırk kulplu kazan yeraltı hanı Kökdö'ne aittir. Bu kazan sihirli bir kazandır ve kazanda pişen yemekler bütün dünyaya yetecek şekildedir. Destanda Celmoguz, Töştük'ün canı olan çelik egeyi bu sihirli kazana verir. Töştük'ün ölmesini isteyen Kökdö, Er Töştük'e gidenin dönmediği bir yerden kırk kulplu kazanı getirmesini ister. Yeraltından ve yeryüzünden gelen devler, Kökdö'den zorla kazanı alırlar ve gidenin dönmediği yerdeki göle atarlar. Kırk kulplu kazanın bir kulpu ejderha iken diğer kulpu alevler fişkırtıp dünya âlemi yakma gücüne sahiptir. Destanda kazan olağanüstü güçlere sahip yer altı hanına ait bir eşya olarak anlatılır. Bu kazanı Er Töştük bile yenemez. Kazanı ancak Töştük'ün atı Çalkuyruk yener. Göl altında yatan ve gelen herkesi yok eden kazanı ele geçiren Töştük, kazanı Kökdö'nün şehrine fırlatır ve kazan bu şehirde herkesi yok eder. Kazan, Celmoguz'a gelince "*Çok insanı kandırarak getirip öldürdün. Er Töştük'ü de başıma sen musallat ettin*" diyerek onu da parçalayıp öldürür¹⁶⁷. Ayrıca kazanın kırk kulp olması da yine dikkat çekicidir. Mitolojik ve dinî değerler taşıyan kırk sayısı, bekleme süresi ve tamamlama ifade eden görevlerde sıklıkla kullanılmaktadır. Bunlara ek olarak da hayatın her safhasına giren kırk sayısının çeşitli ritüellerde, büyü ve sihir yapımında kullanıldığı da göze çarpmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Özgür Güvenç, "Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, Erzurum 2009, s. 94,95. Er Töştük destandan da anlaşılacağı üzere, kırk kulplu kazan Türk mitlerinde yeraltıyla ve kötülükle ilişkilendirilen bir sembol olmuştur. Sihirli güçleri olan kazan yeraltı hükümdarına aittir. Tepegöz hikâyesinin Türkmen varyantında Tepegöz'ün kırk kulp kazana sahip olması onun kötü güçlerle olan bağlantısını göstermektedir. Kazanın kırk kulbunun olması yine kazanı özel kılan başka bir sebeptir.

¹⁶⁸Özkan, *a.g.m.*, s. 291.

Anlatının devamında Tepegöz Beset'i kırk kulplu kazana attığını unuturak yemek yiyip uykuya dalar. Beset kazanın dibinde yan kısımdan bir yeri delip çıkar. Sonra Beset, yemek pişiren kadının yanına gelir ve “*Bunu neresinden öldürmek mülkündür*” diye sorar. İhtiyar kadın kendisinin et kestiği büyük bıçağını vererek ona şöyle der: “*Ateşte kızdır, tam kızardıktan sonra al ve Tepegöz'ün tek gözüne bas, bunu yapamazsan onun bedenine kılıç, ateş bir şey yapmıyor*”¹⁶⁹.

Beset bıçağı ateşe sokarak kıpkırmızı kızartıp Tepegöz'ün gözüne basar. Tepegöz sıçrayıp yerinden kalkarak Beset'in peşine düşer. Beset kaçıp bir ine saklanır. Tepegöz inin kapısını tutar ve içeride bulunan koyunları birer birer paçasının altından geçirek kontrol eder. Beset, koyunların içinden çabucak bir koç kesip postunun içine girer. Diğer koyunlar gibi Tepegöz'ün bacaklarının arasından geçerken posttan çıkıp kaçar. Tepegöz hilekârlıkla onu kandırır ve “*Sen benim hazinemi gör*” diye teklifte bulunur. Beset, saflık edip hazineyi göreyim diye yeniden Tepegöz'ün eline düşer. Tepegöz, hazine odasının kapısını tutar ve Beset hazinedeki iri altıntopları alarak Tepegöz'e atar. Tepegöz buna aldırmaz ve odanın içini eli ile aramaya başlar. Daha sonra Beset, yukarıya baktığında çifte su verilir bir kılıcın asılı olduğunu görür. Kocaman baş gibi bir altını ona fırlatıp ipi koparır. Beset, kılıcın sapından tutar ve Tepegöz'ün başına doğru hücum eder. Tepegöz'ü öldüren Beset, onun hazinesini halka dağıtır¹⁷⁰.

Oğuz Türkmenlerin *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde geçen Tepegöz hem yabancı mitlerde hem de Türk mitlerinde olduğu gibi tek gözlü, insanlara zarar veren, mağarada yaşayan, sihirli nesneleri olan kötü bir varlıktır. Bu kahramanlık mitinde Tepegöz her gün insanları yemektir. Diğer mitlerde olduğu gibi Tepegöz'ün de zayıf noktası tek gözüdür. Beset'in tek gözüne bıçak sokması ile önce etkisiz hale gelen Tepegöz, Beset'i kandırsa da Beset hayvanların altına saklanarak Tepegöz'den kaçmış ve onu öldürmüştür.

Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen Tepegöz hikâyesiyle Türkmen varyantı arasında göze çarpan farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklardan ilki *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki Tepegöz'ün annesi bir peri kıızıken Türkmen varyantında zina yapan bir kadın olmasıdır. Sembolik açıdan değerlendirildiğinde Türkmen varyantında da bir günahın bedeli olarak Tepegöz, olağandışı bir varlık olarak dünyaya gelmiştir.

¹⁶⁹Özkan, *a.g.m.*, s. 291.

¹⁷⁰Özkan, *a.g.m.*, ss. 291-292.

İslami unsurlar bu varyanta etki etmiş olsa da yine ortada onaylanmayan bir durum vardır ve bunun sonucu olarak da Tepegöz, tek gözlü, çok hızlı büyüyen, insan yiyen, obur bir varlık olarak dünyaya gelmiştir. İkinci fark ise Tepegöz'ün bu varyantında koruyucu yüzüğü değil Türk mitlerinde yeraltı dünyası ve kötülükle ilişkilendirilen kırk kulp kazanı vardır. Üçüncü göze çarpan fark ise Tepegöz'ün gözüne bu varyatta bıçak sokulmasıdır. Bu farklılıklara rağmen, mitin ana teması aynı kalmıştır. Ancak dış tesirlerden dolayı mite farklı motifler eklenmiştir.

3.3.2. Tek Gözlü Dev

Türkmen mitlerinde birçok olağanüstü varlık geçmektedir. Bu varlıklardan bazıları kahramana yardımcı olurken bazıları ise kahramana düşmandır ve ona engel olmaya çalışmaktadır. Bu varlıklardan tek gözlü olarak bahsedilen devler, kahramanın düşmanı olarak mitlerde yer alır. Türkmenlere ait olan Gül Avcı masalında tek gözlü bir devden bahsedilmektedir. Bu masala göre, eskiden Gül adında bir avcı yaşar. Bu avcı evlerinin yakınındaki nehirden geçerek ava gider. Bir gün Gül avcı ormanda dolaşırken karşısına bir kaplan çıkar ve onu kovalamaya başlar. Avcı korkarak karşısına çıkan ağaca çıkar. Kaplan ise onu bekler. Bu sırada avcı, ağacın üst tarafındaki ayıyı görür. Ayıya vurur ve ayı aşağı düşer. Kaplan da ayıyı alır ve gider. Avcı da kendine başka bir yol bularak uzaklaşır. Daha sonra avcının karşısına bir kale çıkar ve bu kalenin içine girer. Kalenin içinde bir ev olduğunu fark eden avcı, bu evde tek gözlü bir dev görür ve ona selam verir. Dev, avcıya selam vermeseydi onu parçalayacağını söyler¹⁷¹ ve onu yakalar¹⁷².

Devin avcıdan önce yakaladığı bir esiri daha vardır. Tek gözlü dev, uyuduğu zaman kırk gün kırk gece uyur. Avcı bu durumdan faydalanarak ellerini çözer ve ateşte maşayı kızdırır. Maşa iyice kızdıktan sonra avcı uyuyan devin kafasındaki tek gözüne saplar. Böylece devin tek gözü kör olmuş¹⁷³.

Dev, gözü kör bir halde avcının peşine düşer. Avcı bu sırada avludaki koyunların arasına saklanır. Dev, avcıyı böyle yakalamayacağını düşünerek avlunun kapısını açar ve

¹⁷¹Farklı toplulukların selamlaşma eylemlerinde karşılaşma esnasında iyi niyet, vedalaşma esnasında ise ilahî esenlik dileyen sözlerin ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, en eski dönemlerden itibaren düşmanlık, hırsızlık, kötü ruhlar ve bilinmezliklerle mücadele etmeye yönelik olarak insanların güvenlik gereksinimlerini karşılamaya dönük işlevsel tutumlarından kaynaklanmış olmalıdır. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Keskin, “Türk Kültüründe “Selamlaşma” ve “Vedalaşma” Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 43, Bahar 2017, s. 128.

¹⁷²Yusuf Ziya Sümbüllü, *Türkmen Masalları Üzerine Motif İncelemesi (Büyülü Masallar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2000, s. 155.

¹⁷³Sümbüllü, a.g.t. s. 155.

koyunları birer birer çağırmaya başlar. Avcı gök renkli bir koyunun derisinin içine girer. Dev çağırınca koyun gibi yürüyerek deve doğru ilerler. Dev koyunun başını okşadığı sırada avcı kaçar. Dev de avcıcıyı tekrar kovalamaya başlar. Ancak onu yakalayamayacağını anlar ve evine döner. Sonra avcı nehrin kenarına gelir ve öküzler sayesinde nehri geçerek evine dönüp eşine başından geçenleri anlatır¹⁷⁴.

Gül Avcı masalında tek gözlü devle mücadele eden bir avcıdır. Tek gözlü dev, bu masalda bir kalede yaşamaktadır. Masalda mitolojik olarak anlatılan bir varlığın selam vermeye önem vermesi dikkat çekici bir detaydır. Devlin kırk gün uyuması büyük ihtimalle diğer Türk masallarından gelen bir motiftir. Devlin, tek gözünün bir maşayla kör edilip avcının koyun postunda kaçması *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki Tepegöz'ün olay örgüsü ile aynıdır. En büyük fark ise avcının tek gözlü devi öldürmemesidir. Diğer mitlerde ve Tepegöz hikâyesinde kahraman tek gözlü varlığı öldürmüştür. Fakat avcının böyle bir amacı yoktur. Avcının isteği tek gözlü devden kaçmaktır.

Türkmenlere ait olan tek gözlü devlin geçtiği bir başka masal ise Bakı Nebisli'dir. Masala göre, eskiden beş oğlu olan Bakı Nebisli adında cimri bir adam vardır. Bakı Nebisli'nin karısı bir gün kel olur. Bu yüzden Bakı ve karısı doktora giderler. Aslında karısının ilaca ihtiyacı yoktur fakat doktor çok cimri olduğundan kelle paça çorbasının bu hastalığı geçireceğini söyler. Bunun üzerine pazara giden Bakı, pazardaki kelle paçaların fiyatlarına bakar. Pazardaki bir adam Bakı'ya yarı fiyatına kelle paça bulabileceğini söyler. Bunu duyan Bakı hemen yola çıkar. Yolda ağzında kelle paça olan bir köpek görür. Bakı bu köpeğin ağzındakini almaya karar verir ve onun peşinden gitmeye başlar. Bu durumu fark eden köpek kelleği bir mağaraya atar. Adam da kellenin peşinden bu mağaraya girer ve kellenin güzel bir kıza dönüştüğünü görür. Kız Bakı'ya komşunun onu kışkandığı için bu hale getirdiğini anlatır ve ona teşekkür eder. Sonra kız Bakı'ya isteğini sorar. Adam karısının başına gelenleri anlatır. Kız da bunun üzerine mağaranın başköşesindeki tek gözlü boz devlin babası olduğunu ve kendine yaptığı iyiliği bildiğini söyleyerek dileğini ona anlatmasını söyler. Ayrıca kız, tek gözlü devlin dediğini yapması konusunda adamı da uyarır¹⁷⁵.

Bakı korkarak tek gözlü devlin yanına gider. Mağarada ilerlerken adamın ayağına sürekli bir şeyler takılır. Bunlar gümüş ve altındır. Bu şekilde mağaranın başköşesine

¹⁷⁴Sümbüllü, a.g.t. ss. 155-156.

¹⁷⁵Tuğba Bayrakdarlar, *Türkmen Masallarında Aile Motifleri Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, ss. 404-405.

varır. Dev, Bakı'yı görür ve kızına yaptığı iyilikten dolayı bütün malını Bakı'ya verir. Böylece Bakı, tek gözlü dev ile vedalaşarak mağaradan çıkar ve aç gözü doyar. Pazara giden Bakı, oradaki insanlarla istediği gibi alışveriş yapar¹⁷⁶.

Bakı Nebisli masalındaki tek gözlü dev mağarada bolca altın ve gümüşün arasında yaşayan bir varlıktır. Fakat masalda kahramanla tek gözlü dev arasında herhangi bir mücadele olmamıştır. Tek gözlü devin çok güçlü olduğu belirtilse de kızına yapılan iyilikten dolayı dev, masal kahramanını ödüllendirmiştir. Bu yönleriyle masaldaki dev, diğer Türk topluluklarındaki tek gözlü varlıklardan ayrılmaktadır.

Tek gözlü bir devin anlatıldığı başka bir masal da İlanan masalıdır. İlanan masalına göre, yaşlı bir adamın beş oğlu vardır. En küçük oğlanın doğduğu sırada bu adamın halkına düşman saldırır ve köylerini yakar. Bu yüzden bu oğlanın adı Beşim yerine İlanan olur. İlanan çok hızlı bir şekilde büyür. Oğlan küçük yaşlarda güreşlere çıkar. Fakat onun bu başarısına babası ve annesi sevinmemektedir. Çünkü onlar İlanan'ın yerine kızları olsun istemektedirler. Bir gün bu çiftin kızları olur. Bu kız tepesinde tek gözü olan bir dev gibi görünmektedir. İlanan kardeşinin bu görünüşünden çekinir ve kızın ileride onları öldüreceği düşüncesini anne babasına söyleyerek bu kızı şimdiden öldürmelerini, eğer öldürmezlerse evden gideceğini söyler. İlanan'ın anne ve babası bu duruma karşı çıkar. Bunun üzerine İlanan, çocuğu olmayana oğul olacağını söyleyerek bu şekilde bağırmaya başlar. Yaşlı bir kadın İlanan'ı duyar ve ona oğlu olmasını söyler. İlanan da kadının isteğini kabul eder¹⁷⁷.

İlanan yaşlı kadının yanında beş yıl geçirir. Gülmama'nın "Hüvguş" diye bir doru atı ile "Basar" ve "Gasar" adlı iki köpeği vardır. Yaşlı kadın bu hayvanları çok sevmektedir. Günün birinde İlanan köyüne gitmek için Gülmama isimli yaşlı kadından izin ister. Gülmama da İlanan'a köyüne gitmesi için doru atını verir ve arkasından dua ederek onu gönderir. İlanan bir süre sonra evine varır. Tek gözlü devin saçlarını taradığını gören İlanan selam verir ve eve girer. Dev, İlanan'a selam vermemiş olsaydı onu öldüreceğini söyler. İlanan eve bir göz attığında evde kimsenin yaşamadığını anlar. Ailesini tek gözlü bu dev yemiştir¹⁷⁸.

Tek gözlü kız İlanan' nasıl geldiğini sorar. At ile geldiğini öğrenen dev dışarı çıkıp atı yer. Daha sonra dev, İlanan'ı kandırarak dışarı çıkar. Bunu fırsat bilen İlanan

¹⁷⁶Bayrakdarlar, *a.g.t.*,s. 405.

¹⁷⁷Bayrakdarlar, *a.g.t.*,ss. 464-465.

¹⁷⁸Bayrakdarlar, *a.g.t.*,s. 465.

kapıya taşlar koyar, her yere iğne batırır ve devin tırağını, aynasını ve güğümünü alarak sihirli sopaya biner ve evden çıkar¹⁷⁹.

Bir süre sonra eve gelen devin kafasına kapıdaki taşlar düşer. Bir yere oturacağı zaman her yerine iğne batar ve acıyla İlamana'a bağıırır. Evde kimsenin olmadığını anlayan dev, çok sinirlenir ve İlamana'ı aramaya başlar. Dev, İlamana'a yetiştiği sırada İlamana devin tırağını atar. Tırağın dişleri dökölür ve bu dişler ormana dönüşür. Dev, İlamana'a bu ormandan nasıl geçtin deyince İlamana onu kandırır ve kıyafetlerini çıkararak geçtiği söyler. Dev de İlamana'ı dinleyerek bu şekilde ormandan geçmeye çalışır. Fakat ağaç dalları devin her yerini yaralar ve vücudundan kanlar akmaya başlar. Bu kanları yalayan dev İlamana'ın peşinden gider. Yine tam yetiştiği sırada İlamana güğümü fırlatır ve güğümün ağzından dökülen su deniz olurken musluğundan akan su ise nehir olur. Tek gözlü dev yine İlamana'a sudan nasıl geçtiği sorar. İlamana yine onu kandırarak kıyafetlerini taşla doldurarak geçtiğini söyler. Dev de bu şekilde geçmeye çalışır. Dev, derin sulardan geçtikten sonra gücünü toplar ve İlamana'ın peşine düşer¹⁸⁰.

İlamana arkasından gelen deve aynayı fırlatır. Ayna büyük bir çınar ağacı olur. İlamana bu çınarın tepesine çıkar ve tek gözlü devı izlemeye başlar. İlamana'a ağaca nasıl çıktığını sorar fakat cevap alamaz. Bu durumu öfkelenen dev, İlamana'ın yanına çıkar. İlamana çınarın köklerinden yaptığı yayla devin gözüne nişan alır ve onun tek gözünü kör eder. Çınar da devin üzerine devrilir. Tek gözlü dev böylece çınarın altında kalarak ölür. Daha sonra İlamana, devin karnını keserek ailesini ve atı çıkarır¹⁸¹.

İliman masalındaki göze çarpan en önemli detay tek gözlü devin, kadın olarak anlatılmasıdır. Genelde Orta Asya sahasında tek gözlü varlıklar, Tepegöz'den dolayı erkek olarak anlatılmıştır. Bu durumun nedeni dış tesirlerdir. Ayrıca masalda tek gözlü devin, sihirli nesneleri vardır ve kahraman bu nesneler sayesinde devden kurtulabilmiştir. Diğer tek gözlü varlıklar gibi insan yiyen bu devin, insanları yedikten sonra hala canlı kalması da olağanüstü bir durumdur. Bu masalda da tek gözlü devin, gözüne ok atılarak kör edilmiştir. Herhangi bir nesneyi ateşte kızdırma motifi bu masalda bulunmamaktadır.

¹⁷⁹Bayrakdarlar, *a.g.t.*, s. 466.

¹⁸⁰Bayrakdarlar, *a.g.t.*, s. 467.

¹⁸¹Bayrakdarlar, *a.g.t.*, s.467.

Tablo 6. Bozkır Sahasındaki Tek Gözlü Varlıklar

AD	KÖKEN	VASIF	KARAKTER	ÖLÜMLÜ- ÖLÜMSÜZ
Celmoguz	Kötü ruh	İnsanlara zarar verme, insan kaçıрма	Kötü	Bilgi yok
Madıkan- Makel- Malgun	Dev, Kötü ruh	Güçlü, olağanüstü özellğe sahip olma, insanlara zarar verme	Kötü	Ölümlü
Cadı	Dev, kötü ruh	İnsanları esir etme, yamyamlık	Kötü	Ölümlü
Albastı	Kötü ruh	İnsanlara zarar verme	Kötü	Bilgi yok
Jalmavuz	Kötü ruh	İnsanlara zarar verme, yamyamlık, kılık değiştirme	Kötü	Ölümlü
Jeztırnak	Kötü ruh	İnsanları esir etme, yamyamlık	Kötü	Ölümlü
Tepegöz	Dev, kötü ruh	Yamyamlık, insanları esir etme	Kötü	Ölümlü
Dev	Dev, kötü ruh	İnsanları kandırma, yamyamlık, güçlü	Kötü	Ölümlü
Tek Gözlü Kadın	Dev	Devlerin annesi	Bilgi yok	Bilgi yok

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU TÜRKİSTAN SAHASI TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1. UYGUR TÜRKLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1.1. UYGUR TÜRKLERİ TARİHİ

Önceden Ötüken’de (bugünkü Moğolistan), daha sonra ise Uluğ Türkistan adı verilen Orta Asya’nın farklı yerlerinde devletler kuran Uygurlar, bugün Doğu Türkistan’da yaşamaktadır¹. Uygur ismi ve anlamı hakkında çeşitli görüşler bulunmakla beraber genellikle Uygur’un Uy+gur şeklinde geliştiği, ‘akraba, mütteffik’ ve On Uygur adının da On Mütteffik’ten türemiş olduğuna dair açıklamalar bulunmaktadır².

Hunların neslinden gelen Uygurlar, Töles adını IV-V. yüzyıllarda Toba Devleti zamanında almışlardır. Töles oymakları, Gök-Türk Devleti kurulunca onların hâkimiyetine girmiştir. VII. yüzyılda Gök-Türklerin Çinlilere yenilmesi üzerine Tölesler dağıtılmıştır³.

Gök-Türk idaresinde bulunan Uygurlar, Gök-Türk devletinin zayıflamasıyla beraber 742-743’te Karluk ve Basmıl oymakları ile ittifak yaparak Gök-Türk Kağanını mağlup etmişlerdir. Gök-Türk Devleti ortadan kalkınca Basmılların idaresinde yeni bir kağanlık kurulmuş, Uygurlar sol (doğu), Karluklar sağ (batı) yabguluğu teşkil etmişlerdir. 745 yılında Uygur yabgusu Basmıl kağanını yenilgiye uğratıp kendini kağan ilân etmiştir⁴.

Müslüman Arapların Çin ordusuyla karşılaşması ve Türklerin desteği neticesinde Çin ordusu, Talas Savaşı 751 yılında mağlup edilmiştir. Sınırların genişlemesiyle birlikte Uygur Türkleri, Çin üzerindeki nüfuzunu güçlendirerek Çin’i vergiye bağlamış, pek çok farklı ülkeye de seferler düzenlemiştir⁵.

Moyen-Çor (Bayan-Çor) Kağan’la kuvvetlenen, Maniheizm’i resmen kabul eden Böğü Kağan ile parlayan, Kutluğ Bilge Kağan ile zirveye ulaşan Uygurlar, 821’den sonra gerilemeye başlamışlardır. Kuzeyde Kırgızlarla yeniden savaşmış ve Çinlilerin entrikaları

¹Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygurlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 242.

²Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Türk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997, s. 13.

³İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 130; Çandarlıoğlu, *a.g.m.*, s. 242.

⁴Çandarlıoğlu, *a.g.m.*, s. 242.

⁵Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, s. 28, 32-33.

yüzünden kağanlık ailesinin gücünü zayıflamıştır. 840'da Kırgızların saldırısı üzerine kağanlığın sonu gelmiştir⁶. Kağanlığın sonunun gelmesinde hayvani gıdalar yemeyi yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan, Hristiyan-Mazdeizm-Budizm karışımı bir din olan Maniheizm'in rolü büyüktür⁷. Güçlü bir devlet kuran Kırgızlar, Uygurları yenilgiye uğrattınca baskından kurtulabilen Uygurlar, batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço, Kâşgar taraflarında yerleşmişlerdir. 840 yılında son Uygur kağanının yeğeni Mengli kağan seçilmiştir⁸.

Turfan Uygur Devleti, 911'de bağımsız hale gelmiştir. Orta Asya'da kurulan Türk devletleriyle Çin arasında ticaret ilişkileri seyrinde çok önemli rol oynayan Turfan Uygur Devleti, 1206 yılında Kara-Hıtay devletine bağlanmış, 1209 yılında da Cengiz Han'a bağlanıp 1368 yılına kadar Moğol idaresinde varlığını sürdürmüştür. Uygurların yaşadığı Doğu Türkistan bölgesi ise Timur'un ölümünden sonra küçük hânedanlar idaresinde parçalanmış durumdaymış. 1678-1758 yılları arasında Cunganlar Doğu Türkistan'a hâkim olmuş ve Cunganlara son verilmesinden sonra 1865'te Yâkub Bey Çinlilere karşı ayaklanıp Doğu Türkistan'da bağımsız bir devlet kurmuştur. 1877'de Yakub Bey, bir suikast sonucu ölünce Uygurlar yeniden Çin idaresine girmiştir. 1933'ten sonra Doğu Türkistan'da karışıklıklar çıkmış ve Sovyet ordusu Doğu Türkistan'a girmiş. 1950'de Doğu Türkistan'ın Çin'e bağlandığı Ruslarca da kabul edilmiştir. 1955'te Uygur Özerk Bölgesi kurulmuştur⁹.

1.2. UYGUR TÜRKLERİNİN MİTLERİ

Çok eski Türk kavimlerinden biri olarak bilinen Uygurlar, tarihleri boyunca çeşitli inançları benimsemişlerdir. Ancak bir yerde sabit kalmadıkları gibi her zaman, her yerde ve her dönemde topluca aynı inanca bağlı olmamışlardır. Nitekim başlangıçta Doğu Uygurları Şamanist inanca sahipken Batı Uygurları Budist'tir. Uygur Türklerinde izlerini hala duran Şamanizm'in, Uygurlar ile tanışması iki bin yıl öncesine kadar götürülebilmektedir. Maniheizm'in de Uygur inanç kültüründe önemli bir yeri vardır. Uygur toplumunun İslam'dan önce inandığı bir diğer din ise Hristiyanlık olmuştur¹⁰. Bütün bu din ve inançlar sayesinde geniş bir Uygur mitolojisi ortaya çıkmıştır.

⁶Çandarlıoğlu, *a.g.m.*, s. 242.

⁷Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 131.

⁸Çandarlıoğlu, *a.g.m.*, s. 243.

⁹Çandarlıoğlu, *a.g.m.*, s. 243; Gömeç, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁰Nur Ahmet Kurban, "Uygur Türklerinin Dinî Kültürü ve İslâm Medeniyeti'ne Katkıları", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 63, Kış 2017, ss. 268-270.

Uygur Türklerinde, diğer Türk topluluklarının mitlerinde yer alan Gök-Tanrı dini görülmektedir. Gök-Tanrı, Gök Padişahı gibi farklı isimlerle de anılmıştır. Tabiat olaylarının oluşumu onun hareketleriyle açıklanmaktadır. “Yer Tanrısı” ve “Güneş Tanrısı” ise daha çok “Gök-Tanrı” ile birlikte anılmakta ve bunlar bazı mitlerde birbirleriyle savaştıkları, bazılarında ise birlikte hareket ettikleri görülmektedir. Tanrıların yer aldığı mitlerde bir dağın, taşın ya da nehrin oluşumuna ve çeşitli özelliklerine açıklık getirmektedir¹¹.

Uygur Türklerinin en önemli destanlarından biri olan Türeyiş destanında da Uygurların kurttan türeyişi anlatılmaktadır¹². Kadim Uygur kozmogoni mitlerine göre ise Gök-Tanrı gibi göğe ait olan ay, yıldız ve güneş de kutsallaştırılmıştır. Ayrıca bu gök cisimlerinin farklı özellikleri bulunmaktadır¹³. Yine Uygur mitlerinden yola çıkarak Uygur Türkleri arasında yer-su iyelerine olan inancının yer aldığı görülmektedir¹⁴.

Uygur Türk mitlerinde diğer topluluklarda olduğu gibi iyi ve kötü ruh inancı bulunmaktadır. İnanişâ göre ölülerin ruhları bazen yer altında bazen yeryüzünde yaşamaktadır. İyi ruhlar insanlara yardım ederken kötü ruhlar ise insanlara zarar vermektedir¹⁵. Uygur mitlerinde, mitolojik varlıklar da önemli bir yer edinmiştir. Ejderha, dev ve yalmavuz gibi mitolojik varlıklar çeşitli özellikleriyle beraber Uygur Türk mitlerinde yer almaktadır¹⁶.

Tarih boyunca Şamanizm, Gök-Tanrı, Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi din ve inançları benimseyen Uygurların mitleri de bu inançlar doğrultusunda oluşmuştur. Diğer Türkler gibi Uygurlar da farklı din veya inançları benimsemiş olsalar da eski inançlarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Yaratılış mitinin ön plana çıktığı Uygurlarda, tabiat kuvvetlerinin yanında iye inancı da bulunmaktadır. Ayrıca Uygur mitolojisinde olağanüstü birçok varlıktan bahsetmek de mümkündür.

¹¹Adem Öger, *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008, s. 152.

¹²Gömeç, *a.g.e.*, ss. 79-80.

¹³Pairezhata Abası, *İslamiyeti Kabul Etmeden Önceki Uygurların Sosyokültürel Hayatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İbn Haldun Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 36.

¹⁴Çağla Yazar, *Uygur Türklerinde İnanç Unsurları ve Bu Unsurların Uygur Halk Edebiyatı ve Folkloruna Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021, s. 25.

¹⁵Abası, *a.g.t.*, s. 38.

¹⁶Öger, *a.g.t.*, s. 156.

1.3. UYGUR TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1.3.1. Tek Gözlü Hayvanlar

Uygurların Gülrena adlı masasında tek gözlü çirkin bir bıldırcından bahsedilmektedir. Masala göre Gülrena'nın kocası Dena adlı bir beyin bıldırcını ile dövüştürmek için Gülrena'nın sözüyle tek bacaklı, tek gözlü, sıksa çirkin bir bıldırcın alır. Dena, bıldırcınla beraber beyin yanına gider. Bey bıldırcını görünce sevinir ve bu bıldırcının kendi bıldırcını yenemeyeceğini söyler. Fakat tek gözlü bıldırcın ayağı üzerinde sıçrayarak gagasıyla büyük bıldırcını öldürür¹⁷.

Masalda geçen tek gözlü bıldırcın, Türk mitlerindeki tek gözlü kötü tabiatlı diğer varlıklar gibi değildir. Fakat tek gözlü, tek bacaklı, çirkin olarak tasvir edilmesi ve güçlü olarak anlatılması açısından önemlidir.

Uygurların Ak Boz Aygır masasında ise tek gözlü hayvanlardan bahsedilmiştir. Bu masalda Çoyun Kulak adında bir adam vardır. Bu adamı yenmek imkânsızdır çünkü onun canı başka bir yerdedir. Düşmanları türlü oyunlarla bu adamın canının nerede olduğunu öğrenirler. Çoyuk Kulak'ın canı, tek boynuzlu ve alnında tek gözü olan bir hayvandır¹⁸. Bu masaldaki tek gözlü varlıklar diğer mitlerdeki tek gözlü tiplerden farklıdır. Özellikle dış ruh inancını öne çıkaran masalda masal kahramanının canı tek gözlü bir hayvanda saklanması dikkat çekici bir detaydır.

“İki Hocasade” masasında da iki kardeşin biri olan Küçük Hocasade yolda korkunç bir hayvanla karşılaşır. Korkunç hayvan bir geyik sürüsünü sürüp dağdaki bir mağaraya getirir ve mağaranın ağzını taşla kapatır. Korkunç hayvan, mağarada ateş yakıp geyikleri şişe geçirerek pişirip yedikten sonra uykuya dalar. Bu arada geyiklerin arasında saklanan Küçük Hocasade, şişleri ateşte kızdırıp korkunç hayvanın gözüne şiddetle sokar ve korkunç hayvan böylece ölür. Hocasade onun derisinden bir kemer yapıp beline bağlar¹⁹.

Masaldaki tek gözlü varlık hayvan olarak kaydedilse de mağarada yaşaması, tek gözlü olması, hayvan sürülerinin olması ve şişle tek gözünün kör edilmesi yönüyle

¹⁷Arzu Ardoğan, *Uygur Halk Masalları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 228.

¹⁸Fatoş Yalçınkaya, *Uygur Sihar Masallarının Tip ve Motif Yapısı Bakımından İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2018, ss. 1305-1328.

¹⁹Alimcan İnayet, *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/ Celmoğuz*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 49.

Tepegöz hikâyesinin aynısıdır. En önemli fark masalda tek gözlü varlığın hayvan olarak anılması ve ölünce ondan kemer yapılmasıdır.

1.3.2. Tek Gözlü İnsanlar

Uygur Türk mitlerinde yer alan mitolojik varlıkların bazıları tek gözlü olarak kaydedilmiştir. Bu mitlerinde tek gözlü varlıkların bir adasının bulunduğu kaydedilmiştir. Masala göre, eskiden şehrin birinde zengin olmak isteyen bir adam vardır. Bu adam bir adada tek gözlülerin yaşadığını duyar. Hemen bu memlekete gitmeyi ve tek gözlü insanlardan birini kafese koyarak zengin olacağını düşünür²⁰.

Adam zaman geçirmeden bir gemi hazırlar ve tek gözlülerin adasına gider. Adaya vardığında sınırı koruyan tek gözlü bir muhafız ile karşılaşır. Bu adamı padişahın huzuruna çıkarırlar. Bu adam iki gözlü olduğu için adadakilere çok garip görünür. Bu yüzden onu hapse atarlar. Daha sonra ise para kazandırması için bu adamı kafese koyup sergilemeye başlarlar. Bu adam çok kurnaz olduğu için kendisine muhafızlık yapan bekçiye kandırır ve böylelikle kafesten kurtulur²¹.

Yukarıdaki masalda geçen tek gözlüler, diğer varlıklar gibi değildir. Fakat masalda tek gözlülerin oluşturduğu bir adadan bahsedilmiştir. Eski Çin mitlerine göre de kuzeybatıda çok zengin, müreffeh ve güçlü bir memleketin olduğu ve bu memlekette tek gözlü insanların yaşadığı belirtilmiştir. Uygurlardaki bu masalda da Çin mitlerinin tesirlerinin olması mümkündür.

Uygurların tarihi, yaşadığı kültür ve sosyal değişim izlerini yansıtan, Ahmetcan Aşiri, tarafından yazılan İdikut adlı eserde tek gözlü bir noyandan bahsedilmektedir²². Romana göre Barçuk Art Tekin Cengizhan'ın huzuruna vardığında Cengizhan onunla teke tek yarışmak ister. Sonra kendisi bunun akıbetinden korkarak tanrıya yalvarır. Bu yarışma can kaybı olmadan biter. Türkistan işgali sırasında Cengizhan Otrar şehrine girdiğinde bir küçük kızla konuşur ve onu tutup bacaklarını ikiye ayırarak vahşice öldürür. Sonra o yine Barçuk Art Tekin'in sadakatini denemek için onu Otrar şahı Yanalhan'ın eşine tecavüz etmeye zorlar. İdikut Yanalhan ve başka askerlerin önünde

²⁰Ardoğan, *a.g.t.*, s. 238.

²¹Ardoğan, *a.g.t.*, ss. 238-239.

²²Enver Mehmet, "Uygur Tarihi Romanı "İdikut" Üzerine", *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, C. IX, S. 34, İlkbahar 2017, s. 16.

kadına tecavüz eder. İdikut burada vicdanına muhalif işlerle meşgulken, kendi sarayında yalnız kalan hatunu Aygümü, tek gözlü Moğol komutanın tecavüzüne uğrar²³.

Uygurların tarihleri ve kültürlerini anlatan İdikut'ta tek gözlü olarak hükümdarın hatununa tecavüz eden bir komutan bulunmaktadır. Mitolojik bir varlık olarak anlatılmasa da komutan hükümdarın hatununa tecavüz etmesinden dolayı kötü bir karakter olduğu anlaşılmaktadır.

1.3.3. Tek Gözlü Dev

Uygur mitlerine ait “Bahadır Yiğit” masalında tek gözlü bir dev motifi yer almaktadır. Bu masala göre, Zerefşan bölgesinde, Toxti adlı bir fakir ile Şamerem adlı bir zengin yaşamaktadır. Fakirin Zeyrek isimli bir oğlu, zenginin ise Zarife isimli bir kızı olup Zeyrek ile Zarife güzelliği ile meşhurdur. Fakat Şamerem ve onun büyücü karısı, başka bir beyin oğlu ile Zarife'yi zorla evlendirir. Gelin alma kafilesi yolun yarısından önce gök gürler ve bu gök gürlemesinin arkasından bir dev Zarife'yi kaçırmıştır. Olayları öğrenen Zeyrek, Zarife'nin peşine düşer. Zeyrek yolda yaşlı bir adamla karşılaşır ve ondan devin yerini öğrenir. Zeyrek'in sevdiğini kurtarması için ateş devinin mağarasından sihirli hançeri alması gerekmektedir. Zeyrek adamın dediklerini yapar ve tek gözlü, ağzından ateş çıkan devin mağarasına gider. Zeyrek sihirli hançeri alır ve Zarife'yi de tek gözlü devden kurtarır²⁴.

Masalda tek gözlü varlık, ateş devi olarak da anılmıştır. Tek gözlü dev, bu masalda mağarada yaşayan, insanlara zarar veren ve sihirli nesneleri olan bir varlıktır. Ateşle bağlantılı olduğu anlaşılan devin, ağzından ateş çıkması yönüyle de ejderhaya benzemektedir. Masalda geçmese de tek gözlü devin canının sihirli hançerli bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

Uygurların Kayıp Nikâh adlı masalında tek gözlü bir devden bahsedilmektedir. Masala göre, Çin Maçin şehrinde bir padişah yaşamaktadır. Bu padişahın üç oğlu vardır ve büyüyen bu yiğitlerin hepsi evlenme çağına gelirler ama oğulları kendilerine uygun kız bulamazlar. Padişah sonunda Şeyhülislam'ın “Kayıp Nikâh” fetvasına riayet eder. Bir gün oğullarının eline ok ve yay vererek oku kimin evinin önüne atarlarsa o kızla evleneceklerini söyler. Küçük oğul oku attığı yerde ararken bir kızla karşılaşır. Bu kız yiğide okun kendi önünden uçtuğunu ve yiğidi görüp gönlünün sevdiğini anlatır. Bunun

²³Mehmet, *a.g.m.*, ss. 22-23.

²⁴Ardoğan, *a.g.t.*, ss. 202-205.

üzerine yiğit, ona annesinin babasının yanına gitmek istediğini söyler. Kız da yiğidin annesinin babasının onayı olmazsa maymun şeklinde görüneceğini anlatır. Padişah ve karısı önce şaşırır da gelinlerinin maymun suretinde bir perizat (peri çocuğu) olduğunu öğrenince kabul ederler. Bir gün kız maymun postunu bırakıp odaya yıkanmaya gider. Bu durumu fırsat bilen padişahın karısı postu ateşe atar. Kız dumanı görünce annesine babasına onu aramaya geleceklerini ve bu yere geldiklerinde istemeden de olsa zarar vereceklerini söyleyerek gider. Yiğit perizatın peşine düşer. Günün birinde yiğit ağlayan kızın sesini duyar ve sesin geldiği tarafa yönelir. Tepenin arkasında kapısı olmayan, virane bir evin önüne gelir. Evin içinde tek gözü olan olağanüstü bir varlık vardır. Bu varlık yiğitle konuşmaya başlar. Tek gözlü bu varlığın evine giren yiğit evin ortasında yanan bir ateş ve insanların kafataslarının olduğu yığını görür²⁵.

Tek gözlü yaratığın evi karşısında yiğit oldukça şaşırır. Tek gözlü varlık yiğide su ikram eder ve geyiğin derisi yüzüp şişe takarak ocağa koyar. Et pişince yiğide bir parça verir. Kemiklerini de kilere götürür. Kilerdeki insanların çığlıkları duyulur. Bu varlık uyuyunca yiğit şişi kızdırır ve tek gözlünün gözüne saplanır. Tek gözlü varlık yürür, ateşin içine düşerek ölür. Yiğit kilerdekileri kurtarır. Tek gözlü varlığın alevin içinden dışarı çıkmasını engelleyip onu yakarak öldürür²⁶.

İki masalda da dev, ateşle bağlantılı bir varlık olarak kaydedilmiştir. Bu masalda tek gözlü varlık, insan yiyen, acımasız, çirkin bir devdir. Yiğit tarafından tek gözü kör edilmiştir. Bu yönleriyle *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki Tepegöz'e benzemektedir. İslamiyet'in tesiri ile masalda Şeyhülislam geçmektedir. Tek gözlü dev, kör edildikten sonra ateşte yakılarak öldürülmüştür. Aslında bu durum yine Türklerin İslamiyet'ten önceki inançlarıyla alaka olmalıdır.

1.3.4. Tek Gözlü Ejderha

Uygur Türklerine ait başka bir masal olan “Yaman Hatun”da tek gözlü bir ejderhadan bahsedilmektedir. Masala göre, Memet yola çıktığı esnada ne olduğunu anlamadığı ses duyar. Sesin olduğu tarafa ilerleyen Memet, taşın altından yılanın çıktığını görür. Acıklı ses yılanın iniltisidir. Memet taşı kaldırarak yılanı çıkarır. Memet yılanın yarasını sarar ve sonrasında yılan Memet'i bırakmaz. Onu takip etmek zorunda kalan Memet, yılanın arkasından bir mağaraya gelir. Bu yılan meğer padişahın tek şehzadesidir.

²⁵Yalçinkaya, a.g.t., ss. 1531-1535.

²⁶Yalçinkaya, a.g.t., s. 1536.

Yılan mağaranın içine girer. Memet de onu takip eder. Mağarada ilerlerken tek gözlü bir ejderha görür²⁷.

Ejderha Memet'e neden geldiğini sorar. Memet de kendinin gelmediğini ejderhanın oğlunun onu getirdiğini söyler. Yılan, babasına Memet'in doğru söylediğini söyleyerek başından geçenleri anlatır. Ejderha oğlu yılanın söylediklerini duyduktan sonra Memet'e neden bu çöllere geldiğini sorar. Memet de karısının yüzünden geldiğini ve onun yurdunda duramadığını anlatır. Bunun üzerine ejderha Memet'e acır ve oğluna da yaptığı iyilikten ötürü ona zarar vermez. Hatta iyilik yapar²⁸.

Tek gözlü ejderha Memet'e aslında insan yemeyi çok sevdiğini fakat onun oğluna gösterdiği iyilikten dolayı nefsinden vezgeçtiğini ve Memet'i amacına ulaşması için yurdundan bir yıllık uzaktaki bir yurda bırakacağını söyler. Memet sevinerek teşekkür eder. Ejderha sürünerek mağaradan çıkar ve Memet'i üstüne bindirip havaya yükselir ve Memet'i bırakır²⁹.

Tek gözlü ejderha, mağarada yaşayan, insan yiyen bir varlıktır. Fakat tek gözlü ejderha bu masalda anlayışlı ve merhametli bir ejderhaya dönüşmüştür. Tek gözlü ejderhanın masal kahramanına acıyıp yardım etmesi Uygurların temasta bulunduğu diğer kültürlerin, Uygur mitlerine etkisini göstermektedir.

1.3.5. Teyran

İslâm hakkında bilgileri olamayan Sarıg Vugurlarda (Sarı Uygur) şeytanî bir varlık olan Teyran, “Çutkur” denilen hetonik şeytanların gözle görünebilen tek şeklidir. İnanişâ göre onlar, tek ayaklı ve tek elli varlıklardır ve bu özellik de onların şeytanî özellik taşımalarıyla ilgilidir. Ayrıca onlar tek gözlüdürler ve o tek gözlerini de uzun kirpikler kaplamıştır. Bu varlıklar gördükleri kişinin iyisi haline dönüşmekte ve o ne isterse yapmaktadırlar³⁰.

Tayran adı, etimolojik bakımdan eski Türkçedeki Tengri, Azerbaycan Türkçe'sindeki Tann, Kazakça'daki Teniri, Çuvaşcadaki Tura, Başkurtça'daki Tenre ve diğer Türk dillerindeki Temi, Tengri, Tigir, Tenir ve Deer şekilleriyle bağlıdır. Beydili'ye göre Teyran eski Türklerin mitolojik görüşlerindeki tek gözlü motifin giderek

²⁷Yalçinkaya, a.g.t., s. 1813.

²⁸Yalçinkaya, a.g.t., ss. 1813-1814.

²⁹Yalçinkaya, a.g.t., s. 1814.

³⁰Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çev. Eren Ercan, Yurt Kitap Yayınları, Ankara 2004, ss. 558-559.

demonolojik niteliklere bürünmesi değil, kendi evrimi süresince ne gibi şekiller alabilmesi ve hatta tam zıt mitolojik sembollerle yüklenebilmesini göstermektedir³¹.

Uygurlarda mitolojik bir varlık olan Teyran, tek gözlü, tek kollu, tek ayaklı, şekil değiştirebilen varlıklar olarak anlatılmıştır. Türk mitlerinde genel olarak eksik uzuvlu olarak kaydedilen varlık kötülükli ilişkilendirilmiştir hatta uğursuz sayılmıştır. Teyran’da bu varlıklardan biridir. Özellikleri itibariyle Teyran inancı İslamiyet’teki cin inancına da benzemektedir.

1.3.6. Yalmavuz

Yalmavuz, dağ mağaralarında yaşayan, çok başlı, şekil değiştirebilen, insan kanı emen, insan veya sürüleri yiyen, ruhunu başka yerlerde saklayabilen, dişi cinsiyetli olmasına rağmen kadın ve kızları kaçırıp alıkoyan, hileci bir yaratıktır. Kan emme ve insan eti yeme, onun en karakteristik özelliğidir. “Yalmavuz”, çeşitli anlatmalarda cadiger, cadı, kempir, mestan kempir adlarıyla da karşımıza çıkmaktadır³². Yalmavuz, daha önce bahsettiğimiz Celmoguz, Jalmavuz, Calmavuz adı verilen varlıklarla aynı varlıktır.

Uygurların mitlerinde Yalmavuz oldukça yaygın bir tiptir. Dış görünüşü itibariyle bazen tek gözlü olarak tasvir edilen bu varlık bazen de yedi başlı olarak tasvir edilmiştir. Konumuz gereğince Uygur mitlerinde yer alan Yalmavuz’un tek gözlü olduğu mitlerin üzerinde duracağız.

“Ana Kovuk Hakkında Rivayet” adlı Uygur masalında, yüksek bir kıvılcık dağın mağarasında Yedi Başlı Yalmavuz bulunmaktadır. Kırk yılda bir kez uyanmak üzere uyur. Uyanması da yaklaşıp. Onun üst dudağı göğ, alt dudağı yere değ. Dili 40 bin gez olup, gözü nehir gibidir. Kuyruğu 70 bin gez olup, altında parlayan bir tek gözü vardır. Gözünü açarsa yeryüzündeki diğer canlılar gözlerini açamaz. Yalmavuz her dışarıya çıkışında yeryüzündeki bütün canlıları yer bitirir. Dünyayı kırk gün kırk gece toz duman kaplar³³.

Tek gözlü Yalmavuz’un kaydedildiği bir başka hikâyesi ise “Ayı İslam Batur” adlı masaldır. Bu masala göre, çok eskiden yaşamış bir padişahın üç kızı olup, bu kızlardan en küçüğü bir ayı tarafından kaçırlır. Ayı, kızı bir dağın mağarasına getirir ve

³¹Beydili, *a.g.e.*, ss. 558-559.

³²İnayet, *a.g.e.*, s. 20.

³³İnayet, *a.g.e.*, s. 49.

böylece küçük kız çaresiz ayı ile birlikte yaşamaya başlar. Zamanla kız, ayıdan hamile kalarak bir oğul dünyaya getirir. Prenses oğluna Ayı İslam Batur adını verir. Yıllar geçer Ayı İslam Batur beş yaşına girer ve mağaranın ağzındaki büyük taşı bir tekmeyle paramparça ederek annesini alıp kaçar. Yolda karşılaştığı ayıyı da bir yumrukla öldürür. Bir gün Ayı İslam Batur, arkadaşı Dağ Batur ve Opkan'la birlikte ava çıkar. Ayı İslam Batur, dağda bir yer bulup Opkan'ı yemek pişirmeye bırakarak kendisi Dağ Batur'la ava gider. Opkan, bir ara uyuyakalır ve uyanınca da ocaktaki ateşin söndüğünü fark eder. Dışarı çıkınca uzakta bir yerde duman çıktığını görür. O, ateş almak için dumanın çıktığı yere gider ve orada alnında tek gözü olan, yüz görünüşü iğrenç, korkunç çirkin ve başı eski sepet gibi olan bir ninenin dana tezeğini tutuşturarak bitini yiyip oturduğunu görür. Bunu gören Opkan, korkudan geri dönmek üzereyken, nine ona ne amaçla geldiğini sorar ve et pişireceğini öğrenince de ateş verir. O, aslında padişahın ülkesindeki rahat ve huzurlu hayatı bozan yedi başlı Yalmavuz'dur. Yalmavuz, Opkan'ın ardından gelerek onun pişirdiği etleri yiyip bitirerek gider. Ayı İslam Batur ve Dağ Batur gelip durumu öğrenirler³⁴.

Ertesi gün Dağ Batur ile Opkan evde kalır ve öğlen Yalmavuz yine gelip pişirilen etleri yiyip gider. Ayı İslam Batur durumu öğrendikten sonra öfkelenir, ertesi gün öğlen, Yalmavuz gelince evin kapısının arkasına gizlenen Ayı İslam Batur kılıcıyla, Yalmavuz'un altı başını keser. Tek başı kalan Yalmavuz kaçarak bir kuyuya iner. Bu kuyu aslında yedi başlı Yalmavuz'un yeraltı dünyasına inerken kullandığı yoldur. Ayı İslam Batur, kuyuya iner. Yeraltı dünyasına inince, bir başı kalan Yalmavuz'un karşılaştığı insanları boğduğunu ve her şeyi tahrip ettiğini görür. Ayı İslam Batur'u gören Yalmavuz, yine kaçarak yeraltı dünyasının padişahlığına sığınır ve orada da kan dökmeye devam eder. Kimse ona karşı duramaz ve Ayı İslam Batur, oraya girip kılıcıyla Yalmavuz'un kalan başını keser³⁵.

Uygur masalında geçen Yalmavuz, diğer Türk mitlerindeki Celmoguz, Jalmavuz, Calmavuz gibi varlıklarla aynıdır. Yalmavuz mitlere göre devasa bir boyutta, genellikle dişi ve tek gözlü olarak tasvir edilmiştir. Yalmavuz mitlerde insan yiyen, mağarada yaşayan, ölümlü bir varlıktır. Bu yönleriyle Tepegöz'e benzemektedir. Olağanüstü özelliklere sahip Yalmavuz'un masalda yeraltı dünyasıyla bağlantısını net bir şekilde

³⁴İnayet, *a.g.e.*, ss. 28-29.

³⁵İnayet, *a.g.e.*, ss. 28-29.

görülmektedir. Bu durum Yalmavuz'un kötü güçlerle ilişkini de açıkça ortaya koymaktadır.

1.3.7. Yekçeşme

Uygur Türklerine ait “Yekçeşme bilen Yantakçi” (Tekgözlü ile Deve Dikeni Toplayıcı) masalında Yekçeşme adında tek gözlü bir varlık geçmektedir. Yekçeşm, “tek gözlü, Tepegöz” anlamlarına gelmektedir³⁶. “Yek” kelimesi Budizm’de de kullanılan bir kavramdır. “Yek” ve “İçkek” kelimeleri, “demon” (cin) ve “preta” (aç ruhlar) şeklinde çevrilmektedir. Bu varlıklar Budizm inanç sisteminde Karanlıklar Dünyası’nda yaşamaktadır³⁷.

Yek adı verilen kötü ruh, Uygurların cehennem tasvirlerinde karşımıza çıkmaktadır. (**Bkz. Resim-23**). Bu kötü yaratıklar, Budist metinlerde dik ve sert, azı dişli, kızıl saçlı ve alınlarının ortasında üçüncü bir göz olup bu gözünden alev saçmaktadır³⁸. Sezgi gözü olarak da bilinen üçüncü gözün mitlerde kötü bir ruha yerleştirilmesi dikkat çekmektedir. Bu durum iki kültürün birbirleriyle karıştığını göstermektedir.

Yekçeşme bilen Yantakçi masalına göre, çok eski zamanda Teklimakan’a yakın bir köydeki dul kadının oğlu olan Kasım, deve dikenini toplamaya giderken yolda alnında kocaman tek gözü olan bir yaratığa rastlar. Yaratığın yüzü duvar gibi, başındaki boynuzu boğanın boynuzu gibi, boynu devenin boynu gibi uzun, ayakları öküzün ayakları gibidir. Kasım, onun uzun zamandan beri köy halkına zarar vermekte olan Yekçeşme (tek gözlü) olduğunu fark eder. Yekçeşme ona üç gündür aç olduğunu, onun etini yiyip karnını doyuracağını, kanını içip susuzluğunu gidereceğini söyleyerek korkutur. Kasım aklıyla, tedbirle sonunda Yekçeşme’yi yener³⁹

Yekçeşme, halka zarar veren, insan yiyen, çirkin kötü bir ruhtur. Bu yönleriyle Türk mitlerindeki diğer tek gözlü varlıklara benzemektedir. Yekçeşme inancı, Türklerin İslamiyet’ten önceki inançlarıyla ilgili olmalıdır.

³⁶İnayet, a.g.e, s. 48.

³⁷Münevver Ebru Zeren, *Maniheizm ve Budizm’in Uygurlar’ın Kültür Hayatına Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 69

³⁸Zeren, a.g.t., s. 650.

³⁹İnayet, a.g.e, s. 48.

2. KARAHANLI DÖNEMİ TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

2.1. KARAHANLI DÖNEMİ TÜRK TARİHİ

Karahanlı devleti, yerleşik hayata geçen Türk boylarının meydana getirdiği büyük bir kültür devletidir⁴⁰. 840 yılında Ötüken'deki Uygurlar Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonraki Orta Asya Türk tarihinin seyri hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olamadığımızdan Karahanlılar Devleti'nin tarih sahnesine çıkışı konusu bugüne kadar gereği gibi aydınlatılmayan bir konu olarak kalmaktadır⁴¹. Kaşgarlı Mahmud'un eseri bulunup yayımlandıktan sonra da Karahanlılar Devleti'nin tarih sahnesine çıkışı tamamen açıklanmamıştır⁴².

Karahanlı hânedanının ilk kağanı Bilge Kül Kadir Han'dan sonra büyük oğlu Arslan Han Bezîr'in büyük kağan sıfatıyla Balasagun'da, diğer oğlu Kadir Han'ın Oğulçak, yardımcı kağan sıfatıyla Talas'ta ve Kâşgar'da hüküm sürdüğü kaydedilmiştir. Ancak büyük kağanlar hakkında X. yüzyılın sonuna kadar hiçbir mâlûmat bulunmamaktadır⁴³. Oğulcak Kadir Han zamanında yeğeni Satuk Buğra Kara Han'ın İslâm dinini benimsemiş ve amcasına karşı giriştiği taht mücadelesini kazandıktan sonra da hâkim olduğu bölgelerde İslâmiyet'i resmen ilân etmiştir⁴⁴.

Belli hükümdarlar geçtikten sonra doğu ve batı olmak üzere iki ayrı koldan idare edilen Karahanlı Devleti, 1042 yılından itibaren Doğu ve Batı Karahanlı Devleti olmak üzere iki devlet şeklinde yönetilmeye başlamıştır⁴⁵. Karahanlı Devletinin ikiye ayrılmasından sonra Batı Karahanlı Devleti, I. İbrahim hükümdarlık döneminde Doğu Karahanlılarından bazı yerleri almış, fakat hayatının son döneminde Selçukluların hızlı yükselişi ve topraklarına akınları ile karşılaşmıştır. Bundan sonraki dönemlerde 1081 yılında bazı huzurluk çıkmış ve Melihşah Semerkand'ı alarak Batı Karahanlı hükümdarını esir almıştır⁴⁶.

Harekâtına devam ederen Melihşah, Batı Karahanlıları kendisine bağlamıştır. Selçuklu denetiminde kalan Karahanlıların son hükümdarı Osman Han olmuştur. Bu dönemde Harzemşah Muhammed'in müdahalesi ile Semerkand fethedilmiş ve

⁴⁰Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişim Çağları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 136.

⁴¹Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981, s. 34.

⁴²V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Çev. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s. 68.

⁴³Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 405.

⁴⁴Reşat Genç, "Karahanlılar Tarihi", *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Tarihi Yayınları, Ankara 2002, s. 448.

⁴⁵Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, ss. 82-84.

⁴⁶Yazıcı, *a.g.e.*, s. 84-85.

Harzemşahlara başkent olmuştur. Osman Han idam edilmiş ve Batı Karahanlılar Devleti 1212 yılında son bulmuştur. Doğu Karahanlılar'ın ilk hükümdarı ise Arslan Han Süleyman, 1032-1056 yılları arasında hüküm sürmüştür. Onun zamanında gayri müslim Türklere karşı çetin savaşlar verilmiş, devletin sınırları genişlemiştir. Doğu Karahanlıların 1043 yılından sonrası aile içinde hanlık mücadeleleriyle geçmiştir. Bunun sonucunda bir kısım topraklarını Batı Karahanlılara terk etmişlerdir⁴⁷.

II. İbrahim Han, hükümdarlık döneminde oluşan iç sıkıntılar nedeniyle Karahitaylardan yardım istemiştir. Bu isteği kabul eden Karahitaylar, Balasagun'u kendilerine başkent yaparak Doğu Karahanlıları kendilerine bağlamışlar. II. İbrahim Han'dan sonra Doğu Karahanlılar tahtına bazı hanlar geçti ise de, iç karışıldıkları ve isyanlar şeklinde gelişen olaylar sonucu 1210-1211'de Doğu Karahanlılar devleti son bulmuştur⁴⁸.

Batı Karahanlılar ayrı bir devlet olarak ortaya çıkınca buraya bağlı bir kağanlık olarak varlığını sürdüren Fergana, 1048 tekrar Doğu Karahanlılar'ın eline geçmiştir. Karahitayların Mâverâünnehir'i istilâ etmesinin ardından 1141 Fergana'da başşehri Özkent olmak üzere bağımsız bir Karahanlı Devleti kurulmuştur⁴⁹.

2.2. KARAHANLI DÖNEMİ TÜRK MİTLERİ

Karahanlı Türk Devleti, İslamiyet'i kabul etmeden önce Şamanizm inancına sahiptir. İslamiyet'i kabul etse de Karahanlılar, Şamanizm'in bazı özellikleriyle İslam perdesine bürünerek yaşadığı belirlenmiştir⁵⁰. Karahanlı döneminin en önemli eseri olan, Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan Divân-ı Lügati't-Türk isimli eserde, “şaman” kelimesi büyü yapan, kam şeklinde kaydedilmiştir⁵¹. Kudatgu Bilig ise şaman kelimesi “kam” olarak ifade edilmiş ve şamanların çeşitli hastalıkları iyileştirme işlevindn bahsedilmiştir⁵². İslamiyet'i kabul etmiş olsalarda Karahanlılar Şamanizm izlerini dönemin eserlerine de yansıtmışlardır.

⁴⁷Yazıcı, a.g.e., s. 85-86.

⁴⁸Yazıcı, a.g.e., ss. 86-87.

⁴⁹Özaydın, a.g.m., s. 410.

⁵⁰Nevin Algül, “Türk Kültüründe Şamanist İletiler”, *Marmara İletişim Dergisi*, C. XII, S.12, Nisan 2014, s. 7.

⁵¹Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Çev. Seçkin Erdi- Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s.153.

⁵²Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig I*, Çev. Türk Dil Kurumu, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947, s. 124, 218, 390, 522.

Karahanlı mitlerini yansıtan Divân-ı Lügati't-Türk adlı eser de Tengri'den bahsedilmiştir⁵³. Tengrinin özellikleriyle beraber tanrının sıfat ve isimlerinin de geçmediği bu eserde Türk dünya modelinin merkezi anlayışı olan Tanrıçılık ile ilgili bazı bilgiler de sunmaktadır⁵⁴. Kutadgu Bilig' e göre yaratıcı yani Allah, önce yağız yer ile mavi göğü sonra güneşi, ayı, gece ile gündüzü, zamanı, dağları, taşları ve bütün mahlûkları yaratmıştır. İnsan ise insan balçıktan yaratılmıştır ve kapkaradır yani cansızdır. Allah, onu güneşle aydınlatmıştır yani insana nefes, can vermiştir⁵⁵.

Karahanlıların Divân-ı Lügati't-Türk'e yansıyan kozmogoni mitlerine göre ise kozmik modelin temelinde evrenin üçlü bir katmandan -gök, yer, yer altı dünyası- oluştuğu düşüncesi yer almaktadır. Üçlü bölümde gök, yeraltı dünyasının zıttı olmakla her üçü bir diğerrinin çevrilmiş yönüdür⁵⁶.

Yine eserde geçen çığrı (felek) aynı zamanda zamanın oluşumunu da gerçekleştirmiş olur. Nitekim çığrının dönmesiyle gece, gündüzü takip eder ve düz hatlı zaman oluşur. Evren tasarımında yıldızlar, ay, güneş ve burçlar önem taşımaktadır. Ay ve güneşle ilgili olarak Kaşgarlı Mahmut şu atasözünü aktarmıştır: “ Akşamleyin bulut kızarırsa kadın, erkek çocuk doğurmuş gibi olur. Tan vakti bulut kızarırsa eve düşman girmiş gibi olur”⁵⁷. Ayrıca dolunay zamanında kurdun ayı yavaş yavaş yemesi sonucu ay küçülür⁵⁸.

Karahanlıların mitlerinde ayrıca olağanüstü varlıklara da yer verilmiş. Bu varlıklardan biri ejderdir. Gök kubbe en altındaki çığrıyı bir çift göksel ejderin çevirdiğine inanmışlardır⁵⁹. Kaşgarlı Mahmut, Sözlüğünde yedi başlıg yil bûke (yedi başlı ejderha) deyimini verdikten sonra Türklerin, bazı kahramanlara da bûke adı verdiğini kaydeder. Devle ejder arası bir varlık olarak tasavvur edilen bu demonik yaratık insanları yutması ile dikkat çeker⁶⁰. Mitolojik varlıklardan biri olan cin de Divân-ı Lügati't-Türk'te yerini

⁵³Zafer Önler, “Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. X, S. 16, Haziran 2009, s. 192.

⁵⁴Fuzuli Bayat, “Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lügati't-Türk Adlı Eserinde Mitolojik Dünya Modeli ile İlgili Bazı Kavramlar”, *Journal of Turkish-Linguistics*, C. I, S.1, Sonbahar 2007, sayfa sayısı yok.

⁵⁵Döner Çot, *Kutadgu Bilig'de Mitoloji*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2011, ss. 62, 64.

⁵⁶Bayat, *a.g.m.*, sayfa sayısı yok.

⁵⁷Bayat, *a.g.m.*, sayfa sayısı yok.

⁵⁸Çot, *a.g.t.*, s. 49.

⁵⁹Çot, *a.g.t.*, s. 35.

⁶⁰Bayat, *a.g.m.*, sayfa sayısı yok.

almıştır. Bu eserde cinlerle ilgili bir efsane bulunmaktadır⁶¹. Ayrıca yel, cin, salgın hastalık anlamlarını da içermektedir⁶².

Karahanlı devleti, erken dönemlerde İslamiyet’i kabul etmiş olsa da Şamanizm’in izlerini taşımaya devam etmiştir. Karahanlılara ait önemli eserlerde bu izleri görmek mümkündür. Karahanlı mitlerine göre evren, Şamanist sistemdeki gibi gökyüzü, yeryüzü, yeraltı olmak üzere üç katmandır. Tabit kuvvetlerine inanan Karahanlıların mitlerinde Şamanizm ve İslamiyet’in tesiriyle oluşmuş mitolojik varlıklar da mevcuttur.

2.3. KARAHANLI DÖNEMİ TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

2.3.1. Mukanna

Karahanlılara ait en önemli eserlerden biri olan Divan-ı Lügat-it Türk’te “tegil” kelimesi tek gözlü anlamında kullanılmıştır. “onun gözü tek göz oldu” derken de *tegil* kelimesi kullanılmıştır⁶³. Karahanlı mitlerinde yer alan tek gözlü Mukanna, İslam mitolojisinde bahsetmiş olduğumuz Deccal’e benzemektedir. Divan-ı Lügat-it Türk’te Mukanna’nın yaşadığı yer için; “*İnç Kent, Mukanna (peçeli) ve efradinin (beyaz elbiseliler) yaşadığı kasabanın adıdır. Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün yazıldığı tarihte burası harabe halindedir*” ifadesi kaydedilmiştir⁶⁴.

Mukanna’nın adı, Haşim b. Hakîm idi. O, önceden çamaşırcılık yapmış, ondan sonra ilim öğrenmekle meşgul olmuştur. Her tür ilimden tahsil etmiştir. Hokkabazlık/el çabukluğu ile tılsımların ve sihirlerin ilmini öğrenmiş, özellikle de hokkabazlık/el çabukluğunu iyi öğrenmiş olan Mukanna, peygamberlik iddiasında dahi bulunmuştur. Mukanna kel, çirkin, tek gözlüdür. Mukanna, çirkinliğini gizlemek için yeşil bir peşe takmaktadır. Bu yüzden örtülü/peçeli manasına gelen Mukanna ismini almıştır. Mukanna, sihir ve geçmiş ilimler konusunda uzmanlaşmıştır. Sihirbazlıkla etrafına insanları toplamıştır⁶⁵.

İbnül Esir ise Mukanna için şunları kaydetmiştir: “*Mukanna’ın asıl adı, Ata idi. Hâkim olduğunu söyleyenler varsa da meşhur olan rivayete göre asıl adı Ata’dır.*”

⁶¹Behiye Köksal, “Divanü Lugatî’t-Türk’te Yer Alan Efsaneler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 9, Sonbahar 2009, s. 267.

⁶²Bayat, *a.g.m.*, sayfa sayısı yok.

⁶³Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat-it Türk*, Tercüme: Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 208, 270.

⁶⁴*Divan-ı Lügat-it Türk*, s. 528.

⁶⁵Ebü Bekr Muhammed bin Ca’fer en-Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, Çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, ss. 98-99.

Önceleri elbiseleri beyaza boyar ve bu işle uğraşırdı. Sonra Rablık iddiasında bulundu. Ayrıca o, tek gözlü, çirkin görünümlü bir kimseydi. Yüzüne altın bir maske takardı ”⁶⁶.

Mukanna, Ebu Müslim döneminde Horasan serhenglerinden biriydi. Daha sonra Abdu'l-cabbar Ezdi'nin veziri olur ve Mukanna peygamberlik iddiasında bulunur. Sonra Halife Ebu Cafer onu yakalatarak Merv'den Bağdat'a getirtilir. Senelerce zindanda kaldıktan sonra Mukanna, Merv'e geri dönerek insanları etrafına toplar ve peygamberlik iddialarında bulunur. Mukanna Türkleri ve Soğdlu köylüleri de etrafında toplar. Vilayetlere mektuplar göndererek kendisine iman edilmesini ister⁶⁷.

Mukanna'nın taraftarları Kiş'te, Buhara'da hızla artar. Mukanna'nın bu hareketi Müslümanlar için eziyet haline gelir. Mukanna taraftarları, kervanları vurur, köyleri yağmalar ve birçok tahribat yaparlar. Mukanna'nın isyan ettiği haberi duyulunca Horasan Emiri yakalama emri verir. Mukanna kendi köyünden kaçarak Maveraiü'n-nehr vilayetine gelmiş olduklarını ve onun dinini kabul ettiklerini öğrenince Ceyhun'dan geçmeye niyetlenir. Ancak Horasan Emiri, onu gözleyip yakalamak için Ceyhun kıyısına nöbetçiler/muhafızlar gönderir. Yüz atlı, eğer nehri geçerse onu yakalamak için sürekli Ceyhun kıyısına gelip dururlar. Mukanna, otuz altı kişi ile birlikte Ceyhun kıyısına gelir. Sal yapıp Ceyhun'dan geçerek Kiş Vilayeti'ne giderler. O vilayet ona itaat eder ve halk ona ilgi gösterir. Sam Dağı'nda, gayet sağlam, içinde su kanallarının, ağaçların ve çiftçilerin bulunduğu bir hisar vardır. Onun için bundan daha sağlam başka bir kale yapmalarını buyurur. Oraya pek çok servet ve sayısız nimet toplar ve muhafızlar diker⁶⁸.

Müslümanlar onların karşısında çaresiz kalırlar. Feryadları Bağdat'a ulaşır. O sırada Halife olan Mehdi'nin bu duruma canı sıkılır. Mukanna ile savaşmaları için birçok asker gönderir. Ardından o fitnenin def edilmesi için kendisi de Nişabur'a gelir. Mehdi'nin korkusu; İslam'ın harap olması ortadan kalkması ve Mukanna'nın dini bütün cihana yayılmasıdır. Mukanna Türkleri çağırır ve Müslümanların kan ve malını onlara mübah kılar. Yağma tamahıyla Türkistan'dan birçok asker gelir. Vilayetleri yağmalar, Müslüman kadın ve çocukları esir alır, gerisini de öldürürler⁶⁹.

⁶⁶İbn Kesir, *Büyük İslam Tarihi X*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 241.

⁶⁷Ebü Bekr Muhammed b. Ca'fer en Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, Farsçadan Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, ss. 99-101; Neslihan Tosun, *Karahanlı Dönemi Edebî Eserlerinde İslâmî Unsurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019, s. 115.

⁶⁸*Tarih-i Buhara*, ss. 101-102.

⁶⁹*Tarih-i Buhara*, ss. 102-103.

Mukanna taraftarlarının köy halkını öldürdükleri haberini duyan Buharalılar, bu taraftarlar ile savaşmaya karar verirler. Buhara kadısı önce onları İslam’a davet eder fakat bu kişiler, “*biz sizin söylediğiniz şeyleri kabul etmiyoruz*” diyerek küfrü arttırıp nasihatleri reddederler. Araplar ilk taarruz edenler olur. Bu mücadele neticesinde Mukanna taraftarlarının çoğu öldürülür, kalanları ise kaçar. Bunun üzerine Mukanna taraftarları Müslüman olur ve onlarla barış yaparlar. Yol kesmemeleri, Müslümanları öldürmemeleri, kendi köylerine dönmeleri ve kendi emirlerine itaat etmeleri şartlarını koydukları bir sulhname imzalarlar. Bu şartları yeminle sağlamlaştıır ve sulhnameyi imzalarlar⁷⁰.

Müslümanlar geri dönünce Mukanna taraftarları da verdikleri sözden geri dönerler. Yine yol keser, Müslümanları öldürür ve morarmış cesetlerini de Narşah Hisarı’nın tepesine asarlar. Halife Mehdi bunun üzerine vezirini Mukanna ile savaşmak için gönderir. Yapılan savaş sonucunda daha önce kabul etmiş oldukları Müslümanlara eziyet yapmamaları, kendi köylerine geri dönmeleri gibi şartlara ilave olarak önderlerini Halife’nin nezdine göndermeleri ve yanlarında silah taşımamaları şartlarıyla tekrar antlaşma yaparlar⁷¹.

Mukanna taraftarları ile Müslümanlar arasında geçen mücadeleden sonra Herat Emiri Sa’id, büyük bir ordu ile onun Mukanna’nın hisarının önüne gelir, ordugâh kurar. Evler ve hamamlar bina ederler. Kış ve yaz orada konaklarlar. Hisarın içinde bir su çeşmesi, ağaçlar ve tarım arazileri vardır. Mukanna’nın kulları kuvvetli bir ordu ve kumandanlarla hisarının içindelerdir. Herat Emiri, onun durumunu sıkıntıya sokunca, askerleri dağılır. Hisarda bulunanlar, hisar kapısını açar. Mukanna’ya itaatten ayrılır ve İslam’ı kabul ederler. Müslümanlar hisarı ele geçirirince Mukanna, hisarın içini elde tutmanın mümkün olmadığını anlar. Mukanna’nın, âdeti olduğu üzere yemek ve içmek için kadınlarla oturmaktadır. Yine böyle bir gün Mukanna, şarabın içine zehir katar. Her kadına özel bir kadeh verir. Şarabı içen kadınların hepsi ölür. Sonra Mukanna, bütün kadınların ölmüş olduğunu görür. Gulamının yanına gider ve kılıçla vurarak onun kellesini uçurur. Üç gün boyunca tandırın yakılmasını buyurur. O tandırın yanına gider, elbisesini çıkarır ve kendisini tandırın içine atar. Tandırın içinden duman yükselir. Onun kendisini yakmasının sebebi şudur: *Sürekli “Benim kullarım asi olduklarında, ben göğe gideceğim ve onları cezalandırmak için melekleri getireceğim.”* der. O, kendisini bu

⁷⁰Tarih-i Buhara, ss. 103-104.

⁷¹Tarih-i Buhara, ss. 104-105.

sebeple yakar. Bazı insanlar, onun melekleri getirmek için göğe yükseldiğini ve onlara gökyüzünden yardım ettiğini söyler⁷².

Mukanna'dan arta kalan adamlarının ve Mukanna'nın adamlarından olup da Mâverâünnehir'de "Mubeyyida Fırkası" adıyla tanınan mensuplarının iyice sapmalarına sebep olur. Fakat onlar inançlarını sıkı bir gizlilik içerisinde sürdürmektedirler. Diğer bir rivayete göre ise Mukanna'nın bizzat kendisi zehir içerek ölür ve başı da Mehdî'ye gönderilir. Mukanna, yüzünü göstermemek için altından bir maske yaptırmıştır; işte bu yüzden kendisine "maskeli" manasına gelin "mukanna" denilmiştir⁷³.

Karahanlı mitlerinde yer edinmiş olan Mukanna, çok çirkin, tek gözlü ve maskeli olarak tasvir edilen bu kişi bazı hünerlere sahiptir. Bu özellikleriyle insanları etrafında toplayarak kendisine itaat etmelerini sağlamış ve peygamberlik iddiasında bulunmuştur. Bu şekilde taraftar toplamış olsa da bir süre sonra Müslüman Türkler tarafından bertaraf edilmiştir. Bu yönleriyle Mukanna İslam mitlerindeki Deccal'e benzemektedir. Mukanna, tek gözlü, çirkin biri olarak tasvir edilmesinin yanında bazı hünerlerinin olup insanları kandırması ve Deccal ile benzerlik göstermesi açısından önemli bir mittir.

⁷²Tarih-i Buhara, s. 109.

⁷³İbnü'l Esir, *İslam Tarihi VI*, Çev. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 53.

Tablo 7. Doğu Türkistan Sahasındaki Tek Gözlü Varlıklar

AD	KÖKEN	VASIF	KARAKTER	ÖLÜMLÜ- ÖLÜMSÜZ
Bıldırcın	Hayvan	Güçlü	Bilgi yok	Bilgi yok
Dev	Dev, kötü ruh	İnsan kaçıрма	Kötü	Dış ruh inancına sahip
Ejderha	Mitolojik varlık	Güçlü	İyi	Bilgi yok
Kavim	İnsan	Bilgi yok	Bilgi yok	Bilgi yok
Noyan	İnsan	Bilgi yok	Kötü	Bilgi yok
Tek Gözlü Varlık	Kötü ruh	İnsanlara zarar verme	Kötü	Bilgi yok
Teyran	Kötü ruh	Şekil değiştirme	Kötü	Bilgi yok
Yalmavuz	Dev, kötü ruh	Güçlü, yamyamlık, insanlara zarar verme	Kötü	Bilgi yok
Mukanna	İnsan	İnsanları kandırma	Kötü	Ölümlü

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÖNASYA SAHASI TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1. İRAN TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1.1. İRAN TÜRKLERİ TARİHİ

Türklerin İran'a gelmesi Hunlar döneminde olmuştur. "Kırmızı" ve "Ak Hun" gruplarının bu bölgeye gelerek yerleşmişlerdir. Kafkasya ve Amu-derya üzerinden, İran'a gelen ve buraya yerleşen Türk toplulukları uzun yıllar boyunca İran'da varlıklarını korumayı başarmıştır¹. Hunlardan sonra Gök-Türkler, Uygurlar, Avarlar, Sabirler, Hazarlar, Oğuzlar, İran devletleriyle mücadele edip zaman zaman İran'ın içine girerek belli bölgelere yerleşmişlerdir². İran'da yaşayan Türkmenlerin ataları Oğuzlar olmuştur ve Oğuz/Türkmenler İran'da XX. yüzyıla kadar hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir³.

İslamiyet sonrasında İran'a Türk göçleri ve Türk yerleşimleri devam etmiştir. Gazneliler ile Selçuklular arasında cereyan eden Dandanakan Savaşı'nda Gaznelilerin yenilmesinden sonra İran kapıları tamamen Türklere açılmıştır. Bu tarihten başlamak üzere de yaklaşık 1000 yıl boyunca, Türkler İran'da egemen güç olmuşlardır⁴.

Gaznelilerden sonra İran, Büyük Selçuklu Devleti'nin kontrolüne girerek uzun bir süre Selçukluların kontrolünde kalmıştır. Daha sonra da Harzemşahlılar İran'da hüküm sürmüştür. Harzemşahlardan sonra İran'da Moğol hâkimiyeti başlamış ve İlhanlılar XIV. yüzyıla kadar bölgede hâkimiyetini korumuşlardır. İlhanlı Devleti dağıldıktan sonra, İran'da bir kısım Türk kökenli devletler ortaya çıkmıştır. Timur Devleti, Akkoyunlu-Karakoyunlular, Safaviler (1502-1736), Avşar Hanedanı (1736-1797) ve Kaçar Hanedanı (1797-1925) İran'da 1925 yılına kadar hüküm sürmüşlerdir⁵.

1925 yılına kadar devlet bazında İran'ın asli unsurları olarak kabul edilen Türkler, 1850 yılından itibaren, İran'da gelişen bir dizi siyasi olaylar nedeniyle itibar kaybetmeye başlamışlardır. Asırlar boyunca Türklerin yönetiminde kalan Farslar, 1925 yılında Kaçar Hanedanı'nın sona ermesiyle yönetimi ele geçirmişlerdir. Bu tarihten itibaren de olası bir

¹Ahmet Annaberdiyev, *İran Türkmenleri (1881-1979)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 77.

²Mehmet Kaya, "İran Türkleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ed. İlyas Topsakal, S. 180, Haziran 2009, s. 139.

³Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s. V.

⁴Türel Yılmaz, "İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri", *Akademik Orta Doğu*, C. 1, S. 2, Mart 2007, s. 204.

⁵Kaya, *a.g.m.*, s. 140.

Türk milliyetçiliğini kendi yönetimleri için bir tehlike olarak görmüşlerdir. Bu yüzden İran'daki Türkler üzerinde sistemli olarak asimilasyon politikası uygulamaya başlamışlardır⁶.

1.2. İRAN TÜRK MİTLERİ

İran, birbirinden farklı etnik ve dini unsurlardan meydana gelen ülkelerden biridir. Devletin resmi dini olan İslam dışında, İran'da resmen azınlık olarak kabul edilip anayasal haklara sahip olan dinler; Hristiyanlık, Yahudilik ve Zerdüştlük'tür⁷. İran'da karışık bir dini sistem olmasına rağmen, burada Türklerin uzun yıllar egemen olması, İran Türklerinin eski inanç ve geleneklerini korumasını da beraberinde getirmiştir.

Eski Türk inançlarının etkisinde kalan İran Türklerinde gök ile tanrı bağlantılıdır. İran Türk mitlerine göre, gök yedi kattan oluşur; birinci katı topraktır, diğer katlarda mevkisine göre melekler yaşar. Bazıları ikinci, bazıları daha yüksek katlardadır. Yedinci katta ise Tanrı tahtının üzerinde oturup evreni idare eder⁸.

İran Türkmenlerinin kozmogoni mitine göre de Ay kutsal kabul edilmiştir. Ay tutulunca onun kurtulması için Allah'a yalvarılır. Yeni doğmuş ay görülünce de şükredilir⁹. Farklı coğrafyalarda yaşayan Türklerin mitlerinde bulunan Yer-Su (Iduk Yer-Sub) ile ilgili inançlar İran Türklerinin mitlerine de yansımıştır. İran Türklerinde dağ, taş, çeşitli sular, ağaçlar kutsal sayılıp iyeleri olduğuna inanılmıştır. İran Türkmenleri bu iyelere kurbanlar sunmuştur¹⁰. Ayrıca mitlerde insan kılığına giren iyelerin bulunduğu da inanılmaktadır. Bu iyelere “ruh” diyenler de bulunmaktadır¹¹.

Kutsal iyelerin varlığına inanan İran Türklerinde kötü iye/kötü ruh inancı da bulunmaktadır. Cin türünden olan kötü iyelerin demir türü madenden korktuğu inancı yaygındır. İran Türk mitlerinde Alkarısı, hortlak, vampir kötü mitolojik varlıklardandır. Bunları korkutmak için İran Türklerinin soğan, sarımsak kullandığı kaydedilmiştir¹². Bu durum İran Türklerinin inançlarındaki dış tesirleri göstermektedir. Vampirlerle ilgili genel mitler Slav kökenli kabul edilse de yabancı birçok kavmin mitlerinde vampirler yer

⁶Yılmaz, a.g.m., s. 204.

⁷Nilgün Tatar, *Ortadoğu'da Türkmenler: Irak, Suriye, İran ve Lübnan Örnekleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 73.

⁸Mousa Rahimi, “İran Türklüğünde Geleneksel Türk İnançlarının Etki ve İzleri”, *Milli Folklor*, C. XVI, S. 124, Aralık 2019, s. 153.

⁹Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü-Jeokültürel Boyutu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 92, 93.

¹⁰Rahimi, a.g.m., ss. 153-154.

¹¹Kalafat, *İran Türklüğü-Jeokültürel Boyutu*, s. 86.

¹²Kalafat, *İran Türklüğü-Jeokültürel Boyutu*, s. 93,151-153.

almaktadır¹³. Bu durumda vampirin İran Türkmenlerin mitlerinde yer alması yabancı kültürlerin İran Türkmen mitlerine tesirini göstermektedir.

Birçok dinin yer aldığı İran'daki Türkmenler bu dinlere rağmen eski inançlarını muhafaza etmişlerdir. Eski inançları doğrultusunda oluşan mitlerde diğer Türkler de olduğu gibi gök ile tanrı bağlantılı olup tabiat güçlerine inanma mevcuttur. Mitolojik varlıkların bulunduğu İran Türkmen mitlerindeki bu varlıklar, İslamiyet'in tesiri ile eski inançlarının izlerini göstermektedir.

1.3. İRAN TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1.3.1. Tek Gözlü Kadın

İran Türklerine ait Şah Gızı ile Tenbel Ahmed adlı masalda tek gözlü bir kadın geçmektedir. Bu masala göre, padişah bir gün avdan dönerken yolda tek gözlü, tek bacaklı yaşlı bir kadına rastlar. Kadına acıyarak yardım etmek ister ve ona ne yaptığını sorar. Kadın ev yaptığını söyleyince padişah bu durumu çok garip bulur ve evi yapamayacağını söyleyerek onu küçümser. Bu olayın üzerine yaşlı kadının aklı başında değil diye düşünerek evine gelir¹⁴.

Şah Gızı ile Tenbel Ahmed masalına benzer bir masal olan Ağıllı Gız ve Tenbel Ahmed masalında da yine tek gözlü yaşlı bir kadın vardır. Padişah, günlerden bir gün dolaşırken bu kadına denk gelir ve ona acıyarak para vermek ister. Kadına ne yaptığını soran padişah, ev yaptığını öğrenince çok şaşırır ve onu küçük görür. Kadın ise bir kadının yaptığı evin bin yıl kalacağını söyler. Vezir bu durumu kabul etse de padişah kabul etmez ve sarayına gidip üç kızını yanına çağırır¹⁵.

İki masalın devamında da padişah kızlarına ev yapanın kadın veya erkek olup olmadığını söylemeden sorar. İki kızı erkek derken küçük kız kadın cevabını verir. Padişah bunun üzerine sinirlenerek Tembel Ahmed isimli genç ve üşengeç bir delikanlı ile küçük kızını evlendirir. Padişahın küçük kızı, babasını evlerinde misafir eder. Ahmet'e de olan biteni tamamen anlatmasını ister. Padişah, Ahmet'e bu evi kimin yaptırdığını sorar. Ahmet de bütün olayı baştan sona anlatıp evi kızın yaptırdığını söyler. Kız, babası padişaha evi kadının dikebileceğini tekrar söyler. Masal da bu şekilde sona erer¹⁶. Diğer

¹³Hatice Şirin User, "Vampir", *Belleten*, C. LVIII, S. 2, 2010, s. 120.

¹⁴Seçkin Sarpkaya, *Tebriş Türk Masalları Üzerinde Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2020, s. 379.

¹⁵Sarpkaya, *a.g.t.*, s. 385.

¹⁶Sarpkaya, *a.g.t.*, ss. 379-381, 385-387.

Türk mitlerinde olduğu gibi kötü, tek gözlü mitolojik bir varlık olarak anlatılmasa da tek gözlü kadın mitlerde yer alması açısından dikkat çekicidir.

1.3.2. Tepegöz

İran Türkleri arasında yayımlanan *Dede Korkut Dergisi*'nin amacı, milli kültürün önemini vurgulamak, dilin korunması ve asimilasyona karşı gelmektir. Derginin öne çıkan bir diğer hususiyeti ise milli kültür ve edebiyatımızda yeri olan Dede Korkut, Oğuz Han, Tepegöz gibi milli karakterlerin ilk defa İran Türkleri arasında tanıtmak olmuştur¹⁷.

Dergide yayımlanan İran Türkleri arasındaki Tepegöz hikâyesi ise şu şekildedir: Bir zamanlar Odlar Ülkesinde (Ateş Ülkesi) Oğuz adlı bir ozan vardır. Oğuz akşam vakti kahvehanelerde kahramanlık hikâyeleri söyler. Odlar yurdunun o zamanlar hakimi Tepegöz'dür. Kentliler Tepegöz dilinden anlamaz. Ancak bir gün kentçilerden biri Tepegöz dilini öğrenir. Mekteplerde Tepegöz dili resmi dil ilan eder, çocuklar Tepegöz dili okuyup yazmak mecburiyetindedir¹⁸.

Belli zamanlarda halk meydana toplanıp Tepegöz atalarına secdeler kıldırıp gül serptirirler. Halk, Tepegöz'ün ulu tanrıdan ilhamlar aldığına inanmaktadır. Bir gün Tepegöz aklıktan fenalaşırken mukaddeslerden biri Tepegöz'ü tutup sağ salım bir yere koyar. Oğuz, kent ahalisine Tepegöz'ün emekçileri kul etmek için bunları yaydığını söyler. İnsanlar önceleri Oğuz'un sözlerine inanmaz. Sonra Oğuz'un sözlerinin doğru olduğu kanıtlanır. Zamanla Tepegöz'ün çirkin yüzü daha da çirkinleşir ve genç delikanlılar bunu anlar. Okullarda Tepegöz dili öğretilmesine karşı çıkarlar. Tepegöz bu delikanlıları bulup çarınla gerdendir. Fakat delikanlılar bu mücadelesine devam ederler¹⁹.

Günlerden bir gün bir ağacın altında saz çalıp Koç Köroğlu'ndan şarkı söylerken kentliler toplanıp masalı dinler. Bu sırada Tepegöz'ün adamları masalın baş kısmında gelip Oğuz'u yakalar. O günden sonra Oğuz'un adını kimse duymaz. Ay döner, yıl döner ve bir gün Ateşler Diyarında bir fırtına kopar. Bu fırtına Tepegöz'ü komşu ülkelerden birine fırlatır ve Tepegöz ölür. Fırtına koptuğunda Oğuz da serbest kalır. Bir gün Oğuz, Tepegöz'ün adamı Karayel görsün diye ağacın altında saz çalar. Sonra bu adam Oğuz'a

¹⁷Roghayeh Azizpour, *Tebriz'de Yayımlanan Dede Korkut Dergisi Üzerine Bir İnceleme (1980-1982)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2019, s. IV.

¹⁸Azizpour, a.g.t., s. 133.

¹⁹Azizpour, a.g.t., s. 133.

“Bundan sonra saz çalınmamalı ve bütün evlerde yas merasimleri yapılmalı, kutlama yapanlar cezalandırılmalı” der²⁰.

Bir gün bu olaylardan sabrı tükenen Oğuz, sevgilisi Maral ve annesi ile vedalaşıp ülkeden ayrılır. Günler, aylar geçmiş Oğuz yurduna dönmez. Nihayet Oğuz, Kaf Dağı’na ulaşır. Bir bahar günü otururken karşısında aksakallı ihtiyarı görür. Bu ihtiyarı selamladıktan sonra ihtiyar: “Benim adım Dede Korkut, sen kimsin ve nereye gidiyorsun” der. Oğuz kendini tanıtır ve Tepegöz ülkesinde olanları anlatır. Dede Korkut, Oğuz’a yardım edeceğini söyleyip kırk gün kırk gece hünerlerini ona öğretir ve ona bir kitap verir. Oğuz, Dede Korkut’a veda edip ülkesine döner. Kent yas içindeyken Oğuz gelip ağacın altında saz çalar. Karayel Oğuz’un karşısına geçip onu tehdit eder fakat Oğuz Dede Korkut’tan öğrendiği hünerlerle Karayel’i alt eder. Böylece halk neşeli hayatına döner, memleketin çocukları okullarda kendi anadillerini öğrenir²¹.

İran Türklerinin mitlerinde yer alan Tepegöz, diğer Tepegözlere göre oldukça farklıdır. Hikâyede Tepegöz Ateş ülkesinin hâkimi olarak anlatılmış hatta diğer Türklerin inanışlarındaki kağanlar gibi Tepegöz’ün de tanrıdan ilham aldığına inanılmıştır. Hikâyeden anlaşılacağı üzere Tepegöz, çirkin ve zalim bir varlık olmakla beraber halkı tarafından pek sevilmemektedir.

Hikâyede Dede Korkut’un geçmesi, Tepegöz’ün karşısındaki ozanın adının Oğuz olması İran Türkmenlerinin atalarının Oğuz boyları olmasından kaynaklansa da bu mitteki Tepegöz ile *Dede Korkut Hikâyelerin*’deki Tepegöz arasında oldukça fazla fark bulunmaktadır. Bu da bölgedeki diğer kültürlerin etkisinden kaynaklanıyor olmalıdır. Ayrıca Tepegöz’e karşı gelenlerin Tepegöz tarafından çarmıha gerilmesi detayı da bölgedeki diğer dinlerin etkisini göstermektedir. Çarmıha gerilme durumu daha çok Hristiyanlık’ta öne çıkmaktadır.

2. IRAK TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

2.1. IRAK TÜRKLERİ TARİHİ

Bir Ortadoğu ülkesi olan Irak, 1926 yılında resmi olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Irak, kuzeyden Türkiye, doğudan İran, batıdan Suriye ve Ürdün, güneyden Suudi Arabistan, Kuveyt, Tarafsız Bölge ve Basra Körfezi ile çevrilidir²².

²⁰Azizpour, a.g.t., ss. 133-134.

²¹Azizpour, a.g.t., s. 134.

²²Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak’ta Türk Varlığı*, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 21.

Türklerin Irak'a gelişleri ve yerleşmeleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, MÖ Orta Asya'dan Anadolu ve Mezopotamya bölgelerine göç eden çeşitli Türk grupların bölgede bulundukları bilinmektedir. Tarihçilere göre, Türkler Irak'a ilk olarak M. 674 yılında Emevî komutanlarından Ubeydullah bin Ziyad'ın ordusuyla beraber gelmiştir. Savaş ve çarpışmalardaki maharetleri sebebiyle Emevî ordularında önemli bir yer edinen Türklerin Irak'a gelişleri Abbasiler döneminde de yoğunlaşarak devam etmiştir²³.

XI. yüzyılın başlarında Tuğrul Bey'in Irak'a girmesiyle beraber çok sayıda Türk, Irak topraklarına akmıştır. Ayrıca Irak Türklerine, Türkmen denilmesi de Selçuklular zamanında başlamıştır²⁴. XI. asırda Türkmenlerin (Oğuzlar) göçleri başladığı zaman, Büyük Türkistan'dan Maverâünnehir'e gelen Türk ulusları her tarafa yayılmaya başlamışlardır. Bunların bir kısmı önce Horasan'a, sonra Irak-ı Acem'e, Azerbaycan'a gelerek, güneye doğru yönelmişlerdir ve Musul bölgesine ulaşmışlardır²⁵.

1258 yılında Moğol istilasası ile Abbasi devletine son verilmiş, Moğolların önünden kaçan kalabalık Türk grupları da Irak'a gelmiştir. 1258'den sonra sırasıyla 1258-1336 İlhanlı, 1338-1360 Celayirli, 1360-1469 Karakoyunlu ve 1470 tarihinden itibaren de Akkoyunlu Devletlerinin hâkimiyetinde kalan Irak, 1508 yılında Şah İsmail önderliğinde bulunan İranlı Şîf Safevi Devleti'nin eline geçmiştir²⁶.

Irak'ta 26 yıllık Safevi iktidarı Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534'teki seferi ile son bulmuştur²⁷. Böylece Türk Irak'a yeni bir Türk dalgasının gelişi gerçekleşmiştir. 1622 senesinde İranlı Safevîler, Bağdat'ı işgal etmişler ise de, Bağdat 1638 senesinde Sultan IV. Murat tarafından geri alınmıştır. Irak bu tarihten sonra, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti idaresinde kalmıştır²⁸.

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, işgalci İngilizlere karşı mücadele veren Irak Türklerinin, Ankara Antlaşması'ndan sonra, anavatana tekrar kavuşabilme umutları tamamen ortadan kalkmış ve gelecekleri Irak'ta İngiliz mandası altında kurulan Irak Kraliyet Devleti'nin insafına bırakılmıştır. Savaş sonrasında İngilizlere ve Kral Faysal'a karşı olan tutumlarından dolayı, kraliyet yönetimi tarafından sindirme, sürgün ve katliamlara maruz kalan Irak Türklerinin, Cumhuriyet döneminde yaşamış oldukları siyasî gelişmeler, 1958'de Irak'da cumhuriyet ilan edilmesinden sonra günümüze kadar

²³Erşad Hürmüzlü, *Irak Türkleri*, Irak Milli Türkmen Partisi Yayınları, Ankara 1994, ss. 20-21.

²⁴Ziyat Köprülü, *Irak'ta Türk Varlığı*, Örnek Limited Şirketi Yayınları, Ankara 1996, s. 3.

²⁵Saatçi, *a.g.e.*, s. 16.

²⁶Sinan Marufoğlu, "Irak Türkleri", *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 604-605.

²⁷Saatçi, *a.g.e.*, s. 87.

²⁸Marufoğlu, *a.g.m.*, s. 606.

olan dönem içerisinde, Irak'ta gerçekleştirilen askerî ve siyasî darbeler doğrultusunda yön kazanmıştır²⁹.

2.2. IRAK TÜRKLERİNİN MİTLERİ

Irak Türkmenlerinin hemen hemen hepsi Müslümandır. Büyük çoğunluğu Sünnî olan Irak Türkmenlerinin, az bir kısmı Şii'dir fakat Türkler arasındaki bu mezhep farkı herhangi bir sorun yaratmamıştır³⁰. Ayrıca Irak'ta yaşayan Türkmenlerden bir gruba da "Sarı" adı verilmektedir. Bu Türkmenlerin eski Türk Dini'ne mensup oldukları ifade edilse de bunlar hakkında kaynaklarda detaylı bir bilgi bulunmamaktadır³¹.

Irak Türkmenlerinin şu an çoğunluğu İslamiyet'i kabul etmiş olsa diğer Türk kavimleri ile aynı inançlara sahip olmuşlar ve bu inançları unutmamışlardır. Irak Türkmenleri, Türklerin Tek Tanrı/Gök-Tanrı etrafında oluşan inanç ve pratiklerinin aynısını veya İslami kılığa büründürerek benzer bir şekli günümüze kadar muhafaza etmeyi başarmıştır³².

Muhtelif Türk lehçelerinde geçen tengri kelimesi, hem göğü hem de Gök-Tanrı'yı ifade etmiştir. Tengri sözcüğü Irak Türkmenleri arasında *Tarı* şeklinde yaşamaktadır. Türk düşünce dünyasında bütün mevcudatın yaratıcısı olan Tengri, bağışlayıcı ve mükâfatlandırıcı olduğu kadar, cezalandırıcı vasfıyla da Türk hayatında görülmektedir. Mitlere göre Tanrı, Kağanları terk eden halkı, başka inançlara kapılanları, kötü Kağanları cezalandırmış³³.

Irak Türkmenlerinin kozmogoni mitlerine göre, gök için aynı kavram kullanılsa da daha çok Farsça "asuman" sözcüğünden geldiği düşünülen *asman* kavramı da kullanılmaktadır. Ayrıca Irak Türkmenleri, göğü kutsal saymakta ve Allah'ın mekânı olduğuna inanmaktadır. Bu yüzden göğe küfretmek ve ona karşı kötü hareketler yapmak büyük bir günah sayılmıştır. Ayrıca Irak Türkmenlerinin mitlerinde gökkuşağı çıkınca artık göğün temizlendiğine ve yağmurun yağmayacağına dair bir inanç vardır. Yedi renkli gökkuşağının altından geçenlerin dileklerinin yerine geleceğine inanılmıştır³⁴.

²⁹Marufoğlu, *a.g.m.*, ss. 608-609.

³⁰Enver Yakuboğlu, *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1976, s. 68.

³¹Selim Özarslan, "Irak Türkmenleri ve Din Anlayışları (Mezhepleri)", *İslami Araştırmalar*, C. XXVIII, S. 2, 2017, s. 152.

³²Necdet Yaşar Bayatlı, *Irak Türkmen Folklorunda Halk İnançları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 51.

³³Bayatlı, *Irak Türkmen Folklorunda Halk İnançları*, ss. 47-48.

³⁴Bayatlı, *Irak Türkmen Folklorunda Halk İnançları*, ss. 75-76, 80.

Irak Türkmenleri, diğer Türk topluluklarında da olduğu gibi güneş ve aya büyük önem vermekte, saygı göstermekte, onları mukaddesatların arasında saymakta ve Türk düşünce sistemine uygun olarak ayı erkek, güneşi de dişi olarak telakki etmektedirler. Bölgede aya “*Ay Dede*” (baba), güneşe de “*Güneş Nene-Ana*” denilmektedir³⁵. Yıldızlar da Irak Türkmenlerinin mitlerinde çok önemli bir yer almaktadır. İnanca göre parlak ve büyük yıldızlar, zengin ve büyük adamların, sönük ve ufak yıldızlar da yoksul ve kimsesiz insanların sayılmaktadır³⁶. Ayrıca yıldızlarla ilgili pek çok efsaneler de bulunmaktadır.

Diğer Türk mitlerinde geçen “İye” kavramı için Irak Türkmenleri arasında Farsça feriştah kaynaklı olan *firişte* şeklinde kullanılmaktadır. Firişte kavramı bölgede korkunç bir yaratık çağrışımı yapsa da hem iyiliği hem de kötülüğü seven olmak üzere, iki çeşidi bulunmaktadır. Yani tıpkı insanlar gibi; hem dindarları, Müslümanları, hayır sevenleri hem de kötüleri, sarhoşları vardır. Hatta halk arasındaki mitlere göre, firiştelerin hem Şii hem de Sünni mezhebine bağlı olanları mevcuttur. Firişte kavramıyla birlikte bazı kara iyeler için de farklı kavramlar da kullanılmıştır³⁷.

Irak Türkmenleri, İslam dinine mensup olsa da diğer Türk kavimleri gibi Gök-Tanrı dinini sürdürmüşler ve Tengri kelimesini Tarı olarak ifade etmişlerdir. Tabiat kuvvetlerine inanan Irak Türkmenleri arasında iye (ruh) inancı bulunmaktadır. Diğer Türklerin mitlerinde olduğu gibi Irak Türkmenleri de iyeleri, iyi ve kötü olarak ayırmıştır.

2.3. IRAK TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

2.3.1. Tek Gözlü Dev

Irak Türklerine ait bir masalda da tek gözlü bir devden bahsedilmiştir. Bu masala göre, iki tüccar, mallarını satmak üzere gemiye binip Bağdat’tan Basra’ya doğru yola çıkarlar. Ancak gemileri denizin ortasında mahsur kalır. Denizin ortasında mahsur kalan iki tüccar güreşir ve yenen tüccar, yenilen tüccarın etini beş günde yiyip bitirir. Gemide kalan tüccar, bir süre zorluk çektikten sonra, su dalgaları onu bir adaya atar, adada maymunlar vardır. Maymunlar onu yakalayıp esir ederler³⁸.

Esir edilen tüccar, orada bir esir kadın görür ve onunla işbirliği yaparak maymunlardan kaçır, önce erkekleri olmayan kadınların memleketlerine gider. Sonra bir başka memlekete yerleştikten sonra yanındaki kadın ölür. Bu memlekette meğer adet

³⁵Bayatlı, *Irak Türkmen Folklorunda Halk İnançları*, s. 81.

³⁶Bayatlı, *Irak Türkmen Folklorunda Halk İnançları*, s. 91.

³⁷Bayatlı, *Irak Türkmen Folklorunda Halk İnançları*, ss. 52-53.

³⁸Necdet Yaşar Bayatlı, *Irak Türkmenlerinin Masalları (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, s. 125.

ölen, ister erkek olsun, ister kadın olsun eşi onunla birlikte ölümler odasına koyulur. Tüccar adam, ölü kadınla ölümler odasına koyulurken orada eşi ölen bir kadına rastlar ve onunla birlikte çürümüş ölümlerin cesetlerini yemeye gelen canavarın kuyruğundan tutup dışarı çıkarır³⁹.

Tüccar adam, kadınla bu yerden çöl memleketine giderler, gece orada kalıp sabah kalktığında ve kadını bulamayan adam, bir canavarın bütün memleketin halkını yediğini öğrenir. Tüccar adam bu memleketten kurtulduktan sonra çölde yürürken bir sürü çobansız koyun sürüsüne rastlar, onları takip edip ve tek gözlü bir devin mağarasına girer. Gece yarısı tüccar adam devin gözünü kör edip sabah bir koçun derisine girip koyunlarla birlikte dışarı çıkar⁴⁰.

Irak Türkmen masalında geçen tek gözlü dev, bir mağarada yaşayıp sürüsü olan bir varlıktır. Aynı Tepegöz ve diğer Türk mitlerindeki tek gözlü varlıklar gibi bu devin de zayıf noktası gözüdür. Masal kahramanı ise tek gözlü devin kör edip koyun postuna saklanarak tek gözlü devden kaçmıştır. Bu olay örgüsü Tepegöz mitinin aynısıdır. Oğuzların bir kısmının Irak'a gelmesinden dolayı *Dede Korkut Hikâyeleri* 'ndeki Tepegöz miti Irak masallarında da karşımıza çıkmaktadır. Tepegöz motifi belki de masala daha sonradan eklenmiştir. Çünkü masalda kahraman tek gözlü varlıkla çölde karşılaşmıştır. Mantıken sürüleri olan bir varlığın çölde hayat sürmesi oldukça zordur.

2.3.2. Tek Gözlü Güneş ve Ay

Irak Türkmenlerinin mitlerinde önemli bir yere sahip olan güneş ve ay da tek gözlü olarak tasvir edilmiştir. Bu mitte güneşin bir gözünün kör olduğuna inanılmış ve güneş "Bir gözüm kör olmasaydı yer de yumurtayı pişirirdim" dermiş. Ayın da bir gözünün kör olduğuna inanılmıştır. Ay da "bir gözüm kör olmasaydı geceyi gündüze çevirirdim" dermiş⁴¹.

Irak Türkmenlerinde ay ve güneş kutsal kabul edilmektedir. Bu yüzden bunların tek gözlü olduğuna inanılması önemli bir husustur.

2.3.3. Uğursuzluk Emaresi Olarak Tek Göz Motifi

Tek göz motifi, Türkler tarafından kötü varlıklarla ilişkilendirilmesinin yanı sıra uğursuz olarak kabul edilir. Mitlerde eksik veya sakat uzuvlu insanlar uğursuz sayılır.

³⁹Bayatlı, *Irak Türkmenlerinin Masalları (İnceleme-Metin-Sözlük)*, ss. 125-126.

⁴⁰Bayatlı, *Irak Türkmenlerinin Masalları (İnceleme-Metin-Sözlük)*, s. 126.

⁴¹Yaşar Kalafat, *Azerbaycan-İran-Anadolu-Irak Halk İnançları Hattı*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 303.

Sabah evden çıkarken tek gözlü birisine rastlanırsa o günün kötü geçeceğine inanılır⁴². Ayrıca Irak Türkmenlerinde kurbanlık olarak kesilecek olan hayvanın tek gözlü olmamasına dikkat edilir. Aksi takdirde sevabının dokunulmayacağına inanılır⁴³.

Irak Türkleri arasındaki inanca göre, hamile kadın ve karnındaki çocuk arasında duygusal ve fiziksel anlamda sıkı bir bağ vardır; anne gülerse, sevinirse, rahatlık duyarsa çocuğunun da güleceği, sevineceği, rahatlayacağı; anne üzülürse, aç kalırsa, sıkıntı çekerse çocuğunun da bu duyguları yaşayacağına inanılır. Bu yüzden anne adayının karnındaki çocuğu olumsuz olarak etkileyebilecek bütün davranış ve hareketlerden kaçınması gerekir. Irak Türkmenleri bu inanç doğrultusunda hamile kadının kel, dudağı yarık, kör, topal, felç, tek gözlü gibi insanlara bakmaması gerektiğine inanmaktadır. Çünkü bunlar doğacak çocuğa olumsuz etkiler bırakmaktadır⁴⁴.

Tek gözlü kötü varlıkların yanında Irak Türkmenlerinde, insanların ve hayvanların da tek gözlü olması uğursuzluk olarak kabul edilmektedir. Bu durum da Türklerin tek göze yükledikleri olumsuz anlamı sürdürmeye devam ettiklerini göstermektedir.

2.3.4. Tepegöz

Diğer Türk toplulukları gibi eski inançlarını muhafaza eden Irak Türkmen mitlerinde Tepegöz motifi yer almaktadır. *Dede Korkut Hikâyelerinde* geçen Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü hikâye, diğer Türk toplulukları gibi Kerkük Türkleri arasında da yaşamaktadır. Çok eskilere dayanan bu hikâyeye göre, Tepegöz'ün periannesi, Oğuz yurduna felaket ve fenalık götürmesi için oğlunun parmağına yüzük takar ve “*Oğul sana ok batmasın, tenini kılıç kesmesin*” diye dua eder. Buna sonucunda onun bedenine ne ok batar, ne de kılıç. Basat, Tepegöz'ün bedenindeki en zayıf yerin gözüyle ilgili olduğunu belirler ve yurdunu beladan kurtarmak için onun gözüne ateşte ısıtılmış süngü sokar. Tepegöz, tek gözünü kaybeder ve ona beddua eder⁴⁵.

Yukarıda verilen hikâye, *Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki* Tepegöz mitinin aynısıdır. Oğuzlardan bir grubun Irak'a gelip yerleşmesiyle beraber Tepegöz hikâyesi de korunmuş ve Irak Türkmenleri arasında yayılmıştır. Ufak değişiklikler yapılmış olsa da mitin motif yapısı aynıdır. Hikâyenin sonunda Tepegöz ölmemiş ve kahramana beddua

⁴²Bayatlı, *Irak Türkmen Folklorunda Halk İnançları*, s. 150..

⁴³Bayatlı, *Irak Türkmen Folklorunda Halk İnançları*, s. 508.

⁴⁴Bayatlı, *Irak Türkmen Folklorunda Halk İnançları*, s.173.

⁴⁵Sunbl Omar, *Kerkük Folkloru'ndan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 85.

etmiştir. Beddua etmesi motifi de Irak Türkmenlerinin İslamiyet'i kabul etmesiyle beraber bu durumun mitlere tesir ettiğini göstermektedir.

3. AZERBAYCAN TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

3.1. AZERBAYCAN TÜRKLERİ

Bugün Kafkas dağlarından Ermenistan toprakları dâhil İran'ın Hazar sahilleri ile Tahran yakınlarındaki Kazvin'den başlayarak, Zencan ve Hemedan'ı içine alan, Mehabad'ın güneyinden Irak'a kadar uzanan geniş coğrafyaya Azerbaycan adı verilmektedir. Çoğunlukla Türklerin yaşadığı bu bölgeyle Türklerin tanışması MÖ IV. yüzyıla kadar inmektedir. Bölgede yoğun Türk yerleşimi ise MS VIII. yüzyıldan itibaren Saka Türkleri tarafından gerçekleştirilmiştir. MS IV. ve V. asırlarda Güney Kafkasya ve Azerbaycan'a Hun Türkleri gelmiştir. VIII. yılı yüzyılda İslamiyet'le beraber Arap fetihlerine maruz kalan Azerbaycan'ın Türkleşmesi bu dönemde de devam etmiştir⁴⁶. Azerbaycan'ın tam bir Türk ülkesi hâline gelmesi de Selçuklular zamanında olmuştur. 1071'de Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra da Azerbaycan Türk yurdu haline gelmiştir⁴⁷.

Malazgirt Meydan Muharebesi'nden sonra Moğol istilasından kaçan Türkmenler (Oğuzlar) kümeler halinde Azerbaycan'a gitmişlerdir⁴⁸. Bu istilasından sonra, 1230 senesinde İlhanlılar devrinde Türklerin, Azerbaycan iskânı kati şeklini almıştır. Daha sonra, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türk devletlerinin hâkimiyetine giren Azerbaycan'da XV. yüzyılda yerli Şirvanşahlar devleti ortaya çıkmıştır. XVI. yüzyıldan itibaren Azerbaycan, bir Türk hanedanı olan Safeviler'in güç odağı haline gelmiştir. Azerbaycan Hanlıkları, XIX. yüzyıla kadar Ruslara karşı zaman zaman İran ve zaman zaman da Osmanlı ile ittifaklara girmiştir⁴⁹.

Azerbaycan'ın stratejik mevkisinden dolayı Çarlık Rusyası'nın sıcak denizlere inme siyaseti dâhilinde önemli bir yer tutmuştur. Bu yüzden Rus, İran ve Osmanlı orduları arasındaki savaflara sahne olmuştur. Bu savaflar, Azerbaycan Türklerindeki milli şuurun güçlenmesinde ve istiklal fikrinin de her türlü baskı ve engelleme metotlarına rağmen yaşatılmasında en büyük gücü teşkil etmiştir. Böylece Azerbaycan, 18 Ekim 1991'de bağımsızlığına kavuşmuştur⁵⁰.

⁴⁶Kalafat, *Azerbaycan-İran-Anadolu-Irak Halk İnançları Hattı*, s. 60.

⁴⁷Dursun Çelik, "XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan-Birinci Bölüm", *Bilig*, S.3, Aralık 1996, s. 60.

⁴⁸Sümer, *a.g.e.*, s. XIII.

⁴⁹Kalafat, *Azerbaycan-İran-Anadolu-Irak Halk İnançları Hattı*, s. 62.

⁵⁰Çelik, *a.g.m.*, s. 60.

3.2. AZERBAIJAN TÜRK MİTLERİ

Göç yolunun kavşağı ve çeşitli kültür karşılaşmaları tesiri noktası durumunda bulunan Azerbaycan, ilk dönemlerden itibaren birçok dine ve dini gruplara yurtluk etmiştir. İslam dini bu bölgeye hâkim olmadan önce Azerbaycan coğrafyasında Zerdüştlük ve Hristiyanlık insanların ilgisini çekmiş, düşünce ve yaşam tarzlarına yön vermiştir⁵¹. Özellikle Zerdüştlük Kafkasya ve Azerbaycan'da geniş taraftar toplayan dinlerdendir. Nitekim İslam inancı Azerbaycan'a yayılmasına rağmen, Zerdüşt taraftarları gizlice varlıklarını sürdürebilmişlerdir⁵². Ayrıca XIII. yüzyıl Moğol istilası üzerine İlhanlılar Devleti'nin kanatlarını Azerbaycan'la Anadolu üzerine girmesi, buralarda yayılmış bulunan Şamanizm akidelerinin kuvvetlenmesine yaramıştır. Nitekim Azerbaycan'da, İslamiyet benimsenmiş olsa da Şamanizm'in izleri tamamen silinmemiştir⁵³.

Azerbaycan mitlerine göre gök; Tanrıların mekânı olarak yer almıştır⁵⁴. Hatta “Gökyüzü ile yeryüzü, Tanrının iki meyvasıdır” tabiri Azerbaycan Türkleri arasında kullanılmaktadır⁵⁵. Azerbaycan kozmogoni mitlerine göre, güneşle ay yerde yaşamaktadır. Bir gün güneş göğe çıkar. Ayı, güneşi aramaya yollarlar. Ay tüm aramalarına rağmen güneşi bulamaz. Bu arada gökyüzünden sesler gelir, şimşek çakar. Gök yerden ayrılır⁵⁶. Güneşle ay, yere inemezler. Bazı mitlere göre ise göğün erkek, yerin dişi olduğuna inanılmış, Gök Baba ve Yer Ana isimleri verilmiştir. Yer ile Gök arasında olduğu gibi güneş ile ay arasında da cinsiyet belirleyen halk anlatıları bulunmaktadır. Sürekli dönüşleri âşıkların birbirlerinin takibi olarak anlatılmıştır⁵⁷. Ayrıca günümüzde Azerbaycan'da bazı pirlerin Güneş adını taşıması eski mitolojik görüşlerin izleri olarak dikkat çekmektedir⁵⁸.

Güneş ve ay gibi yıldız da Azerbaycan mitolojisindeki yerini almıştır. İnanişâ göre Batı Yıldızı'nı gören kişi şanslı sayılmaktadır. Bu yıldız “Baht Yıldızı” denmiştir⁵⁹. Ülker Yıldızı da Azerbaydan Türk mitlerinde önemli rol oynamaktadır. Bazı halklara göre

⁵¹Cengiz Murselov, “Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 8, Aralık 2016, s. 64.

⁵²Murselov, *a.g.m.*, ss. 54-56.

⁵³Ahmet Caferoğlu, “Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Saklanan İki Şaman Tanrısı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. V, S.1, 1956, s. 66.

⁵⁴Rövşen Alizade, *Azerbaycan-Türk Folklorunda Tabiat Kültleriyle İlgili İnançlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Bakü 2008, s. 21.

⁵⁵Kalafat, *Azerbaycan-İran-Anadolu-İrak Halk İnançları Hattı*, s. 254.

⁵⁶Alizade, *a.g.t.*, s. 21.

⁵⁷Kalafat, *Azerbaycan-İran-Anadolu-İrak Halk İnançları Hattı*, s. 268.

⁵⁸Alizade, *a.g.t.*, s. 19.

⁵⁹Kalafat, *Azerbaycan-İran-Anadolu-İrak Halk İnançları Hattı*, s. 273.

bu yıldız kötü güçlerle bağlantılıdır⁶⁰. Azerbaycan mitlerinde güneş ve ayın bu kadar ön planda olmasında Zerdüştlük dininin tesirleri bulunmaktadır. Çünkü Zerdüştlük'te güneş, kutsal görülmüş ve tanrılaştırılmıştır. Güneşin yanında aya da tapılmıştır⁶¹.

Diğer Türk mitlerinde bulunan cansız tabiat unsurları Azerbaycan Türk mitlerinde de vardır. Gök cisimleri, dağ, bitki, su kültleriyle ilgili inançlara sahip olan Azerbaycan Türklerinde ak ve kara iye inancı da vardır. Mitolojik varlıkların yer aldığı Azerbaycan Türk mitlerinde, dev motifi oldukça yaygındır. Bu devin, cin karşılığı olarak da kullanıldığı kaydedilmiştir. Diğer Türk mitlerinde yer alıp Azerbaycan mitlerinde de yer edinen başka bir varlık da Alkarısıdır⁶².

Azerbaycan Türklerinde İslamiyet'ten önce Zerdüştlük ve Hristiyanlık, insanların düşüncelerini etkilemiş olsa da Şamanizm kaynaklı inançları sürdürmüşlerdir. Tanrı ile göğün bağlantılı olduğu Azerbaycan mitlerinde diğer Türklerde olduğu gibi tabiat güçlerine inanmaktadır. Olağanüstü varlıkların yer aldığı Azerbaycan Türk mitlerinde de iyeler(ruh) iyi ve kötü olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İslamiyet'i kabul etmiş olsalar da Azerbaycan Türkleri arasında Şamanizm asıllı varlıklara olan inançları devam etmiştir.

3.3. AZERBAIJAN TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

3.3.1. Kellegöz (Tepegöz)

Bazı Azerbaycan mitlerinde Tepegöz'ün Kellegöz olarak kaydedilmiştir. Doğu Anadolu bölgesinde de Tepegöz'e Kellegöz denmektedir. Kellegöz'ün geçtiği bir Azerbaycan masalı şu şekildedir: Bir zamanlar yeryüzünde bir Şah vardır. Bu şah çok varlıklı olduğu gibi çok adaletli biridir. Şah, vezire çocuk sahibi olmak için tedbir almasını emreder. Vezir bunu düşündükten sonra Şah, devletini üçe bölüp iki kısmı da fakirlere dağıtırsa, bir çocuğu olacağına karar verir. Şah veziri dinler ve dokuz ay sonra bir çocuğu olur. Şah, bu çocuğun adını Aslan koyar. Bir gün annesi oğluyla beraber çiçek toplarken çocuk aslanlar tarafından kaçırılır. Şah'ın arama emri üzerine çocuğu aramaya başlar. Yolda bir saraya denk gelirler. Bu sarayda kafasında bir gözü olan çocuk yaşamaktadır. Şah onu evlat edinmeye karar verir ve adını da Kellegöz koyar. Kellegöz'e beslenmesi için sürüden sürekli hayvan verilir. Aradan yıllar geçtikten sonra bir gün Kellegöz'ün insanları kaçırdığı ortaya çıkar⁶³.

⁶⁰Alizade, a.g.t., s. 20.

⁶¹Murselov, a.g.m.,s. 52-53; Mehmet Korkmaz, *Zerdüşti Dini İran Mitolojisi*, Alter Yayıncılık, Ankara 2010, s. 31.

⁶²Kalafat, *Azerbaycan-İran-Anadolu-İrak Halk İnançları Hattı*, s. 228, 231-232, 241.

⁶³Hüseyn İsmayılov-Oruc Eliyev, *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı Nağıllar*, C. III, Seda Neşriyat, Bakü 2006, ss. 144-145.

İyi bir g re  i olan Aslan ise ailesinden uzak bir şekilde büyür. Bir gün Aslan,  ehre iner ve burada bir kızın g t r ld   n  görür. Nereye götürdüklerini soran Aslan, kızın Kellegöz'e yenmesi için g t r ld   n  duyunca Kellegöz ile savaşmaya karar verir. Kellegöz' n yanına giderek onunla savaşmaya ba lasa da birbirlerini öldüremezler ve yorulup bir süre dinlenirler. Tekrar kavgaya ba layıp kırk gün kırk gece mücadeleye devam ederler. Kimse galip gelemeyince Aslan, evine döner. Annesi ona  ah'ın oğlu olduğunu, onu kaçırdıklarını,  ah'ın daha sonra Kellegöz'  evlat edindiğini ve Kellegöz' n atasının bir dev olduğunu anlatır. Aslan ne olursa olsun Kellegöz'  yenece ini söyleyince annesi, ona babasından kılıç, kalkan, ok gibi malzemeler istemesini s yler⁶⁴.

 ah'ın yanına gidip Kellegöz'   ld rece ini söyleyen Aslan, tekrar annesinin yanına gelir. Annesi ona Kellegöz'  gözünden vurmasını söyledikten sonra Aslan, yola çıkar. Kellegöz' n ma arasına ulaşır. İnsan kokusu alan Kellegöz, ma arasından çıkar. Ni an alan Aslan, birinci oku atar. Kellegöz'e bir şey olmaz, Aslan da dizine kadar ta a d ner⁶⁵. İkinci oku atar bu sefer de beline kadar ta a dönüşür.    n   oku gözüne attıktan sonra Aslan, onun başına ip ba layıp  ehre getirir.  ah çok sevinir ve Kellegöz'  idam ettirip  ehrin kapısına asarlar. Masalın devamında da vezir, o lanın yanında kalırsa zarar geleceğini düşünerek onu çeşitli zorluklara sokar⁶⁶.

Kellegöz' n yer aldığı başka bir masala göre bir zamanlar Hasan adında ya lı bir adam vardır. Bu adamın Selim diye bir oğlu olur. Babası vefat ettikten sonra Selim annesi ile çok sefil bir hayat ya ar. Köyünde köle olarak çalışmaktadır. Selim ile amcasının kızı birbirini sever fakat kızın babası Selim fakir olduğu için kızını vermeyi reddeder. Bunun  zerine Selim, üzüntüsünden yatalara düşer. Yemen ülkesinin kralı da bu ülkeye düşmandır. Sık sık bu ülkeye saldırıp ya ma yapmaktadır. Kralın oğlu Yakup da savaşmak için hazırlanır. Mücadeleden sonra kralın oğlu yorulur. Meydan da çıkmak istese de Yemen pehlivanı izin vermez⁶⁷.

⁶⁴ smaylov-Eliyev, *Azerbaycan Folkloru K llyatı Na ıllar*, C. III, s. 145.

⁶⁵T rk mitolojisi çerçevesinde önemli inanı lardan biri olan ta  kesilme, farklı sebeplerle müracaat edilen bir motif olarak sıkça karşılaşılan bir dönüşümdür. Ancak bu g  , sıradan insanlara değil tılsımlı, olağanüstü özelliklere sahip insanlara aittir. Detaylı bilgi için bkz. Saim Saka  lu-Kadriye Türkan, "Efsanelerden Masallara Uzanan Ta  Kesilme Motifinin Azerbaycan ve Anadolu Masallarına Yansımaları", *Türkbilig*, S. 38, 2019, ss. 177-197.

⁶⁶ smaylov-Eliyev, *Azerbaycan Folkloru K llyatı Na ıllar*, C. III, ss. 145-146.

⁶⁷H seyin  smaylov-Oruc Eliyev, *Azerbaycan Folkloru K llyatı Na ıllar*, C. VI, Nurlan Neşriyat, Bak  2007, ss. 20-21.

Selim'e ülkenin durumunu anlatırlar. Selim hasta olduğunu söyleyince bir tane ağa, Selim'in sırtına elini koyar ve iyileştirir. Savaşmaya giden Selim, kralın ölen oğlunun kılıcını alıp Yemen pehivani ile güreşmeye başlar. Ordular da savaşmaya başlar. Düşman ordusu bozguna uğrattılır. Selim de dönünce kral, ona sarılıp öper. Ona bir şeyler vaad etse de amcasının kızına âşık olduğunu evlenmezlerse yaşamanın amacı olmadığını söyler. Kral da ona birkaç gün kalabilmesi için bir oda verir. Selim kraldan izin isteyip evine dönecekken ormanda Kellegöz'ü ve onun sürüsünü görür. Selim'i gören Kellegöz onu hemen yakalayarak mağarasına götürür⁶⁸.

Kellegöz, Selim'e onu şişmanlayınca yiyeceğini söyler. Selim bu arada mağaradan kaçmak için yol aramaya başlar. Bir sonuca ulaşamayınca da Kellegöz'ün gözünü çıkarmaya karar verirler. Kellegöz uyurken şişi kızdırıp Kellegöz'ün tek gözüne saplar. Kellegöz ayağa kalkar ve Selim'i aramaya başlar fakat bir türlü Selim'i bulamaz. Sonunda Kellegöz yorulur. Selim, her gün Kellegöz'ün sürüyü dışarı çıkardığını bilmektedir. Sürüden bir keçinin derisinin içine girer. Çıktıktan sonra Selim, Kellegöz'ün kafasına kaya parçaları atmaya başlar. Sonunda Kellegöz, kaya parçalarının üstünden yuvarlanır ve ölür. Kellegöz, öldükten sonra Selim yoluna devam eder⁶⁹.

Diğer bir Kellegöz masalına göre, Rüstem adında bir şah vardır. Bir oğlu iki kızı olan bu şahın bir oğlu daha olur. Adını Emiraslan koyarlar. Annesi bir gün Emiraslan ile bahçeye çıkar, o sırada çocuk bir aslan tarafından kaçırlır. Sonra çocuğu aramaya başlarlar ama aslanı da çocuğu da bulamazlar. Sonra Şah'ın adamları çocuğu aramaya koyulurlar. Dağın ortasında bir saray görürler ve saraya girerler. Sarayda alnında tek gözü olan bir çocuk bulurlar. Önce bu çocuğu atmak isteseler de çocuğu alırlar. Kellegöz denen bu çocuğu Şah'a götürür ve onu beslemeye başlar. Fakat çocuk bir türlü doymaz. Saraydaki bütün ekmekleri yemektedir. Şah'ın emriyle Kellegöz'e ayrı bir yer hazırlanır. Kellegöz bu arada beş yaşına gelir fakat on beş yaşında gibidir⁷⁰.

Günlerden bir gün bir şehrin hükümdarı Şah'a gelerek insanların ortadan kaybolduğunu anlatır. Şah adamlarına kayıp kişileri bulması için emir verir. Bir gün Kellegöz, bir çocuk yerken yakalanır. Şah, orduya emir verip Kellegöz'ün üstüne gönderir. Kellegöz bu sefer de ordudaki adamları yener. Sonunda Şah yaşlı adamı çağırır

⁶⁸İsmayılov-Eliyev, *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı Nağıllar*, C. VI, ss. 21-22.

⁶⁹İsmayılov-Eliyev, *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı Nağıllar*, C. VI, s. 22.

⁷⁰Hüseyn İsmayılov-Oruc Eliyev, *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı Nağıllar*, C. VII, Nurlan Neşriyat, Bakü 2008, ss. 217-218.

ve yaşlı adam Kellegöz ile konuşmaya gider. Kellegöz adama günde iki kişi vermelerini söyler. Adam da kabul eder. İnsanlar oğullarını, kızlarını Kellegöz'e verirler. Bu sıra büyüyen Emiraslan iyi bir güreşçi olur. Bir gün aslan annesinden izin alarak şehre gider. Şehirde insanların siyah giyindiğini görür ve merak edip sorar. İnsanlar da ona Kellegöz'ün günde iki insan yediğini bu yüzden siyah giyindiklerini söyler⁷¹.

Emiraslan yaşlı bir kadının oğlunu vermek istemediği için ağladığını görür. Yaşlı kadına çok üzülen Emiraslan, Kellegöz'e gitmeye karar verir. İnsanlar, Emiraslan'ı Kellegöz'ün mağarasına götürürler. Kardeşleriyle beraber Kellegöz'ü gören çocuklar, aslan annelerine durumu anlatırlar. Annesi, Emiraslan'a Şah'ın olduğunu söyleyerek Kellegöz'ü Şah'ın bir dağda bulup büyüttüğünü onun bir dev olduğunu anlatır. Annesinden Kellegöz'ü öldürmek için izin alan Emiraslan, şahın yanına gider. Orada gerçek annesini görür. Annesi ona oğluna benzediğini söyler. Bunun üzerine Emiraslan gerçekleri anlar ve sarılıp öpüşürler. Şah'a da karısı olanları anlatır⁷².

Emiraslan'ın gerçek annesi Kellegöz'ün gözüne ok atmasını, sonra kılıcı bulup kılıcın büyüsünü bozmasını yoksa Kellegöz'ün onu parçalayacağını söyler. Annesinden öğütleri alan Emiraslan Kellegöz'ün mağarasına gelir. Sabaha kadar bekler ve Kellegöz ona doğru yaklaştığında gözüne hedef nişan alarak ok atar. Kellegöz bunun üzerine kükrer. Kellegöz, Emiraslan'a mağaraya girip kılıcını almasını ve başının onunla kesmesini söyler. Emiraslan'ın aslan annesinin söyledikleri aklına gelir. Kılıcın yanında bir kutu durmaktadır. Emiraslan bu kutuda bir şey olduğunu anlar ve ona nişan alır. O anda bir kükreme kopar ve mağara çöker. Emiraslan kutuyu vurunca büyü bozulur⁷³ ve Kellegöz'ün başına ip geçirip onu aslan annesine getirir. Aslan annesi Kellegöz'ü meydana çıkarıp onun kafasını keser. Böylelikle halk, Kellegöz'den kurtulur⁷⁴.

Tepegöz, Doğu Anadolu sahasında olduğu gibi Azerbaycan mitlerinde de karşımıza Kellegöz olarak çıkmıştır. Türkmen (Oğuz) gruplarıyla beraber Tepegöz motifi de Azerbaycan bölgesine gelmiştir. Ufak değişiklik yapılırsa da Azerbaycan mitlerinde Kellegöz, mağarada yaşayan, insan yiyen, doymak bilmeyen, sürüleri olan bir devdir. Masalın ikisi tamamen *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki Tepegöz'ün olay örgüsüne sahiptir. Masal kahramanları, halktan insanların, Kellegöz'e verilmesi durumuna karşı çıkarak

⁷¹İsmayılov-Eliyev, *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı Nağullar*, C. VII, ss. 218-219.

⁷²İsmayılov-Eliyev, *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı Nağullar*, C. VII, ss. 219-220.

⁷³Bu durum Türklerdeki dış ruh inancıyla ilgilidir. Çünkü Emiraslan kutuyu vurunca büyü bozulmuştur. Kellegöz'ün canı bu kutuyla bağlantılı olmalıdır.

⁷⁴İsmayılov-Eliyev, *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı Nağullar*, C. VII, ss. 220-221.

tıpkı Basat'ın Tepegöz'e karşı yaptığı gibi Kellegöz ile bir mücadeleye girmiştir. Bu mücadelede Kellegöz'ün zayıf noktasının gözü olduğunu bilen masal kahramanları onu önce gözünden vurmuş, daha sonra onu hayvan postunda mağaradan kurtulmuşlardır. Bu iki masal tamamen aynıdır. Diğer masalda bazı farklılıklar olsa da Kellegöz yine aynıdır ve masal kahramanı Kellegöz'ü kör ederek hayvan postunda mağaradan çıkmış sonra da Kellegöz'ü öldürmüştür.

3.3.2. Tek Gözlü Adam

Başka bir Azerbaycan masalında da tek gözlüler ülkesinden bahsedilmektedir. Masala göre, genç bir adam dolaşırken tek gözlü bir adamla karşılaşır. Tek gözlü bu adam, genç adamı çantasına koyarak ülkesine götürür. Bu ülkedeki herkes tek gözlüdür. Tek gözlü bir adam, şişe diri diri geçirttiği sığırları kızartıp yer. Bu obur adam, genç adama ertesi gün onu da yiyeceğini söyler⁷⁵.

Genç adam tek gözlü adamın oburluğu üzerine gece yarısı bir şiş bulur. Tek gözlü adamın gözünü bu şişle çıkarır ve onu kör eder. Tek gözlü adamın kör ettikten sonra genç adam o ülkeden kaçarak başka bir köye gelir⁷⁶.

Masalda tek gözlü varlıkların bir ülkesinin olduğundan bahsedilmiştir. Burada tek gözlü adam ile karşılaşan masal kahramanı onun Kellegöz, Tepegöz gibi insan yediğini görmüştür. Tek gözlü adam diğer tek gözlü varlıklar gibi tek gözüne şiş sokularak kör edilmiştir. Farklı bir masal olsa da masala insan yiyen Tepegöz motifi ilave edilmiştir.

3.3.3. Tek Gözlü Dev

Erdebil bölgesinde kaydedilen bir masala göre, Şibicik adında bir çocuk ve onun arkadaşları vardır. Bu çocukların anneleri Şibicik ve arkadaşlarını, evin aydınlatma ve ısınma ihtiyacı için odun toplamaya yollar. Çocuklar ormanda odun keserler ve hava kararınca dönmek için yola çıkarlar. Fakat karanlık olduğu için yollarını kaybederler. Ormanda kaybolan çocuklar bir ışık görürler ve o yöne doğru ilerlerler. Evin önüne gelince kapıyı çalarlar. Kapıyı açan boynuzlu, kocaman kulakları olan, kuyruklu, tek gözlü bir devdir. Bu dev çocukları içeri davet eder ve onların karınlarını doyurur⁷⁷.

Gece olunca dev çocuklara yatmaları için yatak hazırlar. Ancak çocuklar korktukları için uyuyamazlar. Şibicik kurnaz bir çocuktur ve tek gözlü deve türlü oyunlar

⁷⁵Gülcan Gülmez, *Güney Azerbaycan Erdebil Bölgesindeki Türk Halk Masalları (Metin – İnceleme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008, s. 165.

⁷⁶Gülmez, a.g.t., s. 165.

⁷⁷Gülmez, a.g.t., s. 155.

oyunar. Bu durum karşısında çok sinirlenen dev, çocukları hemen yemeyi düşünür. Fakat çocuklar bu sırada devin canının bulunduğu şişeyi bulurlar ve tek gözlü dev bu şişe ile tehdit ederler. Dev şişenin kırılacağından korktuğu için gidip bir köşede uyur. Dev uykuya dalınca çocuklar iki tane mil bularak devin tek gözünü kör ederler. Dev bunun üzerine çocukları kovalamaya başlar fakat kör olduğu için onları yakalayamaz. Çocuklar da evlerine dönerler. Böylece halk devden kurtulur⁷⁸.

Masalda çocuklar tek gözlü dev Şibicik'in evine rastgele gitmişlerdir. Bu çocuklar kurnazlığıyla Şibicik'i alt etmişler ve tek gözünü kör etmişlerdir. Masalda dış ruh inancının izlerini de görmek mümkündür. Tek gözlü devin canı bir nesnedir. Korumak amacıyla canını saklayan dev, çocuklar bu şekilde kandırarak gözünü kör etmişlerdir. Devin gözünün kör edilmesi ve devin insan yemesi *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki Tepegöz'ün motifleriyle aynıdır.

3.3.4. Tepegöz

Tek göz, Anadolu'da olduğu gibi Azerbaycan Türkleri arasında da yer alan bir motiftir. Tepegöz hikâyesi Azerbaycan'da da masallaşmış olarak yaşamaktadır. Azerbaycan'ın birçok yerinde masalın rivayetleri tespit edilmiştir⁷⁹. Azerbaycan'da kaydedilmiş bir Tepegöz masalına göre, Nebi adlı zengin bir adamın çocuğu olmamaktadır. Nebi'nin çobanı bir gün kuyuda tepesinde tek gözü olan bir çocuk bulur ve onu Nebi'ye getirir. Nebi ve karısı Tepegöz'ü çocuk edinirler. Tepegöz doymak bilmemektedir. Köyün çocuklarını yer. Bir müddet sonra Tepegöz bir mağarada tek başına yaşamaya başlar. Burada ne bulursa çalıp kaçırıp yer. İmran adlı bir adamın kızı Gemer, hamiledir. Oğlu İskender'i ormanda doğurur. Tepegöz'den kaçabilmek için koluna bir bazubend bağladığı çocuğu mağaraya bırakır. Mağarada kalan arslan, çocuğa bakar, onu büyütür. İskender arslandan izin alıp Tepegöz'ü bulmak için yola çıkar⁸⁰.

Yolda, iki adamla karşılaşırlar. Adamlardan Tepegöz'ün yerini sorarken Tepegöz onları yakalar. Tepegöz adamları yer, İskender'i de sabaha saklar. Tepegöz uyuyunca İskender koyunlardan birini kesip, etini yer, postuna da kendisi bürünür. Tepegöz ertesi gün İskender'i bulamayınca mağaranın kapısını açmak zorunda kalır. İskender koyunlarla çıkıp kaçar ve arslanın yanına döner. Arslan, ona Tepegöz'ün ancak kendi mağarasındaki

⁷⁸Gülmez, a.g.t., ss. 155-157.

⁷⁹Ahmet Bican Ercilasun, *Nehir Destan Oğuzname(Oguz Bitig)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019, s. 146.

⁸⁰Elif Berrak Hafizoğlu, *Azerbaycan Masalları Üzerine Bir Araştırma (Masalların Propp Metoduyla İncelenmesi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005, s. 317.

okla gözünden vurularak öldürülebileceğini, okla vurulduktan sonra da mağaranın ortasındaki kuyuya atılması gerektiğini söyler⁸¹.

Masalın buraya kadar olan kısmı Oğuzlardaki Tepegöz'le çok benzemektedir. Tıpkı Basat gibi İskender, bir aslan tarafından büyütülmüş ve büyüdükten sonra Tepegöz'ü öldürmek için yola çıkmıştır. Bu kısımlar tamamen aynı olsa da masala Tepegöz'ün sadece kendi okuyla öldürülmesi ve kuyuya atılması motifleri eklenmiştir.

Masalında devamında İskender'i büyüten aslan, dara düştüğünde yakması için İskender'e kendi tüyünden verir⁸². Tüyü yaktığında gelip onu kurtaracağını söyler. İskender Tepegöz'ü öldürmek üzere yola çıkar ve koyun postuna bürünüp mağaraya girerek okunu alır. Fakat Tepegöz'ü vuramaz ve Karanlık Dünya'ya düşer. Karanlık Dünya'nın girişinde insan görünüşünde bir ejderhayı öldürür⁸³.

Masal kahramanı İskender, ejderhanın mağarasındaki yemeklerden yerken bir ihtiyar ile karşılaşır. İhtiyar ona mağaradan nasıl çıkacaklarını anlatır. İhtiyarın dediğine göre mağaranın sahibini öldürüp, Zümrüt Kuşu'nu⁸⁴ azad ederse, kuş onları Işıklı Dünya'ya çıkaracaktır. Mağaranın sahibi olan ejderhayı öldürdüğü için, ihtiyar adamın kılavuzluğunda Zümrüt Kuşu bulup, serbest bırakır. Zümrüt Kuşu'nun kanatlarının üstünde Karanlık Dünya'dan Işıklı Dünya'ya çıkarırlar. İskender Tepegöz'ün yanına gider. Onu sihirli okla gözünden vurur. Tepegöz kuyuya düşmez, İskender yorulur ve arslanın tüyünü yakarak onu yardıma çağırır. Arslan İskender'e yardımcı olur ve ona akıl verir. İskender koyun kılığında mağaraya girer. Hile ile Tepegöz'ü kuyuya atıp, kuyunun ağzını kapatır. Kahraman evine döner. Arslan İskender'i annesinin yanına götürür⁸⁵.

Masala Karanlık Dünya ve ejderha motifleri eklenmiştir. Diğer Türk topluluklarının mitlerinde de yeraltında, kötü varlıkların yaşadığına inanılan bir dünya bulunmaktadır. Bu masalda da Karanlık Dünya'nın yeraltında bulunduğu anlaşılmaktadır. Tepegöz'ün mağarasından Karanlık Dünya'ya giden bir yolun bulunması Tepegöz'ün

⁸¹Hafizoğlu, *a.g.t.*, ss. 317-318.

⁸²Masalda geçen tüy yakma motifi Şamanizmdeki at kılı yakma motifine benzerdir. Şamanlar, at kılı yakarak onu diğer dünyaya götürecek olan sihirli hayvanı çağırmaktadır. Konu ile ilgili bilgi için bkz. Mircea Eliade, *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitapevi, Ankara 1999, s. 511. Bu motif benzerliği, Tepegöz'ün Azerbaycan versiyonu olan bu masalda Şamanizm'in izlerinin olduğunu göstermektedir.

⁸³Hafizoğlu, *a.g.t.*, s. 318.

⁸⁴Tepegöz mitine Zümrüt kuşu, mite eklenmiştir. Zümrüt kuşu olarak geçen Zümrüdüanka, Türk mitlerinde karşımıza çıkan bir motiftir. Yabancı kültürlerde bu kuş farklı isimlerle anılmıştır. Çeşitli adlarla ve özellikleriyle anılan bu olağanüstü kuş ve içinde yer aldığı masallar; öncelikle Hint ve İran mitolojisi ile Türk mitolojisinin karşılıklı etkileşimi ile teşekkül etmiş, daha sonra Arap kaynaklarına da tesir etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Ali Duymaz, "Anadolu ve Balkan Türklerinin Halk Anlatmalarında Mitolojik Bir Kuş: Zümrüdü Anka", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. I, S. 1, 1998, s. 93, 95-96.

⁸⁵Hafizoğlu, *a.g.t.*, s. 318.

Karanlık Dünya ve kötü varlıklarla bağlantısını göstermektedir. Burada insan görünümlü bir ejderhanın yer alması da dikkat çekicidir. Ejderha, önceleri iyi tabiatlı bir varlık olarak değerlendirilmesede daha sonra mitlerde kötü bir varlık olarak yer almıştır. Bu masalda da Karanlık Dünya’da yer aldığı ve masal kahramanıyla mücadele ettiği için kötü tabiatlı bir varlık olarak karşımıza çıkmıştır.

Tepegöz masalında Zerdüştlük’ün izleri görmek mümkündür. Zerdüş tarafından kurulan inanç sisteminde evrenin hâkimi olan şey “iyi” ve “kötü” gibi zıt unsurlardır. Aydınlık, iyiliğin sembolü iken Karanlık ise kötülüğün sembolü olmuştur⁸⁶. Masalda da Işıklı Dünya ve Karanlık Dünya bu zıtlığın izleridir. Tepegöz de kötülüğün sembolü Karanlık Dünya ile ilişkilendirilmiştir.

Azerbaycan’da kaydedilen Tepegöz Canavar masalına göre, bir gün ismi geçmeyen bir adam şah olur. Bu şah çok adaletlidir. Bir gün şah kendi başına o kadar adam arasında düşman kapıya dayandığında karşısında duracak bir adam yok, diye düşünür. Vezirlerine ve adamlarına bu durumu anlatır. Bir yarışma düzenlenir ve bu yarışmada kimse hedefi vuramaz. Bunun üzerine şah hedefi vurabilecek kimsenin olmadığını söyler. Bunun üzerine vezir ve adamları yaşlı bir kadının oğlunun olduğunu söylerler. Bu oğlanın babası avcıdır. Babası da vezire düşmandır fakat bunu kimse bilmez. Oğlanı bulup getirirler, oğlan ilk atışta hedefi vurur. Şah bu durumun üzerine oğlana hazineden istediğinin verilmesini söyler. Oğlan da mutlu bir şekilde eve gider ve annesine durumu anlatır⁸⁷.

Vezir de kendi kendine bu adamı nasıl yok ederim diye düşünürken aklına Tepegöz gelir. Oğlanı bu canavarın peşinden göndermeyi kafasına koyar. Böylece Tepegöz adamı yok eder diye düşünür. Vezir bu fikrini şaha söyler ve tarihte böyle bir şeyin olmadığını söyler. Sonra devam etmiş. Tepegöz adlı bir canavarın olduğunu âleme ılık saçtığını anlatır şaha. Bu konuşmanın üzerine oğlana haber gönderirler. Şahın yanına gelen oğlan daha önce Tepegöz’ü hiç duymadığını ama ona zaman verilirse Tepegöz’ün derisini getireceğini söyler⁸⁸.

Annesine durumu anlatmasına üzerine yaşlı kadın, oğluna babasının tüfeğini verir ve dağın tepesindeki pınara her gün Tepegöz’ün geldiğini söyler. Orada saklanmasını ve

⁸⁶Korkmaz, a.g.e., s. 46.

⁸⁷Hüseyn İsmayilov-Oruc Eliyev, *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı Nağıllar*, C. IV, Nurlan Neşriyat, Bakü 2007, ss. 18-19.

⁸⁸İsmayilov-Eliyev, *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı Nağıllar*, C. IV, ss. 19-20.

Tepegöz'ü su içeceği zaman kafasından vurmasını, başka şekilde ölmeyeceğini söyler. Annesinin dediği şeyleri yapan oğlan Tepegöz'ü gözünden vurur. Tepegöz'ü vuran oğlan, daha sonra şehre dönüp şahın yanına gider. Şah ona ödül olarak hazineden bir şeyler vedikten sonra oğlan annesinin yanına tekrar döner. Masalın devamında da vezir, oğlandan zor istekler bulunur⁸⁹.

Bu masalda Tepegöz, yenilmesi zor bir düşman olarak değerlendirilmiştir. Vezir de böyle düşündüğü için oğlanı Tepegöz'ün yanına göndermiştir. Burada da masal kahramanına yardım eden annesidir. Annesi Tepegöz'ün zayıf noktasını oğlana söylemiştir. Oğlan da Tepegöz'ün tek gözünden vurmuştur.

Azerbaycan efsanelere göre ise Ayrum Dağlarında rastlanan yerli halkın Örükdaş adını verdikleri kimi kayalar dikkat çekmektedir. İnsan elinin yapılması sayılmayan bu Örükdaşlara Galaca (Küçük kale) adı verilir. Bu kayaların büyüklükleri Ayrumların kafasında Oğuz ve Tepegöz efsanesini yaratmıştır. Uzun yüzyılların yıkıcı etkilerine dayanan bu eserlerin aşağı-yukarı 30 metre boyundaki devler tarafından yapıldığı kabul edilmektedir⁹⁰. Ayrumların yaşadığı bölgelerde kimi kilise, kale ve manastırların da devlere yorulduğunu bilinmektedir. Azerbaycanlılar arasında devlere ait efsaneler vardır. Azerbaycanlılar da koyun sürüleriyle yamyam Tepegöz efsanelerini yaratmışlardır. Kedebe bölgesinin başlıca yerlerinde Galacaların, Tepegözler tarafından yapıldığı kabul edilmektedir. Bu Tepegözler, inanışa göre, uzun boylulardır. Fakat onlar gerçek insan değildirler. Alınlarının ortasında tek bir göz vardır⁹¹.

Azerbaycanlıların Garaoğlu destanında da Tepegöz'den bahsedilmektedir. Bu destana göre, Garalıbey oğluna ab-ı hayat bulması için onu Ağ Bulak'a gönderir. *“Gece ağaçların başı yere değdiği zaman Ağ Bulak'ın başı üste iki yıldız tokuşacak, yıldızlardan Ağ Bulak'a nur inecek ve su köpük köpük akacakmış. Bu sudan kendisi atı ve bir kapla da babasına su getirecekmiş. Kendisi su içerken başı üzerinde kılıçlar çekilecek orada bir Tepegöz ortaya çıkacakmış, atı su içerken de yıldırımlar etrafa düşecekmiş”*⁹².

⁸⁹İsmayilov-Eliyev, *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı Nağıllar*, C. IV, ss. 20-21.

⁹⁰Bu durum İslamiyet'te de karşımıza çıkmaktadır. Kur'an-ı Kerim'e göre Peygamber Süleyman'ın kuşlardan ve cinlerden oluşan bir ordusu vardır. Peygamber Süleyman'ın cinlere hükmederek onlara büyük yapılar yaptırdığı şu şekilde anlatılmaktadır: *“Cinlerden de Rabbinin izniyle onun önünde çalışanlar vardı. İçlerinden kim bizim emrimizden çıkarsa, ona alevli ateş azabını tattırırız. Cinler, Süleyman için dilediği biçimde kaleler, heykeller, havuz gibi çanaklar ve sabit kazanlar yapıyorlardı”*. Konuyla ilgili bilgi için bkz. *Kur'an-ı Kerim Meâli*, Haz. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011, Sebe' 34/12-13, s. 473.

⁹¹Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, Devlet Kitapları, İstanbul 1973, s. DXXXV.

⁹²Mehmet Gökdoğan, “Halk Anlatılarında Tek Gözlü Dev Tipi”, *Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler ve Türk Dünyası Kongresi Bildiri Tam Metinleri Kitabı*, Ed. Sezen Güngör, 15-16 Mayıs, Eskişehir 2019, s. 338.

Tepegöz masalındaki motifler, *Dede Kokut Hikâyeleri* 'ndekiyle hemen hemen aynıdır. Tepegöz diğer mitlerdeki gibi mağarada yaşayan, tek gözlü, doymak bilmeyen, insan yiyen ve sürüleri olan bir farklıdır. Bu mitin en önemli farkı ise ejderha ve zümrüt kuşu motifleridir. Tepegöz mitinin olay örgünü aynı kalırken bu motifler masala eklenmiştir. Bu durum da mitlere yansıyan dış tesirlerin etkisini göstermektedir. Özellikle Zerdüştlük inancının izlerini bu mitlerde açıkça görmek mümkündür.

4. ANADOLU TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

4.1. ANADOLU TÜRKLERİ TARİHİ

Anadolu Türkleri ya da Türkiye Türkleri tarihi, Anadolu'nun fethine bir başlangıç olan, VII. ve X. yüzyıllardaki İslâm-Bizans mücadeleleri ile başlamaktadır. XI. yüzyılda “Oğuz” ve daha sonra “*Türkmen*” adıyla anılan Türk boy ve uluslarının dalgalar halinde, Selçuklu sultanlarının sevk ve idaresinde ve Selçuklu ordularının öncülüğünde, Anadolu'yu fethetmeleri ile bu ülkede yurt tutup Anadolu coğrafyasını kendilerine vatan yapmalarıyla günümüze kadar devam ederek gelmektedir⁹³.

Selçuklu Devleti adını Oğuzların ordu kumandanı Selçuk Bey'den almıştır. Oğuz Yabgusu ile arası açılan Selçuk Bey'in güneye doğru hareketiyle büyük Oğuz göçü başlamıştır. 960'lı yıllarda Selçuk Bey Cend şehrine gelmiş ve beyliğin merkezini burası yapmıştır⁹⁴.

Horasan ve Afganistan'ın kuzey kısımlarında yaşayan Türkmenlerin bir müddet sonra Horasan ve Afganistan'ın Güney kontrolünde Gazneli Türk Devleti ile Doğu Türkistan'da kurulan Karahanlı Devleti arasında sıkışıp kalmış ve kendileri için çıkış yolu aramışlardır. Bu iki Türk devletinin idaresine girmeyi kabul etmeyen Türkmenler, sonunda Çağrı ve Tuğrul kardeşler önderliğinde 1040 da Dandanakan Savaşını kazanarak bugünkü Anadolu bölgelerine kendilerine yurt edinmişlerdir. Kurdukları devlete ise Selçuk Bey'in adını vermişlerdir⁹⁵.

Selçuklu Devleti'nin Malazgirt zaferiyle (1071) Oğuzlara Anadolu'nun yolu tamamen açılmış ve bu kanaldan sadece göçebe topluluklar değil yarı göçebe topluluklar, yerleşik zümreler, âlimler, şeyhler, dervişler, tâcirler, zanaatkârlar da Anadolu'ya

⁹³Oğuz Ünal, *Horasan'dan Anadolu'ya Türkiye Tarihi- Anadolu'nun Fethi ve Türkiye Devleti'nin Kuruluşu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 30.

⁹⁴Faruk Sümer, “Selçuklular”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVI, İstanbul 2009, s. 366; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul 1972, s. 7, 11-13.

⁹⁵Mehmet Saray, *Türkmen Tarihi*, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993, ss. 13-14.

gelmişlerdir. İki asır boyunca süren bu göçler neticesinde Anadolu gerçek bir Türk yurdu olmuştur⁹⁶.

Büyük Selçuklu Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Türkiye Selçuklularından başka bir kısmı doğrudan doğruya Türkiye Selçuklu Sultanlığı'na, bir kısmı Horasan'daki Büyük Sultan'a, bir kısmı da Azerbaycan, Arran veya Musul'da bulunan Selçuklu Şehzâdelerine ya da valilerine bağlı ya da bağımsız Saltuklular, Mengücekoğulları, Danişmendliler, Artuklular gibi irili ufaklı birçok beylikler/devletler teşekkül etmiştir. I. Süleyman Şâh'ın ölümünü (5 Haziran 1086) takip eden altı yedi senelik saltanat aralığında bu devletler kuvvetlenerek adeta bağımsız bir devlet halini almıştır⁹⁷.

Sonraki dönemlerde Selçuklu Sultanlarının kuvvetini art arda yapılan Moğol akınları yıpratmıştır. Nüfuzunu kaybeden sultanlığın yerine müstakil emirlikler kurulmuştur. 1300 sıralarında Karamanoğlu, Aydınoğlu, İsfendiyaroğlu, Saruhanoğlu, Hamidoğlu, Tekeoğlu, Menteşeoğlu ve yükselmekte olan Osmanlılar, Selçuk Devleti'nin arazisinde beylikler kurarak, devleti paylaşmışlardır⁹⁸.

Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in babası Oğuzların Kayı boyuna mensup Ertuğrul Gazi'dir. Osman Bey, 1302 yılında İznik'i kuşatmış ve bölgeye gönderilen Bizans ordusunu yenmiştir. Böylelikle Osmanlı Beyliği kurulmuştur. Sonraki yüzyıllarda Osmanlı Devleti Anadolu ve Balkanlardaki eski Bizans topraklarını fethetmiş ve 1517 yılına gelindiğinde Arap ülkelerinin de fethiyle İslam dünyasının en güçlü devleti olmuştur. II. Mehmed'in (Fatih) tahta çıkışı ile yerini imparatorluk hüviyetine bürünmüştür. II. Mehmet'in ilk hedefi olan İstanbul 1453 yılında alınmıştır. Böylece Rumeli ve Anadolu toprakları birleşmiştir. İstanbul'un başkent yapılmasından sonra Rumeli'de ve Anadolu'da birçok sefer yapılmıştır. II. Mehmet öldüğü zaman Osmanlı denizde ve karada büyük bir devlet olmuştur⁹⁹.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde imparatorluk zirveye ulaşmış, toprakları genişlemiş, edebi ve mimari gibi alanlarda gelişmiştir. Orta Avrupa'dan Hint Denizine uzanan bir alanda elde edilen askeri başarılar, Kanuni döneminde Osmanlı Devleti'ni bir

⁹⁶Faruk Sümer, "Oğuzlar", *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 328.

⁹⁷Ünal, *a.g.e.*, ss. 35-36.

⁹⁸László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Yayınları Enstitüsü, Ankara 1993, s. 195.

⁹⁹Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 13, 17; Feridun Emecen, "Osmanlılar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 487, 490; Rásonyi, *a.g.e.*, s. 197.

dünya gücü konumuna getirmiştir. Fakat bu dönemden sonra devlet XVII. yüzyılın başından itibaren batıda kendi topraklarını korumaya yönelik bir politika izlemeye başlamıştır. Bu yüzyılda uzun savaşlardan dolayı denge Avrupa'ya dönerken Osmanlı gücü inişe geçmiştir. XVIII. yüzyılda devlet politik ve ekonomik olarak Avrupa'ya bağımlı bir hale gelmiştir¹⁰⁰.

Uzun *Osmanlı Asırları*'nın ardından XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'ndan 1918 yılında mağlûp bir şekilde çıkmış, başkent İstanbul İtilâf devletleri tarafından işgal edilmiş, 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkan Yunan kuvvetleri Orta Anadolu'ya kadar ilerlemişlerdir. Amansız bir mücadele sonrasında Anadolu'nun her tarafında kurulan “Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri” ve “Yerel Kongre İktidarları” öncülüğünde, Erzurum ve Sivas Kongrelerini müteakiben 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yönetiminde, “*Türk İstiklâl Savaşı*” adı ile anılan uzun bir bağımsızlık ve kurtuluş mücadelesi verilmiştir. Bu uzun mücadelelerden sonra 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilân edilerek Gazi Mustafa Kemal Paşa, Cumhurbaşkanı olmuştur¹⁰¹.

4.2. ANADOLU TÜRK MİTLERİ

Milletlerin, inanç ve âdetleri; çeşitli tesirlerin altında doğmuş, başka milletlerden etkilenmiştir. Bu açıdan bakıldığında, Anadolu'da inanç ve âdetlerin oluşmasında Atalar kültü ve tabiat inançları görünümünde ortaya çıkan ve Gök-Tanrı dinine ulaştığı kabul edilen yapı, merkezi bir öneme sahiptir. Buna ilave olarak Orta Asya'dan ve Anadolu'nun kadim sakinlerinden gelen pagan inanç unsurları, Hristiyanlık ile Mecûsîliğe ait etkiler, İslâm dininin kabulü ve modern millî bünyenin doğmaya başlaması gibi farklı unsurları da hesaba katmak gerekmektedir¹⁰².

Osmanlı döneminde Anadolu'da İslamiyet baskın din olmakla beraber Musevilik ve Hristiyanlık dinlerine mensup olanlar da vardır¹⁰³. İslamiyet, Osmanlılarda devletle toplumu kaynaştıran temel unsurlardan biri olmuştur. Osmanlılarda ortak bir inanç temeli üzerinde ortaya çıkan aynı İslam anlayışının toplumun çeşitli kesimleri tarafından farklı

¹⁰⁰Râsonyi, *a.g.e.*, s. 203, 205; İnalçık, *a.g.e.*, s. 13; Emecen, *a.g.m.*, s. 495.

¹⁰¹Ünal, *a.g.e.*, ss. 41-43; Râsonyi, *a.g.e.*, s. 266; Şerafettin Turan, “Mustafa Kemal Atatürk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 321.

¹⁰²Ethem Karaçoban, “Anadolu'da Dinî İnanç ve Yaşayışta Görülen Bazı Eski Tesirler Üzerine Değerlendirme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 50, Haziran 2021, s. 432.

¹⁰³Eyüp Baş, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Din Kültürü ve Hayatı (Tarih Yazarı Neşî'nin Anlatılarına Göre)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. LII, S. 2, 2011, s. 84.

algılanarak devlet İslâm'ı (resmî İslâm), halk İslâm'ı, medrese İslâm'ı, tekke İslâm'ı olarak tasnif edildiği görülmektedir¹⁰⁴.

Halk İslam anlayışında Osmanlılarda daha Türklerin İslam'ı kabullerinden beri birbirlerine paralel olarak iki şekilde varlığını sürdürmektedir. Bunlardan birincisi geleneklerin ve eski inançların sözlü bir kültür unsuru olarak ön plana çıkışıyla kendini belli etmektedir. Bu kesim Osmanlı'da Kalenderîlik, Bektaşilik ve XVI. yüzyıldan itibaren de özellikle Alevilik tarafından temsil edilmektedir. İkincisinde ise Sünni İslam'ın kitabî esasları öne çıkmıştır ve eski geleneksel kültür ve inanç unsurları da belirli ölçüde rol sahibidir. Her iki tarafın ortak özelliği önemli ölçüde tasavvufî unsurlar tarafından şekillendirilmiş olmalarıdır. Bununla beraber halk İslam'ı, kelimenin tam anlamıyla mistik bir İslam tarzı değildir. Yani tekke ve zaviyelerde yaşanan İslami hayat tarzından farklıdır. Temel karakteristiği, mistik İslam tarzının etkisiyle, belirgin bir evliya kültü etrafında gelişmiş olmasıdır¹⁰⁵.

İslam ile birlikte Musevilik ve Hristiyanlık gibi diğer semavi dinlerin de ilk bakışta mitolojiyle çeliştiği görülmektedir. Bu semavi dinlerde teklik ve birlik olmakla birlikte çeşitlilik de vardır. Tek Tanrı, tek kitap, Tanrı buyrukları, ibadet gibi konularda birlik olsa da çeşitlilikler de vardır. Bu çeşitlilikler her milletin kendi kültürü, ardılı olduğu ve daha önceki zamanlarda aynı bölgelerde yaşamış toplulukların kültürü, İslam'ı kabul etmeden önceki dinler gibi etkenlerden İslam, her millette yeni boyutlar ve uygulamalar kazanarak zenginleşmiştir. Çok milletli bir devlette Osmanlı-İslam birleşimi kendine özgü bir kültür oluşturmuş ve geliştirmiştir. Ekseriyeti Türk ve Müslüman olan bu toplumun kültüründe çeşitli unsurlar bulunmaktadır. Öncelikle Türklerin Orta Asya'daki inançları, İslam'dan önceki inançları, sonra bu topraklarda önceden yaşamış milletlerin inançları ve bunlar haricinde Bizans gibi çağdaş uygarlıkların hepsinin Osmanlı-İslam kültürüne katkısı olmuştur¹⁰⁶.

Evrensel iki dinin; Müslümanlık ve Hristiyanlığın, Anadolu'da karşılaşması ve bir rekabetin yaşanması ise bu bölgenin dikkat edilmesi gereken bir başka özelliğidir. Anadolu'daki diğer tesirleri de gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bu tesirlerden birincisi Altay kültürünün tesiridir. Bu tesir altında Şamanizm inancı büyük rol

¹⁰⁴Tahsin Özcan, Osmanlılar/ Dini Hayat, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 538.

¹⁰⁵Ahmet Yaşar Ocak, *Yeni Çağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, ss. 87-88.

¹⁰⁶Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı İslâm Mitologyası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, ss. 25-26.

oyunmaktadır. İkincisi ise Altay tesiri ile karışan ve yerli olan pagan ve Hristiyan tesirlerdir. Üçüncü tesir de Türkler Müslüman olduktan sonra öncekilere göre gittikçe ağırlığı artan Arap-Fars tesiridir. Ayrıca bölgeye Orta Asya'dan gelen Türkmen akınları da Orta Asya'nın inanç izlerini yaşatmıştır¹⁰⁷. Bu inanç ve tesirlerin yanında Eskiçağ Anadolu dinleri, Sümer, Akad, Mısır gibi komşu ulusların düşünce kalıntıları ve tek tanrılı dinler Anadolu Mitolojisini ortaya çıkarmıştır¹⁰⁸.

Eski Anadolu'da Budizm, Hinduizm, Şamanizm, Zerdüş ve Gök-Tanrı dini etkin olmuştur. İslamiyet'in kabul edilmesiyle Anadolu'da, bu dinlerden kalan inançlar İslami motiflere uyarlanarak devam etmiştir. Anadolu mitlerinde insanlar bir taraftan tek tanrıya inanırken öteki yandan da birçok nesneyi tanrı yerine koyarak dileklerde bulunmuşlardır. Anadolu coğrafyasında çok tanrı döneminde yerleşik toplumlar, yaşamlarını, doğayı etkileyen güçlere bağlamışlardır. Gökte güneş, ay ve yıldızları; yeryüzünde dağları, ağaçları ve suyu tanrı olarak kabullenmişlerdir. Osmanlı dönemine ait olan *Acâibü'l mahlûkât* adlı eserde de Türk mitolojisinde ilk yaratılan unsur su olduğu ve Tanrının her şeyi yoktan var ettiği kaydedilmiştir. İnsanlar, Tanrı için kurbanlar sunmuşlar, Tanrıya karşı saygının ve tapınmama kurallarını oluşturmuşlar; cin, şeytan ve benzerlerine karşı da önlemler düşünmüş ve çözümler oluşturmaya çalışmışlardır¹⁰⁹.

Osmanlı mitolojisinde melekler, cinler ve şeytan da önemli bir yer tutmaktadır. Melekler Allah'a bağlı, güzel ve iyi huylu varlıklar iken şeytan ise çirkin, insanların aralarını bozan, onları yanlışla saptıran, Allah'tan korkan varlıklardır. Osmanlı mitlerinde yaygın bir motif olan cinler, insanın düşmanıdır. Çeşitli hayvanların kılığına girebilen bu varlıklar, insanları hasta etmektedir. Bu varlıkların dışında Osmanlı mitlerinde öne çıkan birçok mitolojik vardır. Cennet cehennem inancının yer aldığı Osmanlı kültüründe dünyanın sonu ise kıyamet koptuğunda gelecektir¹¹⁰.

Anadolu kozmogoni mitlerinde ay ve güneş önemli bir yere sahip olmuştur. Anadolu mitlerine göre bugün de olduğu gibi güneş; bolluk, verimlilik kaynağı sayılmıştır. Ekinlerin olgunlaşması, biçilir duruma gelmesi, kurutulması, birçok

¹⁰⁷Karaçoban, *a.g.m.*, s. 432,435; Hilmi Ziya Ülken, "Anadolu Örf ve Âdetlerinde Eski Kültürlerin İzleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, S.1, 1969, ss. 2-3.

¹⁰⁸İsmet Zeki Eyüboğlu, *Anadolu İnançları-Anadolu Mitolojisi İnanç-Söylence Bağlantısı*, Geçit Kitabevi, İstanbul 1987, ss. 47-48.

¹⁰⁹Nedim Şahhüseyinoğlu, *Anadolu Halk Kültüründe İnanç Motifleri*, İtalik Yayınları, Ankara 2000, ss. 8-9; Tuğçe Yaşa, "Rükneddin Ahmed'in Acâibü'l- Mahlûkât Tercümesinde Mitolojik Öğeler", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 6, Haziran 2019, s. 667.

¹¹⁰And, *a.g.e.*, s. 257, 261, 277, 285-286, 288-290.

hastalıkların giderilmesi onun sıcaklığı ile bağlantılı olmuştur. Yemişlerin kızarması güneşin insanlara besin sağlaması olarak yorumlanmıştır¹¹¹.

Anadolu’da ay mitleri de çağların içinden süzülüp gelen eski inançların zamanla değişmiş bir kalıntısıdır. Tarımın yanında ay, insan davranışları ve toplumsal durumların üzerinde de etkili olmuştur. Mitlerde daha çok ayın doğuşu, dolunay biçimine girişi önemli olarak görülmüş uğurlu olduğuna inanılmıştır¹¹². Anadolu’nun bazı yerlerinde güneş ve ay tutulurken tenekelere vurulması, silah atılması daha önceki inançların devamı niteliğindedir¹¹³.

Güneş ve ay gibi yıldızlar da Anadolu mitlerinde yerini almıştır. Anadolu mitlerine göre, yıldızlarla insanlar arasında bir yazgı (alinyazısı) bağlantısı vardır. Yıldızlar insanların yazgılarıdır. Gökte parlayan yıldızların sayısınca yazgı vardır. Gökten yıldız düştüğünde bir insan ölür. Bu inanç bugün bile yaygındır. Halk yıldız kaymalarına yıldız düşmesi der. Her insanın bir yıldızı vardır. Kimin yıldızı düşerse o ölür. Kimin yıldızı parlarsa o yükselir. Tarımla bağlantısı olan yıldızların çok olduğu gecelerin uğurlu olduğu düşünülür. Başka bir mite göre de gökte dolaşan meleklerin gözleridir¹¹⁴.

Doğanın parçaları olan dağ, ağaç, su insan yaşamında etkili olmuş ve kutsal kabul edilmiştir. İnsanların Gök-Tanrı’ya ve dağ, tepe, kaya, taş, ağaç, su vb. kutsiyet atfettiği nesnelere dileklerde bulunulduğu kaydedilmiştir. Anadolu’da hala yaşayan bu mitlerden dolayı inanç sisteminde dağ, ağaç ve suyun önemli bir yeri bulunmaktadır¹¹⁵. Anadolu mitlerinde Kaf-Dağı’nın (Kafkas Sıradağları ile aynı anlamda kullanılır), sayısız kahramanlık öyküsünde geçtiği gibi, çok görkemli bir yeri vardır. Bu sıra dağlar, dev ve perilerin yaşadığı yerdir¹¹⁶. Bu varlıklar haricinde Anadolu mitlerinde birçok olağanüstü varlık yer almaktadır. Nitekim Osmanlı dönemi Türk mitlerinde melekler, cinler ve şeytan da önemli bir yer tutmaktadır. Melekler Allah’a bağlı, güzel ve iyi huylu varlıklar iken şeytan ise çirkin, insanların aralarını bozan, onları yanlışla saptıran, Allah’tan korkan varlıklardır. Osmanlı mitlerinde yaygın bir motif olan cinler, insanın düşmanıdır. Çeşitli

¹¹¹Eyüboğlu, *a.g.e.*, s. 72.

¹¹²Eyüboğlu, *a.g.e.*, ss. 55-57.

¹¹³Adem Öger-Kübra Yıldız Altın, “Uygurlarda Şamanizmden İslama Kötü Ruhların Dönüşümü”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S.7, Haziran 2016, s. 18.

¹¹⁴Eyüboğlu, *a.g.e.*, ss. 92-93.

¹¹⁵Şahhüseynoğlu, *a.g.e.*, s. 31.

¹¹⁶Pertev Naili Boratav, *Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, Çev. Recep Özbay, Bilge Su Yayıncılık, Ankara 2012, s. 93.

hayvanların kılığına girebilen bu varlıklar, insanları hasta etmektedir. Bu varlıkların dışında Osmanlı mitlerinde öne çıkan birçok mitolojik vardır¹¹⁷.

Günümüzde Anadolu'nun birçok yerinde ziyaret fenomeni çerçevesinde gelişen su kültü de büyük önem taşımaktadır. Çünkü ziyaret mekânlarında çoğu zaman türbe, mezar, ağaç ve su bir bütünlük arz etmektedir. Özellikle kutsal mekânla temas genellikle su, ağaç ve toprakla sağlanmaktadır. Söz konusu su kaynakları kutsiyetlerini bazen bir dede, baba, veli veya şehit ile irtibatından, bazen bir ağaç, taş, tepe veya dağ ile irtibatından bazen ve hem mezar hem de ağaç, taş ve tepe unsurları ile birlikte almaktadır¹¹⁸.

Birçok dinin ve inancın etkisi altında kalan Anadolu mitolojisi genel olarak Şamanizm, pagan inançlar, Hristiyanlık, İslamiyet etrafında oluşmuştur. Gök-Tanrı ve tabiat kuvvetleri inancı mevcut olan Anadolu Türklerinde diğer Türklerde olduğu gibi İslamiyet'le beraber eski inançlar farklı bir boyut kazanmıştır. Anadolu Türkleri de İslam dininin tesiriyle eski inançlarını farklı kılıflarla sürdürmeye devam etmiştir. Gök cisimlerinin oldukça fazla yer aldığı Anadolu Türk mitlerinde ruh inancı iyi ve kötü olarak ikiye ayrılmaktadır. Ayrıca mitlerde birçok mitolojik varlık da bulunmaktadır.

4.3. ANADOLU TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

4.3.1. Birobiro ve Şık

Osmanlı dönemi Anadolu mitlerinde geçen başka bir tek gözlü varlık olarak Şık görülmektedir. Osmanlı kaynaklarına yansıyan bu varlık cin türünden sayılmaktadır. Yarım adam boyundaki Şık, bazen yoldaki insanlara görünen, tek elli, tek ayaklı ve tek gözlü bir varlıktır. Bu varlığın Şam'da yaşadığına inanılmaktadır¹¹⁹. Osmanlı inançlarında yer alan Şık inancı, eksik uzuvlu olmasıyla Türklerin İslamiyet'ten önceki kötü ruh inancına benze de bu varlığın Şam'da yaşadığı bilgisi, İslami tesirlerin etkisi altında kaldığını göstermektedir.

Yakın dönem Güney Anadolusun'da Birobiro adı verilen tek gözlü kötü bir ruhtan bahsedilmektedir. İnsan kılığında olduğuna inanılan bu varlık; tek gözlü, tek kollu ve tek ayaklı olarak tasvir edilmektedir. Başından itibaren yarıya bölünmüş bir insan gibi olduğuna inanılan bu varlığın en çok şiddetli sıcakların yaşandığı dönemlerde

¹¹⁷And, *a.g.e.*, s. 277, 285-286, 288-290.

¹¹⁸İskender Oymak, "Anadolu'da Su Kültünün İzleri", *Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XV, S.1, 2010, s. 44.

¹¹⁹And, *a.g.e.*, s. 288.

görüldüğüne inanılmaktadır. Birobiro, gece vaktinde “Birobiro” diye bağıır. Bir kişi bu varlığı insan sanarak cevap verirse o insanı ikiye bölüp parçalar¹²⁰. Bazı kaynaklarda bu varlıklar için kuş gibi olduğu kaydedilmiştir. İsmi de buradan almış olması muhtemeldir¹²¹.

Birobiro isimli varlık, bir Türk romanı olan *Haydar'ı Öldürmek* kitabında da geçmektedir. Yazar, romanı yazarken coğrafyanın mitolojik öğelerinden yararlanmışır¹²². Bu varlıktan biri Birobiro’dur. Romanda cin olarak geçen bu varlık, tasvirleriyle beraber verilmiştir¹²³.

Birobiro adı verilen tek gözlü ruh, Türklerin kötü ruh inancı doğrultusunda oluşmuş bir varlıktır. İnsanları kandıran ve onları öldüren Birobiroların eksik uzuvlu bir varlık olduğuna inanılmışır. Bu durum Birobiro’nun kötü güçlerle bağlantılı olduğunun bir kanıtıdır.

4.3.2. Deccal ve İblis

İslamiyet ile birlikte Türklerde ön plana çıkan Deccal’in tek gözlü olduğuna inanılmışır. Anadolu Selçuklu dönemi kaynaklarına yansıyan Deccal, İslamiyet’e göre, ahir zamanda ortaya çıkarak olağanüstü özellikleri sayesinde bazı insanları dalâlete sürükleyeceğine inanılan varlıktır. Selçuklu dönemi Türk mitlerindeki Deccal inancı Mevlana’nın eserlerine yansımıştır. Mevlana, kıyamet alametlerinden biri olan Deccal’ı kötülük, keder ve sıkıntıyla nitelemiştir. *Mesnevi* adlı eserde Deccal, kıyamete yakın zamanda çıkacak fitnelerin en büyüğü olarak anlatılmış ve daha önce çıkacak Deccalların da olduğu söylenerek Deccal’ın birden fazla olduğu belirtilmiştir. Yine bu esere göre, son zamanlarda çıkacak olan Deccal halkı yoldan çıkaracak tek gözlü bir Yahudi olduğu ifade edilmiştir¹²⁴. Bu eserin farklı yerinde yine Deccal zikredilmiştir¹²⁵.

Mevlana’nın Deccal ile ilgili bilgi verdiği başka bir eseri ise *Divan-ı Kebir*’dir. Mevlana: “*Ateşe benzeyen, ateş gibi yakıp kavuran gam Deccal’i ateşten bir yaygıdır, yaydı, nerde kötülükler yapan Deccal’e hançer çekecek İsa?*”¹²⁶ Sözleriyle Deccal’i gamla nitelemiş ve ateşe benzetmiştir. Ayrıca İslam mitlerinde bahsettiğimiz gibi bu

¹²⁰Ali Rıza Yalman (Yalgın), *Cenupta Türkmen Oymakları I*, Haz. Sabahat Emin, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1977, s. 293.

¹²¹M. A. Tremearne, *Ban of the Bori: Demons and Demon-Dancing in West and North Africa*, Routledge 2013, s. 135.

¹²²Sevim Sezer, *Çetin Yiğenoğlu’nun Haydar’ı Öldürmek Romanında Halkbilimsel Öğeler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2018, s. IV.

¹²³Sezer, *a.g.t.*, ss. 183-184.

¹²⁴Mevlana, *Mesnevi I*, Çev. Veled İzbudak, MEB Yayınları, İstanbul 1995, ss. 331-332.

¹²⁵Mevlana, *Mesnevi VI*, Çev. Veled İzbudak, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s. 215.

¹²⁶Mevlana Celaleddin, *Divan-ı Kebir I*, Haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1957, s. 43.

eserde de Deccal'ın sonunun Peygamber İsa tarafından olacağı belirtilmiştir¹²⁷. Eserde tek gözlü Deccal'ın Âdem zamanından beri var olduğu kaydedilmiştir¹²⁸. Ayrıca Deccal, gam ve cefa ile nitelendiren¹²⁹ Selçuklular, Cengiz Han'ı Deccal olarak görmüşlerdir¹³⁰.

XIII. yüzyıla ait Mesnevi'nin birinci cildinde erken dönem Hristiyanlık ve taassup yüzünden Hristiyanları öldüren Yahudi padişah ve Yahudi vezirine ilişkin zikredilen ilk hikâyede Deccal geçmektedir. Bu hikâyede geçen Yahudi peygamberin hileci veziri tek gözlü Deccal olarak nitelendirilmiştir. Bu vezirin söylediği nükteli sözler hikâyede zehir karıştırılmış şeker şerbeti gibi olduğu ve veziri dinleyenlerden her kim anlayışlı ve zevk sahibi değilse, vezirin sözleri onun boynuna halka gibi geçeceği ifade edilmiştir. Daha sonra bu vezir, müritlerine seslenmiş ve kırk gün kapısını kapatmış sonra da kendisini öldürmüştür. Halk vezirin öldüğünü duyunca mezarının başı mahşere dönmüştür. Bu kişiler vezirin kabrinde matem etmişler ve vezirin yerine başkasını istemişlerdir. Bunun üzerine vezirin müritleri birbirlerine kılıç çekip, azgın filler gibi birbirlerine girmişlerdir. Böylece yüz binlerce Hristiyan öldürülmüştür¹³¹.

Anadolu Selçuklularda Deccal'den başka İblislerin de tek gözlü olduğuna inanılmıştır. Nitekim Mevlana'nın *Mesnevi'sinde* "İblis gibi tek gözlü olma" ifadesi kullanılmıştır¹³². Bu inanç muhtemelen Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle yaygınlaşan cin inancından kaynaklanmaktadır.

Anadolu mitolojisinde, bu topraklarda uzun yıllar var olan Osmanlıların inançları da önemli bir rol oynamaktadır. Bu inançlar, Osmanlı dönemine ait kaynaklara yansımıştır. Osmanlı dönemi Türk mitlerinde tek gözlü olduğuna inanılan Deccal, kıyamet alameti olarak görülmüş ve onun birçok minyatürü betimlenmiştir. Bu eserlerden biri olan Ahvâl-ı Kıyâmet, ilk olarak XIII. yüzyılda manzum olarak yazılmıştır. Bu yazmaya halkın kıyametle ilgili inançları yansıtılmıştır¹³³.

¹²⁷Mevlana Celaleddin, *Divan-ı Kebir III*, Haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 1992, s. 233.

¹²⁸Mevlana Celaleddin, *Divan-ı Kebir III*, s. 62.

¹²⁹Mevlana Celaleddin, *Divan-ı Kebir II*, Haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 1992, s. 325; Mevlana Celaleddin, *Divan-ı Kebir V*, Haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 1992, s. 39.

¹³⁰Durali Yılmaz, *Yesevi İrmakları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995, s. 93.

¹³¹İsmail Taşpınar, "Mesnevi'de Erken Dönem Hristiyanlık ve Pavlus", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: 28, 2011, ss. 175-180.

¹³²Mevlana, *Mesnevi IV*, Çev. Veled İzbudak, MEB Yayınları, İstanbul 1995, s. 140.

¹³³Yakup Gökdaş-Kübra Erbaş, "Ahvâl-I Kıyâmet Yazmalarında Kıyamet Öncesini Konu Edinen Minyatürler", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 34, 2015, s. 196.

Eserde Deccal'ın "Deccal'ın Etrafının Duvarla Çevrilmesi" adlı minyatüründe Peygamber Muhammed, Halife Ömer ve diğer halifeler Deccal'ı görmeye giderler. Deccal kendini Tanrı olduğunu söyleyince Halife Ömer, kılıcını çıkarır ancak kendini yaralar. Bunun üzerine Medine'ye dönerler. Deccal da onları takip eder. Medine'ye gelince¹³⁴ halk Deccal'a saldırır ve o da köyüne kaçar. Bu minyatürde cüsseli olarak betimlenen Deccal, köyünü tılsımla duvar içine alır. Bu köydekiler de boynuzlu olarak gösterilir¹³⁵. **(Bkz. Resim-17)**

Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan Deccal ile ilgili başka bir minyatürde, Deccal'ın yeniden orduyu toplaması üzerine dönemin padişahı Ahmed bin Abdullah da ordusunu toplayıp Kûfe'ye gelir. Yapılan savaşta kimse galip gelemmez. Ondan sonra Medine'de savaşır fakat yine kimse galip gelmez. Mekke'de yapılan savaşlarda da sonuç alınmaz. Deccal de güçlenerek Mekke, Medine, Sînâ ve Kudüs'e saldırır. Bunun üzerine halk Allah'a yalvarır. Peygamber İsa gökten iner ve iki boynuzlu tasvir edilen Deccal'ı öldürür. Minyatürlerde de bu savaş gösterilir¹³⁶. **(Bkz. Resim-18)**

Berlin Staatsbibliothek'teki bir minyatürde ise Deccal'ın Tabersan Denizi'ndeki mağaradan çıkışı anlatılmaktadır. Deccal, bu mağaradan çıktıktan sonra tüm dünyaya seslenir ve etrafında yedi günde Yahudi ve münafıklar toplanırlar. Deccal, Tabersan Denizinde balık tutup yer. Deccal, halktan bir binek hayvanı ister ancak bulamaz bunun üzerine Allah ona bir eşek verir. Bu eşeğin büyüklüğü dört günlük, genişliği üç günlük yol mesafesindedir. Allah bu eşek için Kaf Dağı'nın ardında bir ada; bu adada kırk odayla kırk nehir yaratır. Bu kırk odaya ot koyar. Eşek bir günde bu otların hepsini yiyecek ve nehrin suyunu içecek ama doymayacaktır. Diğer gün Allah yine odaları ve nehirleri dolduracak. Günler bu şekilde geçecektir¹³⁷.

Berlin Staatsbibliothek'teki nüshasında ise Deccal ve havarilerini gösteren minyatürde Deccal kahverengi bir eşeğin üzerindedir. Bu minyatürde Deccal, tek ve iri gözlü gösterilmiştir. Onun sol tarafında ellerinde çalgı aletleri bulunan taraftarları ile yolculuğuyla beraber ateş, arka planda Deccal'i izleyen insanlar ve onların kafalarına sonra eklendiği düşünülen boynuzlar vardır¹³⁸. **(Bkz. Resim-19)**

¹³⁴Deccal ile ilgili rivayetlerin çoğunda Mekke ve Medine'ye giremeyeceğine dair birçok bilgi mevcutken Osmanlı minyatürlerinde bununla ilgili çelişkiler vardır.

¹³⁵Gökdaş-Erbaş, *a.g.m.*, ss. 203-204.

¹³⁶Gökdaş-Erbaş, *a.g.m.*, ss. 204-205.

¹³⁷Gökdaş-Erbaş, *a.g.m.*, ss. 210-211.

¹³⁸Gökdaş-Erbaş, *a.g.m.*, s. 211.

Deccal, Ahmed b. Abdullah ile mücadelesinden sonra Mekke ve Medine haricinde bütün dünyayı ele geçirir. Olağanüstü yetenekleri sayesinde doğaya hükmeder ve kıtlık çıkarır. Sadece Allah’a iman edenlerin karnı doyar. Doğa olaylarına hükmedebildiği için de dünyada kıtlık meydana getirir. Yalnızca Allah’a iman edenlerin tekbir getirdikçe karınları doyar, tespih okudukça susuzlukları gider. Dua eden figürlerin yer aldığı minyatürde Deccal yoktur¹³⁹. **(Bkz. Resim-20)**

Deccal’in Peygamber İsa tarafından öldürüldüğü minyatürde ise Deccal’ın yaptıkları dünyada kargaşaya sebep olur. Müslümanların Allah’a yalvarması üzerine Allah Peygamber İsa’yı gökten indirir. Bazı yorumculara göre, “*Peygamber İsa, Şam’ın doğusunda bulunan Beytü’l-Makdis’te bir minarenin tepesine inecektir. Daha sonra soluğunun ulaştığı her inançsız öldürdükten sonra Deccal’ı arayarak, onu Kudüs dolaylarındaki Lûd adlı kasaba da ordusuyla birlikte öldürecektir.*” Bu minyatür de Peygamber İsa’nın Deccal’ı öldürmek üzere ordusuyla gidişini göstermektedir¹⁴⁰. **(Bkz. Resim-21)**

Osmanlı Devleti’nin dönemi ait başka bir eser olan *Tercüme-i Miftah-ı Cifru’l-Cami*’de Deccal ve taraftarlarının tasviri yapılmıştır¹⁴¹. Bu eser aslında Abdurrahman b. Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Bistâmi’nin yazdığı *ed-Dürri’l-Munazzam fî Sırrı’l-İsmi’i-A’zam’ın* kopyasıdır. Eser, III. Mehmed’in (saltanatı 1595-1603) emriyle, Şerif bin Muhammed bin Burhan tarafından 1597-1598 yıllarında *Tercüme-i Cifru’l-Câmi* adıyla çevrilmiştir¹⁴².

Eserde, Deccal için Horasan’dan veya Irak ile Horasan arasında bir yerden çıkacağı, 34 yaşını geçmiş, bir gözü kör, kulakları uzun bir eşeği olan, Türklerin, Yahudilerin tabi olduğu, askerlerinin çoğunun Yahudilerden oluştuğu kaydedilmiştir. Bu bilgilere uygun olarak, Deccal genellikle koyu ya da açık renkli bir eşeğin üstünde oturan beyaz ya da siyah tenli, sakallı bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer figürlere oranla daha büyük boyutlu tutulan Deccal’in tek gözlü olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca Deccal’in iki casusu varmış. Bazı örneklerde eserin yazılı metnine uygun biçimde bir casus kadınken bazılarında her iki casus garip görünüşlü yaratıklar şeklindedir. Casuslar

¹³⁹Gökdaş-Erbaş, *a.g.m.*, s. 212.

¹⁴⁰Gökdaş-Erbaş, *a.g.m.*, s. 213.

¹⁴¹Mürüvvet Harman, “Osmanlı Görsel Dünyasında “Kızılbaşlar”: Tercüme-i Miftah-ı Cifru’l-Cami’de Yer Alan “Deccal ve Taraftarları” Tasvirlerinin Politik Bir Okuması”, *Alevilik -Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Ed. Gıyasettin Aytaş, S. 12, Kış 2015, s. 99.

¹⁴²Harman, *a.g.m.*, ss. 105-106.

yarı çıplakken diğer bütün figürler giyiniktir. Bu tasvirlerde dikkat çeken nokta Deccal ve taraftarlarının giyim kuşamı ile casuslarının betimleniş biçimleridir¹⁴³.

Osmanlı dönemi Türk mitlerindeki tek gözlü Deccal, İslam inancından kaynaklı bir motiftir. Osmanlı minyatürlerine göre, Deccal'in ölümü Peygamber İsa tarafından olacaktır. Deccal'in olağanüstü güçleri olmasına rağmen ölümlü bir varlık olduğu anlaşılmaktadır.

4.3.3. Tepegöz

Türk kültürü açısından son derece önemli olan *Dede Korkut Hikâyeleri*, Oğuzların Anadolu'ya gelmesinden sonra günümüze kadar muhafaza edilmiştir. *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki birçok motif Anadolu mitlerinde yer almaktadır. Bu mitlerden biri de Tepegöz'dür. Farklı isimlerle anılsa da bu mitik varlığın özellikleri ve tasvirleri benzerlik göstermektedir. Tepegöz'ün Anadolu'da yaşayan rivayetlerini şu şekildedir:

Boğazlıyan Rivayeti: Yedikardeş, padişahın zulmünden kurtulmak için yola düşer. Yattıkları bir handa “Depeden gözlü” ye rastlarlar. Tepegöz her gün bunlardan bir tanesini inine götürüp yer. Depeden gözlü mağaranın ağzını bir taşla kapatır. Son götürdüğü oğlan yarı yanmış odun kızdırıp, ocağın başında yatar uyuyan devin gözüne batırır. Sonra oğlan iki davar derisine sarıp kaçır. Bir şehre gelir, bu şehirde gelen yabancıları yatırdıkları bir zindan vardır. Yatan sağ çıkmaz. Gece “*çıkayım mı?*” diye bir ses işiten oğlan “*çık da göreyim*” der. Daha sonra duvar yarılr, altınlar dökülür. Meğer zindan tılsımlıdır¹⁴⁴.

Kastamonu Rivayeti: Üçkardeş yolda, sürüsüyle Tepegöz'e rastlar, Tepegöz onları yakalayıp mağarasına getirir. İki büyük kardeşi kızartıp yer, üçüncüsü kızgın bir şişi onun gözüne saplayarak kör eder ve kaçır. Oğlan, sürünün en güzeli koçun derisine bürünür, mağaradan çıkar. Tepegöz eliyle hayvanların sırtını yoklar fakat onu bulamaz¹⁴⁵.

Bayburt Rivayeti I: Üçkardeş yolda, sürüsüyle bir deve rastlar. Dev onları yakalayıp mağarasına getirir. Mağaranın ağzını taşla kapatır. İki büyük kardeşi kızartır, üçüncüsü bir şişi onun gözüne saplayarak kör eder ve kaçır. Sürünün en güzel koçunun derisine bürünerek ve mağaradan kaçır. Tepegöz eliyle hayvanların sırtını yoklar, fakat onu bulamaz. En küçük kardeş devin sürülerini alır, sonradan onu bir taşla öldürür¹⁴⁶.

¹⁴³Harman, *a.g.m.*, ss. 107-108.

¹⁴⁴Gökyay, *a.g.e.*, s. DLII.

¹⁴⁵Gökyay, *a.g.e.*, s. DLII.

¹⁴⁶Gökyay, *a.g.e.*, s. DLII.

Bayburt Rivayeti II: Üçkardeş yolda, sürüsüyle bir deve rastlar. Dev onları yakalayıp mağarasına getirir. Mağaranın ağzını taşla kapatır. İki büyük kardeşi kızartır, üçüncüsü bir şişi onun gözüne saplayarak kör eder ve kaçır. Sürünün en güzel koçunun derisine bürünür ve mağaradan kaçır. Tepegöz eliyle hayvanların sırtını yoklar, fakat onu bulamaz¹⁴⁷.

Pozantı Rivayeti: Üçkardeş yolda, sürüsüyle Tepegöz'e rastlar. Tepegöz onları yakalayıp mağarasına getirir. Mağarayı bir taşla kapatır. İki büyük kardeşi kızartıp yer, üçüncüsü kızgın bir şişi onun gözüne saplayarak kör eder ve kaçır. Sürünün en güzel koçunun derisine bürünür ve mağaradan kaçır. Tepegöz eliyle hayvanların sırtını yoklar, fakat onu bulamaz. En küçük kardeş Tepegöz'ün sürülerini alır, sonradan onu bir taşla öldürür¹⁴⁸.

Ankara Nallıhan Rivayeti: Yoksul bir adam, iki oğlunu ormana götürür, bırakıp kaçır. Çocuklar, ışık gördükleri bir yere giderler. Burası gözü tepesinde bir devin evidir. Dev uyurken, ocakta şişleri kızdırıp Tepegöz'ü kör ederler. Devin haykırışına başka devler de gelir. Çocuklar koyun ağılına kaçır. Koyunların postlarına bürünürler. Dev koyunları birer birer dışarı çıkarır, onlar da koyunların arasında çıkıp kurtulurlar¹⁴⁹.

Ankara Beypazarı Rivayeti: Yoksul bir ailede, üvey ananın çocuklara olan sevgisini kıskanarak baba çocukları ormana götürüp bırakır. Dev, çocukları alıp mağarasına götürür. Gece yarısı uyanan oğlan, ağabeyini devin yediğini anlar. Ocaktaki şişlerden birini devin gözüne basıp onu kör eder. Devin haykırışına başka devler de gelir. Çocuk ağıla girer, bir posta bürünür. Tepegöz koyunları eliyle yoklar. Oğlan koyunların arasında dışarı çıkıp kurtulur. Dev bağıra bağıra ölür¹⁵⁰.

Ankara Bala Rivayeti: Biri üvey, üç kardeş acıkıp ineğin sütünü emerler, üvey kardeş bunu anasına söyler, bu yüzden iki kardeş ormana bırakılır. Çocuklar bir ses duyarak oraya doğru giderler. Vardıkları yerde odalardan üçüncüsünde bir kız görürler. Kız bunlara burasının Tepegöz'ün evi olduğunu söyler, çocuklar kaçır. Tepegöz gelir bu sırada esen yel bütün ateşleri Tepegöz'ün gözüne savurur ve Tepegöz yanar¹⁵¹.

¹⁴⁷Gökyay, *a.g.e.*, s. DLII.

¹⁴⁸Gökyay, *a.g.e.*, ss. DLII-DLIII.

¹⁴⁹Gökyay, *a.g.e.*, s. DLIII.

¹⁵⁰Gökyay, *a.g.e.*, s. DLIII.

¹⁵¹Gökyay, *a.g.e.*, s. DLIV.

Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki Tepegöz motifi Anadolu'ya taşınmış olsa da bu rivayetlerde dış tesirlerin etkisiyle bazı farklı detaylar eklendiği görülmektedir. Ankara rivayetlerinde tek gözlü, insan yiyen, sürüleri olan kötü dev motifleri aynı kalsa da rivayetlere üvey anne ve ormana bırakma motifleri eklenmiştir.

Çorum Mecitözü Rivayeti: Yoksul bir ailede, üvey ananın çocuklara olan sevgisini kıskanması sonucu baba çocukları ormana götürüp bırakır. Dev, çocukları alıp mağarasına götürür. Gece yarısı uyanan oğlan, ağabeyini devin yediğini anlar. Ocaktaki şişlerden birini devin gözüne basıp onu kör eder. Dev haykırışına başka devler de gelirler. Çocuk ağıla girer, bir posta bürünür. Tepegöz koyunları eliyle yoklar. Oğlan koyunların arasında dışarı çıkıp kurtulur. Dev bağıra bağıra ölür¹⁵².

Çorum Osmancık Rivayeti: Üvey ana yüzünden kardeşler ormana bırakılır (kaç kardeş oldukları söylenmiyor). Işık, horoz ve köpek sesine duman tüten bir yere gelirler. Bacadan bakınca gözü tepesinde devi görürler. Dev onları misafir eder, verdiği yemeğin içinde insan eti varır. Çocuklar yatıp uyurlar, küçük çocuk uyumaz. Dev dişlerini bilemek üzere dışarı çıkınca çocuklar kaçır. Dev, bir adımda dünyayı dolaşan çizmelerini giyip peşlerine düşer, yorulunca da bir kayanın üstüne yatar. Çocuklar devin çizmelerini çıkarıp kaçarlar. Dev ölür¹⁵³. Çorum rivayetlerine de Ankara rivayetlerinde olduğu gibi üvey ana motifi eklenmiştir. Ayrıca Tepegöz'ün olağanüstü güce sahip çizmeleri de bulunmaktadır.

Çankırı Ilgaz Rivayeti: Ormanlarda yollarını kaybeden iki kardeş, gözü tepesinde olan ve demirden bir evde oturan deve gelirler. Dev bunlara verdiği pilavda insan eti vardır, bu yüzden çocuklar eti yemez. Dev, bunları ayrı ayrı döşeklere yatırır, kendi de uyur. Küçük kardeş ocaktaki kızgın demiri devin gözüne basar. Tepegöz bağıra bağıra ölür. Dev cebinden anahtarı alıp çıkan çocuklar onun koyunlarını da alıp kaçarlar¹⁵⁴.

Kars Posof Rivayeti: “Yamyam hikâyesi” adı ile tespit edilen rivayet şöyledir: 93 Harbi'nde bir subay ile iki asker Afrika ormanlarında nasılsa yollarını kaybederler. Gece demezler gündüz demezler durmadan dolaşırlar ama bir yol bulup çıkamazlar. Sonunda bir iz bulurlar. İzin ardından gide gide bir gün yabani bir keçi sürüsüne rastlarlar. Bu yaban keçilerini otlatan da yamyam adlı bir adamdır. Yamyam, çok iri vücutlu, alnının ortasında bir göz, dil bilmez heybetli biridir. Yamyam askerleri görünce sürüsünü toplar.

¹⁵²Gökyay, a.g.e., s. DLIII.

¹⁵³Gökyay, a.g.e., s. DLIV.

¹⁵⁴Gökyay, a.g.e., ss. DLIV-DLV.

Askerlere elle işaretle peşimden gelin, der. Subayla askerler çok korkarlar. “Ne biçim insan, bizi sakın yemesin” derler. Çaresiz askerler peşinden giderler. Yolda yamyam büyük bir çam ağacını tutar tutmaz, kökü ile çıkarıp omzuna atar. Gide gide bir ine gelirler. Yamyam keçileri ve askerleri içeri aldıktan sonra ini büyük bir taşla kapatır. Getirdiği ağacı eli ile kırıp dört parça eder. Ocağa koyup üstüne oturur. Subay ile askerlerin karşısına geçer¹⁵⁵.

Subay yakışıklı bir adamdır. Yamyam uzun uzun yüzüne baktıktan sonra avucuna alıp gacıır gucıır yemeğe başlar. Yamyam insan bulunca insan yemektedir. İnsan bulmayınca keçileri yer. Yamyam subayı yerken askerler şaşırırlar, donup kalırlar. Ne yapalım diye düşünürlerken birisi kamasını çıkarıp yamyamın tek gözüne saplar. O zaman yamyam öyle bir nâra atar ki dağ, taş sadâ verir. Askerler hemen keçilerin arasına girip saklanırlar. Yamyamın gözü kör olur. Sabah olunca sarsıla sarsıla inin kapısına gelip taşı devirir, kapı açılır. Yamyam bir bir keçileri eli ile yoklayıp dışarıya sallar. Maksadı askerleri bulup yemekdir. Askerler, onun yediği keçilerin postlarına sarınıp keçi taklidi yapıp çıkmak ister. Yamyam postları tutarken askerler postları bırakıp canlarını kurtarırlar¹⁵⁶.

Kars rivayetinde ise kahramanlar askerdir. Bu rivayette Tepegöz adı yerine insan yediği için yamyam ismi kullanılmıştır. Ufak değişiklik yapılmış olsa da rivayette yine Tepegöz’ün sürüleri vardır, tek gözü kör edilmiştir ve askerler koyun postunda Tepegöz’den kaçmışlardır.

Karadeniz Rivayeti I: Eskiden iki avcı bir Dağadamı’nın peşine düşerler. Dağadamı bir mağaraya girer. Avcılar da peşinden mağaraya girerler. Dağadamı, kapıya büyük bir taş yaslar. Sonra, ateşi yakar. Bir avcıyı keserek, etini arkadaşına yedirmek ister. Ama arkadaşısı yemek istemez. Dağadamı, seni de keserim, der. Avcı razı olur. Ama yine de yemek istemez. Fakat yiyorum diye onu kandırır. Sonra Dağadamı uyur. Fakat avcı uyumaz. Dağadamı’nın iyice uykuya daldığını görünce, kalkar ve bir makas alır. Bunu ateşte kızdırır. Dağadamı’nın gözüne sokar. Dağadamı can acısıyla neye uğradığını şaşırır. Hemen kapıya koşup, kapıyı açar. Dağadamı’nın otuz tane keçisi vardır. Keçilerin sırtlarını yoklayarak dışarı çıkarır. Avcı bundan faydalanarak keçinin postunu bürünür, dışarı kaçar ve köye döner. Köyde: “*Arkadaşların nerede*” diyenlere, şöyle cevap verir:

¹⁵⁵Şükrü Elçin, “Tepegöz’ün Poshof Rivayeti”, *Türk Folklor Araştırmaları*, C. IX, S. 195, Ekim 1965, s. 3875.

¹⁵⁶Elçin, “Tepegöz’ün Poshof Rivayeti”, s. 3875.

“Otuz keçiyi aldım. Ama arkadaşımı bir dağadamı öldürdü” der. Köyden otuz kişi toplanarak mağaraya giderler. Orada Dağadamı’nın olduğunu görürler. Tekrar köye dönerler¹⁵⁷. Tepegöz bu rivayette de Dağadamı ismiyle anılmıştır. Burada Tepegöz’ün karşısında avcılar bulunmaktadır.

Karadeniz Rivayeti II: Üçkardeş vardır. Bunları bir gün anneleri dağa oduna gönderir. Annesi, küçüğüne küçük kolan, küçük girebi (küçük balta); ortancasına ortanca kolan, ortanca girebi; büyüğüne büyük kolan, büyük girebi ve ekmek verir. Sonra, bunlar dağa oduna giderler. Büyük ile ortanca kardeş, odun kesmeye başlarlar. Küçüğü ise, hiç odun kesmez. Küçüğünün ismi de Bızdın’dır. Kardeşleri: “Odun kessene Bızdın” deseler de Bızdın, “Siz kesin de gidelim” der. Bunlar, birkaç defa daha söylerler. Bızdın yine, “siz kesin de gidelim” der. Kardeşler böyle uğraşırken akşam olur. Karanlıkta eve gidemezler. Ne yapalım diye düşünürlerken, karşı tepede bir ışık görürler. Bu ışık Tepedengöz’dür. Işığın olduğu yere giderler. “Bizi annemiz oduna gönderdi, küçük kardeşimiz odun kesmedi. Ona, kes kes derken akşam oldu. Karanlıkta kaldık. Evimize gidemedik. Bizi bu gece eve alır mısın?” diye sorarlar. Tepedengöz, “Alırım” der. Bunları içeri alır. Yemek yedikten sonra yatma zamanı gelir. Büyük kardeşle ortanca kardeş yatarlar fakat küçük kardeş yatmaz. “Yatsana Bızdın” derler. Bızdın, “Siz yatın, ben yatmam” der. “Yatsana Bızdın yatsana Bızdın” derken öbürleri uyur. Bızdın yatmaz. Tepedengöz “Niçin yatmıyorsun” diye sorar. Bızdın da “Annem benim altıma namazlık sererdi, ben öyle yatardım” der. Tepedengöz, namazlığı getirir fakat Bızdın, yine yatmaz. “Niçin yatmıyorsun Bızdın” diye Tepedengöz tekrar sorar. Bızdın bu sefer de “Annem altıma pamuk koyuyordu, ırmaktan eleklerle su getiriyordu. Ben öyle uyuyordum” der. Tepedengöz, böylelikle pamuk koyar, eleklerle ırmağa suya gider. Tepedengöz, eleklerle su getireceğim diye sabahlara kadar uğraşır. Sabah olur, üç kardeş kalkıp gider. Bızdın “Tepedengöz’ün evinde namazlığım kaldı. Gidip alacağım” der. Bızdın, Tepedengöz’ün evinin ambarına girer ve fındık yerken Tepedengöz ambara girer. Sese yönelen Tepedengöz, Bızdın’ı görür. Tepedengöz, bunu hemen çuvala sokar. Ağzını ipe bağlar. Gidip ahırın küllük kırıışına asar. Bızdın’ı döve döve öldürecektir. Bızdın, Tepedengöz gelinceye kadar, cebinden bıçağı çıkarıp, çuvalın ağzını keserek çuvaldan çıkar. Ahırdan danayı alıp, çuvalın içine sokar. Kendi asıldığı yere danayı asar. Tepedengöz dağdan gelip ahıra gider. “Ya Bismillah, ya Allah” deyip, başlar vurmaya. Biraz daha vurur. Danadan

¹⁵⁷Mehmet Özyurt, “Tepegöz Hikâyesinin Karadeniz Varyantları”, *Türk Folklor Araştırmaları*, C. XI, S. 226, s. 4758.

kan gelir. Tepedengöz çuvalı çözüp bakar ki dana. Bızdın da o sırada evin önündeki büyük kavağın tepesine çıkar. Tepedengöz kavağa çıkmaya çalışırken kızgın demirin üzerine oturup ölür¹⁵⁸. Tepegöz'ün Karadeniz rivayeti diğerlerine göre biraz daha farklıdır. Burada üç kardeşten en küçüğü kurnazlığıyla dev yenmiştir. Ayrıca bu rivayette Tepegöz'ün tek gözü kör edilmemiş Tepegöz, en küçük kardeşin oynadığı oyunlar sonucunda kızgın demirin üzerine düşerek ölmüştür.

Yusufuli Tepegözler Masalı: Fakir bir adamın üç kızı vardır, her gün dağdan odun getirirler. Küçük kız bir gün peri padişahının atına rastlar. Tay, anasının memesini ısıtır, anası da onu yabana bırakır. Zamanın padişahı Arap ile savaş açar. İlk büyük kız, sonra ikincisi babalarının yerine savaşa gitmeye razı olur. Baba, bunların cesaretini dener. İkisini de yüreksiz bulur. Küçük kız kendi atıyla yola çıkar. Yolunu kesmek isteyen babasına, atın tavsiyesiyle, kılıç çeker, böylece kızın erliği belli olur. Savaş yerinde kız, atına danışarak meydana çıkar. Arap'ın bindiği at, kızın bindiği tayın anasıdır. At bunalıp da bir kurtarıcı arayınca kız, onun boynundaki muskayı ister. Muskayı alınca at kaybolur. Kız da böylelikle Arap'ın atını çalar, Arap ordusu bozulur. Padişah, bu yararından ötürü, erkek sandığı kızı, damat olarak almak istemez. Padişahın teklifini, atına danışarak, kabul eder. Durum anlaşılmasın diye türlü numaralar yapan pehlivan kız, padişahın kızına kötü davranır. Padişah da bunun üzerine hasta numarası yaparak pehlivan kızıdan aslan sütü ister. Pehlivan kız aslan sütünü getirdikten sonra durumda düzelme olmayınca padişah bu sefer de şemçirak taşını¹⁵⁹ istemiş. Kız, atın yardımıyla Tepegözlerde bulunan şemçirak taşını almaya gider. Uykuda olan Tepegözler, insan kokusu alıp uyanırlar. Onlar konuşurken kız şemçirağı alıp çıkar. Tepegözler, arkasına düşerek “*ey su, insanoğlunu yakala*” der. Su, kızın acı suyu “*ne tatlı su imişsin*” diye içmesi dolayısıyla onu tutmaz. Koyun da, kurt da gördükleri iyilik dolayısı devlerin sözünü dinlemez. Devler kızın ardına düşer, yaklaştıkları zaman, atın sözü üzerine kız öküz kuyruğunu atar, her yer, devlerin söküp yol bulamayacakları bir taşlığa dönüşür. Yine yaklaştıkları zaman kız öküz kuyruğunu atar, her yer karınca geçmez bir ormanlık olur. En sonunda tulumu boşaltınca da arka taraf bir denize dönüşür. Devlerin danıştıkları bir hoca, onlara dua etmelerini söyler. Hoca “ateşimizi götüren insanoğlu eğer er kişi ise Tanrı onu karı yapsın, eğer

¹⁵⁸Özyurt, *a.g.m.*, ss. 4758-4760.

¹⁵⁹Tepegözlerin elinde bulunan “şemçirak/şemşirak taşı” motifi oldukça dikkat çekicidir. Anadolu masallarında bu taş yaygın olarak geçmekle birlikte genelde masal ülkesi olarak bilinen yerlerde olduğu kaydedilmiştir. Şemçirak taşı, Rumlarda tespit edilen metinlerde de geçmektedir. Demek ki Oğuzlarla beraber gelen Tepegöz mitine dış tesirlerin etkisi sonucunda bu rivayet ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Berat Alptekin, “Türk Masal ve Halk Hikâyelerinde İki Taş: Binek Taşı, Şamşirak Taşı”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 33, 2012, ss. 39-44.

hatun ise er kişi yapsın” diye dua eder, dua kabul olur ve pehlivan kız erkeğe dönüşür¹⁶⁰. Bu rivayet *Dede Korkut Hikâyeleri*’ndeki Tepegöz mitinden oldukça farklıdır. Padişah, masal kahramanına başaramayacağını düşündüğü işleri vermektedir. Bu durumda Tepegözler, geçilemeyecek engeller olarak görülmektedir.

Trabzonda Şalpazarı Çepni Türkleri arasında derlenen Tepegöz masalı ise şu şekildedir: İki arkadaş gurbete çıkarlar. Yola devam ederlerken geceyi geçirmek üzere ateş yanan bir mağaraya girerler. Arkadan Tepegöz bir koyun sürüsüyle mağaraya gelir. Mağaradaki insanları fark edince mağaranın ağzını taşla kapatırlar. Tepegöz ateşe bir şiş sokar ve onu kızdırır, bir müddet sonra mağaradaki yolculardan birine şişi sokarak onu öldürüp yer. Diğer de kendisinin öldürüleceğini anlayıp ateşteki şişi Tepegöz’ün gözüne sokar ve sürünün arasına karışır. Tepegöz adamın peşine düşer, adam koyunlardan birisinin derisini yüzüp üzerine alır ve mağaradan çıkıp kurtulur¹⁶¹.

Iğdır Rivayeti I: Padişah, memleketlerine Tepegözlerin dadandığı hakkında Hindistan’dan bir mektup alır. Kellegözlerin hakkından gelmek üzere iki pehlivanını Hindistan’a gönderir. Başpehlivan kılıcını çekip, şehre gelen Kellegözlerin üzerine saldırır, birini öldürünce onun canından bin can dirilmektedir. Ormanın ortasında bir çaydan geçip bir kaleye gelir. Saraydaki kaleye girip balkona çıkınca nûranî bir kişinin oturduğunu görür. İhtiyar, bunu tanır ve Kellegözlerin hakkından geleceğini bir kitaptan öğrendiğini, dokuz yüz yaşında olduğunu, adının Ermiya¹⁶² olduğunu, kalenin de Hazreti Süleyman tarafından kurulduğunu söyler. Kellegözlerin biri kırıldıkça bin birinin dirildiğini, çaydan yukarı gidilince karşısına gelecek imarette, bir taşın üzerinde bir Kellegöz oturduğunu, onun da bir kitap bulundurduğunu, bu kitabı okurken dudakları birbirine değdikçe ölenlerin gözüne diri göründüğünü öğrenir. Gidip o Kellegöz’ün bir okla kellesindeki tek gözünü vurup kendisini öldürmesini öğütler. Böylelikle tılsım bozulacak ve ölenler artık sağ görünmeyecektir. Pehlivan, ihtiyarın dediğini yapar, Kellegöz’ü öldürüp onun yanına döner. Ertesi sabah yirmi bin Kellegöz gelip teslim olur,

¹⁶⁰Adil Özder, “Yusufelinden Masallar: Tepegözler”, *Türk Folklor Araştırmaları*, C. XI, S. 230, Eylül 1938, ss. 5070-5073.

¹⁶¹Kemal Üçüncü, “Tepegöz Masalının Trabzon Varyantı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildiriler 3-5 Mayıs 2001*, Haz. Mithat Kerim Arslan-Mevhibe Çoşar-Kemal Üçüncü, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, s. 54.

¹⁶²Rivayette geçen Ermiya, Peygamber Harun’un soyundan gelen İsrailoğullarına gönderilen bir peygamber olarak anılmaktadır. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Zeynep Güngör, *Manastırlı Mehmed Rifat’ın Tuhfetü’l-İslâm’ı (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın 2018, s. 49.

bir daha insanlara dokunmayacaklarına yemin eder. Böylece pehlivan Hindistan'a döner. Masalın devamı ise pehlivanlarla ilgilidir¹⁶³.

Tepegöz'ün Iğdır rivayeti de diğerlerinden çok farklıdır. Burada Tepegözler Kellegöz olarak da kaydedilmiştir. Doğu bölgesinde genellikle Tepegöz için Kellegöz ismi kullanılmıştır. Rivayette Tepegözlerden oluşan bir halk bulunmakla beraber bu halk düşman olarak gösterilmiştir. Tepegözler bu rivayette bir ölüp bin dirilen mitik varlıklar olarak anlatılmıştır. Ayrıca Tepegöz'ün elinde sihirli bir kitap olduğundan bahsedilmiştir. Diğer Türk topluluklarındaki tek gözlü varlıklar gibi bu rivayette de Tepegöz'ün zayıf noktası tek gözü olmuştur. Tepegöz'ün tek gözünden vurulmasıyla büyü bozulmuştur. Yine Tepegöz, kötü bir varlık olarak kaydedilmiş fakat sihirli kitap ve yaşlı bilge bir adam motiflerinin eklenmesiyle orijinal Tepegöz miti değişime uğramıştır. Rivayette geçen Ermiya motifi de mitlere semavi dinlerin etkisini göstermektedir.

Iğdır Rivayeti II: Fakir bir adamın üç çocuğu vardır. Babaları ölünce, Aras'ın ötesinde, Sürmeliçukur'a gelip çalışan çabalayarak varlıklı kişiler olmaya karar verirler. Aras karağında zengin bir adama nöker olurlar. Kardeşlerden biri adamın kazlarını, biri de domuzlarını otlatır. Bir gün büyük domuz yok olur. Akşam eve gelip yerleştikten sonra sabah yine yok olur. Büyük kardeş Bey Böre, ortanca kardeş Şemsettin'i domuzların yanına koyar, kendi de gizlenip büyük domuzu gözetler. Büyük domuz Aras'ın belli bir yerinde kargılığa girip akşama kadar bekler. Çoktandır Aras'ı geçmek isteyen, fakat yol bilmeyen kardeşler, domuzun geçtiği geçidi yol sayarlar. Akşam, kardeşleri kaz çobanı Rüstem'i de görürler. Yerlerine yurtlarına dönmek için ertesi gün büyük domuzun yolunu beklerler, domuz Aras'ı geçerken üzerine atlayıp ırmağı geçerler. Kellegöz'ün, kendi mallarını otlatmakta olduğunu görürler. Verdikleri selâmı Kellegöz almaz, bunları da sürüye katarak akşama dek otlatır, akşam sürü ile birlikte hepsini mağaraya kapatır. Ocağa kütükler atar, üç tane şiş hazırlanır, önce büyük kardeşi yer, doymaz, sonra ikinciyi yer, yatıp uyur. Rüstem, ateşte kızmış olan şişlerden birini kaldırıp Kellegöz'ün tepesindeki tek göze sokar ve Kellegöz'ü kör eder. Kellegöz bağırıp Rüstem'i kovalamaya başlar fakat tutamaz, yorulup sabaha kalsın, diyerek tekrar uyur. Sabahleyin kalkıp değirmen taşını mağaranın ağzına kapatır. Sabahleyin malları bir bir yoklayıp dışarı çıkarmaya başlar. Rüstem, etli butlu iri bir öküzün budu arasından sıyrılıp kaçır, Kellegöz de ardına düşer. Dediklerine göre, burada büyük bir şehir vardır. Bir yetim uşak

¹⁶³Gökyay, *a.g.e.*, ss. DLVII-DLIX.

olan Kellegöz'ü koruyup büyüttükten sonra başlarına bela olur ahaliyi yemeye başlar, halk telef olur, şehir olduğu gibi kalır. Rüstem kaçıp bu şehirde Tepegöz'ün giremeyeceği bir dükkâna girip canını kurtarır. Masalın devamında Rüstem'in başından geçen olaylar anlatılmaktadır¹⁶⁴.

Rivayetin başında farklılıklar olsa da Tepegöz'ün ana motifleri aynı kalmıştır. Tepegöz bu rivayette de sürüleri olan, mağarada yaşayan, insan yiyen kötü bir varlıktır. Yine rivayette geçen kahraman önce Tepegöz'ün gözünü kör etmiş ve hayvan postunda kaçmıştır. Fakat en büyük fark Tepegöz burada ölmemiştir. Tek gözünü kör ettikten sonra kahraman Tepegöz'ü öldürmeden kaçmıştır.

Siirt Beşiri Rivayeti: Muhsin Özerdem'den aktarılan rivayet şu şekildedir: Urfa'da evvel zaman içinde tepesinde bir gözü olan zengin, siyah derili upuzun bir adam vardır. Bu, Tekgözlü-tepe'dir. Bir gün, üç arkadaş, Tekgözlü-tepe'nin hayvanlarını çalmak için yola çıkarlar. Günlerce yürümüşler, nihayet Tekgözlü-tepe'nin hayvanlarının bulunduğu mağaraya varırlar. Mağarada hayvanlar vardır ama sahibi Tekgözlü-tepe yoktur. Hırsızlar, *"bu gece burada yatalım, yarın sabah sürüyü alıp kaçalım"* derler. Sabaha karşı Tekgözlü-tepe çıkıp gelir. İnsan kokusunu duyar¹⁶⁵.

"İn misiniz, cin misiniz" diye haykırır. Hırsızlar korkarlar, bir köşeye sinerler. Tekgözlü-tepe onlardan cevap alamayınca mağaranın kapısına büyük kayalar yerleştirip kapar ve hırsızları bir bir yakalar. Büyük bir ateş yakar. Tekgözlü-tepe, hırsızın birini şişe geçirip kızartır ve yer. İkinci hırsız da afiyetle yer. Sıra üçüncüye gelir. Ama Tekgözlü-tepe biraz dinlenmeye karar verir. Üçüncü hırsız nasıl olsa sonunda ölüm var diye düşünerek sırtını dönmüş olan Tekgözlü-tepe'nin önünde duran ateş halindeki şişi kaptığı gibi gözüne batırır. Tekgözlü-tepe acı acı bağırır sonra homurdana homurdana fırlatır, hırsız tutmak için ama bulamaz. *"Elime geçersen seni de ktır ktır yerim"* der. Üçüncü hırsız sürünün tekesini keser, derisini yüzer, içine girer ve keçilerin içine katılır¹⁶⁶.

Tekgözlü-tepe sürüyü otlatmak için mağaranın taşlarını birer somun gibi kolayca atar. Uzun ayaklarını mağara kapısında genişlemesine açar, çıkan hayvanları tek tek yoklar, Sıra tekeye gelir. Ona, *"ey benim koca, nazlı tekem beni kör edeni bulursam ktır ktır yerim"* der ve onu salar, meğer teke hırsızdır. Teke alabildiğine koşar, bir uçurumun kenarına gelir, bağırır: *"Ey Tekgözlü-tepe, seni kör eden benim, erkeksen gel, beni*

¹⁶⁴Gökyay, a.g.e., ss. DLIX-DLXI.

¹⁶⁵Şükrü Elçin, "Tepegöz'ün Beşiri Rivayeti", *Türk Folklor Araştırmaları*, C. XII, S. 252, Temmuz 1970, s. 5671

¹⁶⁶Elçin, "Tepegöz'ün Beşiri Rivayeti", s. 5671.

yakala” der. Tekgözlü-tepe hiddetle uçuruma doğru koşar, görmediği için olacak hızını kesemez, uçurumdan yuvarlanıp ölür. Hırsız koyunları, keçileri alır. Köylüler de Tekgözlü-tepe’den kurtulurlar¹⁶⁷.

Ali Rıza Yalman (Yalgın), “Cenup’ta Türkmen Oymakları I” adlı eserinde Anadolu’daki Türkmen oymaklarının kültürel birikimini anlatmıştır. Yalgın’ın bu eserinde gözleri hastalıklı fakir bir adam olan Hınız Ahmet isimli bir kişiden aktardığı hikâyede Tepegöz’ü anlatmıştır. Hınız Ahmet’i 24.1.1931 tarihinde Adıyaman’ın ilçesinde bulunan Malkar köyünde bulduğunu söyleyen Yalgın, bu kişinin aslen Türkmen olup 30 senedir Malkar’da oturmakta olduğunu kaydetmiştir. Alageyikli adı verilen hikâyeye göre bir padişahın üç kızı vardır. Bir gün büyük kız vezire bir karpuz vererek der ki: *“Bu karpuzu babama ver, yemekten sonra soğuk soğuk yesin”*. Vezir karpuzu padişaha verir, padişah keser, bir de ne görsün karpuzun içi gitmiş, bir özü kalmıştır. Padişah bunun manasını vezirden sorar. Vezir: *“Kızın vaktim geçiyor, bana er bul, diyor”* der. Ertesi gün yarı kavlamış bir karpuz ortanca kızdı, daha ertesi gün çok güzel olmuş bir karpuz da küçük kızdı gelir. Padişah emri üzerine sarayın önünden delikanlılar, yiğitler geçirilir. Büyük ve ortanca kızlar ellerindeki elmalarıyla birer vezir oğlu vururlar. Küçük kızın elması bir keloğlana rastgelir. Bu, üç defa olunca tesadüf sayılmaz. Sonunda kismetiymiş deyip küçük kıızı keloğlana verirler. Daha sonra Keloğlan cebinden bir tüy çıkarır, çakar bir civan olur. Kız şaşırır ve bu oğlanın aslını sorar. Oğlan *“Ben Kafdağı’nda Alageyik adındaki dev ananın oğluyum, anam on sekiz kafa hükmeden Tepegöz Sultandır. Fakat benim sırrımı bir kimseye söylersen beni kaybedersin ve sonra ararsın”* der. Kız da söz verir¹⁶⁸.

Bir gün padişah hasta olur. Hekimler padişaha: *“Alageyik sütü içerseniz şifa bulursunuz”* der. Padişah damatlarına emir verir. İki vezir oğlu damadı Alageyik sütü bulmaya çıkar. Bu arada Keloğlan da başvurur fakat hakaret görür. Sonra rica eder, sonunda saraydan bir topal at alarak yola çıkar. Şehir dışına çıktıktan sonra çakmak çalar, tüyünü çakar, bir yağız at görünür. Buna biner ve Kafdağı’na gider. Kız kardeşleri davarlarını sayarken yetişir. Bir tas tatlı, bir tas acı süt alır. Keloğlan bu işte kazanır ve padişah tekrar sağlığına kavuşur. Daha sonra bir cirit oyunu oynarlar. Oyun sırasında bir atlı yiğit üç gün padişahı hayran eder. Ve padişah: *“Ah benim böyle bir oğlum veya damadı olsaydı ne olurdu”* der. Keloğlanın karısı ile de diğer ablaları alay ederler.

¹⁶⁷Elçin, “Tepegöz’ün Beşiri Rivayeti”, s. 5671.

¹⁶⁸Yalman (Yalgın), *Cenup’ta Türkmen Oymakları I*, ss. 129-130.

Keloğlanın karısı da sonunda kocasının sırrını açığa çıkarır. Bunun üzerine Kafdağı emiri eve gelmez ve onu aramaya başlarlar. Uzun bir arayıştan sonra bir köyde kocası ile karşılaşır. Karısına bir fiske vurur, onu bir topak iplik yapar ve eve getirir, anasına “*Bir kız buldum, gelsin biz evde çalışsın*” der. Anası razı olur. Fakat insanoğlu olduğu için bir gün kızı yemek ister, kıza incili, elmaslı bir süpürge verir. “*Ortalığı iyi süpür*” der. Kız eline alır almaz süpürge dağılır, bunu görüp ağlamaya başlar, Emir gelir ve ortalığı temizler¹⁶⁹.

Dev anası bir dev kızıyla oğlu Emir’i evlendirmeyi tasarlar. Oğlu o gece dev kızını bırakır, eski karısını alıp anasının küpüne biner, gökte uçarak gider. Fakat dev anası başka bir küpe binerek bunları takibe koyulur. Oğlan kurtuluş olmadığını görünce, kıza bir tokat vurur, onu bir kavak ağacı yapar, kendi de bir yılan olarak ağaca sarılır. Dev anası gelir, tılsımı tanır “*Ey oğlum, şimdi sizin ikinizi de yok edeceğim bakalım*” der. Emir, dev anasını kandırarak annesinin dilini uzatmasını söyler. Dev anası da dilini uzatınca oğlu zehrinden akıtır ve onu öldürür¹⁷⁰. Bu hikâyede Anadolu mitolojisinde ön plana çıkan Keloğlan motifi ile Tepegöz motifi birleştirilmiştir. Burada Tepegöz kadın olarak tasvir edilmekle birlikte yine insan yiyen ve Kafdağı’nda yaşayan bir varlıktır. Fakat *Dede Korkut Hikâyeleri*’ndeki diğer motifler bu hikâyede yoktur.

Yalman’ın Hacı İsmail isimli bir adamdan aktarmış olduğu başka bir Tepegöz hikâyesi bulunmaktadır. “*Aslında Arapgirli olup hemen bütün Anadolu’ya dolaşmış olan dilenci Hacı İsmail, aksakallı, iri yapılı, koca gözlü, gür bıyıklı, yaklaşık olarak 60 yaşında yapılı, çok kesin ifadelerle derdini bildiren acayip bir adamdır. Bunu bir sanatı da hikâyeciliktir*”. Yolda gelirken söz sözü açar; cin, peri, şeytan sonra gibi efsanevi dedikodularda konuşma, Tepegözlere geçer. İhtiyar konuşmaya başlar. Hikâyeyi anlatmaya başlamadan Tepegöz hikâyesinin önceden olduğunu ve babasının ağlayarak anlattığını söyler. Hacı İsmail’in anlattığı hikâyeye göre bir beyin oğlu vardır, bu oğlana Pusat derler. Pusat aslan avına çok düşkündür. Babasının vermiş olduğu öğütleri dinlemez ve aslan avına devam eder. Bir gün gezerken Kafdağı’nın eteklerine ulaşır. Kafdağı’nda on sekiz türlü millet vardır. Bunlardan biri de Tepegözlerdir¹⁷¹.

¹⁶⁹Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları I*, ss. 130-132.

¹⁷⁰Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları I*, ss. 132-133.

¹⁷¹Ali Rıza Yalman (Yalgın), *Cenupta Türkmen Oymakları II*, Haz. Sabahat Emin, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1977, ss. 193-194.

Tepegözlerin bir kasabasına girer. Bu köyde herkesin bir tek gözü vardır, o da başının tepesindedir. Oğlan şaşırır, okunu düzeltir ve hazır vaziyet alır. Beş gününü bunların arasında geçirir. Bir gün aslan avına tövbe eder ve Tepegözler yurdundan ayrılırken memlekette gezdiği yerleri anlatmak ve herkesi inandırmak için Tepegözlerden gizlice bir de oğlan çocuğu çalar, gün batısına doğru gider. Çaldığı Tepegöz yedi sekiz yaşında bir çocuktur. Bu çocuk çok üzülür, çok ağlar. Memleketine dönmek istemez. Pusat Bey, bu oğlana ne verse yemez. Pusat'ın canı sıkılır, oğlanı azarlar, zorlar. Sonunda oğlan dile gelerek süttten başka bir şey yemediğini anlatır. Pusat Bey, çobanın birinden bir sütlü davar alır sütünü emmesi için Tepegöz'e verir. Oğlan bir emer, davarın damarlarında süt tükenir, bir daha emeyim der, davarın kanı gelir. Pusat Bey şaşırır ve Tepegöz'e beddua eder¹⁷².

Pusat kaçırdığı Tepegöz'ü bir hileyle insanoğluna benzetmeye çalışır. Hacı İsmail bundan sonra Tepegözlerle ilgili şunları söyler: *“Kafdağı'ndaki Tepegözler bize benzemezler, bambaşka bir şeylermiş, efendi. Babam anlatırdı; Tepegözler bizim gibi saçlı sakallı değillermiş. Onların hepsi anadan doğma dazlak olurlarmış. Ama içlerinden öyle şöhretli yiğitler çıkarmış ki, insanın onlara derin adam diyeceği gelirmiş. Bunlar insanoğlundan şüphelenince bin türlü hilelerle onun canını alırlarmış. Tepegözlerin içine giren ve ölümden kurtulanların adak kesip türbelere dağıtması gerekir”*¹⁷³.

Pusat Bey, yolun devamına bakmaz, gece gündüz yürür, bu küçük Tepegöz uşağını kendisine öğrenci eder. Onu kızdırmaz, kızdıysa da onu yumuşatmaya çalışır. Derken oğlanı kendi köyüne getirir. Oğlanı evlendirmek ister. Fakat oğlan, evlenmez. Tepegöz, insanoğluna alışı, insan gibi yaşamaya, ok atmaya, mükâfatlar almaya başlar. Akıllara sığmaz bir yiğit olur. Yalman, Hacı İsmail'e *“Pusat nedir?”* diye sorar. Pusat'ın manasını bilemez. Fakat bazı köylerde “Pusat” ın düşmanlara verilen isim olduğunu söyler. Yalman, kendisinden hikâyenin sonunu getirmesini rica eder fakat gelmez. Bu yüzden hikâyede burada yarım kalmıştır¹⁷⁴.

Bu hikâyeye göre Kaf Dağı'nda yaşadığına inanılan tek gözlülerin oluşturduğu bir halk bulunmaktadır ve bu halk çok güçlüdür. Hikâyede Pusat'ın kaçırdığı Tepegöz'ün oburluğu diğer Tepegözler gibidir. Hikâyenin tamamı olmadığı için sonrasında Tepegöz ile bir mücadele olup olmadığı bilinmemektedir.

¹⁷²Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları II*, ss. 194-196.

¹⁷³Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları II*, ss. 195-196.

¹⁷⁴Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları II*, s. 196.

Erzurum Kumluyazi köyünden derlenen Teç Cözli Dev (Tek Gözlü Dev) masalı ise şöyledir: Yollarını kaybeden on dört kişi tek gözlü ve yirmi tane koyun otlatan bir devle karşılaşır. Devle konuştuktan sonra, dev onları misafir edeceğini söyler. Devlin kaldığı yere gittiklerinde dev, kapıyı taşla kapatır. Tek gözlü dev, adamlara koyun yedirip karınlarını doyurur. Daha sonra dev adamları her gün şişte kızartıp yemeye başlar. Diğerleri de bu devden korkar. En son kalan kişi şişle devlin gözünü kör eder, koyun postuna bürünerek oradan kaçır memleketine döner¹⁷⁵.

Konya’da derlenen Tepegöz masalına göre günde otuz koyun ve bir insan yiyen bir dev vardır. Dev insan yememesi konusunda ikna ederler. O da kendisi hakkında ileri geri konuşan kişiyi yanına getirmelerini ister. O kişi Kel’dir. Köylü halkı kendi aralarında devin öldürmeyi planlar fakat bunu nasıl yapacaklarını bilemez. Bunun üzerine Kel, köylülere danışmaya karar verir. Köylüler tek gözlü devin her yerinin demir gibi ama gözünün et olduğunu söylerler. Kel’in yaptığı plan üzerine tüm köy seferber olarak devin öldürmeye yardım eder. Kel devin uykuda olduğu bir zamanda ucunu kızdırdığı çubuğu devin gözüne batırır. Dev feryat figan ederken köylünün kazdığı çukura düşer. Köylüler taşla ve toprakla devin sesi kesilene bu çukuru doldururlar¹⁷⁶.

Konya Gökpınar/Çeltik’te derlenen Tepegöz masalında da bir evin tek kızı odun toplamaya gider, yolunu kaybedince tek gözlü devlerden biri kızı alır. Üç avcı ava çıktığında koyun güden tek gözlüyle karşılaşır. Bunun üzerine Tekgöz, avcılarını alıp mağarasına kapatır. Tekgöz, avcılardan ikisini şişle kızartarak yer. Üçüncü avcı ateşteki şişi Tekgöz’ün gözüne batırır. Tekgöz’ün feryatlarına diğer Tekgözler de çıkarlar. Avcı koyunlardan birini keserek postuna girer ve kurtulur. Kaçarken sığındığı evde Tekgöz’ün daha önceden kaçırmış olduğu kızı bulur. Meğer avcının sakladığı ev de Tekgözlere ait bir evdir. Tekgözler buraya gelip insan kokusunu aldığında kız avcının orada saklandığını söylemez. Masala göre Tekgözlerin en kutsal eşyaları tarak ve kaşıktır. Kızla avcı da evdeki kaşıklar ve tarakları alarak kaçarlar. Kovalamaya başladıklarında kızla avcı bir kaşık atarak onları oyalar. Daha sonra kızın evine dönüp evlenirler¹⁷⁷.

Konya’da derlenmiş olan başka bir Tepegöz masalında da ormanda yaşayan Tepegöz küçük çocuklarla beslenmektedir. Tepegöz bir gün çocuklar futbol maçı

¹⁷⁵Saim Sakaoğlu, *Dede Korkut Kitabı İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar I*, Selçuk Üniversitesi Yaşatma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Konya 1998, ss. 447-449.

¹⁷⁶Sakaoğlu, *a.g.e.*, ss. 451-454.

¹⁷⁷Sakaoğlu, *a.g.e.*, ss. 455-457.

yaparken Hasan adında bir çocuğu kaçıır. Bu duruma çok üzülen Hasan'ın babası Tepegöz'den intikam almaya karar vererek yola çıkar. Ormanda bir ağacın altında yaşayan Tepegöz, iki metre uzunluğunda kolları, ayakları da bir o kadardır. Çocuğun babası yavaşça Tepegöz'ün yanına yaklaşarak kılıcını Tepegöz'ün gözüne batırır. Hasan'ın babası neye uğradığını şaşırarak Tepegöz'ü göle çeker ve Tepegöz gölde boğulur¹⁷⁸.

Aydın'da derlenen Tepegöz masalında çalışmaya giden üç arkadaşın yolu Tepegöz'e denk gelir. Karınları aç olduğu için ona misafir olurlar. Daha sonra orada Tepegöz'ün insan yediğini anlarlar. Bunun üzerine Tepegöz uyuyunca gözüne demiri batırır ve koyunların arkasına saklanarak üç arkadaş kurtulur¹⁷⁹.

İstanbul Kartal'dan derlenen Tepegöz masalında askerde bilinmez bir yere esir düşen on kişiden dokuzu açlıktan ölür ve biri sağ kalır. Sağ kalan kişi, gördüğü koyunları takip ederek birkaç adam boyundaki gözleri tepesinde olan kişinin mağarasına gider ve saklanır. Günlerce orada kaldıktan sonra bir gün Tepegöz uyuduktan sonra demiri ocağa sürer ve gözüne batırır. Daha sonra koyunların arasına saklanır ve kurtulur¹⁸⁰.

Karahalil köyünden (Babaeski/Kırklareli) derlenen Tepegözler masalında dünyanın ucunu aramaya çıkan iki arkadaş insan yiyen Tepegözlere rast gelir. İki arkadaş Tepegözlere o gece misafir olurlar. Misafirlerden aptal olanını gece Tepegözler yer. Akıllı olan arkadaş bu olanları gördükten sonra demirleri kızdırıp Tepegözlerin gözlerine sürer. Koyun postuna saklanarak Tepegözlerden kurtulur¹⁸¹.

Yalvaç'ın Körküler Kasabasında Satı Şahan'ın anlattığı Tepegöz masalı ise şöyledir; Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde... Bir Fatmacık vardır. Fatmacığın anası ölmüştür. Üvey anasının yanında yaşamaktadır. Üvey anası, babasına: *"İlle bu Fatmacığı dağa bırak gel"* der. *"Nasıl olur, evlat bu atılır mı?"* dese de babası, üvey annesi *"ille atacaksın"* der¹⁸².

Adam, bir gün Fatmacığı yanına alır oduna götürür. Adam çocuğu oraya bir yere oturtur. Bir kabağın içine de su koyar, kavağın dalına asar. Kabağa yel vurdukça kavağa vurur tak tak ses çıkarır. Adam çocuğu orada bırakıp gider. Çocuk da, kabak tak tak ses

¹⁷⁸Sakaoğlu, a.g.e., ss. 459-460.

¹⁷⁹Sakaoğlu, a.g.e., ss. 465-466.

¹⁸⁰Sakaoğlu, a.g.e., ss. 469-470.

¹⁸¹Sakaoğlu, a.g.e., ss. 470-471.

¹⁸²Halil Altay Göde, *Yalvaç Masalları Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 1997, s. 296.

çıkardıkça babası orda odun eder sanır. Akşam olup canavarlar ulumaya başlayınca kız korkar. Sesin geldiği yere doğru gider. Bir bakar ki kavağın dalındaki kabak, yel estikçe ağaca vuruyor tak tak ses çıkarıyordur. Fatmacık o zaman: *“Tak tak eden kabacığım. Beni aldatan babacığım. Şimdi ben nereye gideceğim Allah’ım bana yardım et”* der¹⁸³

Dağda yalnız başına dolaşırken, karşıda küçük bir evin ışığını görür. Işığa doğru ilerlerken önüne bir bunar (pınar) gelir. Bunar çamur içindedir. Bunar: *“Su gözümü pakla. Üç avuç da suyumu iç.”* der. Fatmacık bunarın gözünü paklar. Üç avuç da suyunu içer. Az öteye varır. Bir uyuz beygir yayılır: *“Fatmacık abla! Çok üşüdüm. Şu çulumu doğrultuver de sana dua edeyim.”* der. Onun da çulunu doğrultur. Işık yanan eve varır. Orada bir koca karı oturmaktadır. Kapıya varır ve kapıyı çalar. Kocakarı: *“Kimsin sen?”* deyince Fatmacık: *“Ben kimse değilim. Adım Fatmacık. Benim üvey annem var, beni babama attırdı. Babam da bu ormanın içine bıraktı gitti beni. Şimdi canavarlar yiyecek. Işığı görünce buraya geldim”* der¹⁸⁴.

Kadın, Fatmacığı içeriye almış oturtur. Yedirir, içirir. Sabah olunca kalkarlar. Kadının evinin önünden küçük bir çay geçer. Vakit vakit türlü türlü dualı sular geçer. Kadın: *“Yavrum şu başıma bir bakıver”* der. Fatmacık oturur kadını dizine yatırtır, başına bakıverir. Kadın: *“Kızım bir kara su gelir, hiç seslenme. Bir gök su gelir hiç seslenme. Bir sarı su gelir, o zaman koca ebe kalkıver de”* der. Kara su gelir, hiç seslenmez. Gök su gelir. Hiç seslenmez. Sarı su gelince kocakarıyı kaldırır. Kocakarı hemen kalkar. Fatmacığın her iki yanını da suyun içine batırır. Fatmacığın her yanı sarı altın, kuruş olur. *“Haydi kızım. Şuradan in çık git evinize. Hiç korkma, bir şey olmayacak sana”* der¹⁸⁵.

Fatmacık düşer yola gider. Babasının da evde bir horozu vardır. O gün üvey annesi ekmek yapar. Üvey annesinin de bir kızı dünyaya gelir. Tepesinde bir gözü vardır. Fatmacık eve yaklaşınca horoza malum olur. Horoz gider gelir: *“Fatma ablam geliyor. Sağ yanı sarı lira, sol yanı gök kuruş”* der. Üvey ana da: *“Tü ellere kalasica! Fatma ablanın kemikleri de kalmadı. Canavarlar yedi onu”* der. Derken, Fatmacık her yanı ciril ciril çıkıp gelir. *“Herif herif! Sen bunu öldürmedin de böyle altın kuyulara mı batırdın? Bunu nereye koyduysan ille Tepegöz’ü de oraya koy gel”* der¹⁸⁶.

¹⁸³Göde, a.g.t., s. 296.

¹⁸⁴Göde, a.g.t., s. 296.

¹⁸⁵Göde, a.g.t., ss. 296-297.

¹⁸⁶Göde, a.g.t., s. 297.

Ertesi gün adam Tepegöz'ü de aynı yere bırakır eve gelir. Aynı Fatmacık gibi o da hava kararınca ağlar ve nereye gideceğini şaşırır. Derken o evin ışığını görür. Eve doğru giderken o bunar denk gelir. Bunar ona *“Tepegöz, gözümü ayıkla. Üç avuç da suyumu iç”* der. Tepegöz, *“Gözüne bilmem ne edem. Ne gözünü ayıklayacağım. Ellerim çamur olur”* deyip gider. İlerde beygire rastlar. Beygir: *“Tepegöz abla çulumu doğrultuver de sana dua edeyim”* demiş. Tepegöz bu sefer de *“Çulun tanalasın. Ben senin çuluna mı ellerim? Hey uyuz beygir”* der. Onu da ellemez. Koca karının evine misafir olur. Kadın, yedirir, içirir yatırır¹⁸⁷.

Sabah olunca *“Gel yavrum. Başıma bir bakıver”* der. Tepegöz ise *“Ben senin bitli başına ellemem”* der. Kadın o zaman *“Şu derenin önünde otur. Bir sarı su geçer hiç seslenme. Bir kara bir gök su geçer. O zaman beni çağırır”* der. Bir sarı su geçer hiç seslenmez. Bir kara, bir gök su geçince, kocakarıyı çağırır. Kadın, Tepegöz'ün bir yanını batırır. Tepegöz'ün bir yanı yılan olur bir yanı çıyan olur: *“Haydi kızım in de git artık”* der. Kız, evlerine yaklaşınca horoz yine ötmeye başlar. *“Tepegöz ablam geliyor. Bir yanı yılan, bir yanı çıyan”* der¹⁸⁸.

Tepegöz eve gelince kadın kocasına laf söyler: *“Sen kendi kızını altına kuruşa batırdın da, benim kızımı yılanla çıyana batırdın”* der. Yabanlardan da beylerin paşaların oğlu Fatmacığı ister. Tepegöz'ü hiç isteyen yoktur. Kadın, Tepegöz'ü istemedikleri için Fatmacığı vermeye razı olmaz. Derken Fatmacığı bir beye verirler. Kırk gün kırk gece davul çaldırırlar. Gelin çıkacağı gün, üvey anası, Fatmacığı kara kuyuya indirir. Duvağı kendi kızına giydirir. Gelin almaya gelirler. Horoz damda bağırır: *“Tepegöz ablam gelin oluyor. Üvey anası, Fatmacık ablamı kara kuyuya indirdi”* der. Oradan birisi horozun dediklerini duyar: *“Ya bu kız bizim alacağımız kız değil”* dediyse de odur deyip gelini alıp giderler. Damat, bir baksa ki tepesinde bir gözü var: *“Benim beğendiğim kız bu değil. Benim Fatmacığım güzeldi”* der. Geri evine bırakır. Üvey anaya zorla Fatmacığı alırlar gelirler. Bey Fatmacığı alır evine götürür, onlar ermiş muradına biz çıkalım kerevetine¹⁸⁹.

Dede Korkut Hikâyeleri'nde geçen Tepegöz motifi, Oğuzların Anadolu'ya yerleşmesinden kaynaklı olarak Anadolu'da çok sık rastlanan bir motif olmuştur.

¹⁸⁷Göde, a.g.t., ss. 297-298.

¹⁸⁸Göde, a.g.t., s. 298.

¹⁸⁹Göde, a.g.t., s. 298.

Anadolu'nun birçok yerinde yaşayan Tepegöz miti, çeşitli isimlerle anılmış olsa da özellikleri hemen hemen aynıdır. Mitlerde tek gözlü mitik varlıkların bazı istisnalar hariç mağarada yaşadıkları, insan yedikleri ve insanları kandırdıkları anlatılmıştır. Ayrıca bu varlıkların zayıf yönleri tek gözleridir. Tek gözlerine alınan darbe sonucunda Tepegözler, etkisiz hale gelmiştir.

Anadolu sahasındaki Tepegöz mitlerinde öne çıkan başka bir detay ise anlatılarda kahramanlarlar diğer mitlerdeki gibi Tepegöz ile mücadele için onun yaşadığı yere gitmemiştir. Genelde anlatılarda hep Tepegöz ile karşılaşmışlar ve canlarını kurtarmak için Tepegöz'ün tek gözünü kör edip ondan kaçmışlardır. Orta Asya sahasında ise genelde amaç Tepegöz'ü öldürüp ondan kurtulmaktır. Bu yüzden mitlerde kahramanlar daha ön planda olmuştur. Fakat Anadolu sahasında böyle bir durum söz konusu değildir. Yine de *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki Tepegöz ile mukayese ettiğimiz zaman ana motiflerin aynı kaldığını fakat farklı kültürlerin etkisiyle mitlerin bazı değişikliklere uğradığını görmekteyiz. Bu değişikliklere rağmen Tepegöz miti, Anadolu sahasında günümüze kadar muhafaza edilmiştir.

4.3.4. Tek Gözlü Dev

Van'da kaydedilen bir masala göre Mirza Mehmet bir gün iş bulmak için yola çıktığında bir kulübe görür ve içine bakar. İçeride kocaman, tek gözlü bir devin oturduğunu görür. Dev kapıya bakında Mirza Mehmet'i görür ve içeri davet eder. Dev, Mirza Mehmet' insan eti yediğini söyleyince Mirza Mehmet yanlış yoldan geldiğini anlatır. Tek gözlü dev de ona oturmasını söyler. Aradan biraz zaman geçtikten sonra dev, ava gideceği zaman Mirza Mehmet'e evi temizlemesini ve hiçbir odaya girmemesini söyler. Girerse onu yiyeceğini de söyleyen dev, ava gider¹⁹⁰.

Dev ava gittiği zaman Mirza Mehmet odalarda ne olduğunu merak eder. Odanın birini açar. Odada keçi ve koyun vardır. Bu keçiyi keser ve keçinin derisini sırtına geçirir. Böylelikle dev kandırıp öldürecektir. Başka bir odaya açan Mehmet Mirza, odada kafası eli kopmuş insanlar görür. Biraz sonra dev gelir ve yemeğini yiyip yatmaya gider. Dev uykuya dalınca Mirza Mehmet, şişi kızartır ve onun tek gözüne basar. Dev acıyla bağırır ve Mirza Mehmet'i kovalamaya başlar. Mirza Mehmet ise keçinin derisine saklanarak

¹⁹⁰Handan Kasımoğlu, *Van Yöresine Ait Türk Halk Masalları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s. 455.

devden kaçır. Uçurumun kenarına giden Mirza Mehmet, devı uçurumun kenarından atır. Dev uçurumdan düşerek ölür. Mirza Mehmet de kulübedeki diğer insanları kurtarır¹⁹¹.

Muğla masallarında da yine tek gözlü bir devden bahsedilmektedir. Bu masala göre, Uhraza Ahmet, devler ile karşılaşır. Devler Uhraza Ahmet'e onu yiyeceklerini söyler. Dev oğlanın zayıf olduğunu anlayınca onu mağarasına götürür. Mağarada kırk tane adam bağıdır. Bir tanesini yerine bu oğlanı bağlar. Tek gözlü dev oğlana, onu en son yiyeceğini ve o güne kadar da sütle besleyeceğini söyler. Dev gece bu kırk adamdan birini şişe takar ve ateşte kızartıp yer. Yemeğini yedikten sonra dev uyur. Devın çok fazla sürüsü vardır. Sabah olunca bu sürülerini gütmeye gider. Giderken de mağanın kapısını kayayla kapatır. Dev gidince esirler kendi aralarında konuşmaya başlarlar. Adamlardan biri önce kendi elini sonra da Uhraza Ahmet'in elini çözer. Esirler böylece iplerden kurtulur. Akşam dev gelince elleri bağıdır gibi numara yapan esirler, o uyuyunca devın şişini ateşte kızdırırlar. Uhraza Ahmet kızdırdıkları bu şişi devın tek gözüne sokar. Şiş, devın beyninin içinden geçip yere saplanır ve gözü kör olur. Uhraza Ahmet büyük bir tekenin derisine girerek mağaradan kaçmaya çalışırken dev bunu fark eder ve Uhraza Ahmet'in peşine düşer. Gözleri görmeyen Uhraza Ahmet'i kovalarken dağın tepesinde bir uçurumun kenarına gelirler. Dev bu uçurumdan yuvarlanır ve parçalanır¹⁹².

Tek gözlü devın geçtiği Kuzey Anadolu masallarından biri de Üç Arkadaş masalıdır. Bu masala göre yedi arkadaş gurbete doğru yola çıkarlar. Yolda tek gözlü bir devle karşılaşır ve bu dev onları mağarasına götürür. Dev ateş yakarak yedi kişiden dördünü şişe geçirir ve pişirerek yer. Geriye kalan üç arkadaş ise dev uyuyunca ateşteki şişi bu devın tek gözüne saplar ve onu kör ederler. Daha sonra koyun postlarına giren üç arkadaş sabah dev kapıyı açtığında koyunlarla birlikte kaçır ve böylece devden kurtulurlar¹⁹³.

Anadolu mitlerinde geçen tek gözlü devler, aslında Tepegöz'le aynı varlıklardır. İnsan yemesi, acımasız olması, mağarada yaşayıp sürülerinin olması ve zayıf noktalarının tek gözü olması açısından oldukça benzer olan bu varlıkların anlatıldığı mitler, ufak tefek değişikliklere uğramışlardır. Fakat bu mitler özünde Tepegöz mitini yansıtmaktadır.

¹⁹¹Kasımoğlu, *a.g.t.*, ss. 455-456.

¹⁹²Esra Akyol, *Muğla Masalları Metin-İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, ss. 582-585.

¹⁹³Fatih Ege, *Arketipsel Sembolizm Bağlamında Kuzeydoğu Anadolu Masallarının Analizi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ardahan 2015, s. 62.

4.3.5. Tek Gözlü Şeytan ve Yiyir Alagöz

Saltukname Oğuzların-Türkiye ve Azerbaycan Türklerinin ortak dini kahramanlık destanlarından biridir. XIII. yüzyılda Anadolu’da, Rumeli’de vd. bölgelerde İslam’ın yayılması uğruna savaşlar yapan Alperen Sarı Saltuk’la ilgili zaman içinde ortaya çıkarak, toplumların belleğinde kendine yer bulan efsanelerin ve menkibelerin bir araya toplanması sonucu ortaya çıkmış bir halk edebiyatı ürünüdür¹⁹⁴.

Bir gaza destanı olan *Saltuknâme*, bilindiği gibi eski destan geleneğinin birçok mitolojik özelliğini ve kahramanlarını da barındırır. Bu destanda, tek gözlü yaratık, İslami inançlar doğrultusunda destana yerleştirilmiştir ve “şeytan”dır. Özelliği zayıf bir yaratık olması ve tek gözü ile tek kulağıdır¹⁹⁵. *Saltukname*’de Hızır Şerif’in karşısına çıkan tek gözlü şeytan Kaf Dağı’nda yaşamaktadır¹⁹⁶.

Bazı kaynaklara göre, *Saltukname*’de geçen tek gözlü başka bir varlık da Yiyir Alagöz’dür. Sarı Saltuk gazaları esnasında Kaf Dağı’na gitmiştir. Burada yaşayan gözleri tepelerinde olan bir kavmi kırmıştır¹⁹⁷.

Saltukname’de geçen tek gözlü varlıkların Kaf Dağı’nda yaşadığı kaydedilmiştir. Anadolu mitolojisinde Kaf Dağı, mitolojik varlıkların yaşadığı ulaşılmaz zor bir yerdir. Türk mitlerinde yer alan tek gözlü varlıklar, destanî gelenekle bütünleşerek kendisine İslami destanlarda da yer bulmuştur. Türklerin dini kahramanlık destanı olan *Saltukname*’de tek gözlü varlıkların yer alması İslamiyet’ten sonra da Türklerin inanç sistemlerinde bu varlıkların yer aldığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

4.3.6. Tek Gözlü Zebani

Kuzey Anadolu masallarından biri olan Erturan masalında da tek gözlü Zebanilerden bahsedilmiştir. Zebaniler, insanları cehenneme sevkeden ve cehennemi yöneten meleklerdir. Sözlükte “*itip kakmak, şiddetle sürüklemek*” anlamındaki zebn kökünden türeyen zebânînin çoğulu zebâniyedir¹⁹⁸.

Erturan masalına göre eşi ile birlikte yaşayan padişahın çocuğu yoktur. Bir gün değirmenci dede padişaha çocuklarının olması için bir elma verir ve kendisi gelince doğan

¹⁹⁴Aybeniz Rahimova, “Oğuzların Dini Kahramanlık Destanı *Saltukname*”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXXIII, S. 243, Kasım-Aralık, s. 241.

¹⁹⁵Naciye Yıldız, “Türk Destanlarında Kötü Huylu Devler”, *Milli Folklor*, S. 87, Güz 2010, s. 42.

¹⁹⁶Ebu’l Hayr-ı Rumi, *Saltuk-name I*, Haz. Şükrü Haluk Akalın, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, ss. 121-122.

¹⁹⁷Gökdoğan, *a.g.m.*, s. 336; Recep Şükrü Güngör, “Dede Korkut Hikâyelerinde İslamî Unsurlar”, *HİKMET-Akademik Edebiyat Dergisi*, Prof. Dr. Mine MENGİ Özel Sayısı, S. 5, 2016, s. 328.

¹⁹⁸Yusuf Şevki Yavuz, “Zebani”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLIV, İstanbul 2013, s. 164.

çocuğa ad koyacağını söyler. Aradan yıllar geçtikten sonra bu adam gelir ve çocuğa Erturan adını verirken onun atına da Alat adını verir. Yaşlı adam Erturan on altı yaşına geldiğinde ona verilmesi için bir yüzük ve kılıç, atına verilmesi için de kantarma bırakır ve ortadan kaybolur. Erturan on altı yaşına gelince yaşlı adamın bıraktıklarını alır ve zebaniler ile savaşmak için atıyla beraber yola çıkar. Yolda kaybolan Erturan dev anasıyla tanışır ve onun sütünü içer. Böylece devin oğulları ile kardeş olur. Dev anası Erturan’a zebanilerle nasıl savaşağının yollarını anlatır. Gemi ile yola çıkan Erturan fırtınaya rağmen Karadeniz’de zebanilerin gemisine çıkar ve onları öldürür. Kaptanlarını esir alır. Böylece Erturan kaptandan gizli geçiti öğrenir. Zebanilerin kalesine gelen Erturan, esir kız ile tanışır. Esir kız, Erturan’a tek gözlü zebaniler padişahının sihirli olduğunu, ateşten bir kılıçla tek gözünden vurulması gerektiği söyler ve onu kurtarmasını ister. Erturan tek gözlü zebaniyi yener ve esirleri kurtarır. Aslında bir padişah kızı olduğunu öğrendiği esir kız ile evlenir¹⁹⁹.

Erturan masalı, Anadolu’da kaydedilmiş diğer mitlerden farklıdır. Bu masala göre, tek gözlü zebaniler, acımasız, yenilmesi zor, sihirli güçleri olan, insanları esir eden varlıklardır. Zebanilerin, zayıf noktaları tek gözüdür. Masala göre, bu varlığın ölmesi, sadece tek gözüne aldığı darbe ile mümkündür. Bu masalda İslamiyet’in izlerini açıkça görmek mümkündür. Zebani inancı İslamiyet’te yer almaktadır. Fakat İslamiyet’te Zebani cehennemdeki bir melek iken bu masalda kalede yaşayan bir kavim olarak anlatılmıştır.

5. BALKAN TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

5.1. GAGAUZ MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

5.1.1. Gagauz Tarihi

Gagauzların menşei ile ilgili olarak birçok görüş bulunmaktadır. Fakat genel olarak kabul edilen kanı Gagauzların Peçenek, Oğuz ve Kumanlarla Anadolu Selçuklularının Balkanlarda oluşturduğu bir Hristiyan-Türk karışımından geldikleri yönündedir. Hâkim unsur ise Oğuzlardır²⁰⁰. Gagauz adının nereden geldiği ve bunların menşei de yine tartışmalı bir konudur. Bir kısım araştırmacılar, Gagauz isminin Gök Oğuz’dan geldiğini pek de sağlam esaslara dayanmadan ileri sürmüşlerdir. Ayrıca “gaga” (totem unsuru) ve “uz” eki bir araya getirilerek bundan “gagauz” kelimesinin çıktığı iddia

¹⁹⁹Ege, a.g.t., ss. 53-54, 263.

²⁰⁰Mustafa Argunşah, “Gagavuzların Tarihi”, *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, s. 230.

edilmektedir. Öte yandan bu adın Keykâvus isminden kaynaklandığı da belirtilmektedir²⁰¹.

Gagauzların tarihini de Altay Oğuzlarından ve Gök-Türklerden başlatmak mümkündür. Daha sonra XI. yüzyılda Orta Asya'daki Oğuzların devamı Hakoğuzlar kolu olmuştur. Bu MÖ zamanlarından XI.-XII. yüzyıllar arasındaki uzun dönem Gagauzların, geride kalan Oğuz-Türkleri kolunun eski tarihidir. Hakoğuzlar Karadenizin kuzeyinde kalmamışlar, Tuna'yı aşır Balkanlara Bizans İmparatorluğu topraklarına göç etmişler, Karadeniz'in batı bölgelerinde yerleşmişler, yok olmayarak Gagauzları meydana getirmişlerdir. Hakoğuzların-Gagauzların Balkanlarda XI-XIX. yüzyılda iki dönemi vardır: Bizans Devleti dönemi (XI-XIV.) ve Osmanlı Devleti dönemi (XV-XIX.). Bizans döneminde Bizans'ın vatandaşı olmuşlardır daha sonra bir millet durumuna gelmiş, XIII. yüzyıl başlarında merkezi Kavarna'da bulunan bir devlet kurmuş ve Gagauz adını almışlardır²⁰².

XIV. yüzyıl sonlarında Gagauz Beyliği Osmanlı yönetimini kabul etmiştir. XV-XVI. yüzyıl içinde Osmanlı Devleti her alanda yüksek seviyeye ulaşmıştır. Böyle bir devlette Gagauzlar da onlardan etkilenmiştir. Fakat XVII. yüzyılda, çok savaş kaybetmekten, büyük savaş harcamaları ve ekonomik zorluklar yüzünden devlet, zayıflamıştır. Bu zayıflama XVIII-XIX. yüzyılda da devam etmiştir. Bu dönemde Ruslar, Gagauzlara çok zarar vermiştir. 1812 yılında, kalabalık ve birleşik Gagauz halkı asli sebeplerden ikiye bölünmüştür. Bir kısmı Ruslar tarafından Basarabya'ya getirilmiş, çoğu da Osmanlı Devleti'nde kalmıştır. XIX. yüzyılda savaşlar yüzünden verilen kayıplar, Osmanlı Devleti'ni güçsüz düşürmüş ve 1912 yılında Balkan devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı savaş başlatmışlardır. Sonunda devlet, Avrupa'daki devletlerini kaybetse de Gagauzlar kalmıştır. I. Dünya Savaşı (1914-1918) sonunda Türkiye, yenilmiş devletlerin tarafında kalmış ve devlet dağılıktan sonra Bulgaristan, Karadeniz kıyısındaki kimi toprakları alınca, Gagauzların bir kısmı Bulgar hâkimiyeti altına girmiş kimi kısımlar da başka yerlere dağılmışlardır²⁰³.

Basarabya'ya getirilen Gagauzlar, Çarlık Rusyası'nın işgali altında kalmış ve Ruslaştırma rejimine tabi tutulmuşlardır (1812-1918). XIX. yüzyıl içinde ekonomik bakımdan güçlenen Gagauzlar, 1906 yılının Ocak ayında Gagauzlar Çarlığına karşı

²⁰¹Kemal Karpat, "Gagauzlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, İstanbul 1996, s. 288.

²⁰²Dionis Tanasoğlu, "Gagauzlar", *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, ss. 246-247.

²⁰³Tanasoğlu, *a.g.m.*, ss. 247-248.

ayaklanmışlar. Silahlı Gagauz Birlikleri, Rus askerlerini etkisiz hale getirip, kendi bölgelerinde iktidarı ele geçirmiş ve Komrat Cumhuriyeti'ni ilân etmişlerdir. 1940 yılında Basarabyalı Gagauzların toprakları, Sovyetler Birliği topraklarına katılmıştır. 1991 Sovyet Birliğinin dağılmasından sonra 1994 yılında, Gagauzlar idarî muhtariyet ilan edip, Gagauz Yeri adıyla kendi idarelerini kurmuşlardır²⁰⁴.

5.1.2. Gagauz Mitleri

Gagauz din adamı ve tarihçi Mihail Çakır (Ciachir) Gagauzlar “*Hepsi Gagauzlar hakikat iyi Hristiyanıdır*” diye bahsederek Gagauzların Hristiyan olduğunu belirtmiştir. Fakat Çakır'ın bu şekilde tanımladığı insanlar da kendi soydaşları olan diğer Türk kavimleri gibi, evrensel dinlerle karşılaşmadan önce temel inanç esaslarını Orhun Kitabelerinde gördüğümüz Gök-Tanrı dinine inanmışlardır. Türklerin Gök-Tanrı temelinde yazılı bir kaynağa dayanmadan kendi iç kültürel dinamiklerinden doğan ve nesiller boyu aktarılacak günümüze kadar ulaşan, gelenek ve göreneklerle şekillenmiş olan tanrıculuğun inanç ve pratikler bütünüün yatay boyutunda yer alan Şamanizm başta olmak üzere, karşılaşılan diğer din ve kültürlerden birtakım unsurlar mevcuttur. Gagauz Hristiyanlığı'nın içinde de Şamani inanışlar oldukça fazladır²⁰⁵.

Gagauz Türklerinde, halkın yaratılışı ile ilgili yaratılış miti mevcut olmasa da Gagauz Türklerinin töre ve geleneklerinde ağaç, kuş, kurt, at, ateş, yer-su gibi kültürlerin izlerini bulmak mümkündür²⁰⁶.

Gagauzların Tanrı inancına göre ise Peygamber İsa'nın siması üzerine açık-seçik bir tasarımları yoktur. Allah'ı, uzun aksakallı bir yaşlı adam (Koca-Allah) olarak düşünmektedirler. Koca Allah'ın göklerde bir tahtı vardır, dünyayı oradan yönetir. Çokluk bir insan kılığına girerek insanın işlerine karışır. O vakit öğüt verir, cezalandırır, memnun ve hoşnut olur. Allah, çoğunlukla melekler ve azizler eliyle iş görür. Gagauzlara göre, şeytanlar ise önce iki çeşittir: (Boynuzlu şeytan), (Boynuzsuz şeytan) . Bunlar kuyruklu olanlardır. Kimisi de (Nallı şeytan) olabilir. Şeytanların hepsi erkektir²⁰⁷.

²⁰⁴Tanasoğlu, *a.g.m.*, ss. 248-249; Harun Güngör-Mustafa Argunşah, *Dünden Bugüne Gagauzlar*, Elektronik İletişim Ajansı Yayınları, Ankara 1993, ss. 22-23.

²⁰⁵Harun Güngör, “Gagauz İnanışlarında Şamanizm ve Bogomilizmin İzleri”, *I. Uluslararası Devleti Olmayan Türk Toplulukları Bilgi Şöleni; Gagauz Dili, Tarihi, Coğrafyası ve İnanç Sistemleri*, Ed. Selçuk Kırılı-Alev Sınar Uğurlu, 15 Şubat, Bursa 2018, s. 119.

²⁰⁶İrina İusiumbeli, Gagauz Türklerinin Mitolojisi Üzerine Bir Deneme”, *Milli Folklor*, S. 68, Kış 2017, s. 209.

²⁰⁷Atanas Manov, *Gagauzlar (Hristiyan Türkler)*, Çev. M. Türker Acaroğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, ss. 48-49.

Gagauzların kozmogoni mitlerine göre Gök, yerin üzerinde kristal bir kubbe olarak düşünülmektedirler. Bir mite göre gök üç katlı başka bir mitte ise gök yedi katlı olarak tasvir edilmiştir. Gök kubbede azizlerle birlikte Allah'ın yaşadığına inanırlar. Onlara göre yaşadığımız yer başka yerlerin gökkubbesidir. Yerin ise Allah tarafından yaratıldığına inanmaktadırlar. Günümüzde rastlanmamakla beraber, varolan inançlarda yerin canlı bir varlık gibi tasavvur edildiği anlaşılmaktadır²⁰⁸.

Güneşin, ana ve babası olan canlı bir varlık olarak düşünen Gagauzlar, onun bir adamının olduğu bu adamın da güneşi dolaştırdığına inanmaktadırlar. Gagauzlar ayın ne olduğu hakkında kesin bir bilgiye sahip olmayıp ayın görünüşüne bakarak onu yeni ay, küçük ay (yarımay), büyük ay diye isimlendirmişlerdir. Yıldızları ise gökyüzünün süsleri olarak görmüşler ve her insanın sosyal mevkiine göre bir yıldızı olduğunu varsaymışlardır²⁰⁹. Gagauzlar göremedikleri ve genellikle insan şeklinde tasavvur ettikleri birçok mitolojik varlığa inanırlar²¹⁰.

Gagauzlar, Hrisyanlığı benimsemeden önce Gök-Tanrı dinine mensuptur. Şamanizm başta olmak üzere diğer kültürlerden birtakım unsurlar bulunmaktadır. Diğer Türk mitlerinde olduğu gibi Gagauz Türklerinde, Gök ile Tanrı bağlantılıdır. Çeşitli kozmogoni mitlerine sahip Gagauzlarda bulunan birçok mitolojik varlık, Şamanizm başta olmak üzere diğer inanç ve kültürlerin Gagauz mitlerine yansımaları göstermektedir.

5.1.3. Gagauz Türklerinde Tek Gözlü Varlıklar

5.1.3.1. Tepegöz

Gagauz mitlerinde birçok olağanüstü varlık yer almaktadır. Bu varlıklardan biri de devlerdir. Gagauzlar devleri iki bölüme ayırmışlardır. “Dev” denilen pek büyük, iriyarı insanlar ile Tepegöz denilen başlarında tek bir gözü olan insanlar²¹¹. Bütün Türk-Oğuz boylarında olduğu gibi Gagauzlar da “Tepegöz” adını verdikleri bu varlığa inanmışlardır. Tepegöz’ün menşei hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. Bununla beraber, Gagauz Tepegöz’ü, verilen ad ve gözün bulunduğu mevki yönünden *Dede Korkut Hikâyelerinde* geçen Tepegöz ile aynıdır²¹².

²⁰⁸Güngör-Argunşah, *a.g.e.*, s. 96-97; İusiumbeli, *a.g.m.*, s. 210.

²⁰⁹Manov, *a.g.e.*, s. 65-66; Güngör-Argunşah, *a.g.e.*, ss. 97-98.

²¹⁰Güngör-Argunşah, *a.g.e.*, s. 92-96; Manov, *a.g.e.*, ss.57-62; İusiumbeli, *a.g.m.*, s. 217.

²¹¹Manov, *a.g.e.*, s. 77.

²¹²Güngör-Argunşah, *a.g.e.*, s. 93.

Nevzat Özkan'ın Gagavuzların mitlerindeki Tepegöz ile ilgili kaydettikleri anlatılar şöyledir:

“38-40 yıl önce, atları otlatmak için daha çok geceleri kırlara giderdik. Bizim aramızda büyük yaşta adamlar da bulunurdu. Bunlar, çocuğu olmadığından bizimle birlikte atlarını otlatmak için kırlara gelen ihtiyarlardı. Hem bizi korurlardı, hem de bize masallar anlatırlardı. Otlatma sırasında bu ihtiyarlardan çok güzel masallar dinlerdik. Koşarak gider onların hayvanlarını çevirirdik. Gündüz de giderdik, gece de giderdik. Ateşin yanına oturup, gülerlerdi. Birbirlerine bakıp bize, küçüklere şöyle derlerdi: Tepegöz gibi ne bakıyorsun! Git de şu hayvanları çevir. Giderdik, çevirirdik. Sözlerine şöyle başlarlardı: “Eskiden Tepegöz varmış...” Onlara bu hikâyeleri dedeleri anlatmış, dedelere de onların dedeleri. Tepegözler nereden geliyor, kimse bilmiyor. Ta o zamandan benim aklımda kaldı Tepegözler. Onlar dağlarda, meralarda, suya yakın yerlerde yaşarlarmış, tüylüymüşler. Hem dağlık olan hem de su bulunan sarp yerlerdeki meralar onlar için iyiymiş ve yakınmış”²¹³.

Tepegözler sadece, çürüttükleri et yemeklerini yerler. Yemeklerini yarık yerlere kapatırlar. Taşı açıp oraya koyarlar. Öyle yerler onların mahzeni gibidir. O yarıklara yakın yerlerde yaşarlar. Biraz zaman geçince yiyeceklerini oradan çıkarıp yerler. Balıkları, kuşları ve başka şeyleri oraya götürerek topluyorlar, sonra da oradan alıp yiyorlardır. Anlatıcı Tepegözlerin insan yediğini duymadığını belirtir. Tepegözler, insanlar gibi aileleri ile grup grup yaşarlar. Yalnız yaşayanlar da vardır. Bütün hayvanlara saldırırlar. Vakit geçtikçe Tepegözler kaybolmaya başlar. İnsanlarla iletişimleri de yoktur. İnsanlar onlara saldırmazlar ama Tepegözler insanlara arada saldırırlar. Tepegözlerin hayvanları manda, öküz, sığır gibi hayvanlardan daha büyüktür. Deniz kıyılarında buldukları büyük kemikler onların hayvanlarına ait olmalıdır. Sanırım bunlar mamut gibi hayvanlardır. Onların balıkları da büyük olmalıdır. Tepegöz'ün önünde, tepesinde sadece bir göz vardır. Ama her lafı duyar. Çok da iyi görür. Onun için iyi görenlere Tepegöz gibi görmek lafı kullanılır²¹⁴.

Bir rivayete göre, bir kadın Tepegöz, ava gider. Evden uzaklaşır, ormandan da uzakta çiftçileri görür, Onlar merayı sürerler. Tepegöz, o adamı, pullukları, öküzleri eteğine alır ve eve götürür. Tepegözlerin büyüğü ise kadının getirdiğinin insan olduğunu ve insanların Tepegözlerden sonra kalarak her şeyin sahibi olacağını söyler²¹⁵. Bu mitte de Tepegözler, bir halk olarak karşımıza çıkmıştır.

Başka bir Tepegöz mitine göre, bir adamın üç oğlu vardır. Bu çocukların babası ihtiyar bir adamdır. Bütün ömrünü çobanlıkla geçirir. Bir gün oğullarına şöyle der:

²¹³Nevzat Özkan, *Gagavuz Destanları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 208.

²¹⁴Özkan, *a.g.e.*, ss. 208-209.

²¹⁵Özkan, *a.g.e.*, s. 209.

“Oğullarım ben yakında öleceğim. Bu koyunlar size kalacak Burada büyük bir orman var. Onun kenarında bir sınır var. Koyunları sınırın bu yanına geçirmeyin. Ben koyunlar götüğüm sürece oraya bırakmadım” der. Daha sonra babaları ölür. Oğlanlar, babalarının kırkını da yıldönümünü de yaparlar. Sonra koyunları alıp kıra çıkarıp ormanın kenarına, sınıra gelirler. Koyunlar sınırın öbür tarafına geçer. Büyük ağabey babasının verdiği öğüdü hatırlatsa da kardeşleri dinlemez. Vakit gelince koyunları toplarlar ve birini kesip pişirirler. Karanlık olunca ormandan bağırtı şeklinde “Neredesiniz?” diye bir ses gelir. Oğlanlar korksa da cevap verirler. Gele gele, büyük iri yarı tepesinde bir gözü olan Tepegöz gelir.

Tepegöz, koyunları sayıp uyumak için yatar. Koyunlar ortasında kalır. Uyumadan önce şöyle der: “Kavurma pişince beni uyandırın. Ben de acıktım. Sizinle birlikte yiyeceğim”. Oğlanlar yemeği bırakırlar. Dev uyurken ayağının birini kaldırıp koyunları çıkarırlar. Sonra da ormandan çıkarlar. Ancak Tepegöz onlara yetişir ve tekrar ormana çevirerek “Benden niye korkuyorsunuz? Benim de koyunlarım var. Ben de sıradan bir adamım” der. Sabah olunca da Tepegöz: “Haydi, biriniz benimle gelsin. Size ekmek vereyim” der. Büyük ağabeyleri ekmek almak için onunla gider. Oraya geldiklerinde oğlan görür ki geniş bir alanda koyunların otladığını görür ama çoban göremez. Tepegöz kapıyı açıp içeri girer. O zaman çocuğa: “Burada bir çobanı yedim, burada da bir başka çobanı, işte şurada seni yiyeceğim. İşte şu kazanda, alevler tavana vuruncaya kadar suyu kaynat” der. Oğlan ağlayarak suyu kaynatır. Sonra da Tepegöz’ü kaldırır. Tepegöz, oğlanı saçlarından tutup kazanın içine sokar sonra da oğlanı yer²¹⁶.

En küçük kardeşleri, koyunları ağabeylerinin gittiği yere doğru sürer. Çocuk ağlarken kara topal koyun, koyunların en arkasından konuşur:

“Çocuk! Ağlama. Şimdi söyleyeceklerimi dinle. Tepegöz ağabeylerini yedi, beni dinlemezsen seni de yiyecek. Bak, ben sana söylüyorum. Onun evinde dokuz oda var. Dokuz odanın dokuz kapısı, dokuz kilidi, dokuz anahtarı var. Seni içeri çağırdığında, anahtarı kilitleyecek ve yere atacak. Sen anahtarı al, cebine koy. Dokuz anahtarın dokuzunu da cebine koy. İçeri girince; işte şu kazanda alevler tavana vuruncaya kadar suyu kaynat, diyecek. Ama sen suyu bir çömlek kalıncaya kadar kaynat. Tepegöz uyumak için yattıktan sonra, iyice dalmasını bekle ve Tepegöz’ün gözüne bu bir çömlek suyu dök. O zaman o görmeyecek. Oradan çıkacaksın. İşte bu anahtarla kapıyı aç ve onu yere at. Koyunların içine gir. Bir koyunu kes ve derisini üstüne giy. Tepegöz kapıda duracak. Koyunlar, birer birer onun ayaklarının arasından çıkacak. O da koyunların yapağılarını yoklayacak. Sana şöyle diyecek: ‘Oğlan, ben kurnazım, ama sen benden de kurnazsın. Al işte bu değneği!’ O değneği alma, sopayla öldürecek seni. Sonra şöyle diyecek: ‘Al işte

²¹⁶Özkan, a.g.e., ss. 209-210.

bu bıçağı' O bıçağı da alma, onunla kesecek seni". Ama koyun yüzüğü söylemeyi unuttur²¹⁷.

Oğlan oraya gelince: *"Benim ağabeylerim nerede kaldılar?"* diye sorar. Tepegöz de: *"Ağabeylerin burada, konuşuyorlar. İçeri gir, seni ağabeylerine götürüp yiyeceğim",* der. Oğlan ise, suyu bir çömlek kalıncaya kadar kaynatır, Tepegöz'ün gözüne döker. Ardından bir koyunu keserek derisini üstüne geçirir. Koyun dersinin altına saklanan oğlana Tepegöz bağıırır: *"Ben seni nasıl olsa tutacağım".* Koyunları ayaklarının arasından kapıdan bırakmaya başlar. Koyunları ayaklarının arasından çıkarmayı bitirince, oğlana seslenir. Tepegöz oğlana: *"Ben kurnazım, ama sen benden de kurnazsın. Bu değneği al, beni hatırlarsın"* demiş. Oğlan da: *"Senin değneğin bana lazım değil, bende babamın değneği var",* der. Tepegöz buna karşılık *"İşte bu bıçağı al, beni hatırlarsın"* dese de oğlan almaz. Tepegöz bu sefer de *"İşte al bu yüzüğü, beni hatırlarsın"* der. Oğlan yüzüğü alıp parmağına takar. Yüzük bağıırır: *"Buradayım, sahip".* Oğlan koşarak bir kuyuya gelir. Tepegöz de onu kovalar. Oğlan parmağını yüzükle birlikte kesip kuyuya atar. Yüzük kuyudan bağırmaya devam ederken Tepegöz kuyunun içine düşer. Oğlan o anda kuyunun içinde onu taşla öldürür. Kendi koyunlarıyla Tepegöz'ün koyunlarını toplayıp eve döner²¹⁸.

Yukarıdaki rivayet, Gagauzlardaki hâkim unsurun Oğuzlar olmasından dolayı Oğuzların Tepegöz hikâyesinin hemen hemen aynısıdır. Sadece ufak farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklara baktığımız zaman öncelikle üç oğlanın Tepegöz'e denk geldiği görülmektedir. Bu mitte Tepegöz'ü yenecek olan küçük kardeşe, koyunlardan biri yardım etmiş ve onu hem Tepegöz'ün oyununa karşı hem de onun sihirli nesnelere karşı uyarmıştır. En önemli fark ise genellikle Tepegöz mitlerinde Tepegöz'ün gözü bir nesne ile kör edilirken burada küçük kardeş sıcak su dökerek Tepegöz'ü kör etmiştir. Böylelikle küçük kardeş Tepegöz'den kurtulmuştur.

Gagauzlarda kaydedilen diğer bir Tepegöz miti ise şöyledir: Bir adamın çobanlık yapan üç tane oğlu ve koyun sürüsü vardır. Bu sürüyü oğlanları otlatır. Yaşlı adam dağın kenarındaki tarlaya yaklaşmamaları için sürekli uyarır. Adamın büyük oğlu koyunları bir kere oraya kaçıır. Sürüyü toplamaya çalışırken tepesinde gözü olan bir adama rastlar. Böylece Tepegöz'ün toprağına girdiğini anlar. Oğlan eve geri dönmez. Vakit geçer. Bu sefer de ikincisi oralarda koyun otlatır. Babasının neye kızdığını o da unuttur. Hiç bir

²¹⁷Özkan, a.g.e., s. 211.

²¹⁸Özkan, a.g.e., s. 212.

insanın gezmediği Tepegöz'ün toprağına girer. Tepegöz onu da koyunları ile birlikte mağaraya kapatır²¹⁹.

Küçük kardeş epeyce bir zaman bekledikten sonra doğru Tepegöz'ün evine gider. Tepegöz oğlanı içeriye alıp şöyle söyler: “*Bana şişte bir koyun pişir*”. Kendisi de uyumak için yatar. Sürüden bir koyun da “*Bak, Tepegöz ne yapıyor? Kemikleri köşeye topla ve sakla*” der. Çocuk büyük bir ateş yakarak ateşte bir kazan su kaynatır. Su kaynayınca Tepegöz'ün gözünün üstüne devirir. Tepegöz bağırarak yerinden fırlar ve oğlanı içeride aramaya başlar. Çocuk ise kurnazlık eder ve koyunun derisinin içine girerek koyunların içine karışır. Sabah olunca Tepegöz koyunları birer birer yoklayıp ayaklarının arasından dışarı bırakır. Oğlanın sırtında deri olduğu için onu tanımaz. Tepegöz, oğlana bıçağını verir fakat o buna razı olmaz. Yüzüğünü verir. Oğlan yüzüğü parmağına takar. Yüzük, sahibinin canını kurtarmak için onu çağırmaya başlar. Bunun üzerine çocuk, parmağını keser ve su kuyusuna atar. Böylelikle oğlan kurtulur²²⁰. Bu mitte bir önceki mite oldukça benzemektedir. Burada da yine Tepegöz'ün gözüne kaynar su dökülerek kör edilmiştir.

Başka bir Tepegöz anlatısı şu şekildedir: Üç arkadaş vardır. Bunlar, kendilerine iş aramak için bir yere giderler. Epeyce gezdikten sonra uzakta bir mera görürler. Orada da Tepegöz yaşar. Sadece bir gözü vardır. Bunlar Tepegöz'e haykıracakken Tepegöz onlara kim olduklarını sorar. Biz insanız diye yanıt vermelerinin üzerine o iki adımda yanlarına gelir. İş aradıklarını söyleyen üç arkadaşla Tepegöz beş bin koyunun olduğunu onun yanında çalışabileceklerini ve yanında kalabileceklerini söyler. Üç arkadaş onda kalmaya başlarlar²²¹.

Tepegöz, “*yemeklerimiz bitince, bana biriniz gelecek ve benden yemek alacak, sonra öbürünüz, sonra da öbürünüz*” der. Yemekleri bitince büyükleri gider. Tepegöz yanına alarak neresi, nasıl hepsini gösterir. Sonra Tepegöz, onu bir yere götürüp kapıları kapatır. Orada da bir bakır kazan vardır. Tepegöz, “*İşte bu kazanda suyu kaynatacağın, ben de yatıp uyuyacağım. Su kaynayınca, bana seslen*” der. Oğlan bir şey bilmediği için, su kaynayınca, ona seslenir. Tepegöz kalkınca oğlanı tutar ve kaynamış suya sokup çıkarır. Daha sonra oğlanı yer. İkinci gelen oğlana da Tepegöz aynısı söyleyip yatar ve kalkınca onu yer²²².

²¹⁹Özkan, a.g.e., ss. 212-213.

²²⁰Özkan, a.g.e., s. 213.

²²¹Özkan, a.g.e., ss. 213-214.

²²²Özkan, a.g.e., s. 214.

Kalan arkadaşı diğerlerini beklese de onlar ortada yoktur. Daha sonra o da gider. Bir de onların ehlileştirilmiş kuzucuğu vardır. O kuzu oğlana şunları söyler: “*Sen gidiyorsun, ama ölüme gidiyorsun. Senin arkadaşlarını o yedi. Ona gidince, seni karşılayacak. Bak, gör ne yapacak. Seni oraya sokunca orada bakar kazanda su kaynatacaksın. Su kaynayınca, sen bak ne yapacaksın. Sakın onu kaldırma*” der. Tepegöz onu karşılar ve sarhoş olup, kusar. Sonra onu da içeri sokup suyu kaynatmasını ister. Suyu kaynatınca oğlan suyu alıp onun üstüne devirir. Tepegöz’ün de tek gözü fırlar”²²³.

Kuzu tekrar oğlana akıl vererek koyun derisine sarılmasını söyler. Bu şekilde dışarı çıkmayı başaran oğlanı bulamayacağını anlayan Tepegöz, “*Al sana sopamı vereyim*” der. “*Kuzu da çobandeğneğini getirsin. O sana bir iş verecek*” der. Oğlan öyle yapar. Bunun üzerine Tepegöz: “*Al sana yüzüğümü vereyim*” der. Kuzu oğlana almasını söyleyince oğlan yüzüğü takar. Fakat altın yüzük konuşmaya başlar ve sahibini çağırır. Oğlan kör bir kuyuya yuvarlanır. Parmağını kesip yüzükle beraber kuyuya atar. Tepegöz de yüzüğün peşinden kuyuya düşer. Oğlan taş atarak Tepegöz’ü öldürür”²²⁴.

Benzer şekilde olan Tepegöz miti ise şöyledir: Koyun sürüleri olan iki kardeş vardır. Bir kıra giderler orada Tepegöz ile karşılaşır. Tepegöz adamlardan birini tutarak yer. Diğer de eşek derisini sırtına giyer. O sırada gece olduğundan, çocuk kolaylıkla koyunların arasından geçer. Tepegöz çocuğu tanıyamaz ve ona: “*Bana ciğer pişir*” der. Çocuk, tuzu alıp Tepegöz’ün gözüne atar ve gözünü çıkarır. Bunun üzerine Tepegöz çocuğa şöyle demiş: “*Al benim yüzüğümü*”. Çocuk yüzüğü alınca yüzük bağırmaya başlar. Çocuk kaçar. Tepegöz ise ardından gelir. Yüzüğü çıkarmaya uğraşıp çıkaramayınca, çocuk parmağını kesip su kuyusuna atar. Tepegöz de yüzüğün ardından su kuyusuna atlar. Böylece çoban, Tepegöz’den kurtulur²²⁵. Bu mitte de Tepegöz’ün gözüne tuz atılarak kör edilmiştir.

Başka bir Tepegöz mitine göre: Üçkardeş küçük hacılıktan dönerler. Karşıdan (Balkanlardan) düzlüklere inerler. Başları döner, yolu şaşırırlar. İşlenmiş yol biter, tekrar yol kavşağına dönerler. Kavşaktan başka bir yola çıkarlar. Vakit akşamüstüdür, gün batmaya yakındır. Epeyce gittikten sonra uzakta bir sürü koyun görürler. Sırtında büyük bir çalı çırpı demeti bulunan çoban dev boyu bir adamdır. O sırada koyunları sürmektedir. Çobana yaklaşıp Tuna ağzına doğru giden yolu sorarlar. Dev adam:

²²³Özkan, a.g.e., s. 215.

²²⁴Özkan, a.g.e., s. 215.

²²⁵Özkan, a.g.e., ss. 215-216.

“Yüzüğümü alın. O, size yolu gösterecek” der. Kardeşlerin küçüğü yüzüğü alır ve parmağına takar. Sürünün önüne çıkıp aceleyle yola varırlar. Ağabeyleri “*Bu çoban ne tuhaf, boyu Kavak kadar, kafası kabak kadar, tepesindeki gözü de tek ve elma kadar büyük... Dev Tepegözler için çok şey duymuştum, ama ilk defa görüyorum. Bildiğim kadarıyla Tepegözler çok obur olurmuş. Çoban ise pek obura benzemiyor. Bana yumuşak göründü*”, der²²⁶.

Sonra üç kardeş yüzüğün büyüklü olduğunu anlar. Kardeşler, koyunların önünde gide gide bir mağaranın ağzına gelirler. Mağaranın önünde dururlar ve şaşkın şaşkın bakınırlar. Bu mağara, Sivri Tepe denilen dağın eteğindedir. Yüzük: “*Yürüyün, yol mağaranın içinden geçiyor. İşte koyunlarda ardımızdan geliyor*” der. Böylece içeri girerler. Mağaranın içi karanlıktır. Gerçekten uzakta bir ışık görünür. Onlar bunu çıkışın ışığı sanarlar. Baksalar ki ne görsünler ışık ocağın korundandır. Bu sırada koyunlar da Tepegöz de mağaraya girerler²²⁷.

Tepegöz mağaranın ağzını büyük bir taşla (kayayla) kapatır. Sessizce ocağa gelip odun atar. Büyük bir alev yükselir. Yapağısından bir koçu yakalayıp diri diri şişe geçirir. Derisini yüzmeden pişirmek için ateşe atar. O koç bağıra bağıra pişer. Tepegöz şişi çevire çevire öte yanından beri yanından kopara kopara koçu çatır çatır yer, bitirir. Üstüne de bir tulum su içer. Tepegöz yatağına yerleşirken: “*İnsan eti özledim. Aranızda kura çekin kim çıkarsa sabahleyin pişirip yiyeceğim*” der. Kardeşler korkudan titrerler. Tepegöz’den nasıl kurtulacaklarını düşünürler. Tepegöz uyuyunca girişteki taşı çıkarmayı denerler. Ama yerinden kıpırdatamazlar. Kazıkta bir kaç deri asılıdır. O derileri alıp birbirlerinin sırtlarına yerleştirip bağlarlar. Küçüğü: “*Bu yüzük bizi satacak. Parmağımdan çıkaramıyorum. Besbelli, onun taşı büyüklü, sahibiyle konuşuyor. Yüzüğü çıkaramazsam parmağımı kesmem gerekecek. İşte Tepegöz artık uykuya dalmış, horluyor. Kor varken bu şişi kızdıralım. Gözüne saplayıp kör edelim şunu. Başka türlü biz Tepegöz’den kurtulamayız*” der. Bu sırada kardeşlerin küçüğü yünden uzun bir ip kıvratır. Yüzüklü parmağını kesip o ipin ucuna bağlar. İpin öbür ucunu da mağaranın ağzından dışarı fırlatır. Sabaha karşı, Tepegöz’ün uykusunun en tatlı zamanında, küçük kardeş, ağabeylerine ne yapacaklarını öğretir. Kardeşler kızgın şişi devin gözünün önüne getirip ağır bir taşla şişe vururlar²²⁸.

²²⁶Özkan, a.g.e., s. 216.

²²⁷Özkan, a.g.e., ss. 216-217.

²²⁸Özkan, a.g.e., s. 217.

Tepegöz yatağında öyle yüksek bir sesle bağıır ki mağaranın duvarları sarsılır. Koyunlar ürker. Mağaranın ağzında küme halinde toplanırlar. Tepegöz yüzüğüne sorar: “Neredesin?” Yüzük ses verir: “Ben buradayım! Ben buradayım”. Tepegöz mağaranın dibine doğru koşar, ama kimseyi bulamaz. Kardeşler koyunların arasına saklanır. Tepegöz boş yere oradan oraya koşturup, mağaranın ağzındaki taşı bir tarafa çeker. Bütün sürüyü tek tek yoklayarak dışarı koyuverir. Kardeşlerin küçüğü, dört ayaküstünde koyun gibi dışarı çıkar. Koyunlar tükenince, Tepegöz yine öfkeli bir şekilde bağıır. Ama çocuk yüzüklü parmağı yakaladığı gibi su kuyusuna atar. Yüzük yine ses verir. Tepegöz, su kuyusundan gelen sese doğru koşar ve baş aşağı kuyuya atılıp boğulur²²⁹. Tepegöz’ün bu mitinde Tepegöz’ün sihirli yüzüğü ön plana çıkmaktadır. Yüzük insanları kandırarak Tepegöz’ün mağarasına getirmiştir. Diğer motifler *Dede Korkut Hikâyeleri*’ndeki Tepegöz ile aynı kalmıştır.

Tepegöz’ün hacca giden üç adamı esir ettiği anlatı ise şu şekildedir: Bir vakitler üç adam hacca gitmeye niyetlenir. Onları yolcu etmek için insanlar toplanır. Onlar da atlarını koşup yola çıkarlar. Bir kasabaya varırlar. O kasabada atlarını satıp yayan gitmeye başlarlar. Yaya gide gide bir ormana varırlar. O sırada gün batmak üzeredir. Hacılığa giden bu adamlar bir Tepegöz görürler. Tepegöz, bir koyun sürüsünün başındadır. Sırtında bir sürü eski püskü şeyler vardır. Tepegöz, hacca giden adamları yanına çağırır. Adamlar da Tepegöz’ün yanına giderler. Tepegöz, adamları bir mağaraya götürür. Koyunları mağaranın içine kapatır. Adamlar da mağaranın içine girerler. Tepegöz, mağaranın kapısına kocaman bir taş koyar ve içeride büyük bir ateş yakar. Ardından, adamlardan birini yakalar. Adamı soyan Tepegöz, diri olarak şişe takıp çevirmeye başlar. Adam bağıra bağıra pişer. Adamı yiyen Tepegöz, daha sonra uyumak için yatar. Tepegöz uyuyunca, öbür adamlar ne yapacaklarını şaşırırlar. Bir şiş alıp ateşte kızdırırlar. Adamlardan biri, eline bu şişi alıp Tepegöz’ün gözüne sokar. Bir diğeri de o şişe taşla vurarak Tepegöz’ün gözünü çıkarır. Tepegöz acıdan bağıırarak hışımla kalkar. Adamları aramaya başlar. Adamlar ise sırtlarına birer koyun derisi alıp koyunların içine karışırlar. Tepegöz de, taşı mağaranın kapısından alıp koyunları kapıdan geçirmeye başlar. Hem geçirip hem de arar. Adamların sırtında koyun derisi olduğundan, Tepegöz onları tanıyamaz, koyun sanar. Adamlar, öylece Tepegöz’den kurtulurlar²³⁰. Bu mitte de üç

²²⁹Özkan, a.g.e., ss. 217-218.

²³⁰Özkan, a.g.e., ss. 218-219.

adam ile Tepegöz tesadüfen karşılaşmıştır. Diğer motifler Oğuzların Tepegöz'ü ile aynıdır.

Tepegöz'ün insanları esir ettiği başka bir mitte şöyledir: Bir zamanlar bir kızcağızla bir oğlan vardır. Bunlar, bir gün ormana çilek toplamaya giderler. Çilek toplaya toplaya ormandan epeyce uzaklaşırlar. Biraz daha gidince, insana benzeyen ancak tepesinde gözü olan ve insan yiyen varlıklarla, yani Tepegözlerle karşılaşılır. Tepegözler, bu iki genci alıp eve götürür. Oğlanı kuyuya salarlar. Kızcağız ise, nineyle kalıp ona yardım eder. Ama oğlanı şişmanlaması için iyi besler. Çilek toplaya giden kızla oğlanın esir edildiği gün onların paskalyasıdır²³¹. Tepegözler de bu yüzden kiliseye giderler²³².

Nineyle kız kalır. Nine fırını yakıp iyice ısıtır. Nine şöyle küçük bir demir araba getirerek kızcağıza şöyle der: *“Haydi şuraya yat”* Kızcağız da: *“Nine, ben nasıl yatılacağını bilmem”* der. Bunun üzerine nine, nasıl yatılacağını ona gösterir. Kız: *“Sen yat, ben nasıl yatılacağına bakacağım. Sonra sen kalkacaksın. Ben yatacağım”* der. Böylece nine oraya yatar. Kızcağız, onu fırına kapatır²³³. Bir ip bulup oğlanı çıkarır ve kaçalım der. Akşam olunca ormana gelirler. Ormanda büyük bir ağaç görürler. Ağacın içi boştur. Kızcağız oraya girer. Oğlan da ağaca çıkar. Tepegözler kiliseden gelince annelerini ararlar. Annelerinin, kızı pişirmek için fırına koyduğunu sanarlar. Ancak anneleri hiçbir yerde yoktur. Belki ablasına veya öyle bir yere gitti diye düşünürler ve yemeğe geçelim derler. Annelerini yemek için masaya koyarlar. Öteye doğru çevirince, gerideki gözü görürler. Hepsini birden: *“Ne yapıyoruz? Annemizi yiyeceğiz”* derler. Kızla oğlanı yakalamak için atlara binerler. O anda da kar yağar. Kılıçlarını sallayarak giderler. Kılıcı, oğlanın parmağına değdirir. Tepegözlerden biri, kılıcına bakınca kanı görür ve şöyle der: *“Haydi, çabuk geri dönüyoruz. Kaçacağız”*. Çünkü kanla karışık kar yağar.

²³¹Peygamber İsa'nın diriliş bayramı olarak kabul edilen gündür. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Katar, “Hristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma”, *Dini Araştırmalar*, C. III, S. 9, Haziran 2001, ss. 7-27. Bu motifin eklenmesi Gagauz mitlerine Hristiyanlığın tesirini göstermektedir.

²³²Özkan, *a.g.e.*, s. 219.

²³³Yukarıdaki anlatı Hansel ve Gretel masalına çok benzemektedir. Bu masalda Hansel ve Gretel, fakir bir oduncunun çocuklarıdır. Çocukların üvey anneleri eşini çocukları ormana götürüp bırakmaya razı eder. Planı duyan Hansel ve Gretel, eve dönüş yolunu bulabilmek için beyaz çakıtaşları biriktirir. Çocuklar geri dönünce çocukları tekrar ormana bırakırlar. Taş toplamaya vakit bulamayan çocuklar bu sefer eve dönemezler ve ormanda dere kenarında duvarları ekmek, çatısı çörek olan bir eve gelirler. Kapıyı çaldıklarında yaşlı bir kadın açar ve önce şirin gözüke de Hansel'i şişmanlaması için kafese kapatır ve Gretel'i ise istediklerini yaptırır. Masalın devamında ise Gretel cadıyı kandırarak fırına atar ve cadıyı fırında yakar. Detaylı bilgi için bkz. Kinem Tokdemir, “Pamuk Prenses ile Hansel ve Gretel Masallarında Cadı-Doğa Bağlantısının İncelenmesi”, *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, C. III, S. 1, Mayıs 2020, ss. 141-144. Hansel ve Gretel masalıyla Tepegöz mitindeki oğlanın şişmanlaması için bir yere kapatılması, kızın işleri yapması ve kızın yaşlı kadını kandırarak fırında yakması motifleri aynıdır.

Öylece onlar geri dönerler. Sonra oğlan iner ve ormandan çıkarlar²³⁴. Tepegöz mitiyle yabancı kavimlerin masalları birleştirilmiş ve ortaya böyle bir mit çıkmıştır. Ayrıca mitte paskalya bayramının geçmesi ve Tepegözlerin kiliseye gitmesi de Hristiyan inancının izlerini göstermektedir.

Başka bir anlatıya göre; eskiden, bir adamın çocuğu da yardımcısı da yoktur. İhtiyarlık yaklaşıncı eczacıları gezer. Verdikleri her türlü ilacı içer. Ama faydası olmaz. Bir keresinde ona şöyle derler: *“Gözüne şöyle şöyle bir ilacı damlat. Ama dikkat et, diline damlamasın”*. Adam beceremez ve ilaç diline de damlatır. Bir oğlu olur ve hızla büyür. Anası babası küçük oğullarının nasıl böyle hızlı büyüdüğüne hiç dikkat etmezler. Çocuk, yakışıklı ve güçlü bir delikanlı olur. Babasına kardeşleri olup olmadığını sorar. Babası anlatmaya başlar: *“Vardı, oğlum, bunlar geçmişte kaldı. Senin ağabeylerin kırdı yola çıkıyor. Gidiyor, epeyce gidiyor. Tepegözlere varıyor. Tepegözler biraz farklı insanlarmış. Bizim gibi insanlardan ayrı yaşarlarmış. Onların tepelerinde birer gözleri varmış”*. Bu oğlan onları dövüşe davet eder. Tepegözler buna şöyle cevap verir: *“Biz bir üflesek, sen, bir tüy gibi buradan uçarsın”*. Çocuk da cevap da onlara cevap verir. Bunun üzerine Tepegözler düşünür ve oğlana istediğini vermenin daha iyi olacağına karar verirler. Ablasını ve ağabeylerini hapisten çıkarırlar. Kardeşler hep birlikte sevinerek eve giderler. İşte o zaman ilk defa, Tepegözlerin de yenilebileceği duyulur. Sonra o oğlan Tepegözlerle bir daha dövüşür. Bir kaçını yok eder, bir kaçını ise onunla dost olur²³⁵. Bu mitte yine Tepegözler bir halk olarak anlatılmıştır.

Başka bir mite göre bir gün dev oğluna *“Tepegöz, padişahın kızını kaçırdı”* diye bir haber gelir. O kız dünya güzeldir. Çocuğun, dev adama oğul olduğundan beri üç yıl geçer. Onlar iyi çalışırlar. Çocuk koyunları otlatır. Hayvanları sağlar. Peynir, yoğurt yapar. Artık çocuk kuvvetlenir. Boyu da epeyce büyür. Bir akşam, dev oğlu koyunları ahıra getirdiğinde, dev adam çocuğa şöyle der: *“Oğlum ben şimdiden sonra ihtiyarım. Daha ne kadar ömrüm kaldı bilmiyorum. Bir kız bulup evlenmelisin. Git, padişahın kızını kurtar ve onunla evlen”* der. Artık çocuk yol hazırlığına başlar. Çingenelere gidip onlardan bir okkalık bir topuz ister. Daha sonra bu topuzu kullanmak için çörek yapılır ve oğlan yola çıkar. Gece bir dedenin evinde kaldıktan sonra gide gide bir eve varır. Minderde oturan dünya güzeli bir kız görür. Kız oğlanı görünce sorar: *“Ne arıyorsun burada, be çocuk? Burada kurt kuş yok. Tepegöz gelirse, seni yok eder”*. Dev oğlu sormuş: *“O, çok mu*

²³⁴Özkan, a.g.e., ss. 219-220.

²³⁵Özkan, a.g.e., ss. 220-221.

kuvvetli. Kız, şöyle cevap verir: “Dört yüz örslük yerden topuz atıyor”. Dev oğlu kıza: “Korkma, ben seni kurtaracağım” der²³⁶.

Kız, ağlamaya başlar: “Sen beni nasıl kurtaracaksın? Tepegöz bugün benimle evlenmek istiyor. Avlanmaya, düğün için keseceği öküzü getirmeye gitti” der. Çocuk da kıza ne yapması gerektiğini anlatır: “Tepegöz sana doğru geldiğinde, sen de ona: “Babam öldü! Kırk gün yasım var. Kırk günden sonra, ben seninim, sen de benimsin diyeceksin. Ama Tepegöz sakinleşince, ona tılsımının ne olduğunu sor” der. Kız Tepegöz geldikten sonra tılsımının nerede olduğunu sorar. Tepegöz önce direk diye cevap verir. Sabah, Tepegöz avlanmaya gider. Dev oğlu kıza gelir. İkisi türlü güzel şeylerle evin direğini donatırlar. Oğlan başka neler yapması gerektiğini kıza anlatır. “Tepegöz eve gelince, sen bu direğin çevresinde oyna ve Tepegözcüğün tılsımı de”, der. Akşam olunca Tepegöz eve gelir. Kız direğin çevresinde oynar ve şöyle der: “Tepegözcüğün tılsımı!” Tepegöz ise gülmez. Kız ağlar. O zaman Tepegöz güler. Kız da neden güldüğünü sorar. Tepegöz de dalga geçerek tılsımının süpürge de olduğunu söyler. Tepegöz ormana gidince, oğlan yine kıza gelir, süpürgeyi türlü parçalarla donatmasını söyler. Kız, Tepegöz’e bir öküz yemeği ve bir fıçı su hazırlar. Sonra süpürgeyi donatır. Tepegöz ormandan gelince, kız süpürgeyi alıp onu karşılar. Hem oynuyor hem de şöyle der: “Tepegözcüğün tılsımı!”. Tepegöz ise yine güler ve şöyle demiş: “Tepegöz’ün tılsımı evin direği veya süpürge olur mu? Benim tılsımımın sana faydası yoktur. Söyleyeceğim. Pek uzakta bir Kaz dağı var. Dağda bir göl var. Orada üç ördek yüzüyor. Bir erkek ördek önde gidiyor. O ördeğin taşlığında bir okka taş var. O taşın içinde üç sinek var. Onlar benim tılsımım” der²³⁷.

Dev oğlu Tepegöz’ün tılsımının yerini işitince, Kaz dağına gider. Gölü bulur ve öndeki ördeği vurur. Onun karnını yarıp taşlığını çıkarır. O bir okka taşı kırar. Üç sinek çıkar. Birinin başını koparır. İkisini de şişeye koyar. Bunun üzerine Tepegöz hastalanır. Dev oğlu gelir. Kız da onu bekler. Dev oğlu, Tepegöz yolun yarısına gelince oğlan ikinci sineğin kafasını da koparır. Tepegöz, ölüp yere yıkılır. Dev oğlu, dünya güzeli kızı alır ve birlikte oğlanın evine gelirler²³⁸. Bu Tepegöz anlatısında dış ruh inancı ön plana çıkmaktadır. Tepegöz, canını sineklere saklamıştır. Bu sineklerin öldürülmesiyle Tepegöz’de ölmüştür.

²³⁶Özkan, a.g.e., ss. 221-222.

²³⁷Özkan, a.g.e., ss. 223-224.

²³⁸Özkan, a.g.e., s. 224.

Şamanist, Hristiyan ve İslami unsurların yer aldığı Gagauz mitlerinde Tepegöz oldukça yaygın bir motiftir. Sürülerinin olması, mağarada yaşaması, insan yemesi, Tepegöz'ün tek gözünden aldığı darbeler sonucu öldürmesi ve kahramanın koyun postunda kaçması motifleri hemen hemen her Tepegöz mitinde aynıdır. Bazı mitler farklı olsa da genel olarak Tepegöz kötü karakterli, çirkin bir varlıktır. İlahi dinlerin ve coğrafyadan ötürü dış tesirlerin etkisiyle Tepegöz mitine, hacılık, paskalya bayramı gibi motifler eklenmiştir.

5.2. BULGARİSTAN TÜRKLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

5.2.1. Bulgaristan Türkleri Tarihi

Balkanlar Avrupa'nın güney doğusunda yer alan, yüzölçümü yaklaşık Türkiye kadar olan bir yarımadadır. Doğusunda Karadeniz, Marmara ve Ege Denizi, güneyinde Akdeniz ve batısında Adriyatik Denizi vardır. Bazı coğrafyacılar kuzeyini Tuna ve Drava nehirleri ile sınırlandırırken, bazıları Karpat dağlarına kadar uzatırlar. Bugün bu coğrafyada Türkiye, Yunanistan, Arnavutluk, Makedonya, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan, Bulgaristan ve Romanya devletleri bulunmaktadır²³⁹.

Balkanların Türklerle tanışması IV. ve V. asırlarda Hun Türklerinin Karadeniz'in kuzeyinden buralara gelişlerine dayanmaktadır. VI. Yüzyıldan başlayarak Türk kavimlerinin gelip yerleştiği bir yurt olmuştur. Hun Türklerini sonraki yüzyıllarda aynı yollarla bölgeye gelen Avar, Bulgar, Peçenek ve Kıpçaklar takip etmiştir. Bu Türk topluluklarının tamamına yakını ilk geldikleri yıllarda kendi devletlerini kurmuş ve bölgeye hâkim olmuş iseler de daha sonraki yıllarda yerli ahali ve Slavlara karışarak Slavlaşmışlar ve Türklüklerini kaybetmişlerdir. Balkan, Bulgar, Vardar, Kumanova gibi yer ve topluluk isimleri söz konusu Türk topluluklarından kalmadır²⁴⁰.

Bizanslıların Balkanlardaki hâkimiyetleri aşağı yukarı 900'den 1204'e kadar devam etmiş. Balkanlarda Haçlı kumandanları tarafından kurulmuş olan çeşitli feodal devletlere karşı bir şey yapamamış ve böylece Frank, Katalan ve Germen unsurlar buralarda yerleşip kalmışlardır. Çoğunluğu Slav ve Yunan kökenli olan yerli halkın büyük bir kısmı bu feodal devletlerarasında paylaşılmış ve Türklerin Balkanlara gelmesine kadar onların hâkimiyetinde kalmıştır. Türkler 1354 yılında Gelibolu üzerinden Balkan yarımadasına geçerek 1361 senesinde Edirne'yi fethettikten sonra,

²³⁹Ömer Turan, "Balkan Türklerinin Dini Meselleri", *Türk Dünyasının Dini Meselleri (Kutlu Doğum Haftası 1997)*, Haz. Ömer Turan, Türk Diyanet Vakfı Yayınları/226, Ankara 1998, s. 197.

²⁴⁰Halil İnalçık, "Türkler ve Balkanlar", *Bal-Tam Türklük Bilgisi Dergisi*, S. 3, Eylül 2005, s. 20; Turan, "Balkan Türklerinin Dini Meselleri", s. 197.

başta üç küçük Bulgar krallığı olmak üzere feodal devletleri yıkıp Balkanları süratla ele geçirmeye başlamışlardır. Balkan yarımadasının Osmanlı hâkimiyetine bu kadar çabuk girmesi ve bu hâkimiyetin yıllarca ciddi bir muhalefetle karşılaşılmadan devam etmesi siyasî, sosyal ve kültürel sebeplere dayanmaktadır. Osmanlı idaresi tüm Balkan yarımadasına siyasî ve ticarî bir bütünlük kazandırmış ve ayrıca bölgeye “Pax Ottomanica” (Osmanlı barışı) olarak bilinen 200 yıllık bir barış getirmiştir. Bu uygun şartlar altında Balkanlar XV-XVIII. yüzyıllarda çok gelişmiştir. Ziraî gelişmenin diğer bir ana sebebi, XV-XVI. yüzyıllarda Balkanlara yerleşen Türk göçmenleridir²⁴¹.

Osmanlı Devleti döneminde Balkanlara Türklerin yerleşmesi sonucu Balkanlarda, çeşitli devletler ortaya çıkmıştır. Bugünkü Bulgaristan Devleti, Ogurların yani Proto-Bulgarların VII. yüzyılda kurduğu Tuna Bulgar Devleti'nin mirasçısıdır. Tuna Bulgar Devleti zamanla Bulgar Çarlığına dönüşmüştür. XIII. asra gelindiğinde Bulgar Çarlığı parçalanmıştır. Aynı yüzyılda Osmanlı orduları Rumeli’de ilerleyerek, parçalanmış Bulgar Çarlığının topraklarını da ele geçirmişlerdir. Böylece Bulgarlar, Bulgar Prensiği adındaki yeni devletlerinin tam bağımsızlığı XX. yüzyılın başında tanınana dek, Osmanlı Devleti’ne bağlı kalmıştır²⁴².

5.2.2. Bulgaristan Türk Mitleri

Balkanların İslamiyetle tanışması ise XIII. yüzyıla dayanmaktadır. Balkanlar, Anadolu’dan gelen Müslüman Türkler vasıtasıyla İslamiyet’i tanımışlar, bugünkü Balkan Müslümanlarının ataları o şekilde Müslüman olmuşlardır. Balkanlardaki İslamiyet “Türk Müslümanlığı”dır. İçlerindeki bir miktar Alevi ile birlikte hepsi Sünnidir. Mezhebi Hanefî’i, tarikatı Bektaşî, Mevlevî, Nakşibendi’dir²⁴³. Bektaşîliğin içerisindeki bazı Şamanist unsurlar da Yesevîlik aracılığıyla Anadolu ve Balkanlara taşınmıştır²⁴⁴. Balkanlardaki Türklerin Şamanistik inançlarını günümüzde de yansıttıkları görülmektedir²⁴⁵. XVII. yüzyıl Evliya Çelebi seyahatnamesinden alınan Balkanlardaki Bektaşî menkıbelerinde İslam öncesi inanç unsurlarından Şamanizm izleri oldukça açıktır²⁴⁶.

²⁴¹Kemal H. Karpat, “Balkanlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1992, ss. 29-30.

²⁴²Sevim Hacıoğlu, *Bulgaristan Türklerinin Sosyo-Kültürel Değişimi (1944-1989)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 6.

²⁴³Turan, “Balkan Türklerinin Dini Meselleri”, ss. 198-199.

²⁴⁴Fatma Rodoplu, “Türklerin Balkanlardaki Manevî Nüfuzu Olan Şeyh ve Dervişlerin Önemi: Demir Baba Örneği”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C. II, S. 2, Aralık 2013, s. 122.

²⁴⁵Halil İbrahim Şahin, “Türkmenistan’da Şamanlık / Kamlık Geleneğinin Günümüze Yansımaları: “Şaman Od” ve “Küştepti”, *TÜRK DİL, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2013, s. 184.

²⁴⁶Davut Kılıç, “Balkanlarda Anlatılan Bektaşî Menkıbelerinde İslam Öncesi İnanç Unsurları Üzerine Bir İnceleme”, *Erciyes Akademi Dergisi*, C. XXXV, S. Özel Sayı, 2021, ss. 931-932.

Balkanlarda anlatılan menkıbelerde yer alan bazı motiflerde Atalar kültü ve Şamanist unsurların bulunması bölgede Bektaşiliğin etkisini, Türk inanç ve kültürünün ne denli kökleştiğini göstermesi açısından önem arz eder. Başka önemli bir sonuç ise bu çalışma Türklerin İslamiyet'e girdikten sonra geçmiş kültürlerini tamamen unuttukları ve Müslüman Türkler arasında hiçbir izinin kalmadığı şeklindeki genellemeleri de boşa çıkarmaktadır. Bütün inanç ve kültürlerde olan iç içe geçmişlik ve kaynaşmışlık yani senkretizm burada da etkin bir şekilde görülmektedir. Şamanizm bir din olmamakla birlikte, kendisine hemen hemen bütün dinlerde yaşam alanı bulmuştur. Her inançta ondan etkiler ve kesitler görmek mümkündür²⁴⁷.

Balkan Türklerinin çoğunun mitlerinde Şamanist inancın izlerini görmek mümkündür. Tanrı inancına sahip Balkan Türklerinden Bulgaristan Türklerinde Tanrı'ya kurbanlar sunulduğu kaydedilmiştir. Kozmogoni mitlerinde ise güneş ve ay önemli bir yerdedir. Bulgaristan Türklerinde güneş ve ay tutulduğu zaman şeytan tarafından tutulduğuna inanılmaktadır. Buna ay ya da güneş hastalığı denmektedir. Şeytanın ayı ya da güneşi serbest bırakması için dua okuyup gökyüzüne ateş edilmektedir. Ayrıca yıldız kayması da uğursuzluk olarak algılanmaktadır. Bulgar Türklerinde iyelerin varlığı inancı, İslami bir hal almış, iyeler genel olarak cin, peri, lohusa (Alkarısı) ve şeytan olarak adlandırılmıştır. İye inanışları dışında Bulgaristan Türkleri arasında öldükten sonra dirilen hortlak, azman ve Hristiyan bayramlarında Müslüman Türklere musallat olduğuna inanılan cadılar da bulunmaktadır²⁴⁸.

Bulgar mitlerinde Türklerin eski inançları, Hristiyanlık ve İslamiyet'in tesirleri bulunmaktadır. Bu mitlerde gök cisimlerinin, iyelerin ve olağanüstü varlıkların önemli rol oynadığı görülmektedir. Bulgarlar İslamiyet'i kabul ettikten sonra eski inançlarını tamamen unutmamış ve İslami inançlarla sentezlemiştir.

5.2.3. Bulgaristan Türk Mitlerinde Tek Gözlü Varlıklar

5.2.3.1. Karakoncul

Karakoncul sözcüğü Türkçedeki "kara" ve etimolojisi bilinmeyen "koncul" sözcüklerinden oluşmaktadır. Türk asıllı Bulgaristan yazarı Hasan Efraimov, "koncul"un Türkçedeki "konucu"dan geldiğini iddia etmektedir. Karakoncul, mitlerde kıllı, büyük kafalı, kuyruklu ve boynuzlu olarak betimlenirken bazı mitlerde ise tek gözlü ve tek ayaklı olduğundan söz edilmiştir. Bulgar mitolojisinde bu kötü ruh Hristiyanların "kötü

²⁴⁷Kılıç, a.g.m., s. 932.

²⁴⁸Yağmur Alkır, *Bulgaristan Türklerinin Halk İnanışları: Şumnu ve Çevresi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2020, s. 104, 108, 197,

günler” (24 Aralık ile 6 Ocak arasındaki günler) olarak adlandırdığı zamanda ortaya çıkar. Bu nedenden ötürü ocak ayı “karakoncul ayı” olarak bilinir. Mağaralarda, nehirlerde, terk edilmiş su değirmenleri ve sarmaşıkların bittiği yerlerde yaşayan Karakoncul, başka inanışlara göre karanlık olan tavan katları ve ulaşılması zor olan yerlerde yaşarlar. Bu varlık, mitlere göre yolcuları kandırıp kaçıtır, kurbanlarını yüksek kayalık yerlerden aşağı atar veya derin su kuyularında onları boğar. Fakat sadece havanın karanlık olduğu zamanlarda insanlara kötülük yapan bu varlık horozların ötmesiyle ortadan kaybolur²⁴⁹.

Karakoncul inancına yer veren Türkçedeki ilk yazılı kaynaklardan biri Evliya Çelebi’nin Seyahatnâmesi’dir. Evliyâ Çelebi, İstanbul’u koruyan tılsımları anlattığı bölümde bir mağarada kış ayında bulunan Karakoncul’u anlatır²⁵⁰. 1652-1653 kışında Balkanlarda bir Bulgar köyü olan Çalikkavak’a gider ve burada tavuğa dönen bir Karakoncul ile karşılaşır. Buraki köylülerden biride kışın bu varlığın ortaya çıktığını söyler²⁵¹.

Farklı coğrafyalarda yaşayan Türklerin ortak bir inancı olan Karakoncul, oldukça yaygın bir inançtır. Bulgar Türk mitlerinin yer aldığı bir makalede tek gözlü olarak kaydedilmesi açısından önemli bir inanç olan Karakoncul, sadece kaynakların birkaçında tek gözlü olarak geçtiği için çalışmamızda yüzeysel olarak ele alınmıştır. Mitik bir varlık olan Karakoncul; kılık değiştirebilen, insanları korkutan, onlara kötülük yapan bir varlıktır. Türk kültürünün yanında yabancı kültürlerden de etkilenen Karakoncul miti, bölgelere göre ufak değişiklikler gösterebilmektedir.

5.2.3.2. Tepegöz

Bulgaristan Türklerinin masallarında ise Tepegöz adıyla birinden bahsedilmektedir. Misk Çelebi masalına göre diyarın birinde koskocaman bir saray vardır. Bu sarayda padişah ve tek kızı yaşar. Kız evlenecek çağa geldiği zaman çıkan taliplerinin hiçbirini beğenmez ve babasından misk yağı ve balmumu ister. Kendi kısmetini kendi yapacağını söyleyen kız bir odada kırk gün kapalı kalır. Kırk günün sonunda babası odaya girer ve karşısında canı olmayan güzel bir delikanlı görür. Babası kızına delikanlının canı olmadığını söyler. Kız da bunun üzerine kırk gün daha kapalı

²⁴⁹Sadık Hacı, “Bulgar Mitolojisi Üzerine Bir İnceleme”, *International Journal of Social Sciences*, C. V, S. 2, Güz 2021, s. 162.

²⁵⁰*Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*: İstanbul, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 34.

²⁵¹*Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*: İstanbul, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C. III, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, ss. 484-486.

kalarak Tanrı'ya bu delikanlıya can vermesi için dua edeceğini söyler. Kırk günün daha sonunda delikanlıya can gelir. Kız da bu delikanlının adını Misk Çelebi koyar²⁵².

Başka bir padişahın kızı Misk Çelebi'yi görmek için gelir. Misk Çelebi'ye hemen âşık olan bu kız karısından ister ama karısı Misk Çelebi'den vazgeçmez. Kıskacığundan hain planlar yapan bu padişah kızı bir hileyle kaçırıp Misk Çelebi'ye bir köşk yaptırır. Misk Çelebi'nin bu köşte iyice dertlenir. Karısı ise babasından demirden elbise, ayakkabı ve şapka isteyip Misk Çelebi'yi aramaya koyulur. Bir süre gittikten sonra karşısına bir memesi bir omuzda diğer memesi öbür omuzda bir dev anası çıkar. Kız da dev anasının memesini emer. Dev anası kızı aldığı gibi evine götürür. Akşam dev anasının diğer çocukları gelir ve bu kızı onlara “Yangöz, Tepegöz, Alagöz” adıyla tanıtır. Devler ve kız yemek yerken başından geçenleri devlere anlatır. Ona çok üzelen dev anası ona altın bir tavukla piliçleri ona verir kız tekrar yola koyulur²⁵³.

Kız yoluna devam ederken karşısına bir kuş sürüsü çıkar. Kuş sürüsünün arkasında da bir gözü önde bir gözü arkada kocabaşlı bir dev anası çıkar. Kız bu dev anasını da emer. Dev anası da ona nereye gittiğini sorar. Kız başından geçen olayları bu dev anasına da anlatır. Devlerin iyisi seyrek olsa da bu dev iyi olanlardandır. Kıza acıyıp onu eve götürür. Sonra ona altın bir örekeyle altın bir sümek verir. Kız tekrar yola koyulur. Bir kasabaya gelir. Bu kasabada çok kalabalık bir meydanda bir ihtiyarın gözüne bu kız çarpar. Olanları duyunca ona dumanıyla istediği yere gidebileceği kıllar verir. Kız sonunda Misk Çelebi'nin olduğu köşkün civarına gider ve dev analarının verdiği eşyalar ile ihtiyarın verdiği kıllar sayesinde Misk Çelebi memleketine döner²⁵⁴.

Misk Çelebi masalında diğer Türk kavimlerinde geçen Tepegöz motifi gibi insan yiyen kötü devler olmasa da Tepegöz adının geçmesi açısından önemlidir. Bu masalda devler insan yiyen, insanlara zarar veren varlıklar olarak anlatılmamıştır. Aksine masalda padişahın kızına Tepegöz adını veren dev ona yardım etmiştir. Devlerin yardımıyla padişahın kızı Misk Çelebi ile memleketine dönmüştür. Tepegöz genellikle mitlerde kahramanın karşısında yer alan, insanlara zarar veren ve insan yiyen varlıklar olarak anlatılmıştır. Burada ise Tepegöz'ün masal kahramanına yardım etmesi nadir rastlanılan

²⁵²Nimetullah Hafız, *Bulgaristan Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1990, ss. 209-211.

²⁵³Hafız, *a.g.e.*, ss. 211-213.

²⁵⁴Hafız, *a.g.e.*, ss. 214-217.

bir olaydır. Bu durumda Balkan mitlerine Tepegöz miti taşınmış olsa da bu mit dış tesirlerden dolayı oldukça fazla değişime uğramış ve orijinal halinden uzaklaşmıştır.

5.3. DOBRUCA TÜRKLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

5.3.1. Dobruca Türkleri Tarihi

Bugün Romanya'ya bağlı Dobruca bölgesine, İskitlerin yerleşmesinden sonra Hunlar gelmiştir. Daha sonra XIII. yüzyıla kadar kuzeyden gelen Türk kavimlerinin istilâsına mâruz kalan Dobruca'ya, Bizans Devleti XIII. yüzyıla kadar hâkim olmuştur. Bu süre zarfında savaşçı bir Türk topluluğu olan Peçeneklerin de bölgeye gelerek yerleştikleri bilinmektedir. Daha sonraki yıllarda Uz (Oğuz) Türkleri, XII. yüzyıl başlarında ise Kuman, Kıpçak ve diğer bazı Türk kavimleri Dobruca'ya gelmişler ve Peçenekler'in siyasî nüfuzu altına girmişlerdir. Moğol istilasından sonra Moğol hâkimiyetine giren Dobruca, böylece hem Bizans hem de Bulgarlara karşı muhtariyet kazanarak bağımsız bir gelişme göstermiştir. Selçuklu Türklerinin Balkanlara ve Dobruca'ya geçişleri bu sıralarda olmuştur²⁵⁵.

Selçuklular döneminden itibaren Dobruca'ya gelen Türkler, daha sonra Osmanlıların bu bölgeyi ele geçirmesiyle burada, nüfus olarak çoğunluğu oluşturmuşlardır. Anadolu'dan gelen Türklerin dışında, Kırım Savaşı sonrasında buraya gelen Tatar Türkleri ile Dobruca, bir Türk bölgesi hâline gelmiştir. XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyılın başlarından itibaren başlayan Osmanlı hâkimiyeti, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar devam etmiştir. 1878 yılında da Berlin Antlaşması ile Dobruca, Romanya'ya katılmıştır²⁵⁶.

5.3.2. Dobruca Türk Mitleri

Balkan Türklerinden olan Dobruca Türkleri çok eski tarihlerden itibaren Türk kültürüyle tanışmıştır. XIII. yüzyılda ise, Dobruca ilk Müslüman Türk sakinlerine kapılarını açmıştır. Osmanlı idaresi ise, Dobruca'daki Türk kültürünü daha da kuvvetlendirmiştir. IV. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Dobruca'da Türk kültüründe mevcut çeşitli katmanların görülmüştür. Dobruca yöresinde Babailik, Kalenderîlik, Bektaşilik, Hurufilik, Bedreddinîlik ve Kızılbaşlık gibi İslam'ın çeşitli algılayış şekillerini görmek mümkündür²⁵⁷.

²⁵⁵Kemal Karpat, "Dobruca", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1994, ss. 482-483.

²⁵⁶Mehmet Naci Önal, "Romanya Dobrucası Tatar Halkının Sözlü Edebiyatları", *Problemi Filologii Narodov Povolz'ya Sbornik Smameu*, 2010, ss. 204.

²⁵⁷Ayşe Kayapınar, "Dobruca Yöresinde XVI. Yüzyılda Gayr-i Sünni İslam'ın İzleri", *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, S.1, Yaz 2009, s. 85.

Dobruca Türkleri Şamanist unsurları muhafaza etmiş ve mitlerine yansıtmıştır. Türkülerinde Tanrıya yer veren Dobruca Türklerinin kozmogoni mitlerine göre yıldız kayması ölüme işaret olarak kabul edilir. Herkesin bir yıldızının olduğuna inanılmaktadır. Kimin yıldızı evinin arkasına düşerse, o kişinin en geç bir hafta içinde öleceğine inanılmaktadır. İyi ruh ve kötü ruh olarak, ruhların varlığına inanan Dobruca Türklerinin mitlerinde peri, gerçek evliyaların, erenlerin iyi ruhları olarak kabul edilir. Albastı, Kayış Ayak, Cin-Şeytan ise korkulan kötü mitolojik varlıklardır²⁵⁸.

Dobruca Türkleri İslamiyet’le tanışmış olmasına rağmen Şamanist unsurları inançlarında muhafaza etmişlerdir. Yaşadıkları coğrafyadan dolayı mitlerinde Hristiyan unsurların da olduğu mitlerde, diğer Türklerdeki gibi iyi ve kötü ruh inancı vardır. Ayrıca Şamanizm kaynaklı mitolojik varlıklarda Dobruca mitlerinde yer almaktadır.

5.3.3. Dobruca Türk Mitlerinde Tek Gözlü Varlıklar

5.3.3.1. Tepegöz

Balkan Türklerinde *Dede Korkut Hikâyelerindeki* Tepegöz motifini görmek mümkündür. Bu motif masallaşmış olarak Kellegöz, Depegöz vs. gibi adlarla karşımıza çıkmaktadır²⁵⁹. Dobruca’da derlenmiş olan Tepegöz mitinden ilki şu şekildedir: Bir padişah vardır, padişahın da bir çobanı vardır. Çoban her gün koyunları çeşmeye götürür, sular. Sürüsü ile bir gün çeşmeye vardır bir olukta iki peri kızı görür, kızlar yıkanmaktadır. Çoban peri kızlarına yaklaşır ve kızlardan biri “*Pırr!*” edip uçup gider. Daha sonra birisini tutup eğlenir. Sonra, peri kızı: “*Pırr*” diye uçup gider. Çeşme başındaki ağacın dalına konan peri kızı çobana: “*Hey, çoban! Sen bana bu fenalığı yaptın, ama bunun cezasını çekeceksin, bir gün ola başına çok büyük bela gelecek, senin yüzünden bütün memleket çile çekecek*” deyip gider. Çoban: “*Bu peri kızı bana ne yapabilir?*” diye düşünür. “*Boş ver*” deyip koyunlarını gütmeye devam eder. Bir hayli zaman sonra her şey unutulur.

Dokuz ay sonra, peri kızı bir top doğurur. Peri kızı, topu getiririp aynı çeşmenin başına atar ve tam o sırada sürüsünü sulamakta olan çobana: “*Hey, Süleyman! (çobanın adı Süleymanmış). Al bahşişini!*” der. Çoban peri kızına ve topa bakar. Topa yaklaşıncı görmüş ki yuvarlak topta tek bir delik vardır. Topa bir tekme atar, top büyümüş, sonra

²⁵⁸Mehmet Naci Önal, *Dobruca’daki Türk-Müslüman Topluluğunun Medeniyeti Üzerine Sözlü Kaynaklar (Tarihi Mukayeseler Açısından Doğum, Evlenme ve Ölüm Adetleri)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bükreş Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Bükreş 1995, ss. 38-39, 194, 202.

²⁵⁹Fikret Türkmen, “Dede Korkut Hikâyelerinin Anadolu ve Rumelinde Yaşayan Kolları”, *Belleten Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, C. XXXVI, S. 1988, Ocak 1994, s. 161.

yedi tekme daha atar, top yedi kere büyür. Çobanı korku alır, padişaha gidip; *“Padişahım! Çeşme başında bir top buldum, topa tekme attım, hem de yedi tekme, toptan bir baş çıktı, başta tek bir göz var, peri kızı bana: ‘Al hediyeni, bu senin ve memleketin başına büyük uğursuzluk getirecek’ dedi”*, der.

Padişah meraklanır. Toplar adamlarını, çeşme başına gider. Bakar ki, çeşme başında bir top durmaktadır. Toptan tek gözlü bir baş çıktığını o da görür. Padişah topa bir tekme savurur ve top büyür. Adamları da birer ikişer tekme atarlar top daha da büyür. Bir kaç tekme daha atarlar. Bakarlar toptan tek gözlü bir oğlan çıkar. Bu Tepegöz’dür.

Padişah, Tepegöz’ü, saraya götürür. Tepegöz gayet oburdur. Her gün beş-on ekmek, beş-on koyun yer. Yine doymaz. Yedikçe de büyüyüp dev olur. Padişahın havlusundaki bütün koyunları, inekleri, öküzleri, atları, tavukları, horozları nesi varsa hepsini yer. Bunu gören padişah korkmaya başlamış, “Alın şunu! Götürün, ormana bırakın. Bu canavar artık insanlara da saldıracak!” der. Askerleri alıp, Tepegöz’ü ormana götürürler.

Tepegöz’ü ormana bırakırlar ama artık kervan yollarını kesmeye başlar. Yoldan geçen her kervanı karşısına çıkan her canlıyı tutup öldürüp yer. İnsanlar, bakmışlarki işler gittikçe kötüleşir. Birçok yıl böyle geçer. Halk, bu canavardan nasıl kurtulacaklarını düşünürler ve sonunda insanlar aralarında bir karara vararak bir adamı Tepegöz’e gönderirler.

Adam Tepegöz’ü bulur. Adam Tepegöz ile konuştuktan sonra istediklerine razı olur. Halk Tepegöz’e her ay yüz koyun ve iki de çocuk gönderir. Dev bunları yer. İki çocuğu olan her aile birini Tepegöz’e gönderir. Tepegöz bunların hepsini yer. Sonra diğer çocuklarını da gönderirler. Tepegöz bunları da yer. Artık, sıra padişahın çocuklarına gelir. Padişahın üç çocuğu vardır. Tepegöz bu çocukların da en büyüğünü yer, sıra ikinci çocuğa gelir. O zaman küçük çocuk Tepegöz’ü öldürmek ister. Bu isteği üzerine padişah karşı çıksa da razı olur.

Genç şehzade yola çıkar. Tepegöz’ün bulunduğu ormana varır. Bakar, Tepegöz bir ağacın altında oturmaktadır. Yüz koyunla iki kişi ateşte kızartılmaktadır. Padişahın oğlu uzaktan bakar, her şeyi görür. Ama Tepegöz de padişah oğlunu görür ve onu av sanıp bekçiye gönderir. Bekçi gidip padişah oğluna yaklaşır. Oğlan bekçiye Tepegöz’ün sırrını ve canının nerede bulunduğunu sorar. Tepegöz’ü pek sevmediğinden, bekçi devin sırrını döker. Canının gözünde olduğu, Tepegöz’e ne kılıç, ne bıçak, ne de ok battığını söyler.

Ayrıca, Tepegöz, karnını doyurduktan sonra, yirmi dört saat hiç uyanmadan ölü gibi, uyuduğunu da söyler.

Sırrı öğrendikten sonra, oğlan gerisi geriye dönüp öğrendiklerini insanlara anlatılır. Bütün insanlar bir araya gelip ormana giderler. Büyük bir ateş yakarlar. Ateşe büyük bir şiş sokup şişi kıpkırmızı ederler. Tepegöz'ün gözü uyurken açık, uyanık iken de aralı durur. Hem şişi ateşe kızdırır, hem beklerler. Dev yatıp uyur. Tek gözü iyice açılır. İşte tam o zaman yaklaşırlar ve kıpkırmızı şişi Tepegöz'ün gözüne sokarlar. Dev ölür. Böylece memleket ve halk bu canavardan kurtulup rahat eder²⁶⁰.

Dobruca'da kaydedilen bu masallardan ilk varyantın Anadolu'nun tesiri ile oluştuğu hatta Anadolu'dan geldiği düşünülmektedir. İlk varyant, *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki Tepegöz hikâyesi ile aynı olay örgüsüne sahiptir. Bu masalda Tepegöz, yine olağanüstü bir şekilde doğmuş olan, insan yiyen, doymak bilmeyen, sürülere sahip bir varlıktır.

Halkın başına bela olan Tepegöz'ün zayıf noktası tek gözüdür. Kahraman Tepegöz'ün tek gözüne şişi sokarak, onu öldürmüştür. Bu varyant Oğuzların Tepegöz hikâyesinin aynısı olsa da ufak farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu farklılıklardan biri Tepegöz'ün mağarada yaşamamasıdır. Diğer ise Tepegöz'ün sihirli yüzüğünün olmamasıdır.

Tepegöz mitinin başka bir varyantı ise şu şekildedir: Bir zamanlar fukara bir adamla bir tane kızı vardır. Adamın komşusuyla oğlu çok zengindir. Fukara komşusuna her zaman yardım eder. Yıllar geçmiş, çocuklar büyür. Kız hanım, oğlan yiğit olur. Bir gün zengin komşu fukara komşusuna dünür gönderir fakat kız istemediğini ve sevdiğine varmak istediğini söyler. Zengin, kızın istemediğini işitince, tepesi atar ve komşusuna iyi düşünmesi için yedi gün verir. O yedi gün de biter. Kız, anne ve babasına kendisini pazarda satmalarını söyler. Annesi ve babası da razı olurlar.

Fukara adam kızıyla beraber şehrin yolunu tutar. Kızın annesi evde ağlayarak kalır. Baba ile kız ise ağlaşa ağlaşa şehirdeki köle çarşısına varırlar. Kız babasına kendisini şehirli birini satmasını söyler. Babası gelen köylü müşterileri çevirir. Bir ara bir müşteri daha gelir. Yeni gelen müşteri, alnında tek gözlü, yani Tepegöz bir delikanlıdır. Tepegöz alıp kızı evine götürür. Kızı anne ve babasına gösterir. Bunlar kızı çok

²⁶⁰Türkmen, a.g.m., ss. 173-175.

beğenirler. Kızı Tepegöz'e nikâhlarlar. Kız tek gözlü damada yalvarır ve başka oda da yatmasını söyler. Tepegöz de gidip başka odada yatar.

Kız kendi odasında tanrıya kendisini Tepegöz'den kurtarması için yalvarır. Tepegöz damat, yatıp uyur. Rüyasında ona bir evliya gelir ve kızı azat etmesini ister. Tepegöz de kızı bırakacağını ama kendisinin de bir dileği olduğunu söyler. Evliya dileği için tanrıya yalvarmasını söyledikten sonra Tepegöz, tanrıya yalvarır ve sonra derin bir uykuya dalar.

Uyanınca aynaya bakar, inanası gelmez. Alnında tek göz yerine iki göz olduğunu görür. Çok sevinip anne ve babasına koşar. Sonra, rüyasını anlatır. Derviş babaya kızı azat etmek için söz verdiğini söyler. Anne ve babası razı olurlar ve çok sevinirler. Delikanlı gidip müjdeyi kıza anlatır kız da çok sevinir. Kızın anne ve babasını çağırırlar. Onlar gelir. Kızlarını alıp, evlerine götürürler. Artık Tepegöz olmaktan kurtulan genç, başka bir kızla, kız ise sevgilisi ile evlenip bahtiyar olurlar²⁶¹.

Tepegöz'ün ikinci varyant ise apayrı bir masaldır. Bu masalda Tepegöz, kötü insan yiyen bir varlık olarak anlatılmamıştır. Dede Korkut'taki insanlara zarar veren, hain dev tipi burada yardımsever, anlayışlı bir dev tipine dönüşmüştür. Tepegöz adının geçmesi dışında bu varyantta *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki Tepegöz ile buradaki devin pek bir ilgisi bulunmamaktadır.

6. KIBRIS TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

6.1. KIBRIS TÜRKLERİ

Kıbrıs, Sicilya ve Sardunya'dan sonra Akdeniz'in üçüncü büyük adasıdır. Türkiye'ye 70 km uzaklıkta olmasından dolayı Türkiye için stratejik bir konuma sahiptir. Sahip olduğu coğrafi konumundan dolayı da tarihi süreç içinde adaya; Mısırlılar, Hititler, Fenikeliler, Asurlular, Persler, Makedonyalılar, Romalılar, Bizanslılar, Müslüman Araplar, Lusignanlar, Cenevizliler, Venedikliler, Türkler ve İngilizler hâkim olmuştur²⁶². Adı geçen devletler adada kendi izlerini bırakarak bugünkü Kıbrıs toplumunun ilk çekirdeğini oluşturmuşlardır²⁶³.

²⁶¹Türkmen, a.g.m., ss. 175-177.

²⁶²Erdem Çanak, "1937 Tarihli Bir Rapora Göre Kıbrıs Türkleri" *Uluslararası Boyutlarıyla Kıbrıs Meselesi ve Geleceği Uluslararası Sempozyumu (11-13 Aralık 2014)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016, s. 719.

²⁶³Celal Erdönmez, *Şer'iyye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2004, s. 2.

Türklerin Kıbrıs'a olan ilgisi ise Anadolu Selçuklu Devleti'nin sınırlarını Akdeniz kıyılarına ulaştırmasıyla başlamıştır²⁶⁴. Osmanlı Devleti döneminde Kıbrıs, 1571 yılında fethedilmiştir. Bu fetihten sonra Türkmenler (Oğuzlar) bölgeye gönderilmiştir. Osmanlı Devleti'nin uzun süreli hâkimiyetinden sonra Kıbrıs, 1878'de süreli olarak İngiltere'ye devredilmiştir²⁶⁵. Bundan sonra İngiltere, adadaki yönetimini güçlendirmek için faaliyete geçmiştir. I. Dünya Savaşı arifesinde adanın Yunanistan'a katılması için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi üzerine İngiltere, 5 Kasım 1914'te Kıbrıs'ı resmen ilhak etmiştir. Savaş süresince de Kıbrıslı Türklere yoğun baskılar uygulanmıştır. 1915'te Bulgarların saldırısına uğrayan Sırp'lara yardım etmesi karşılığında adayı Yunanistan'a bırakacağını bildirdiyse de Yunan kralı bu teklifi reddetmiştir. Daha sonra Millî Mücadele sonrasında imzalanan Lozan Antlaşması'nın 20. maddesi uyarınca Kıbrıs'ın İngiltere'ye ilhakı 1923'de kabul edilmiştir. 1959'da Zürih'te Türkiye, Yunanistan ve İngiltere Dışişleri bakanları toplantısında Kıbrıs Cumhuriyetin kurulması kabul edilmiş, böylece fiilî İngiliz idaresi sona ermiştir²⁶⁶.

Ağustos 1960 tarihinde ilân edilen Kıbrıs Cumhuriyeti, tam bağımsız bir devlet olmayıp, bağımsızlığı kısıtlı idi. Kısıtlı bağımsızlık, garanti eden üç devletin ortak iradeleri ile oluşmuştur²⁶⁷. Fakat Rumlar, bu iki anlaşmanın gereğini yerine getirmeyerek siyasi eşitliğe dayalı iki kesimli federasyon çözümüne devamlı karşı çıkmışlar ve bunu milletlerarası platformlara taşımışlardır. Federasyon kapısının kapandığını gören Türk tarafı, federe devlet şeklindeki yapısını bağımsız ve özgür bir devlet statüsüne çevirme gereğini duymuştur. Böylece 15 Kasım 1983'te federe devlet statüsü terkedilerek bağımsız, özgür Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ilan etmiştir²⁶⁸.

6.2. KIBRIS TÜRKLERİ MİTLERİ

Kıbrıs'ta renkli bir siyasi tarih mozaïği oluşmasında etnik kökeni birbirinden farklı toplumların yanında Putperestlik, Zerdüştlük, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet

²⁶⁴Tekin Önal, "Kıbrıs Meselesinin Tarihi Gelişimi ve Kıbrıs Türklerinin Siyasî, Hukukî ve Sosyo-Kültürel Durumu", *Turkish Studies - Historical Analysis*, C. XV, S. I, 2020, s. 195.

²⁶⁵Hamza Eroğlu, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetini Yaratın Süreç ve Son Gelişmeler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVIII, S. 54, Kasım 2002, s. 739; Sümer, a.g.e., s. 181.

²⁶⁶Halil Fikret Alaka, "Kıbrıs-İngiltere İşgali ve İdaresi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Ankara 2002, s. 380.

²⁶⁷Yavuz Güler, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Kadar Kıbrıs Meselesi", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. V, S. I, 2004, s. 107.

²⁶⁸Ahmet C. Gazioğlu, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 516.

gibi farklı inanç sistem ve dinlerinin de etkisi olmuştur. Bugün Kıbrıs'ta bütün bu geçmişin izlerini görmek mümkündür²⁶⁹.

Kıbrıs Türklerinin arasında yaygın olan başka bir inanç sistemi de Şamanizm'dir. Diğer Türklerde olduğu gibi Kıbrıs Türklerinde de Şamanist unsurlar hala muhafaza edilmektedir. Şamanist inanç sistemine ait olan atalar kültü, ateş kültü, su kültü, yer kültü, ağaç-orman kültü ve demir kültünün Kıbrıs Türkleri arasında yansımaları görülmektedir²⁷⁰.

Şamanizm'de bulunan üçlü kozmik kuşaktan oluşan evren, Kıbrıs mitlerinde de görülmektedir. Masallara yansıyan evrende çeşitli şekillerde yukarıya çıkarak Üst Dünya'ya geçilmektedir. Şamanın ayin sırasında at üzerinde veya gök merdiveni, kozmik ağaç gibi bir şeye tırmanarak gökyüzüne çıkması orada Tanrı ile iletişim kurması, göğün üç-yedi-dokuz ya da kırk katlı oluşu gibi Şamanizmin gökyüzü ile ilgili bütün tasavvurları, bazı Kıbrıs masallarında da görülmektedir. İnsanların üzerinde yaşadığı mekân da Orta Dünya yani yeryüzüdür. Kıbrıs Türk masallarına eski Türk inanç sisteminin yansımaları, “tabiat kültleri” olarak adlandırılan ve ruhları olduğu varsayılan “dağ, tepe, kaya, vâdi, ırmak, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, vb.” unsurlarla can bulmaktadır. Ayrıca adı geçen tabiat parçalarına ve ruhlara karşılık olarak gökyüzünde de güneş, ay, yıldız, yıldırım, şimşek vb. gibi ruhların varlığı söz konusudur. Kıbrıs mitlerindeki yeryüzü sadece insanlara ait bir mekân değildir. Yeryüzünde insan dışındaki varlıklar periler, devler vb. bulunduğu, devler ve periler ülkesi olarak geçen bölgelerin olduğu anlaşılmaktadır. Mitlerde geçen yeraltı dünyası da Şamanizm'deki yeraltı dünyası gibi yedi katlıdır. Karanlık dünya, yeraltı, alt dünya ile kastedilen bu yer; başta Erlik olmak üzere kötü ruhların ve kötülüğün hüküm sürdüğü, her şeyin bu dünyanın tersi olarak ilerlediği yeraltı dünyası, hiçbir masal kahramanına kapalı değildir²⁷¹.

Kıbrıs mitlerinde olağanüstü varlıklar da önemli bir yer tutmaktadır. Mitlerde yer alan bu varlıklar bazıları bazıları bazıları iyi ruhlar bazıları ise kötü ruhlar sınıfında yer

²⁶⁹Erdönmez, a.g.t., s. 2.

²⁷⁰Mustafa Yeniasır-Burak Gökbulut, “BERATLI Nazım, Kıbrıslı Türklerin Kökenleri ve Kıbrıs'ta Bektaşilik”, *Millî Folklor*, S. 112, Kış 2016, ss. 169-170.

²⁷¹Kadriye Türkan, “Kıbrıs Türk Masallarında Şamanistik Evren Tasavvuru”, *Folklor/Edebiyat*, C. XXII, S. 88, 2016, ss. 194-197, 200.

almaktadır²⁷². Kıbrıs Türkleri de bu kötü ruhlardan kurtulmak ve korunmak için çeşitli yöntemlere başvurmuşlardır²⁷³.

Kıbrıs, konumu itibariyle birçok din ve inanç sisteminin yer aldığı bir coğrafyadır. Burada yaşayan Türkler İslamiyet'i kabul etmiş olsalar bile eski Türk inançlarını muhafaza etmişlerdir. Evreni üç katman olarak gören Kıbrıs Türkleri, tabiat güçlerine de inanmaktadır. Kıbrıs Türk mitlerinde çeşitli inançların etkisiyle birçok olağanüstü varlık bulunmaktadır.

6.3. KIBRIS TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

6.3.1. Habis

Kıbrıs mitlerinde tek gözlü olarak tasvir edilen, yeraltında yaşayan habisler vardır. Habis, *“pis, iğrenç veya zararlı olduğu için insan tabiatının hoşlanmadığı, aklın ve dinin benimsemediği şeyler hakkında kullanılan bir Kur'an tabiridir”*. “Hubs (habâset)” kökünden gelen habîs kelimesi, genellikle *“değersiz ve bayağı oluşu sebebiyle hoşagitmeyen somut veya soyut varlık, durum”* şeklinde tarif edilmiştir²⁷⁴.

Masala göre kocasının önünde utanılacak duruma düşen bir kadın, utancından *“yer yarılp beni içine alsın”* diye dua eder. Yeraltında bulunan habisler padişahını bulan kadın utanmasına neden olan habisi şikâyet eder. Bu habisi çağıran padişah kadına hediyeler verir²⁷⁵.

Habis padişahının utanan kadına altın hediye etmesini kıskanan komşusu da aynısını yapar ve habis padişahının yanına gider. Padişah kadının utanmasına neden olan habisi çağırır. Tek gözlü, bir eli çolak ve bir ayağı topal habis yanlarına geleyerek kadının kendini zorla çağırdığını söyler. Fakat habis padişahı yine de kadına altın hediyesini verir²⁷⁶.

Tek gözlü olarak anlatılan Habis, yeraltında yaşayan bir varlıktır. İsminden bile Habis'in kötü karakterli bir varlık olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Habis kavramı, İslami bir tabirdir. Bu da Kıbrıs mitlerine olan İslamiyet tesirini göstermektedir. Bu varlığın eksik uzuvlara sahip olması da onun yeraltıyla bağlantısını ortaya koymaktadır.

²⁷²Türkan Özkutan, *Kıbrıs Türk Masalları (Derleme-İnceleme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 114.

²⁷³Mustafa Yeniasır-Burak Gökbulut-Adem Öger, “Kazak, Türkmen ve Kıbrıs Türklerinin Halk İnançları ile Gelenekleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Folklor/Edebiyat*, C. XXVI, S. 102, 2020, ss. 307-308.

²⁷⁴M. Zeki Duman, “Habis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 379.

²⁷⁵Özkutan, *a.g.t.*, s. 397.

²⁷⁶Özkutan, *a.g.t.*, s. 398.

6.3.2. Tek Gözlü Ejderha

Kıbrıs mitlerinde tek gözlü bir ejderhadan bahsedilmektedir. Masala göre Zümrüdü Anka Kuşu masalında bir padişah yaşamaktadır. Bu padişahın üç oğlu vardır. Padişahın bahçesinde altın elma veren bir ağaç vardır. Bu altın elma olgunlaştığı vakit tek gözlü bir ejderha bu elmayı almaktadır. Padişah oğullarına bu durumu anlatır. Bunun üzerine en büyük oğlu tek gözlü ejderhayı alt edebileceğini söyler. Fakat oğlan ejderhayı beklerken uyuyakalır. Bu olaydan sonra ortanca oğlu ejderhayı yakalamaya çalışır ama o da uyuyakalır ve ejderha elmayı alır. En küçük oğul ise ejderhayı vurmaya başarsa da ejderha yine elmayı kesip alır²⁷⁷.

Padişah tek gözlü ejderhayı bulmaları için üç oğlunu da gönderir. Ejderhanın kanlarını takip eden oğlanlar dağın tepesindeki bir kuyuya gelirler. Meğer ejderha bu kuyuda yaşamaktadır. Kuyu çok derindir. Bu yüzden padişahın büyük ve ortanca oğlu bu kuyuya girmek istemez. Küçük oğul ise kuyuya inebileceğini söyleyerek yedi kat aşağı iner. İndiğinde bir yol bulur ve bu yolu takip edince karşısına bir sürü oda çıkar. Bütün odalara bakan oğlan, odaların hepsinde ejderhanın hazinesinin olduğunu görür²⁷⁸.

Kuyunun diğer odalarını da gezerken oğlan üç tane kızla karşılaşır. Kızlar, ejderhanın köleleri olduğunu ve onun esirleri olduğunu söyler. Bunun üzerine oğul ejderhanın yerini sorunca kızlardan biri kapının arkasında yatan ejderhanın uyku saatinde olduğunu söyler. Oğlan kızlardan aldığı bilgilerden sonra ejderhanın tek gözüne kılıcı saplar. Meğer ölüm damarı ejderhanın tek gözündedir. Padişahın küçük oğlu ejderha ile savaşıarak onu öldürür²⁷⁹.

Kıbrıs masalında geçen tek gözlü ejderha kuyuda yaşayan, kızları esir eden ve yenilmesi zor bir varlıktır. Ayrıca küçük oğulun ejderhanın yaşadığı yere ulaşması için yedi kat inmesi dikkat çekicidir. Bu durum ejderhanın yeraltında yaşadığını göstermekle birlikte onun kötü güçlerle bağlantılı olduğunu da ortaya çıkarmaktadır. Tek gözlü ejderhanın Tepegöz ve diğer tek gözlü kötü varlıklar gibi zayıf noktası gözüdür. Bu bilgiyi öğrenen oğlan, ejderhayı öldürmüştür. Tek gözüne kılıcı sokarak öldürmesi motifi diğer Türk mitleriyle benzerlik göstermektedir.

Tek gözlü ejderha, diğer Türk topluluklarındaki tek gözlü mitik varlıklarla özellikle de *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki Tepegöz ile ortak özellikler barındırmaktadır.

²⁷⁷Özkutan, a.g.t., ss. 325-326.

²⁷⁸Özkutan, a.g.t., s. 326.

²⁷⁹Özkutan, a.g.t., s. 326.

Bu benzerliğin sebebi bölgede Türkmenlerin (Oğuzlar) yaşamasıdır. Fakat bu varlığın ejderha olarak kaydedilmesi, diğer mitolojilerin Kıbrıs Türk mitlerine tesirini göstermektedir.

Tablo 8. Ön Asya Sahasındaki Tek Gözlü Varlıklar

AD	KÖKEN	VASIF	KARAKTER	ÖLÜMLÜ- ÖLÜMSÜZ
Deccal	İnsan	İnsanları kandırma, felaket getirme	Kötü	Ölümlü
Birobiro	Kötü ruh	İnsan kandırma, onları öldürme	Kötü	Bilgi yok
Şık ve İblis	Kötü ruh	İnsanlara zarar verme	Kötü	Bilgi yok
Zebani	Kötü ruh	İnsan kaçıрма, sihirli güce sahip olma, güçlü	Kötü	Ölümlü
Habis	Kötü ruh	İnsanları utandırma	Kötü	Bilgi yok
Ejderha	Mitolojik varlık	İnsan esir etme	Kötü	Ölümlü
Karakoncul	Kötü ruh	Şekil değiştirme, insanlara zarar verme	Kötü	Bilgi yok
Dev	Dev, kötü ruh	Yamyamlık, insan esir etme	Kötü	Ölümlü
Tepegöz	Dev, kötü ruh	Yamyamlık, insan kandırma, güçlü	Bilgi yok	Ölümlü
Şeytan ve Yiyir Alagöz	Kötü ruh	Bilgi yok	Kötü	Bilgi yok

ALTINCI BÖLÜM

İDİL-URAL VE KAFKASYA SAHASI TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1. İDİL-URAL SAHASI TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1.1. ÇUVAŞ MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1.1.1. Çuvaş Tarihi

Çuvaş Türkleri, İdil-Ural bölgesinde yaşayan, kendilerini Çıvaş olarak adlandıran bir Türk boyudur. Çávaş kelimesi Tatarca Čıvaş (Türkçe yavaş) şeklinde olup “sakin, alçak gönüllü, barışsever” anlamındadır. Kendilerini Çávaş diye adlandıran bu boy, Rusya Federasyonu’na bağlı Çuvaş Cumhuriyeti’nin temel halkını oluşturmaktadır. İdil-Ural bölgesinin diğer cumhuriyet ve eyaletlerinde de çok sayıda Çuvaş Türkü yaşamaktadır¹.

Çuvaşların tarihi ile ilgili çok birçok görüş bulunmaktadır. Tarihî kaynaklarda ise XVI. yüzyılda Rus yıllıklarında zikredilen bu Türk boyunun kökenleri Avarlara, Bulgarlara, Fin kavimlerine, Sümerlere, Burtaslara, Hazarlara, Sarmatlara dayandırılmaya çalışılmıştır². Ancak günümüzde arkeologlar, tarihçiler, dilciler ve etnografların yaptıkları çalışmalar neticesinde MS IV. yüzyılda Orta Asya’dan İdil’in batısına göç eden Bulgarların soyundan geldikleri açıklık kazanmıştır³.

Orta İdil bölgesinde kurulan Bulgar Devleti’nin Moğollar tarafından yıkılmasından sonra (XIII. yüzyılın ilk yarısı) Altın Ordalıların hâkimiyetlerine giren Çuvaşlar, XV. yüzyılın başlarında Altın Orda Devleti küçük gruplara bölünüp Kazan Hanlığı kurulduğunda (1437) bu hanlığın sınırları içinde kalmışlardır. Rus Çarı, Kazan Hanlığı’na 1552’de son verince Çuvaşlar önceleri Ruslara karşı ayaklansalar da 1556’da teslim olmuşlardır. Bu tarihten itibaren Rusların Çuvaşlar üzerindeki hâkimiyeti başlamış ve kesintiye uğramaksızın günümüze kadar devam etmiştir. Rus idaresi, Çuvaşların Ortodokslastırılması için çok çalışmış özellikle de XVIII ve XIX. yüzyıllarda Ortodoks olmaları hususunda Çuvaşlar üzerinde büyük baskılar uygulamıştır⁴.

¹Nuri Yüce, “Çuvaşlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 359; Bülent Bayram, *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatımları (İnceleme-Metinler)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008, s. 1.

²Bayram, *a.g.t.*, s. 7.

³Yüce, *a.g.m.*, s. 359.

⁴Yüce, *a.g.m.*, s. 359.

XX. yüzyıl başlarında, bu bölgede bir dizi hükümet karşıtı gelişmeler yaşanmıştır. 1917 Mart'ında oluşturulan Sovyet gücü, 1918 Mayıs'ında bütün Çuvaşistan'a yayılmıştır. Sivil savaş boyunca, karşıt görüşler burada sürekli çatışma halinde olsa da sonunda Bolşevikler kontrolü kazanmış ve 24 Haziran 1920'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde Çuvaş Özerk Bölgesi oluşturulmuştur. 21 Nisan 1925'te Çuvaş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise Çuvaş Cumhuriyeti adını alarak Rusya Federasyonu'na katılmıştır⁵.

1.1.2. Çuvaş Mitleri

Çuvaş halk dini, önemli miktarda İslami etkileşimin yer aldığı ve yüzeysel olmalarına rağmen belli ölçüde Rus Ortodoks Hristiyanlığın etkisinin bulunduğu geleneksel unsurları ihtiva etmektedir. Geleneksel dinin özünde “Eski Türk Dini'nin” izlerini taşımaktadır⁶. Tarihi süreçte Çuvaşlardan İslâm'ı kabul edenler ve Hristiyanlaşanlar olmuştur. Fakat onlar, bu dinleri kabul etsin ya da etmesin geleneksel dini inanışlarını ve törenlerini korumuşlar ve mitlerine de yansıtmışlardır⁷. Türklerdeki kamlara benzer Çuvaşlarda da yumsı adı verilen dinî konularda daha fazla bilgi sahibi olduğuna, tanrı ve ruhlarla irtibat kurabildiğine inanılan kişiler bulunur. Yumsılar geleneksel dinde Çuvaş halk hekimi olarak değerlendirilir⁸.

Çuvaşların kozmogoni mitlerinde dünyanın oluşumuyla ilgili farklı görüşler vardır. Bu görüşlerden bir tanesi dünyanın meydana gelmesinde herhangi bir kişi ya da bir gücün müdahalesinin olmadığıdır. Hristiyan olmayan Çuvaşlar arasında dünyanın ezeli ve ebedî olduğuna, herhangi biri tarafından yaratılmadığına ve insanoğlu tarafından tam olarak anlaşılamayacağına dair inanışların olduğu vurgulanmıştır. Bununla birlikte evrenin günümüzdeki şeklini alması konusunda Çuvaş kozmogonik mitlerinde etkili olan gücün bazen tanrı olduğu anlatılırken bazen de insan ve hayvan (kuşlar) suretinde tanrı olarak tasvir edildiği örnekler bulunmaktadır⁹.

Kaydedilen başka bir mitte Tanrı'nın bir yardımcıya ihtiyaç duymadan dünyayı tek başına yarattığı anlatılmıştır. Çuvaş yaratılış mitinde başlangıçta karmaşıklık varken

⁵Emine Yılmaz, “Çuvaşlar ve Çuvaşça”, *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, s. 112.

⁶Durmuş Arık, “Çuvaşların Dini”, (Andras Rona Tas'tan Çeviri), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXVIII, 1998, s. 454.

⁷Durmuş Arık, “Çuvaşların Dini İnanışları Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 11-1, Seoul, Tashkent, 2007, s. 19.

⁸Arık, “Çuvaşların Dini İnanışları Üzerine”, ss. 32-33.

⁹Cemalettin Yavuz, *Çuvaş Mitleri ve Efsaneleri Üzerinde Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2019, s. 65.

Tanrı'nın eylemleri sonucunda yatay bir düzlemde yeryüzü dikey düzlemde ise yer, su ve gök olmak üzere üç katmanlı bir dünya meydana gelmektedir¹⁰.

Yaratılış mitinde de adı geçen Turi, Çuvaş Türkçesinde Tanrı kelimesinin karşılığıdır¹¹. Turi, Çuvaş mitlerinde yukarıdaki dünyada yaşar, can veren, yaratan, var eden bir güç olarak kabul edilir. Eski Türk inancındaki Tanrı biçiminin bir devamıdır. Tek olduğu kabul edilen Turi her şeyin var edicisidir. Dünya sona erdiğinde yeni insanlar ve yeni dünyalar yaratan Turi tıpkı Gök-Tanrı ve Kayra Han gibi gökte oturmakta ve dünyayı buradan idare etmektedir¹².

Çuvaş Türklerinin mitlerinde Tanrının hizmetinde bulunan ve tabiat hadiselerini idare eden çeşitli ruhlar bulunduğu inanılmıştır. Onların inanişına göre dünya, insanların hayatına ve kaderine etki eden ruhlarla doludur. Çeşitli hastalıklar, felâketler hatta ölümün kendisi de bu ruhların faaliyetleri ile açıklanmaktadır. Kötü ruhların yanında insanları, insanların konutlarını, ekmeklerini, hayvanlarını, mal-mülklerini yöneten ve koruyan ruhlar da yer almaktadır¹³.

Tarih içinde Hristiyanlık ve İslamiyet'i benimsemiş olan Çuvaşlar, eski geleneklerini muhafaza ederek devam ettirmişlerdir. Şamanlara benzer yumsı adı verilen, dini konularda öne çıkan kişilerin bulunduğu Çuvaşlarda, her şeyin yaratıcısı en büyük tanrı Turi'dir. Çuvaş, diğer Türk kavimleri gibi tabiat kuvvetlerine inanmışlar ve ruhları iyi-kötü olarak kategorilere ayırmışlardır.

1.1.3. Çuvaş Mitlerinde Tek Gözlü Varlıklar

1.1.3.1. Altırkuş (Kepçegöz)

Çuvaş mitlerinde birçok mitolojik varlık yer almaktadır. Bu varlıklardan biri de Altırkuş'tur. Kepçegöz olarak da geçen bu varlık Alama ülkesi adını verdikleri bir yerde yaşamaktadır. Kibirli, açgözlü, kıllı vücutlu olduğuna inanılan Altırkuş, tek gözlü olmasına rağmen çok uzakları hatta her şeyi görür. Bu varlık bir oturuşta yetmiş tane öküz yerken otuz fıçı da şerbet içer. O kadar obur bir varlıktır. Alama adı verilen ülkedeki tüm insanlar bu varlık için çalışır ve onu doyurmak için uğraşır¹⁴.

¹⁰Yavuz, a.g.t., s. 69.

¹¹H. Paasonen, *Çuvaş Sözlüğü*, Çev. TDK, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1950, s. 184.

¹²Ertuğrul Zorlu, "Çuvaş Mitolojisi Üzerine Birkaç Söz", *Türk Söz İle Kültür Varlıklarının İzinde*, Türkbilim Araştırmaları Dizisi Birinci Kitap, Kutlu Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 162.

¹³Arık, "Çuvaşların Dini İnanışları Üzerine", ss. 25-26.

¹⁴Bayram, a.g.t., s. 417.

Bir süre sonra Altırkuş'a sadece Alama ülkesinin hükümdarı olması yetmez ve alp yiğidin ülkesini işgal etmeyi ve alp yiğiti de çobanı yapmayı düşünür. Alp, bu durumu öğrenir fakat hiç umursayarak açgözlü birinin çobanı olmak istemediğini söyler ve Altırkuş'a meydan okur. Bu yiğit, Altırkuş'a karşı meydan okuduktan sonra İdil'in kenarına bozkır ortasına çıkar. Tek gözlü Altırkuş ile alp yiğit mücadele etmeye başlar. İkisi de çok güçlüdür. Sonunda alp son gücünü toplayıp tek gözlü Altırkuş'u tutar ve göğe kaldırır. Altırkuş'un kokan nefesi böylece çıkar. Meğer bu varlığın canı, kötü nefesindedir. Yiğit, Altırkuş'un nefesi çıkınca onu yedi denizin diğer tarafına atar¹⁵.

Altırkuş, yer aldığı Purşihan Ulipi destanına göre ise Purşihan denen bir yerde Naşa isimli bir kadın vardır. Bu kadın hastalanan çocuklarını iyileştirmek için çeşitli yollar dener. Çocuklar bir süre sonra büyürler. Bu aile birbirinden hiç ayrılmaz. Onların yaşadığı bölgede Altırkuş ortaya çıkar. Bölgedeki insanlara zulümler eder ve onları sömürür. Buranın yakın bir yerinde Urıkka isimli bir kadının yedi tane kızı vardır. Bu kadın kızları büyüyünce Naşa'nın yanına gider ve çocuklarını evlendirmek için söz keserler. Ancak Altırkuş, Urıkka'nın yedi kızını da kaçıırır. Durum böyle olunca söz kestikleri yedi oğlan kızların ve Altırkuş'un peşine düşer. Bu oğlanlar dönmeyince Naşa, tanrıdan bir çocuk ister ve böylece Naşa'nın bir erkek çocuğu olmaz. Bu çocuk olanları öğrenince yedi ağabeyinin peşine düşer. Sonunda Altırkuş'un yaşadığı yere ulaşır. Altırkuş'un eşi ve kızı bu çocuğu yemeğe davet ederler. Daha sonra ise bu çocuk ile Altırkuş mücadele eder ve onu yener. Altırkuş'un on parmağını kesen oğlan, kardeşleri bulur ve hep beraber onlarla yola çıkarlar. Yolda ise karşılarına Altırkuş'un karısı çıkar. Yiğit çocuk bu kadını da yendikten sonra yollarına devam ederler¹⁶.

Çuvaş mitolojisinde yer alan Altırkuş, açgözlü, obur, kibirli, insanlara zarar veren bir yaratıktır. Altırkuş'u yenen bahadırın olağanüstü doğumu, daha önce gidenlerin Altırkuş'u yenememiş olması, Altırkuş'un oburluğu, kahramanların cesareti yönünden Tepegöz ile benzerdir. Fakat Tepegöz'ün zayıf noktası tek gözü iken Altırkuş'la ilgili böyle bir bilgi yoktur. Ayrıca daha önce bahsetmiş olduğumuz dış ruh Altırkuş'ta da mevcuttur. Fakat bu seferki dış ruh, dışardan bir nesnede değil, Altırkuş'un nefesindedir.

1.1.3.2. Arşuri

“Ar” (erkek, kişi) ve “şurri” (yarım) kelimelerinden meydana gelen arşuri adlandırması, Çuvaşların orman iyesini ifade etmektedir. Arşuri'yle ilgili çok fazla mit

¹⁵Bayram, *a.g.t.*, ss. 417-418.

¹⁶Bayram, *a.g.t.*, s. 84.

vardır. Bu yüzden Arşuri'nin çeşitli tasvirleri bulunmaktadır. Yüzü kapkara, saçları uzun, ikisi arkada olmak üzere dört gözlü, üç elli, üç ayaklı ya da büyük başlı, tüylü, darı tanesi gibi gözü olan veya alnında tek ayağı ve gözü, biçimsiz elleri ve ayakları olan vs. bir varlık olarak tasvir edilmektedir. Arşuri'nin bu dış görünüşü onun yeraltı dünyasındaki varlıklar ve insanlar arasında bir konumda olduğunu göstermektedir¹⁷. Arşuri'nin bazen tek gözlü olarak anlatılması çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

Arşuri adı verilen varlığın cinsel organı açıkta, her yeri kılla kaplı bir kadın suretinde olduğuna inanılmıştır. Bu varlığın aşağıya sarkan büyük göğüsleri vardır ve yürürken göğüslerini omuzları üstüne koyar. Ormanda yaşayan Arşuriler, insanların önünde gider. Saygısız bir şekilde cinsel organını göstererek güler ve insanları çağırır. Fakat insanlar, ondan korkarlar. Köpekten ve kazandaki vişne sesinden korktuğuna inanılan Arşurilerin, sudan korkar. Kuzey Çuvaşlarında Arşuri'nin intihar eden insanların ruhu ve devlerin çocukları olabileceği inancı bulunmaktadır. Ayrıca Arşuriler, şekil değiştirip her kılığa girebilirler¹⁸.

Çuvaş efsanelerinde Arşurilere yer verilmiştir. Efsanenin birine göre, kadın, çocuk doğurduğunda onu bir yere götürür ve gömer. Aradan birkaç gün geçtikten sonra yılan gibi bir şey uçar ve yeryüzüne gelerek Arşuri olur. Başka bir mite göre ise evlenmeden önce çocuğu olan bir kadın bebeğini ormanda bıraktığı için bu bebek Arşuri olur. Kadınlar çocuk doğurduğunda insanlardan çekindiği için onları dereye bırakırlar. Acele ettikleri için de bu bebeklerin üzerine toprak atamazlar. Bebeklerin üzerine toprak atılmadığı, dua töreni yapılmadığı ve kendi bebeklerinin canına kıydıkları için Arşuri'ye dönüşürler. Eskiden yaşamış insanların anlattıklarına göre kızlar hamileyken göz önüne çıkmak istemezler. Bu yüzden mecburen bebeklerini düşürmek için yaşlı kadınların yöntemlerine başvururlar. Bir kız bebek on sekiz yaşına gelecek kadar zaman geçtiğinde Arşuri olur. Erkek ise başka kötü bir varlığa dönüşür. Bir insan yolda giderken Arşuri, onun ayaklarını çözer ve ona yolunu kaybettirir¹⁹.

Kökeni kötü ruh inancına dayanan, Arşuriler de insanları korkutan, kılık değiştirebilen, çirkin şekillerde tasvir edilen varlıklardır. Arşuri'nin fiziksel özelliklerinden yeraltı dünyasının varlıklarından olduğu anlaşılmaktadır. Orman iyisi olarak da behsedilen Arşuriler Türk mitlerinde Albastı ve Yarımıtık'a benzemektedir.

¹⁷Yavuz, a.g.t., ss. 219-220.

¹⁸Bayram, a.g.t., ss. 49-50.

¹⁹Yavuz, a.g.t., s. 220.

Arşurilerin meydana gelişi de ilgi çekicidir. Tepegöz gibi toplumun normları ihlal edildiği için Arşuriler ortaya çıkmıştır.

1.1.3.3.Aşapatman

Çuvaş mitlerinde öne çıkan tek gözlü başka bir varlık da Aşapatman'dır. Çuvaş halkının inanışında falcıların koruyucusu, şifacı bir ruh olan Aşapatman, yaşlı kadın görünümünde tasvir edilmektedir²⁰.

Çuvaş mitolojisindeki Aşapatman, kızıl saçlı, inci dişli, gaipden haber veren, insanları her türlü belâdan koruyan, çevresi sık ormanla kaplanmış bir gölün içinde yaşayan, bir kadın olarak düşünülmektedir. Çuvaşça araştırmacılarının önde gelen isimlerinden biri olan N. Aşmarin'den Beydili'nin aktardığına göre, Aşapatman isimli mitolojik varlığın adının, Muhammed Peygamberin eşi Ayşe'nin ve kızı Fatma'nın adlarıyla bağlantılıdır. Bu adlar Tatarcaya da "AyşeFatma" olarak geçmiştir. Yani iki tarihî varlığın adı, Çuvaşların dinî görüşlerinde birbirine karışarak, tek bir motif şekline almış ve sonuç olarak da "Bibi Fatma"ya dönüşmüştür²¹.

Bir metinde, sağaltma işlemini gerçekleştirmek için yeryüzünün dört köşesinden büyücülerin lideri olan Aşapatman'ın çağrıldığı kaydedilmiş ve bu varlığın tasviri yapılmıştır. Bu metin şu şekildedir:

*"Altın saçlı, altın dişli,
Altın gözlü-başlı,
Yaşlı kadın Aşapatman var:
Arkasında bir tüyü varmış,
Ağzında bir dişi varmış,
Alnında bir gözü varmış.
Denizin üstünden dibekle geliyor,
İdil'den kepçeyle geçiyor,
Kuru yeryüzünden tili ile geçiyor.
Bu yaşlı kadın Aşapatman geldi,
O üfürüyor, tükürüyor, tütsülüyor"*²².

Yavuz'un N. İ. Yegorov'dan aktardıklarına göre yumşi, yardımcılarını dünyanın dört bir köşesinden çağırdığı için metin küçük değişikliklerle dört kez tekrarlanmaktadır. Altın sıfatı ise gümüş, bakır ve demir ile değişmektedir. Bu sözleri söyledikten sonra yumşi kötü ruhlar için kurban yemeği hazırlayarak dört parçaya böler ve son olarak bu parçaları yolların birleştiği kavşak noktalarına şu sözleri söyleyerek atar: *"Dört köşeli yeryüzü, nereden geldiyseniz oraya gidin, bizim köyde durmayın!"*. Dört sayısına yapılan

²⁰Özhan Öztürk, *Dünya Mitolojisi*, Nika Yayınevi, Ankara 2016, s. 197.

²¹Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Çev. Eren Ercan, Yurt Kitap Yayınları, Ankara 2004, s. 70.

²²Yavuz, a.g.t., s. 103-104.

vurgu ise ritüelin ve büyü sözlerinin içinde hâkim bir unsurdur. Çünkü dört, yeryüzünü simgelemektedir. Şifacının Aşapatman'ı yeryüzünün dört köşesinden çağırması, ruhlara sunulan kurbanın dörde bölünmesi de bu nedenden kaynaklanmaktadır. İki yolun çakıştığı kavşak noktası da dört köşeli evrenin merkezi sayılıp kurban olarak sunulan yiyecek, kavşak noktasında dört bölgeye paylaştırılmaktadır. Kurban sunulurken söylenen sözler ise bu ritüel için köyün bir evren modeli olduğunu göstermektedir²³.

Çuvaşların yumsi dediği bir büyücü olan Aşapatman, falcıların koruyucusu, şifacı olan yaşlı bir kadındır. Bu varlık Çuvaşlardaki diğer tek gözlü varlıklardan iyi karakterli olmasıyla ayrılmaktadır. Ayrıca Aşapatman'a ait mitlerde hem Şamanist unsurların hem de İslami unsurların bulunduğu anlaşılmaktadır.

1.2. BAŞKURT MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1.2.1. Başkurt Tarihi

Ural dağlarının doğu ve kuzey kısımları ile İdil (Volga) havzasının kuzey kesimini teşkil eden bozkırlarda yaşayan Başkurtların, bulundukları coğrafyaya Başkırdistan denilmektedir. Başkurt Türklerine mensup olan Zeki Velidi Togan'a göre "Başkirt" kelimesi "Beş Ogur"dan gelmektedir²⁴.

Gömeç ise İslam coğrafyacılardan Gerdizi, Hazarların altındaki Başkurt (Başcirt) adlı bir beyden bahsettiğini, bu durumda Gök-Türkler dağılınca batıdaki Bulgarların yükseldiği ve Bulgar beylerinden birinin adının "Kurt" olduğunu, Başkurt isminin de bundan gelmiş olabileceğini kaydetmiştir. Ayrıca yine VII. yüzyıl Ermeni kaynaklarındaki "Butki" veya "Buşki" adı da Başkurt ile birleştirilmiştir²⁵. Kaşgarlı da Başkurtları Türk boyları olan Yemek ve Basmil arasında kaydetmiştir²⁶.

Aslı Kıpçak Türklerine dayanan Başkurtlar, IX. yüzyılda bugün hâlâ yaşamakta oldukları Volga, Kama, Tobol ve Ural nehirleri arasında bulunan sahaya yerleşmişlerdir. Başkurtların, X. yüzyıldan itibaren faaliyetleri hakkında daha fazla bilgiye rastlanılmaktadır. X. yüzyılda Oğuzların, batıya doğru harekete geçmelerinden sonra bölgenin nüfusça tenhalaşmasından istifade eden Başkurtlar, Hîve'ye kadar inmişlerdir. Fakat aralarında sürekli meydana gelen kavgalar yüzünden Karakalpak hanlarının

²³Yavuz, a.g.t., s. 104.

²⁴Mehmet Saray, "Başkirt", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1992, s. 130.

²⁵Saadettin Gömeç, "Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Tarihten Bugüne Başkurtlar Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, Haz. A. Melek Özyetgin-A. Merthan Dünder-İlyas Kamalov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 209.

²⁶Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it-Türk*, Çev. Seçkin Erdi- Serap Tuğba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 22.

idaresini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Moğollar zamanında da onların ordularında asker olarak görev yapmışlardır²⁷.

Kazak Hanlığı'nın 1552 yılında, Astarhan'ın da 1556 yılında yıkılmasının ardından Başkurt toprakları, Ruslar tarafından işgal edilmiştir. XVII-XVIII. yılları arasında Başkurtlar, Ruslara karşı isyanlarda bulunmuşlardır. Başarılı olamayan bu isyanlardan sonra Başkurtlar, 1917 Bolşevik İhtilali'nden istifade ederek harekete geçmişlerdir. Önce Kazan Türkleri'yle İdil-Ural Tatar Devleti'ni kurmak için uğraşan Başkurtlar, anlaşma sağlanamayınca aynı işi Kazak Türkleri'yle yapmak isteseler de Kazaklarla da anlaşma olmamıştır. Başkurtlar, 1919'da yine A. Zeki Velidi başkanlığında Başkurt Otonom Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Fakat bir müddet sonra bu küçük Başkurt Cumhuriyeti Kızılordu tarafından ortadan kaldırılmıştır²⁸. Başkurtlar, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra da 31 Mart 1992 yılından itibaren Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir Cumhuriyet olarak varlığını sürdürmektedir²⁹.

1.2.2. Başkurt Mitleri

Devrin kaynaklarında Başkurtlar'ın XI. yüzyıla kadar Şamanizm'e mensup olduklarını, fakat Moğol hâkimiyetinden önce İslâmiyet'i kabul ettikleri belirtilmiştir. Büyük olasılıkla Arap tüccarları ve misyonerlerinin sıkça Büyük Bulgar'a geldiği sırada bu kişiler aracılığıyla X-XI. yüzyıllarda İslamiyet'le tanışmışlardır. XIV. yüzyılda da ise İslamiyet'in oldukça yayıldığı ifade edilmiştir³⁰.

İdil Bulgarları Hanı'nın yanına gelen Bağdat halifesinin elçisi İbn Fadlan, 922 yılında Başkurt ülkesine uğramıştır. Fadlan, Başkurtların on iki Rabbi olduğunu kaydetmiştir. Gökteki Rab (Gök-Tanrı) bunlardan en büyüğüdür ve diğerleriyle anlaşılmaktadır. Ayrıca içlerinden bir grubun yılanlara, bir grubun balıklara bir grubun da turna kuşlarına taptıklarını kaydetmiştir³¹.

Zeki V. Togan, İbn Fadlan'ın kaydettikleri bilgilerden Başkurtların Şamanizm inancına sahip olduklarını ileri sürmüştür ayrıca diğer müelliflerin kaydettiğinden yola

²⁷Habibe Yazıcı Ersoy, "Başkurt Türkleri ve Dilleri", *Tehlikedeki Diller Dergisi*, C. III, S. 4, Aralık 2014, s. 149; Saray, "Başkurt", s. 130-131; Zeki Velidi Togan, *Başkurtların Tarihi*, Türksöy Yayınları, Ankara 2003, s. 13.

²⁸Bekir Demir, "Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Millî Gelişmeler", *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, ss. 73-74; Saray, "Başkurt", s. 131.

²⁹Suzan Tokatlı, "Başkurt Türkleri", *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, s. 85.

³⁰Saray, "Başkurt", s. 130.

³¹Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 20.

çıkarak Başkurtların, genel olarak Şamani dinlerinin Türklerin adet ve akidelerine uyduğunu belirtmiştir³².

Sergey İvanoviç Rudenko ise bu ifalerdelerden şu sonuçları çıkarmıştır: *“Baskurtlar sadece doğanın ve onun olaylarının ruhunu var sanmakla yetinmeyip onların her birinin efendisi olduğunu da sanmışlardır. Ayrıca yılanlara, balıklara, turnalara da tapınmada artık o zaman kendinin ilkini yitirmiş olan totem düşüncelerini görmek mümkündür”*³³.

Birçok yaratılış miti bulunan Başkurtların kozmogonik mitlerine göre, gök cismi olan güneş ve ay, kişi biçiminde yaratık olarak algılamışlardır. Onların mitlerine göre, yıldızlar ve gezegenler havada asılı dururlar ve onlar gökyüzüne kalın demir zincirler ile bağlılardır. Başkurtlar gökcisimleri ve doğanın fizik olayları dışında eski zamanlarda bütün dünyevi şeyleri canlı olarak düşünürler³⁴. Başkurt mitolojisinde olağanüstü varlıklar özellikle ruhlar önemli bir yer tutmaktadır³⁵.

Şamanizm’e mensup olan Başkurtlar, daha sonraları İslamiyet’i kabul etmiştir. Mitlerinde Şamanist unsurların görüldüğü Başkurtların, en büyük tanrısı Gök-Tanrı’dır. Birçok olağanüstü varlığın yer aldığı Başkurt mitlerinde, ruh inancı da oldukça yaygındır. Ayrıca, kaydedilenlerden anlaşılacağı üzere Başkurtlar tabiat güçlerine de önem vermişlerdir.

1.2.3. Başkurt Mitlerinde Tek Gözlü Varlıklar

1.2.3.1. Bisura

Baskurt mitlerinde yer alan mitolojik varlıklardan Bisura ya da Biçura, tek gözlü kötü bir varlıktır. Bisura sözü, *sura* kökünden gelmektedir. Başkurtçadaki Bisura’nın da iki ögeden oluştuğunu söyleyebiliriz: “bi” ve “sura”. Buradaki “bi” kadın anlamında kullanılmıştır. “Sura/şura” ögesinin de bütün Türk lehçelerinde yüz “yüz, surat” olduğu görülmektedir. Bisura teriminin diğer bir etimolojisi de şöyle yapılmıştır: Farsçada “bi” olumsuzluk ifadesi olarak kullanılmaktadır. Bununla birlikte ilk ögenin olumsuzluk ifade etmesi durumunda, *sura* “yüz”, “surat” bisura “eşi görülmemiş, misli”, “iğrenç”

³²Togan, *a.g.e.*, s. 6.

³³Sergey İvanoviç Rudenko, *Baskurtlar*, Çev. Roza-İklil Kurban, Kömen Yayınları, Konya 2001, ss. 374-375.

³⁴Rudenko, *a.g.e.*, ss. 375-376, 379.

³⁵Firdaus G. Hisamitdinova, Başkurt Mitolojisinde Halk Hekimleri, *Gazi Türkiyat*, S. 27, Güz 2020, s. 2.

anlamlarına gelmektedir. Bu mantığa göre Bisura'nın manası bu verilenler değil “suratsız, yüz­süz” olmalıdır³⁶.

Ev halkına musallat olan Bisura, parlak sarı saçlı ve korkunç bir kadın şeklinde olduğuna inanılan mitik bir varlıktır³⁷. Bu varlık tek gözlü, parlak ve göğüsleri sarkık olarak tasvir edilmiştir. Ormanda uçurum bölgelerinde yaşadığına inanılan bu Bisuraların erkek olanları kadınları kandırarak ormana kaçırır ve onlarla yakınlaşır. Kadın olan Bisuralar ise erkeklerin aklını çeler. Bu tür Bisuralar kiminle yakınlaşırsa o kişiye para getirir ve onu zengin eder³⁸.

Başkurt mitlerindeki Bisura, evleri sahiplenir ve oradaki kapı kacak gibi yuvarlak şeyleri çalar. Bu varlıklar silahla korkutularak kaçmaya zorlanır. Bisuralar kaçarken evdeki eşyaları kapının önüne fırlatır. Çok kızarsa insanlara zarar veren Bisuralar, insanlara vurduğu zaman onları parçalayabilir. Ona kızmak ve azarlamak iyi olmaz. Ona kızdığı için yaşlı bir adam ve kadının yemeğine zehir koyar, gece vakti onlara odun atar³⁹.

Başkurt efsanelerinde de yer alan Biçura, çok sağlam gövdeli, uzunca yanaklı, dolgun yuvarlak yüzlü, uzunca yontulmuş burunlu, uzun kirpikli, düz ve uzun kaşlı, geniş alınlı bir kadındır. Saçı tabanına kadar inen memesi kasığına kadar asılı olarak yaratılmıştır. Adım atarken iki göğüsünü omuzundan aşağı atıp, kulaklarına dolayıp bırakır. O insanın ne dostu ne de düşmanıdır. Onun yavrularına bisura denir. O bisuralar cesur, yaramaz, hızlı, dans etmeyi sever ve hilekâr olurlar. Onlar çeşitli şekillere girebilir ve ufak taşları çeşitli şekillere sokabilirler⁴⁰.

Bisura'nın bazıları yaşı gelen yiğitleri kendisine çevirip, büyüleyip, aldatıp, sahiplenip, nişanlısı olarak arkasına takıp, hülyalı hülyalı dolaştırabilir. Bunun için eskiden hayalci yiğitlere veya kızlara Bisura sahiplenmiş derler. Bir kadının kocası ölür. Kadın kocasını çok sever. Çocukları olmaz. Kocasını öldürür kadın yalnız kalır. Bu kadın kocasını özleyip çok üzülür, sararıp solar. Bir gün kadının yanına kocası şeklinde bir şey gelir. Kadın, kocası şeklinde gelen kişiyi içeri sokmamaya çalışır ama bu kapıyı açtırıp içeri girmez. Aradan çok zaman geçer. Kadın hamile kalır. Karnı büyümeye başlar. Bir gün kadın doğum yapar. Doğurduğu büyük bir yağ parçasıdır. Abıstay (imamın karısı,

³⁶F. G. Hisametdinova-Z. J. Şaripova, “Başkurt Demonolojisi (Şeytan Bilimleri) Terimleri”, Çev. Burçak Okkalı, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 37, Şubat 2014, ss. 38-39.

³⁷Öztürk, a.g.e., s. 274; Murat Özşahin, *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 93.

³⁸Gökhan Özdeniz, *Başkurtça Hurafeler ve İnanışlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 129.

³⁹Özdeniz, a.g.t., s. 128.

⁴⁰Gülhan Atnur, *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002, s. 563.

kızlara dini bilgi veren kadın) bu yağ parçasının yakılmasını söyler. Kadın da Abıstay'ın dediğini yapıp yağı yaktıktan sonra Bisura kadının yanına bir daha gelmez⁴¹. Bu efsaneden de Bisura'nın kötü bir ruh olduğu anlaşılmaktadır. Bisura'nın çocuğu olarak doğan yağ parçası yakılarak Bisura uzaklaştırılmaya çalışılmıştır.

Başkurt mitlerinde tek gözlü olarak anılan Bisuraların birçok tasviri bulunmaktadır. Genellikle kadın olarak anlatılan Bisuların, olağanüstü bazı özelliklere sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca insanları kandırmasıyla dikkat çeken Bisuralar, insanlara da zarar verdikleri kaydedilmiştir. Farklı yerlerde yaşadığı anlatılan Bisuraların, yavruları da en az kendileri kadar tehlikelidir. Çuvaşlardaki orman iyesi Arşuri ile benzer bir varlık olarak kaydedilen Bisuralara inanç daha çok kötü ruh doğrultusunda olmuştur.

1.2.3.2. Orman Devi

Başkurt mitlerinde tek gözlü olarak anlatılan başka bir mitolojik varlık da orman devidir. Ormanda yaşayan bu varlık genellikle insan kılığındadır. Alnının ortasında tek bir gözü ve tek bir ayağı vardır. Bu varlık başka şekillere de girebilir. Örneğin kütük şeklinde de olabilir. İnsanlar gibi orman devi de avcılık ile uğraşır, eşi ve çocukları olur, onun eşi ve kızı bir kaide olarak olağanüstü güzelliğiyle farklıdır. Onlar dağlarda, kaya derelerinde ve mağaralarda yaşar. Orman devi sıkça bağırırır, yankıyı taklit ederek kişileri korkutur ancak korkmamak gerekir, çünkü o, kişilere zarar vermez⁴².

Başkurt mitlerinde geçen orman devleri fanidir, kişi onları öldürebilir. Kişi gibi orman devinin de canı olur, fakat uyurken onun canı ağızından alev olarak çıkar. Orman devi öldükten sonra onun canının ne olacağı hakkında bir bilgi yoktur. Kuzey batı Başkurtları olan Gayninlerin düşüncelerine göre, Orman devi yaramazlık yapmayı çok sever; kırdan otlayan atlara biner. Severe bindikleri atları o kadar ezerler ki, atlar eve ağız köpüklü olarak döner. Masalın birinde yakalanan orman devi geleceği söyler ve onun bu söyledikleri gerçek olur⁴³.

Çuvaş mitlerinde Arşuri'ye benzer bir varlık olan tek gözlü Orman Devi, istediği kılığa girebilen bir varlık olduğuna inanılmıştır. İnsanları korkutmayı seven Orman Devi, ölümlü bir varlık olmakla beraber canını ağızından alev olarak çıkarabilmektedir. Genellikle insan kılığında tasvir edilen bu varlığın, gelecekte haber verdiğine dair inançlar da mevcuttur.

⁴¹Atnur, *a.g.t.*, s. 564.

⁴²Rudenko, *a.g.e.*, s. 381.

⁴³Rudenko, *a.g.e.*, s. 381.

1.2.3.3. Yarımıtık

Başkurtların mitlerinde yer alan tek gözlü başka bir varlık da Yarımıtık'tır. Yarımıtık adının, “eksik vücutlu” anlamı, mitolojik bir varlık olarak onu hetonik konuma ait, değişken tabiatlı bir şeytan şeklinde görme imkânı vermektedir. Tek kollu, tek gözlü ve tek ayaklı olmak, şeytanlığın başlıca işaretidir. Bu varlıklardan biri olan Başkurt halk kültüründeki “Yarımıtık”ın da bir gözü ve bir ayağı vardır. Beydili'ye göre, Yarımıtık, hetonik âleme bağlı, olumsuz işaretli ve farklı mekânsal yapıya sahip olan şeytanî bir varlıktır⁴⁴.

F.G. Hisametdinova-Z.J. Şaripova'nın “Başkurt Demonolojisi” adlı makalesinde de Yarımıtık adlı varlıktan bahsedilirken, yarım kelimesinin dünyaca ünlü Tepegöz'den geçtiği ifade edilerek Tepegöz ile Yarımıtık arasında bir bağlantı kurulmuştur⁴⁵.

Yarımıtık, Başkurt efsanelerinde öne çıkan bir varlıktır. Bir efsaneye göre Yarımıtık atla gezmeyi sever. Sürüdeki en güzel atı yakalayıp doyuncaya kadar dolaşır. Bir gün yine birinin atına musallat olur. Bu at her sabah kara tere batmış olarak döner. O, atı tutup arkasına katran sürüp gönderir. Sabah kalkıp dışarı çıkınca atın arkasına kıllı bir Yarımıtık'ın yapışıp geldiğini görür. O zaman onu atının sırtından çekip indirir ve Yarımıtık'a vurmaya başlar. Yarımıtık da dile gelip adama kendini bırakması için yalvarır. Adam da ona köyünün ileride durumunun ne olacağını söylerse onu bırakacağını söyler. Yarımıtık da köyün geleceği hakkında bilgi verir ve bu kehanet doğru çıkar⁴⁶. Bu efsaneden Yarımıtık adı verilen varlıkların geleceğe dair bilgi sahibi olduğunu anlamaktayız.

Başka bir Başkurt efsanesine göre, adam bir gün ormana gider. Gece orada kalmak zorunda kalır. Henüz uykuya dalmamışken birisi saçını çekmeye başlar. Gözünü açıp bakar ki önünde bir Yarımıtık ayakta durmaktadır. İhtiyar hemen okunu alarak Yarımıtık'a ok atar. Ama Yarımıtık atılan oku eli ile yakalar. İhtiyar bunun hilesini sezer. Eğer başka bir ok atarsa, Yarımıtık ilk oku yay yapıp ikincisini ona atıp öldürecektir. O zaman adam, Yarımıtık'a misafirlîğe geleceğini söyler. Bu esnada adam henüz gençtir. Gidince Yarımıtık'ın bir kızına gözü düşer, onu kendine eş olarak ister. Kız çok güzeldir. Adam böylece Yarımıtık kızını köyüne alıp dönerek genç karısıyla birlikte yaşamaya başlar.

⁴⁴Beydili, *a.g.e.*, s. 601.

⁴⁵Hisametdinova-Şaripova, *a.g.m.*, s. 37.

⁴⁶Atnur, *a.g.t.*, ss. 329-330.

Çocukları da olur. Onlardan dağılan Yarım Türk neslinden Tanıp köyünde hâlâ daha vardır⁴⁷.

Başka bir Başkurt efsanesine göre, bir Yarım Türk, bir atı tutup, ilginçlik olsun diye gece boyunca koşturur. Sahibi, sabah atını bulup, onun bir şey yemediğini, yorulduğunu görünce ertesi gün onu gözetler. Gece boyunca gözetler, ata Yarım Türk'ın bindiğini görür. Eskiden arabayı yağladıkları katran çok katıdır. Geceleyin ata katran sürer ve atı gönderir. Yarım Türk gelip ata biner, ama ona yapışıp kalır. Yarım Türk insan şekline girip dolaşır. Güya, Yarım Türk eskiden köyde yaşayan bir adamdır. Biri büyü yapar ve o Yarım Türk'a dönüşür. Köye dönemeyip çeşitli otlar yiyince Yarım Türk'a döner. O boynuzsuz, çıplak bir adamdır ve kuş olarak da dolaşır. Bazen kuş yuvasına girip uyur. Yarım Türk dağ kovuklarında da yaşar. Eğer insanı yakalarsa gıdıklayıp öldürür. Bağırarak gülenlere ve insanları güldürenlere “yarım Türk” derler. Çatlayıncaya kadar güler. O, büyük ağızlı ve çirkindir⁴⁸.

Başkurt mitlerinde Yarım Türk, yarım uzuvlu bir varlık olarak tasvir edilmiş bu yüzden de Yarım Türk adını almıştır. Bu özelliğinden dolayı şeytani bir varlık olarak değerlendirilen Yarım Türk ile ilgili efsaneler bulunmaktadır. Öncelikle efsanelerde Yarım Türk'ın musallat olduğundan, geleceğe dair haber verdiğinden ve şekil değiştirebildiğinden bahsedilmiştir. Burada dikkat çeken bir detay ise sonradan Yarım Türk'a dönüştürülmesidir. Türk mitlerindeki tek gözlü varlıklar genel olarak tek gözlü şekilde doğup, yaşamışlardır. Fakat efsanelerden anlaşıldığı kadarıyla sonradan da Yarım Türk olunabilmektedir.

1.3. TATAR MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

1.3.1. Tatar Tarihi

Tatar sözcüğünün etimolojisi ile ilgili çeşitli görüşler bulunmakla birlikte, bu görüşler içerisinde en kabul göreni “Tat-eri > Tat er (Yabancı kişi) şeklindeki görüştür⁴⁹. Tatarların yaşadığı Tataristan Özerk Cumhuriyeti, Avrupa'nın doğu kesiminde, İdil (Volga) ve Kama Nehirlerinin birleştiği yeredir. Tataristan'ın batısında Çuvaşistan, doğusunda Başkurdistan Türk Cumhuriyetleri bulunmaktadır⁵⁰.

İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatarlar, İdil-Kama Bulgarları ile XIII. yüzyılda Orta Asya'dan bu bölgeye gelen Kıpçak (Kuman) Türklerinin torunlarıdır. Bugünkü Tataristan'ın içinde bulunduğu İdil-Ural bölgesi, IV. yüzyıldan itibaren Sibiry'a'dan gelen

⁴⁷Atnur, *a.g.t.*, s. 430.

⁴⁸Atnur, *a.g.t.*, ss. 807-808.

⁴⁹Mustafa Gültekin, *Tataristan Masalları Üzerinde Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010, s. 3.

⁵⁰İbrahim Güner, “Tataristan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XL, İstanbul 2011, s. 162.

çeşitli Türk boylarının iskânına sahne olmuştur. Daha sonraki yüzyıllarda Hunlar, Gök-Türkler, Hazarlar, Peçenekler, Kıpçaklar (Kumanlar), İdil Bulgarları, Altın Orda ve Kazan Hanlığı gibi Türk kavim ve devletleri bu bölgede hüküm sürmüştür⁵¹. Bu bölgeye gelen Türk boylarından biri olan Bulgarlar, VII. yüzyılda bir devlet kurmuşlardır. Kurdukları devletten sonra Bulgarların bir kısmı İdil/Volga nehri kıyısına gelerek buradaki Slav ve Türk boylarıyla karışmış ve günümüz Tatarlarını meydana getirmiştir⁵².

Altın Orda Devleti'nin kuruluşundan sonra Altın Orda, Bulgar Devleti'nin hâkimiyeti altına almıştır⁵³. Altın Orda'nın yıkılmasından sonra da Kazan, Kırım, Kasım, Astarhan ve Sibir Hanlıkları ortaya çıkmıştır. Kazan Hanlığı'nın 1552 yılında Rusların hâkimiyetine girmesiyle İdil-Ural bölgesindeki Türk hâkimiyeti sona ermiştir⁵⁴. Bu esnada Kazan Hanlığı'nı savunan Tatarlar, kılıçtan geçirilmiş daha sonra kadınlarını esir edilmiş, şehirdeki camilerin çoğu yıkılmış, bazıları kiliseye çevrilmiştir. Tatarlar, toparlandıktan sonra Kazan'ı Rusların elinden almak için saldırıya geçmişler fakat başarılı olamamışlardır⁵⁵.

XIX. yüzyılda Hüseyin Feyizhanî, Kayyum Nasırî ve İsmail Gaspıralı gibi öne çıkan aydınlarla beraber Tatarlarda milli bir uyanış yaşanmış ve 1917 ihtilâlleri sırasında Tatar halkının millî bağımsızlık hareketi canlanmıştır. 1917 Haziran ayında İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının medenî muhtariyeti aynı yılın Kasım ayında ise İdil-Ural Devleti projesi ilan edilmiştir. Fakat bağımsızlık kazanılamamıştır. 1920 Mayıs ayında ise Tatar Muhtar Cumhuriyetlerini ilan edilmiştir. Daha sonraki yıllarda bağımsızlık ilan edilse de Sovyetler tarafından tanınmamıştır⁵⁶.

1.3.2. Tatar Mitleri

Tatarların atası olan İdil Bulgarları, 922'de İslâmiyet'i resmî din kabul etmiş ve İdil-Ural'da Türk-İslâm kültürünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır⁵⁷. Fakat 1552'de Kazan'ı Rusların ele geçirmesiyle bölgede Ruslaşma ve Hristiyanlaşma başlamıştır. Yapılan baskılar sonucunda Tatarların bir kısmı Müslüman olarak kalırken

⁵¹Nadir Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 17; İsmail Türkoğlu, "Tataristan/Tarih", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XL, İstanbul 2011, s. 163.

⁵²Çetin Yıldız, *Kazan Tatar Türklerinin Mitolojisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman 2017, s. 8.

⁵³Devlet, "Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri", s. 17.

⁵⁴Türkoğlu, "Tataristan/Tarih", s. 163.

⁵⁵Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri-Türk Tarihinin Hazin Yaprakları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, ss. 34-36.

⁵⁶Nadir Devlet, "Tataristan Cumhuriyeti", *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 49-50; Türkoğlu, *a.g.m.*, ss. 164-165.

⁵⁷Güner, *a.g.m.*, s. 162.

bir kısmı da Hristiyanlığı kabul etmiştir⁵⁸. İslam ve Hristiyanlık dışında Tatar mitolojisine animist ve totemist dönemler ile Şamanizm inancının etkileri de bulunmaktadır⁵⁹.

Tatar kozmogoni mitlerinde dünya yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü katmanlarından oluşmaktadır⁶⁰. Gökyüzünde kutsal varlıkların yaşadığı inancının yer aldığı Tatar Türklerinin mitlerinde Umay ve Ülgen, yeraltı dünyasının hâkimi olan Erlik'in karşısındadır. Fakat İslam'ın etkisiyle bu inançlar İslam tesirinde kalarak değişmiş, Ülgen-Erlik inanışlarını yerini Allah-Azrail, ecel ile ilgili inançlar almıştır⁶¹. Tatar yaratılış mitlerinde dünya gökle birlikte ay ve güneşin yaratılmasından sonra yaratılmıştır⁶². Yine başka bir mite göre ise Tatarların dünyanın bir öküz tarafından taşındığına inanıldığından bahsedilmiştir⁶³.

Tatar Türklerinde yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü olarak ayrılan dünya tasarımına ek olarak bir de su altı dünyası mevcuttur. Her katmanda yaşadığına inanılan varlıklar ve bu varlıkların kendilerine has özellikleri vardır. Katmanlardan oluşan gökyüzü Tanrının yaşadığı tabaka iken yeryüzü, insanlarla birlikte iyelerin ve mitik varlıkların yaşadığı bir yerdir. Su altında Su Anası, Su Babası, Su Kızı yaşarken; yeraltı dünyasında ise Div, Ejderha, Yılan gibi varlıklar yaşamaktadır. Bu dünya varlıkları bazen insanlara fayda sağlarken genellikle zarar verirler. Su altı ve yeraltı dünyasındaki varlıklar sihri güce sahiptirler⁶⁴.

Tatar Türkleri İslam dinini çok erken dönemde kabul ettikleri halde, halkın hafızasında çok uzun süre korunan iyeler, mitolojik yaratıklar ve kara ruhlar, bu zamanda bile çok ilginç ve gizemli varlıklar olarak algılanmaya devam ederek halkın en eski devirlerde oluşan görüşlerini günümüze ulaştırmaktadırlar. İslam dininin etkisiyle Tatar Tanrıları değişse de mitolojik yaratıkları, aralarına sadece birkaç yeni tip ekleyip (şeytan, cin, peri) oldukları gibi bırakılmıştır⁶⁵.

Tatarlar, zaman içinde Hristiyanlık ve İslamiyet'i benimsemişlerdir. Fakat diğer Türklerde olduğu gibi eski inançları bu dinlerle sentezlemişlerdir. Tatar Türklerinde de

⁵⁸Türkoğlu, "Tataristan/Tarih", s. 165.

⁵⁹Rasilya Karimova, "Tatar Mitolojisinde İyeler (The Familier Spirits in Tatar Mythology)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XV, S. 3, Aralık 2016, s. 883.

⁶⁰Fatma Tekin, *Kazan Tatarlarının Halk Anlatmalarında Mitolojik Unsurlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2019, s. 63.

⁶¹Tekin, *a.g.t.*, s. 67.

⁶²Yıldız, *a.g.t.*, s. 71.

⁶³Yıldız, *a.g.t.*, s. 74.

⁶⁴Yıldız, *a.g.t.*, s. 77.

⁶⁵Çulpan Zaripova Çetin, "Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili İnanışlar (İyeler ve Yaratıklar)", *Bilig*, S. 43, Güz 2007, s. 28.

evren üç katman olan evrene bir de su altı dünyası eklenmiştir. Tanrı gökyüzünde, Erlik yeraltında yaşamaktadır. Ayrıca birçok mitolojik varlığın yer aldığı Tatar mitlerine, İslamiyet'in etkisiyle birkaç tip daha eklenmiştir.

1.3.3. Tatar Mitlerinde Tek Gözlü Varlıklar

1.3.3.1. Calmavız

Diğer Türk topluluklarında “Celmoguz, Jalmavuz, Yalmavuz” adı verilen tek gözlü varlığın Tatar mitlerindeki karşılığı Calmavız'dır. Tatarların “İyiliğe Kötülük” masalında Calmavız kocakarı, kardeşleri ile yaşayan kızın yanına gelir ve ondan saçlarını taramasını ister. Böylece Calmavız her gün kızın yanına gelmeye başlar. Her gün saçlarını taratan Calmavız, kızın kanını emer. Kızın yüzünün renginin gittiğini fark eden arkadaşları ne olduğunu sorarlar. Kız da onlar ava gittikleri zaman her gün Calmavız'ın yanına gelerek kanını emdiğini söyler⁶⁶.

Kızın arkadaşları Calmavız'ı yakalamaya karar verirler. Calmavız yakalanıp öldürüleceği zaman yalvarmaya başlar ve dileklerini gerçekleştireceğini söyler. Bunun üzerine ayaksız delikanlı Calmavız'a *“birimiz ayaksız o ayaklı olsun, ikincimiz kör onun gözleri açılsın, üçüncümüz elsiz o elli olsun, işte bu yüzü sararan kıızı pembe yüzlü bir kız hâline getir”* der. Calmavız bu isteği kabul eder ve onları yutar. Olağanüstü özellikleri sayesinde onları kustuğunda sağlam bir şekilde çıkarır⁶⁷.

Calmavız en son ayaksız delikanlıyı yutar. Fakat Calmavız benim isteğim oldu diyerek onu tekrar çıkarmayacağını söyler. Bunun üzerine arkadaşları kılıçla Calmavız'ı keserler fakat arkadaşlarını bulamazlar. Sonra bütün kemiklerini toplayarak bakarlar ve başparmağının olmadığı anlarlar. Parmağı kesip delikanlıyı kurtarırlar⁶⁸.

Tatar Türklerinin masallarından Dutan Batır'da tek gözlü Calmavız, sık bir ormanda yaşar. Bu varlık insanların kokusunu alınca onları bularak yer. Bir gün Dutan Batır isimli bahadırın ve kardeşlerinin olduğu yere gider. Onu yemeye hazırlandığında atı Dutan'ı uyandırır. Dutan Batır karşısında alnında kocaman bir gözü olan bir kocakarı görür. Etrafına bakınır kardeşlerini bulamaz. Meğer Calmavız onları yemiştir. Calmavız, Dutan Batır'dan padişahın kızını kendisine getireceği sözünü alınca kardeşlerini sağ bir şekilde kusup çıkarır⁶⁹.

⁶⁶Gültekin, a.g.t., s. 1270.

⁶⁷Gültekin, a.g.t., s. 1271.

⁶⁸Gültekin, a.g.t., s. 1271.

⁶⁹Gültekin, a.g.t., s. 1411.

Dutan Batır padişahın kızını kaçırmak için yola çıkar. Yolda bir yaşlı adam, bir avcı, Yelayak ile arkadaş olur ve yoluna onlarla devam eder. Türlü maceralardan sonra padişahın kızı Könikey'i de yanlarına alırlar. Fakat Dotan Batır kızı Calmavız'a vermekten vazgeçer. Onun yerine Yelayak genç ve güzel olduğu için Calmavız'a götürmeye karar verir. Calmavuz'un yanına giderler. Bu sırada Yelayak Calmavız'la dışarı çıkar. Yelayak bir anda yürümeye başlar. Calmavız da onun peşine düşer. Çok hızlı koşan Yelayak arkadaşlarına yetişir. Calmavız da onlara çok yaklaşır, onları yiyecektir. Dotan ve arkadaşları çok korkarlar. Sonra avcı Calmavız'ın gözüne nişan alır ve tek gözüne oku atar. Calmavız'ın beyni de çıkıp gider ve orada ölür⁷⁰.

Kadın olarak anlatılan Calmavız, mitlere göre ormanlarda yaşayan, insan yiyen, kan içen ve olağanüstü güçleri bulunan bir varlıktır. Tatar masallarında öne çıkan Calmavız'ın zayıf noktası tek gözüdür. Ölümlü bir varlık olan Calmavız'ın yediği insanların karnında hala canlı kalması dikkat çekici bir husustur. Bu da Calmavız'ın olağanüstü yeteneklerinden biridir.

1.3.3.2. Tek Gözlü Dev

Başka bir Tatar masalında da Zülkarneyn'in⁷¹ tek gözlü bir devle karşılaşması anlatılmıştır. Bu masala göre Zülkarneyn, dünyada kim daha güçlü diye düşünerek tüm dünyayı gezmeye çıkar. Bu gezisi sırasında Zülkarneyn devlerle mücadele eder. Kızları esir tutan tek gözlü üç dev ile mücadele eden Zülkarneyn kızları kurtarıp götürürken tek gözlü dev ile karşılaşır. Dev, üç kardeşini öldürdüğü için Zülkarneyn'e çok öfkeli. Zülkarneyn deve doğru gider ve dev onu yemek istediğinde demiri devin ağzına saplar. Devin alınındaki tek gözü demiri saplayınca akar. Daha sonra Zülkarneyn tek gözlü devin kafasını elmas kılıcıyla keser⁷².

Bir Tatar masalı Zülkarneyn'de tek gözlü dev, güçlü, insanları esir eden, insan yiyen, ölümlü bir varlık olarak anlatılmıştır. Masal kahramanı olarak anlatılan Zülkarneyn, esasen İslamiyet'e ait bir motiftir. Bu da Tatar mitlerindeki İslami tesirleri göstermektedir.

⁷⁰Gültekin, *a.g.t.*, ss. 1411-1421.

⁷¹Zülkarneyn, Kur'an'da kendisine büyük güç ve imkân verildiği bildirilen kişidir. Sözlükte "sahip, mâlik" anlamındaki *zû* ile "boynuz, kâkül, şakak; aynı dönemde yaşayan nesil, akran" gibi mânalara gelen *karn* kelimesinin tesniye kalıbından oluşturulan *zû'l-karneyn* isminin anlamı *karn* kelimesine verilen mânaya göre değişmektedir⁷¹. Arap söylencelerinde Ye'cüc ve Me'cüc istilasını engellemek için kuzeyde demirden bir duvar ören kral olarak görülmektedir. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLIV, İstanbul 2013, s. 564. Zülkaneyn'in Tatar mitlerinde geçmesi de Tatarların masallarına İslamiyet'in etkisini göstermektedir.

⁷²Gültekin, *a.g.t.*, s. 165.

1.3.3.3. Tek Gözlü Kadın

Tatarların, Onüç masalında dev-perinin tek gözlü bir teyzesinden bahsedilmiştir. Bu masala göre bir adamın on üç tane oğlu vardır. En küçük oğluna Onüç adını verir. Bir gün bu oğlanlar çalışmak için babalarından izin isterler. Babalarının izin vermeleri üzere yola çıkan oğlanlar bir padişahın ülkesine gelirler. Padişahın iş isteyen oğlanlar gece gündüz ormanda ağaç keserek çalışırlar. Onüç ise padişahın evinde kalarak buradaki işleri yapar. Onüç istediği şeyleri burada yiyebildiği için gün geçtikçe güçlenir. Ağabeyleri Onüç'ün güçlenmesini kıskanır ve çeşitli bahaneler sunarak onu dev-perinin yanına gönderir. Son gittiğinde Onüç dev-periyi tabuta koyup padişaha getirecekken dev-perinin yol üstünde teyzesi olduğunu öğrenir. Yolda durup bu yaşlı kadının yanına gider. Dev-perisinin teyzesi tek gözlü olduğu için Onüç onu iki gözlü yapacağını söyler⁷³.

Yaşlı kadını kandıran Onüç onu saçlarından direğe bağlar. Demiri kızdırıp getirerek tek gözlü kadının gözüne sokar. Yaşlı kadının gözü çıkar ve saçlarını direktten kurtarıp Onüç'ü elleriyle aramaya başlar. Onüç akıllı biridir. Dışarda yaşlı kadının dolaşan tekelerinden birini alıp onun içine saklanır. Yaşlı kadın bu sırada bağırarak Onüç'ü aramaya devam eder. Çocuğu bulamayınca tekeyi de dışarı atar. Böylelikle Onüç ondan kurtulur⁷⁴.

Tatar masallarından biri olan Onüç masalında da tek gözlü dev perisinin teyzesinden bahsedilmektedir. Özellikleri ile ilgili çok bilgi verilmesi de masal kahramanı Onüç, tek gözlü dev-perisinin gözüne demiri sokarak onu etkisiz hale getirmiştir. Bu masaldaki, dev-perinin gözüne demir sokulması, bu varlığın sürülerinin olması ve Onüç'ün kaçarken bir tekenin içine saklanıp kaçması motifi tamamen Tepegöz mitiyle aynıdır. *Dede Korkut Hikâyeleri*'ndeki Tepegöz'den en büyük farkı bu varlığın dev-peri olarak değerlendirilmesi ve kadın olarak anlatılmasıdır. Türk mitlerinde genellikle periler iyi tabiatlı, devler ise kötü tabiatlı varlıklar olarak yer almaktadır. Masalda bu iki varlığın birleştirilerek tek bir kötü varlık olarak anlatılması detayı önemlidir. Zaman içinde iki varlık birleşmiş ve kötü tabiatlı bir varlık olarak mitlerde yer almıştır.

⁷³Erkan Karagöz, *Tatar-Başkurt Sihirli Masalları Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması (Aktarma-Motif Tespiti (Motif-Index Of Folk Literature'ye Göre)-Motif Dizini)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 362.

⁷⁴Karagöz, a.g.t., s. 362.

1.3.3.4. Ubır

Tatar mitlerinde tek gözlü bir varlık olan Ubır, ön plana çıkmaktadır. Türk dünyasının mitolojisinde anlatılan Ubır, cin sınıfından sayılmaktadır. Tatarca “ubır” adı “kötü ruh, obur” anlamlarına gelirken, “ubırlı” kelimesi de kötü ruhlu anlamında kullanılmaktadır⁷⁵.

Görünüşü itibariyle; gövdesi ve başı yarım olup, bir kolu ve bir gözü olan bir varlık olarak her şeyi yarım betimlenir. Ayrıca yüzleri kızıl, dişleri büyük, bazen kuyruklu da olabilmektedir. Bu varlıkla ilgili olarak onun, geceleri kabirinden dışarı çıkarak yakaladığı insanların kanını emdiği anlatılmaktadır. Kan içtiğinde güçlenen Ubır için kan, ona gençlik ve güç veren bir unsurdur. Ancak kanını içtiği insanlar için aynı durum söz konusu değildir. Kanı içilen bu insanlar, birer ubırlı insan haline dönüşür⁷⁶. Nitekim bununla ilgili olarak Türk mitolojisinde ubırlı köyler hakkında bilgiler yer almaktadır⁷⁷.

Tatar efsanelerinde Ubır, oldukça sık rastlanan bir varlıktır. Bu efsanelerden birine göre Kara Tal köyünde iki nehir arasındaki bir evde yaşayan Sufiya isimli bir kadının nehrin yakınında insana benzeyen domuz yüzlü ve dört bacaklı bir varlık gördüğünü anlatır. Yürürken fark edildiğini anlayan Ubır, ateş topuna döner ve uzaklaşır. Böylelikle Ubır olduğu anlaşılır⁷⁸.

Başka bir mite göre, Kama Tamagi alanındaki Eski Kazile köyü yakınında Ubır'ın yaşadığı bir çukur olduğu inancı vardır. İnanişâ göre, Ubır bu çukura gençleri çekmektedir. Bu durumla ilgili bir mite göre eskiden Ehmer dağları yanında Kayınlı Ada denilen bir yer ve buranın yanında suyu tatlı olan bir pınar vardır. Bu bölgede zaman içinde Ubır ateşi oluşur. Bu yüzden tatlı suyu olan pınar kurur ve bölgedeki ormanlar yok olur. Çok etkili olan bu ateş herkesi korkutup büyüler. Bir süre sonra pınarın yanına atlı

⁷⁵Tatarca-Türkçe Sözlük, Koordinatör: Fuat Ganiyev, İnsan Yayınevi, Kazan-Moskova 1997, s. 354.

⁷⁶Tatar mitlerindeki Ubır, kan içmesiyle, geceleri kabirden çıkmasıyla, kanını içtiği insanları dönüştürmesiyle ve çeşitli hayvan şekillerine girebilmesiyle Batı mitlerindeki vampir benzetilmektedir. Yabancı kültürlerde vampir, yaşayan bir ölü olarak ifade edilmekle beraber mezarından çıkıp insanların kanını emen mitolojik bir varlık olduğu düşünülmektedir. Yapılan tanımlara göre Avrupa folkloruna ait olan vampir, yaşayan insanları avlamak için ölümden geri dönmüş bir hortlaktır. Ölümü gerçekleşmiş kişi, mezarında olduğu sürece arkadaş ve akrabalarına saldırmaktadır. Bir vampir tarafından dönüştürülmediyse hayatları boyunca kötülük yapmış, öldürülmüş, alkol içmiş ve intihar etmiş kişiler vampir olmuştur. Vampirleri öldürmenin yolu ise kalbine kazık çakmaktır. Başını kesmek, yakmak ve derisini yüzmek de onu öldürmenin başka yollarıdır⁷⁶. Vampirler çeşitli hastalıklara, salgınlara, mahsulün azalmasına, kuraklığa, kâbuslara neden olup uyku sırasında cinsel saldırıda bulunabilirler. Kedi, köpek, kuzu, kurt, yılan, at, kuş gibi hayvanlara dönüşebilmektedir. Ayrıca Tatar mitlerinde olduğu gibi Slav mitlerinde de Ubır, geceleri aktif olan, büyük dişlere sahip, kan emen, çeşitli hayvan kılıklarına giren bir varlıktır. Detaylı bilgi için bkz. Rosemary Ellen Guiley, *The Encyclopedia Of Vampires, Werewolves, And Other Monsters*, The Facts On File, New York 2005, ss. 287-288; Duygu Özakin, “Rus Edebiyatında Gotik Kurgunun Sosyopolitik Boyutu: Tolstoy’un Vampir Hikâyelerinde Osmanlı Cadıları”, *İdil Dergisi*, C. VII, S. 47, Temmuz 2018, s. 784; Theresa Bane, *Encyclopedia of Vampire Mythology*, McFarland Company, North Carolina 2010, ss. 137-138; Guiley, a.g.e., s. 286.

⁷⁷Tekin, a.g.t., s. 163.

⁷⁸Tekin, a.g.t., s. 163.

bir genç gelir. Ubır bu genci pınara çeker ve onu yemeye çalışır. Fakat bu gençte sihirli bir yüzük vardır. Bu büyümlü yüzüğü genç pınara atar. Ubır korkmuş ve bu gençten kaçır. Böylece yüzük pınarın yanında akan bir şelaleye dönüşür⁷⁹.

Ubır'ın geçtiğı başka bir Tatar mitinde 1867 yılında bir Tatar köyünde insanlar ölmeye başlar. Anlatılanlara göre Ubır, bu köydeki insanları sırasıyla öldürür. Bunu olayı köylülerden biri şu şekilde anlatılır:

“Bizim eve sıra geldiğinde hoca, bana hiç uyumamamı söyledi. Ben uzun zaman uyumadım. Yarım gece uyumayınca çok uykum geldi ama sabrettim. Biraz yattıktan sonra, eve kapıyı açmadan bacadan bir ateş topu şeklinde Ubır geldi. Eve girdiğinde birden uzadı, hatta o kadar uzundu ki, bir başı kapı tarafındaki kovanın içindeki suda, bir başı da insanların ağzındaydı. Bu suyu insanlara içirmeye başlayıp, sırayla ilerlerken sıra bana geldi. Bu sırada bildiğim duaları okumaya başladım ve teslim olmamaya çalıştım. Ubır, iki eliyle benim ağzımı çekiştirmeye başladı. Biraz acı çektikten sonra, horozlar ötmeye başladı. Horoz sesi ile birlikte o da yok oldu. Ben de sabah erkenden uyandım. Uyandığımda ayakta duramayacak kadar güçsüzdim. Bu yüzden de dilsiz gibi oldum, ağzım çok kötüydü. İnsanlar uyandığında kovadaki suyu içmek istediler. Yerimden güçlükle kalkıp sürünerek gittim ve kovayı alıp suyu döktüm. Bundan sonra ölümler bitti, insanlar da iyileşti. İşte, benim ağzımın yamukluğu da bu olaydan sonra kaldı”⁸⁰.

Ubır'ın horoz sesiyle yani sabahları ortadan kaybolması da vampir inancı ile aynıdır. Batı mitlerinde de vampir geceleri aktif olan bir varlık olduğundan bahsedilmiştir.

Tatar Türklerinde Ubır'ın bir insana musallat olması ile ilgili bir efsane şu şekildedir: Kara Tal köyünde Safıyulla adındaki bir kız ninesine kalmaya gittiğı bir gece onu bulamaz. Kapının yanına gidince oradaki menteşeye saplanır bıçağı görür ve bıçağı alır. Daha sonra ninesinin yanına gider. Kadın bıçağı yerine koymasını, eve giremediğini söyler. Kız hemen kaçır ve bir daha Ubırlı ninesine gitmez⁸¹.

1923'te Miyaşeger köyünden derlenen bir efsanede ise Ubır'ın önce ateş, sonra da kedi kılığına girmesi anlatılmıştır. Anlatılanlara göre, bir zamanlar komşu köyden Harris Hoca adlı biri hacdan gelir. Gece olunca kendi köyüne gidemez. Bu köyde kalmaya karar verir. Ormanda yürürken güzel görünen bir eve girer ve ev sahibiyle konuşur. Ev sahibi bu hocayı misafir olarak kabul eder ve ona hürmet eder. Biraz sohbet ettikten sonra ikisi de yatar⁸².

⁷⁹Tekin, a.g.t., s. 164.

⁸⁰Tekin, a.g.t., s. 164.

⁸¹Tekin, a.g.t., s. 165.

⁸²Tekin, a.g.t., ss. 166-167.

Uyuyunca hoca rüyasında karısını görür. İrkilerek rüyadan uyanan hoca kapının ortasında bir ateş yandığını görür. Bu ateş olarak görünen şey aslında ev sahibinin karısıdır. Hoca hemen sessizce dua etmeye başlar. Ateş topu kediye dönüşür ve bacadan ateş bulutu olarak çıkar. Hoca ev sahibini uyandırır ve olanları anlatır⁸³.

Ev sahibine karısının üzerine beyaz bir şey örtmesini söyler. Sabah olmadan kara kedi⁸⁴ şeklinde Ubır tekrar gelir. Fakat kadının üzerinde beyaz bir namazlık olduğunu görünce kadının içine girer. Sabah olup horoz sesleri duyulmaya başlayınca da tekrar ateş olarak bacadan çıkıp gider. Kadın da sabah hiçbir şey olmamış gibi kalkar⁸⁵.

Ubır'ın geçtiği bir masal da şu şekildedir: Ubırlı kocakarı, Gülçiçek'in kaynanasıdır. Bu kocakarı, Gülçiçek'e ve oğluna sürekli kötülükler yapar. En sonunda bu duruma dayanmayan oğlu evden kaçır, Gülçiçek de annesine gitmek için yola çıkar. Ubırlı kaynana ise, annesine giden Gülçiçekli, bozkurt kılığına girerek takip eder⁸⁶.

Anlatılan bir efsanede ise Kara Tal köyünde Tugay Habul adlı bir adam, gece ateş topu geldiğini görünce Ubır'ın geldiğini anlar ve hemen eline iki çatallı ağaç budağı alır. Yere domuz kılığında düşen Ubır'ı görür görmez de bu ağacı ikiye ayırır, böylece ayaklarının dibine düşen Ubır'ı yakalar ve ayaklarının altına nal çakar. Ertesi gün, Çernuş köyünden Marusya adlı birinin ayağının altındaki çakılı naldan sızlandığı duyulunca Ubır'ın, bu insanın içine girdiğini anlaşılr⁸⁷.

Başka bir efsaneye göre, Ali Ekber Çumarana adlı bir köylünün Zihnine adlı hanımının, sihirci olduğu yönünde söylentiler çıkar. Bazıları bu sihirci kadının, gece ortasında bacasından ateş çıktığını görürler. Söylenen o ki, bu kadın ateş topu olarak bacadan çıkar ve Rus köyündeki başka bir kadının yanına varır. İkisi birlikte başka sihircilerin yanına da giderler. Bazıları da gece ortasında kabirlere gittiklerini görürler. Görünmemek için kabrin arka tarafından gelip, yine arka tarafından giderler. Eğer birisi görececek olursa da, hemen domuza ya da köpeğe dönüşürler. Böyle bir zamanda bacağı ya da kolu kırılacak olsa, Ubır içinden çıktığı vakit normal insana döndüğünde sakat kalır⁸⁸.

⁸³Tekin, *a.g.t.*, ss. 166-167.

⁸⁴Kara kedi, Türk mitlerinde kötü varlıklar bağlantılı bir varlık olduğuna inanılmıştır. Bu yüzden de uğursuz sayılmış ve kara kedi görünce korunmak için farklı uygulamalara başvurulmuştur.

⁸⁵Tekin, *a.g.t.*, ss. 166-167.

⁸⁶Tekin, *a.g.t.*, s. 168.

⁸⁷Tekin, *a.g.t.*, s. 168.

⁸⁸Tekin, *a.g.t.*, ss. 168-169.

Batır Soldat masalında da ubırlı kocakarı, köydeki evlerden birer birer insanları alarak kaybolur ve bu insanlar bir daha görülmez. Ubır'ın sırayla geldiği evlerden ölme sırasının kendilerine geldiğini düşünen bir eve misafir olan asker, gece açık kalan pencereden, tüm dünyayı ışıyla aydınlatacak kadar parlak bir ateşin evin yakınına geldiğini fark eder. O anda eve girmek için iki elini pencereden sokan bir şey görür ve hemen onun ellerini keser. Sabah olunca köyün muhtarından, halkı meydanda toplamasını ister. Bu toplantıya sadece bir kişi katılmaz. Gelmeyen bu kişinin, yaşlı ve hasta bir kadın olduğunu öğrenilince, muhtardan hemen bu kişinin getirilmesini istenir. İstek üzerine kadın getirilir ve gelen kadının ellerinin olmadığı görülünce, köylüleri evlerinden birer birer çalarak öldüren Ubır'ın, bu kadın olduğu anlaşılır⁸⁹.

Çükeç gazetesinin 1909 yılında basılan 76. sayısındaki Ubır ile ilgili bir haber şöyledir: Kantugan köyünde çocuk ölümünün çok fazla olmasını Ubır'a bağlayan halk, ubırlı insan olduğunu düşündüğü Zinnetulla adlı bir kişinin mezarını açıp çıkar ve onu küçük parçalara ayırıp tekrar mezara koyar. Ancak çocuk ölümleri, yine de son bulmaz. Bunun üzerine halk, ubırlı insanı tekrar mezarından çıkarıp yakar⁹⁰.

Tokiy Çokiri (Tokiy Çukuru) efsanesinde de halk, ubırlı ölüden kurtulmak için ubırlı ölünün mezarını açar; lahiti çatalı ağaç ile çivileyip ubırlı ölüyü tekrar mezara bırakır. Bu şekilde de Ubır'dan kurtulamayınca, ölüyü yakmaya karar verirler⁹¹.

Eygeli Batır masalında ateş bulmak için yola çıkan bir kızın, uzakta gördüğü bir ateşi almak için gittiği yolda ubırlı bir kocakarıya rastlar ve ondan ateş ister. Masalın devamında ubırlı kocakarı, bir eleğe ateşli kömür, ateşli kömürün altına da kül koyup kıza verir. Ertesi gün elekten dökülen külleri takip ederek kızın izini bulan ubırlı kocakarı, kızın evine gelir ve kendisinin yardımına karşılık olarak ondan yardım ister. Kendisine yardım edeceğini söyleyen kızıdan, her gün kapı deliğine orta parmağını sokmasını söyler ve her gün gelip onun parmağından kanını emer. Ubırlı kocakarı kan içtikçe güçlenirken⁹², kız ise günden güne halsizleşip gücünü kaybeder⁹³.

Tatar masallarında Ubır'ın kan içmesi dışında birini yutup çıkardığında o kişinin eksik bir uzvu yerine gelmektedir. Eygeli Batır masallarında Ubırlı kocakarı, masal kahramanına kendisini bırakırsa elsiz olanı elli yapacağına, gözsüz arkadaşını gözsüz

⁸⁹Tekin, *a.g.t.*, s. 169.

⁹⁰Tekin, *a.g.t.*, s. 170.

⁹¹Tekin, *a.g.t.*, s. 170.

⁹²Bu durum, Ubır ile vampirin oldukça benzediğini göstermektedir.

⁹³Tekin, *a.g.t.*, ss. 170-171.

yapacağını söyler. Hatta sağlığını kaybeden kişileri de iyileştirebileceğini anlatır⁹⁴. Bu durum Ubrı'ın olağanüstü güçleri olduğunu göstermektedir.

Üvey Kız ile Sihirci Kocakarı masalında ise Ubırlı kocakarı insan yiyen bir varlık olarak anlatılmaktadır. Masala göre, karısını kaybeden adam bir kadınla evlenir. Adamın ölen eşinden bir kızı vardır. Üvey annesi bu kızı hiç sevmez. Bu yüzden kocası evde yokken kızı ablasına gönderir. Kız önce kendi akrabasına gider ve akrabası onu kadına karşı uyarır. Üvey annesinin ablasına giden kıza, Ubırlı kocakarı hizmetçisine kızı yiyeceğini söyler. Kız, hizmetçiye hamamı sıcak yapmaması için yalvarır ve ona hediye olarak bir eşarp verir. Sonra kediye bir parça et vererek kurtulmanın yolunu sorar⁹⁵.

Kedi de kurtulmak için eline bir havlu ile bir tarak almasını, ubırlı kocakarıdan kaçarken havluyu yere atmasını, böylece havlunun büyük bir göle dönüşeceğini ancak kocakarının gölden kurtularak tekrar onu kovalamaya başlayacağını, bu sefer de tarağı yere atmasını, tarağın da kocakarının kurtulmasının mümkün olmayacağı sık bir ormana dönüşeceğini söyler. Kız, kedinin öğrettiği şekilde havluyu ve tarağı alıp kaçır. Yolda karşısına köpekler çıkar ve onlara ekmek verir. Kapıya geldiğinde gıcırdaması için kapının menteşesine yağ sürer. Ondan sonra kayın ağacına rastlar, ağaç tam onu tutacakken ağacı bez ile bağlar. Yün eğirip eğirmediğini kontrol eden kocakarı, kızın kaçtığını anlayınca peşinden gider. Kız, kedinin söylediklerini aynen yapar. Önce havluyu atar, havlu göl olur. Sonra tarağı atar, tarak ormana dönüşür ve kocakarı bu ormandan çıkamaz. Bütün badireleri atlatan kız, evine gelince olanları babasına anlatır ve çok sinirlenen babası, kızın üvey annesini öldürür. Sonra iyi bir kadınla evlenir ve mutlu bir hayat yaşarlar⁹⁶.

Başka bir mitte ise Tokiy lâkaplı Hemekey dede ölünce ubır olup, ateş olup köyü Eski Kormaş'a dönmüş. Kapı ve pencereler "*bismillah*" denilerek kapatıldığı için oralardan giremeyip bacadan girer. O gelip içeri girdiğinde evdeki bir kişi horlayarak uyumaya başlar. Adamın karısının babası, onların evine giderek evdekileri işe çağırmak için kapıyı çalar ve kapıyı açan olmaz. O, bir tek kişiyi de uyandıramaz. Çıkıp giderken bacadan bir ateşin fırlayıp çıktığını, yukarı tarafa, mezarlığa doğru yuvarlanıp gittiğini görür. Bundan sonra evin sahibi uyanır. O çıkıp "*Kim var orada, ne yapmaya geldi?*" diye seslenir. Dede bir şey söylemeden dönüp gider. Yuvarlanarak giden tubal gibi ateşi

⁹⁴Tekin, *a.g.t.*, s. 171.

⁹⁵Tekin, *a.g.t.*, ss. 171-172.

⁹⁶Tekin, *a.g.t.*, ss. 171-172.

gören köy halkı çok korkar. Bu olaydan sonra onun kabrini açıp, lahitini çatallı ağaç ile çivileyip bırakırlar, öyle de yenemezler, Ubır yine çıkar. O zaman köy halkı, ölüyü kazıp çıkardıktan sonra yaksınlar diye kural çıkarır. Bundan sonra Hemekey dedeyi kazıp çıkarırlar ve Eşmıştı çukuruna alıp getirerek odunları yığıp, onlara benzin döküp, odunları ateşe verip yakarlar. Bundan sonraki zamanlarda öyle bir ateş bir daha dolaşmaz⁹⁷.

Tatar mitlerinde geçen tek gözlü Ubır, cin sınıfından sayılan gövdesi ve başı yarım, bir kolu ve bir gözlü olan bir mitik varlık olarak betimlenmektedir. Başkurt mitlerindeki Yarımıtık ile benzeyen Ubır'ın iki türü vardır. Birinci tür, insanlardan farklı alanlarda yaşayıp çeşitli hayvanların kılığına girebilirken, ikinci tür insanlara musallat olup onların içinde yaşamaktadır. Tatarların eski inançlarına göre, Ubır; kan emen, olağanüstü güçlere sahip, insan kılığında olup insanlara zarar veren bir varlıktır. Bu yönleriyle Ubır, Türk mitlerindeki birçok mitik varlığa benzese de Batı folkloründeki vampirle de ortak özellikler taşımaktadır. Özellikle Ubır'ın yaşayan bir ölü olarak, geceleri aktif olması ve kan içerek insanları ubırlı bir varlığa dönüştürmesi vampir inancı ile aynıdır. Slav mitlerinin açıkça tesirinin görüldüğü Ubır inancı, Tatarların İslam'ı benimsemesinden sonra farklı bir boyut kazanmıştır.

2. KAFKASYA TÜRK MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

2.1. KARAÇAY-MALKAR MİTLERİNDE TEK GÖZLÜ VARLIKLAR

2.1.1. Karaçay-Malkar Tarihi

Kafkasya, ortak bir kültür etrafında birleşmiş pek çok halkın bir arada yaşadığı tarihî, etnik ve sosyo-kültürel bir coğrafya parçasıdır. Karadeniz ile Hazar Denizi arasında uzanan 1100 kilometre uzunluğundaki Kafkas sıradağlarının üzerinde yer alan bu coğrafyada binlerce yıldan beri değişik kökenden gelen ve birbirlerinden tamamen farklı pek çok dilde konuşan yirmiden fazla etnik grup, etnik ve sosyo-kültürel bütünleşme sonucunda ortak bir kültür meydana getirmişlerdir. Böylece “Kafkas Kültür Alanı” adı verilen bu kültür dairesi içinde Kafkasya Halkları adıyla tanınmışlardır⁹⁸.

Proto-Türk kavimleri daha MÖ 5000 yıllarında Kafkasya coğrafyasıyla ilişki içerisinde olmuşlardır. Kimmer, Saka, Hun, Bulgar, Alan, Hazar ve Kıpçak gibi eski Türk kavimleri çok eski tarihlerden itibaren Kafkasya coğrafyasını uzun yıllar hakimiyet altında tutmuşlardır. Kafkas dağlarının en yüksek zirvesi Elbruz (Mingi Tav) ve

⁹⁷Atnur, *a.g.t.*, ss. 817-818

⁹⁸Ufuk Tavkul, “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları”, *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, s. 489.

çevresindeki yüksek dağlık arazide yaşayan Karaçay-Malkarlar da tarih boyunca Kafkasya’da hâkimiyet kurmuş olan bu proto-Türk ve eski Türk kavimleri ile çeşitli Kafkas halklarının etnik ve sosyo-kültürel bütünleşmesinden ortaya çıkmış bir Kafkasya halkıdır⁹⁹.

Karaçay ve Malkarlar dil, örf, adet, din, içtimal teşkilat, folklor, edebiyat ve tarih itibarıyla tek bir topluluktur. Elbruz Dağı’nın bir yamacında Karaçaylar, diğer yamacında Malkarlar yaşamaktadır. Coğrafi ayrılık dışında bu iki topluluk arasında önemli bir farklılık yoktur¹⁰⁰.

Karaçay-Malkar halkının XV. yüzyıldan önceki tarihiyle ilgili ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır. Karaçay adına Osmanlı kaynaklarında XVI., Rus ve Avrupa kaynaklarında ise XVII. yüzyılda rastlanılmaktadır. 1804’te bütün Kafkas halklarıyla Ruslar arasında cereyan eden savaşta ön safta çarpışan Karaçay-Malkarlar, 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında yapılan Bükreş Antlaşması ile Ruslar’ın idaresine girmişlerdir. Daha sonraki yıllarda aralıklarla çıkan ayaklanmalar, Ruslar tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır. 1860’tan itibaren bölgeyi ele geçiren Ruslar, özel bir idari sistem kurarak Karaçay- Malkar halkını ikiye bölmüşlerdir¹⁰¹.

1918 yılında kurulan Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti’nde yer alan Karaçay-Malkarlılar bu cumhuriyetin Sovyetler tarafından yıkılmasından sonra ikiye ayrılmıştır. Karaçaylar 12 Ocak 1922’de kurulan Karaçay-Çerkes özerk bölgesi içinde yer alırken, Malkarlılar da 16 Ocak 1922’de kurulan Kabardin-Malkar Özerk Cumhuriyeti idaresi altına alınmışlardır¹⁰².

II. Dünya Savaşı’nda kısa bir süre Alman işgalinde kalan Karaçay-Malkarları, 1990 Aralık tarihinde Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti’ne bağlı Karaçay-Çerkez Sovyet Sosyalist Cumhuriyet’i ilan etmişlerdir. Temmuz 1991’de ise yeni bir kararla Karaçay-Çerkez Bölgesi Özerk Cumhuriyet statüsüne yükseltilmiştir¹⁰³.

2.1.2. Karaçay-Malkar Mitleri

Karaçay-Malkar halkının sosyo-kültürel yapısında önemli bir yer tutan ve halk üzerinde hala etkisini devam ettiren eski inançların kökeni iki kaynağa dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, MÖ VII. yüzyılda İskitlerle başlayarak, MS XIII. yüzyılda

⁹⁹Tavkul, “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları”, s. 490; Adilhan Adiloğlu, *Karaçay Malkar Türkleri*, Başkent Matbaacılık, Ankara 2005, s. 4.

¹⁰⁰İsmail Türkoğlu, “Karaçay-Malkarlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 380.

¹⁰¹Türkoğlu, “Karaçay-Malkarlar”, s. 380.

¹⁰²Tavkul, “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları”, s. 496.

¹⁰³Türkoğlu, “Karaçay-Malkarlar”, s. 381.

Kıpçaklara kadar devam eden, eski Türk ‘bozkır kültürü’ çevresinde ortaya çıkan Şamanist inançlardır. İkinci kaynak ise MS VI. yüzyıldan itibaren Kafkasya halkları üzerinde etkili olan ve zamanla bozularak Şamanist unsurların etkisiyle çok tanrılı bir inanç sistemine dönüşen Hristiyan inançlardır. Karaçay-Malkar halkının eski inançları incelendiğinde, Orta Asya Türklerine özgü Şamanist inanç ve gelenekler ile Hristiyan inanç ve geleneklerinin bütünleşerek yeni bir inanç sistemi ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır¹⁰⁴.

Hristiyanlık etkisinde kalan Karaçay-Malkarlar, Hristiyanlığın bütün dinî kurumlarıyla halk arasında yayılıp benimsenmesinin aksine halkın eski Şamanist ve pagan inançları ile karışarak semavî bir din olma özelliğini kaybettiği ve Şamanist unsurlarla bezenerek çok tanrılı bir din görünümünü kazandığı görülmektedir. Bölgede XVII. yüzyıldan itibaren etkin olan ve Karaçay-Malkarların kitlesel olarak kabul etmeye başladığı İslam dini ise zamanla onların egemen dini olmuştur. Fakat Şamanist-Pagan inançların etkisini İslam da tamamen kıramamış ve bu inançlar, iki monoteist dinle karışarak Karaçay-Malkar toplumunda izlerini daima korumuştur¹⁰⁵.

İslamiyet’i kabul etmeden önce Karaçay-Malkarlılar, diğer Türk toplulukları gibi Tek Tanrı İnancı adı verilen Gök-Tanrı dinidir. Eski Türklerin *Tengri* adını verdikleri Gök-Tanrısının adı Karaçay-Malkar dilinde “Teyri” biçimine dönüşmüştür. Kafkasya’da Hunların soyundan gelen milletlerin *Tengri-Han* adını verdikleri göklerin tanrısına inandıklarını, onun adıyla yemin ettiklerini, ona kurbanlar sunduklarını bilinmektedir. Karaçay-Malkarların yaratılış mitlerinde Tanrı ön plandadır ve her şeyin yaratıcısıdır. Ayrıca Karaçay-Malkarın eski inançlarında her biri özel bir isim taşıyan ve doğaüstü güçlere sahip çeşitli tanrı ve tanrıçalara inanılmakla birlikte dağ, güneş, ay, yıldız, ağaç, rüzgâr gibi varlık ve hadiseler de saygı duyulmuştur¹⁰⁶.

Karaçay-Malkarın mitlerinde birtakım tabiat güçlerine sahip mitolojik varlıklar yer almaktadır. Bu varlıklardan bazıları iyi ruh kategorisinde yer alırken bazıları ise, kötü ruh ve şeytan olduğu düşünülen mitolojik yaratıklardır¹⁰⁷.

¹⁰⁴Ufuk Tavkul, “Karaçay-Malkar Panteonunda Tabiat Tanrıları ve Ritüeller”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. IX, S.17, Ocak-Haziran 2016, s. 218.

¹⁰⁵Ufuk Tavkul, “Kafkasya’da Hristiyanlığın İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 158, Ekim 2000, s. 106.

¹⁰⁶İsmail Doğan, “Karaçay-Malkar Türklerinde Din ve İçinde Dini Manzumeler Bulunan Bir Mecmua”, *Kafkasya’da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Ed. Rafiq Aliyev, Halil Bal Bakü Azerbaycan, 9-11 Aralık 1998, İstanbul 2000, s. 201; Sofi-Tram Semen, *Nart Boyu Türkleri Hun Karaçaylıların Mitolojisi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s. 41.

¹⁰⁷Tavkul, “Karaçay-Malkar Panteonunda Tabiat Tanrıları ve Ritüeller”, s. 237; Muharrem Yıldız, *Kafkasya’da Yaşayan Türklerin Dini Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi

Genellikle Şamanizm ve Hristiyanlık çerçevesinde oluşmuş Karaçay-Malkar inançlarının etkisini, İslamiyet egemen din olsa da kıramamıştır. Bu çerçevede oluşmuş Karaçay-Malkar mitlerinde Gök-Tanrı dini ve tabiat kuvvetleri inancı yer almaktadır. Ayrıca Karaçay-Malkar mitlerinde birçok mitolojik varlık bulunmaktadır.

2.1.3. Karaçay-Malkar Mitlerinde Tek Gözlü Varlıklar

2.1.3.1. Emegen

Karaçay-Malkar folklorunun en önemli bölümlerinden birini oluşturan Nart destanları, Karaçay-Malkar Türkleri ile birlikte bütün Kafkas halklarının ortak mitolojisi olarak da adlandırabileceğimiz bir destan türüdür. Kafkas mitolojisine göre, Nartlar bugünkü Kafkasya halklarının ataları sayılan efsanevi bir halktır. Destanlarda anlatılanlara göre, Nartlar atı evcilleştirmişler, demiri bulmuşlardır. Nartlar mertliğin, cesaretin, iyiliğin ve Kafkas kültürünün sembolüdürler. Son derece akıllı ve usta savaşçılar olan Nartlar, insanüstü varlıklar olan düşmanlarını kaba kuvvetle değil, ince zekâları ve kurnazlıkları ile yenmektedirler¹⁰⁸.

Karaçay-Malkarların yukarıda bahsedilen Nart destanlarında geçen Emegenler tek gözlü kötü varlıklardır. Emegen adı Karaçay-Malkar sözlüğünde “*dev, Kafkas efsanelerindeki olağanüstü varlık*” olarak ifade edilse de diğer Türk kavimlerinde de Emegen adına yakın isimler kullanılmıştır. Altay-Sayan bölgesinde, uzak Sibiryâ’da yaşayan Türk şamanlarının Emeget/Emegen adlı koruyucu ruhlarının bulunduğu inanılmaktadır. Yine Tuva mitlerinde ‘Emegelçi’ (nine) dedikleri ev ruhuna rastlanılmaktadır. Altay Türklerinde Emegen karşılığı olarak “yaşlı kadın” kullanılmaktadır. Altaylardaki “töz” kelimesinin karşılığı Sahalarda Emegen iken, ölen şaman ruhuna “emeget” dendiği kaydedilmiştir¹⁰⁹.

Tavkul, Emegenlerle ilgili olarak şu bilgileri vermiştir:

“Emegenlerin bazıları beş-altı kuyruklu, yılan gibi uzun ve kalın gövdeli, üst tarafları insana benzer, derileri parlak ve kaygan yaratıklardır. İki, üç, dört, beş başlı olanları vardır. Bazılarının başları katır gibi gözleri, ağızları ve dilleri yılan gibidir. İkinci tür emegenler dev yapılı, pis bir koku yayan, gözleri ve ağızları kurbağaya benzer, iki ayakları üzerinde insan gibi yürüyen, kızıl tüylü, derileri pürüzlü ve yarıklar içinde, ormanlarda, bataklıklarda ve mağaralarda yaşayan yaratıklardır. Emegenlerin üçüncü türüsü ise altı-yedi parmaklı, tırnakları porsuk tırnağı gibi sivri ve keskin, ayı pençesine

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2000, s. 169; Tavkul, “Karaçay-Malkar Panteonunda Tabiat Tanrıları ve Ritüeller”, s. 237.

¹⁰⁸Ufuk Tavkul, “Karaçay-Malkar Nart Destanları”, *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 578.

¹⁰⁹Aynur Koçak, “Karaçay-Malkar Nart Destanlarında Kaotik Varlık Olarak Emegen/ler”, *Aydın Türklük Bilgisi*, C. IV, S.7, Eylül 2018, ss. 114-115.

benzer ayakları olan, iki ayakları üzerinde yürüyen, iri başlı, burunsuz, tek gözlü yaratıklardır. Alınlarının ortasındaki tek gözleri gece çoban yıldızı gibi parlar, gündüzleri ise kıpkırmızı ve çapaklar içindedir. Ağızları kulaklarına kadar geniştir, kazma gibi üst dişleri alt dudaklarından, alt dişleri üst dudaklarından çıkar. Emegenler akılsız yaratıklar olmalarına rağmen Nartlardan on kere daha güçlüdürler. Ancak soğuğa dayanıksız oldukları için kış geldiğinde yer altında ve mağaralarda yaşarlar”¹¹⁰.

Tavkul’un bahsettiği üçüncü kategori, hem Nart destanları hem de genel anlatılar tarihinde çok daha baskındır. Emegenlerle ilgili birçok anlatı bulunsa da çalışmamızda sadece tek gözlü olduğu belirtilen Emegen mitleri yer almaktadır. Emegenlerin çoğunluğu dişi olmakla beraber, erkek olanları da mevcuttur. Emegen’in fiziksel özellikleri ve karakteri yakından ilgilidir. Çirkin olduğu kadar kötü tabiatlı olan bu varlık, boyutlarının büyük olmasına ve çok güçlü olmalarına rağmen kahramanlar karşısında yenilmişlerdir. Buldukları her şeyi yiyen Emegenler, insan yiyen, pis, medeniyet bilmeyen varlıklardır. Bu varlıklar Nartların sularını kirletirler, köyleri yağmalarlar¹¹¹.

Tek gözlü kötü karakterli Emegen’in Şamanizm ile ilişkisini Bayat, “Nitekim şamanlıkta da sık görülen Emegender, şamanın gören gözü, duyan kulağı, kısacası şamanın yerine onun işlevlerini gören ruhudur” sözleriyle açıklamıştır. Bayat, Umay ile Emegen arasında kurduğu ilişkiyi “Aslında koruyucu ruh olan Emegender, zamanla bir kutuptan diğerine geçmiş ve Kara Umay’ın fonksiyonunu üstlenmiştir” sözleriyle ifade etmiştir¹¹².

Karaçay-Malkar mitlerinde yer alan Emegen’in geçtiği destanlardan biri Satanay Biyçe’dir. Bu destanda Satanay Biyçe’nin annesi Ay, babası Güneş’tir. Onu su ejderhası ya da deniz Tanrıçası olarak tercüme edilen “Celmavuz” adlı bir yaratık anne ve babasından kaçıtır. Annesi ve babası üzüntüyle kızlarını ararken Celmavuz onu ıssız bir adaya getirerek onu sisle kapatır. Satanay ismini de kız bu adada alır. Adada Satanay’a Su Ana bakar. Bu kızın saçını taramış, beslemiş. Su Ana, kahramanların sütannesi ve koruyucusu olur¹¹³.

Diğer Türk mitlerinde yer alan Celmavuz, Karaçay-Malkar mitlerine de yansımıştır. Celmavuz, bu destanda da diğerlerinde olduğu gibi kötü, insanlara zarar veren, sihirli güçleri olan bir varlık olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak Karaçay-Malkar

¹¹⁰Koçak, a.g.m., s. 116.

¹¹¹Sümeyye Kübra Gündoğdu, *Karaçay-Malkar Nart Destanlarında Mitolojik Kahramanların ve Varlıkların İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s.179.

¹¹²Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi II, (Kutsal Dişi, Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler, İyeler ve Demonoloji)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 51.

¹¹³Gündoğdu, a.g.t., s. 11.

mitlerinde Celmavız su ile ilişkilendirilmiş ve deniz ejderhası ya da deniz tanrıçası olarak da adlandırılmıştır.

Destanın devamında Satanay adadaki hayatından mutsuz olduğu için kaçmaya karar verir. Kayıkla bir karaya gelen Satanay'ı hortlaklar görür ve alırlar. Bu karada sadece hortlak gibi varlıklar bulunmaktadır. Bu varlıklar Satanay'ı kara ormana götürürler ve onu beslerler. Satanay'ın bu yaşantısı uzun sürmez ve tepeye dev kokusu yayılır. Bu kokuyu alan yaşlı hortlak¹¹⁴ bayılır. Diğer hortlaklar korkuyla kara ormanın derinliklerine kaçarlar¹¹⁵.

Hortlakların üzerindeki tepede yedi yüz yıldır uyuyan Emegen adı verilen dev bir yaratık vardır. Satanay bu varlıkla başbaşa kalır. Emegen Satanay'a saldıracağı sırada kızın yüzünü görür ve onun güzelliği karşısında tek gözü kamaşır. Gözleri kamaştığı için hiçbir yeri göremez. Kızgınlıkla her şeyi fırlatan Emegen, uçurumdan düşer ve parçalanarak ölür¹¹⁶.

Satanay-Biyçe Destanı'nda Emegen, tek gözlü, yedi yüzyıl uyuyan, ormanın tepesinde yaşayan, diğer mitolojik varlıkların bile korktuğu bir devdir. Destan kahramanı bir kadındır ve Emegen ile Satanay arasında bir mücadele olmamıştır. Diğer tek gözlü varlık mitlerinden en büyük farkı da budur. Destanda Satanay'ın güzelliğinden gözü kamaşmış ve düşerek ölmüştür.

Emegenlerin geçtiği başka bir destanda Debet Destanı'dır. Destanda Debet, Gök-Tanrının ve Yer Tanrıçasının çocuğudur. Tanrılar ona taşın, suyun ateşin dilini öğretir. Debet büyüdüğü zaman var olma amacını yerine getirir ve Gök-Tanrının verdiği taşlardan demirden silah yaparak Nartlara verir. Nartlar bu silahlarla Emegenlere karşı savaşırlar¹¹⁷.

Debet, bir gün on dokuz oğlunu evlendirmeye karar verir ve oğullarıyla beraber yola çıkarlar. Debet yolda Bayım Biyçe adında bir cadıya oğullarını kiminle evlendireceğini sorar. Cadı da Emegen köyündeki Emegen kadına Debet'in niyeti söyler. Emegen kadın *“Eğer beğenirseniz on sekiz kızım var, her biri birer hüner sahibi. Oğullarınla yarışsınlar, oğulların yenerlerse evlenirler, yenilirlerse kızlarıma birer tatlı lokma olurlar”* der. Mağaranın içinden yeri ve göğü sarsarak anneleri gibi tek gözlü olan

¹¹⁴Hortlak, Türk mitlerinde yaygın bir motiftir. Karaçay-Malkar inanç sistemine de bu kötü ruh inancı yansımıştır. Fakat genel olarak Türklerde insanlara zarar veren, onları korkutan, kötü varlıklar olarak anlatılan Albastı ve hortlak, bu destanda Satanay'a iyi davranarak ona yardım etmişlerdir. Bu durum Türk mitlerinde nadir rastlanılan bir durumdur.

¹¹⁵Gündoğdu, a.g.t., ss. 11-12.

¹¹⁶Gündoğdu, a.g.t., s. 12.

¹¹⁷Gündoğdu, a.g.t., s. 75.

on sekiz Emegen kız çıkar. En büyük kız Debet'in en küçük oğlunu, ötekileri de sırayı takip ederek Debet'in oğullarını mağaraya götürürler¹¹⁸.

Destanın sonraki bölümleriyle ilgili iki farklı versiyon vardır. İlk versiyona göre Debet'in oğulları Emegen kızlarıyla evlenir. En büyük evlenemeyen Alavgan ise yolculuğuna başlar. Diğer versiyonda ise Emegen Ana da Debet'i mağaraya götürür ve kapıları büyümlü kayalarla kapatır. Alavgan hariç mağarada mahsur kalan Debet ve oğullarını Alavgan kurtarır. Alavgan ona yardım etmesi için bir cadıyla evlenir ve cadı Alavgan'ı kandırır. Durumu anlayınca Alavgan cadıyı öldürüp babasını ve kardeşlerini kurtarır¹¹⁹.

Debet Destanı'nda Emegenler, mağarada yaşayan, olağanüstü güçlere sahip, insan yiyen varlıklardır. Emegen Ana Debet'i mağarada hapsetmiştir. Yine bu anlatıda da bir kahramanlık söz konusudur. Alavkan'ın sayesinde Emegenlerden kurtulmuşlardır.

Tek gözlü Emegenlerin geçtiği başka bir destan ise Alavgan Destanı'dır. Debet'in en büyük oğlu Alavgan, kendisine eş aramak için çıktığı bir yolculukta dev bir Emegen ile karşılaşır. Bu varlığın göğüsleri omuzlarından arkaya sarkar. Alavgan, sessizce bu Emegen kadının yanına yaklaşır ve onun sütünü emer. Böylelikle Emegen, Alavgan'ın annesi olur. Bir süre sonra Alavgan, bu Emegen'in kızı ile evlenir. Emegen kadın ayda iki erkek çocuk doğurur fakat onları yer. Alavgan'ın eşinin çocuklarını yediğini fark eden Satanay Biyçe Emegen'i kandırarak yeni doğan bebeğin bir tanesini kurtarır ve onun yerine köpek yavrusu koyar. Emegen onun ne olduğunu anlamadan yutar. Kaçırılan bu çocuk Satanay tarafından büyütülür ve adı Karaşavay olur. Çocuk yeterince güçlenip kuvvetlenince Satanay onu köye götürür¹²⁰.

Alavgan Destanı'nda Emegenler dış görünüş olarak Türk mitlerindeki Albastı tasvirlerine benzemektedir. Yine Emegen'in insan yemesi bu destanda ön plana çıkmaktadır. Emegen anneden kurtulan Alavgan'ın oğlu, güçlenip geldiğinde Emegen annesiyle mücadele etmiştir.

Karaçay-Malkar varyantlarından Nart kahramanı Özümek de keçi gütmekte olan tek gözlü bir deve rastlar. Tek gözlü dev onu mağarasına götürüp, üç gün misafir eder. Dev kendisini yiyeceğini anlayan Özümek, dev uykuya daldığı sırada demir bir şişi ateşte kızdırıp devin gözüne batırır. Kör olan dev mağaranın içinde sabaha kadar

¹¹⁸Gündoğdu, a.g.t., ss. 100-101.

¹¹⁹Gündoğdu, a.g.t., s. 101.

¹²⁰Gündoğdu, a.g.t., ss. 121-122.

Örüzme'yi arar fakat Örüzme keçilerin içine saklanarak kendisini yakalatır. Sabah olduğunda dev, mağaranın kapısında ayaklarını iki yana açar ve keçileri birer birer dışarı çıkarmaya başlar. Bu sırada Örüzme de keçilerin liderini kesip postunu sırtına geçirir ve devin bacaklarının arasından geçip mağaradan çıkar. Örüzme'in kurtulduğunu anlayan dev onun yakalamak için koşar ve uçurumdan düşüp ölür¹²¹.

Tek gözlü dev olarak bahsedilen varlıklar aslında yine Emegenlerdir. Bu destan *Dede Korkut Hikâyelerinin*'deki Tepegöz ile aynı olay örgüsündedir. Tek gözlü devin sürülerinin olması, mağarada yaşaması, destan kahramanı tarafından tek gözüne kızgın demir şiş sokulması ve kahramanın hayvan postunda bu varlıktan kaçması Tepegöz anlatısı ile birebir aynıdır. Karaçay-Malkarlarda bu tarz kötü devlere Emegen adı verilmektedir.

Nart destanları üzerinde birçok çalışma yapmış olan Ufuk Tavkul, Kafkas Nart destanlarında yer alan bu tek gözlü devle ilgili motiflerin kaynağının Oğuzname ve Dede Korkut gibi eski Türk destanları olduğunu düşünmenin daha doğru olacağını ifade etmiştir¹²².

Sosurka Destanı'nda ateşin sahibi tek gözlü Emegenlerdir. Bu ateş kahramanlık sonucunda elde edilmiştir. Destane göre, Sosurka, ateşin sahibi olan Emegenlerin ülkesinde ateş aramaya çıkar. Sosurka, yolda ilerlerken bir Emegen kulübesinden ateşin ışığını fark eder. Fark ettirmeden ateşi alıp kaçabileceğini düşünür ama deve gözükteği için onun uyanmasını bekler. Daha sonra dev uyanır ve Sosurka'yı yemek ister ancak önce “Sizde Sosuruk diye biri var mı? Onun oyunlarını biliyor musun?” diye sorar. Sosurka'da Sosuruk'u tanıdığı ve onun yapabildiği şeyleri bildiğini söyler. Böylelikle birlikte bu oyunları oynamaya başlarlar¹²³.

Sosurka, Emegen'e üç oyunu anlatır. Bu oyunlardan bir tanesi dağdan yuvarlanan kayaları başı ile geri yollamaktır. Sosurka, dağın başından Emegen'e büyük kayalar atar fakat Emegen kayaların hepsini parçalanır ya da geri gönderir. Sosurka kendisinin zarar göreceğini düşünerek bu oyunu bırakır. İkinci oyun altmış pulluğu kızartıp yemektir. Hemen oyuna başlayan dev, bu oyunu çok sever ve böylelikle Emegen'in içi ısınır. Son

¹²¹Ufuk, Tavkul, “Nart Destanlarının Eski Türk Destanları İle İlişkisi”, https://www.academia.edu/30980462/NART_DESTANLARININ_ESK%C4%B0_T%C3%9CRK_DESTANLARI_%C4%B0LE_%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0S%C4%B0 (Erişim Tarihi 26.04.2020).

¹²²Ufuk, Tavkul, “Nart Destanlarının Eski Türk Destanları İle İlişkisi”, https://www.academia.edu/30980462/NART_DESTANLARININ_ESK%C4%B0_T%C3%9CRK_DESTANLARI_%C4%B0LE_%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0S%C4%B0 (Erişim Tarihi 26.04.2020).

¹²³Gündoğdu, a.g.t., s.159.

oyunda ise Sosurka, Emegen'den buzlu gölde beş gün kalmasını ister. Sosurka'nun niyeti Emegen'in ölmesi ya da orada kalmasıdır. Fakat bu ikisi de olmayınca Sosurka Emegen'i beş gün daha kalmaya ikna eder. Gök-Tanrı'dan soğuk dileyen Sosurka gölde kalan Emegen'in kafasını keser¹²⁴.

Karaçay-Malkar mitolojisinde yaygın olarak rastlanılan Emegen motifi, Karaçay-Malkar masallarında da karşımıza çıkmaktadır. Burunsuz Bekir masalında bir gün Burunsuz Bekir ve tulparın peşine tek gözlü bir Emegen düşer. Bekir önden gider ve tulpar Emegen'i beklemeye başlar. Emegen tulparı yere gömüp Bekir'in peşinden gider. Tulparın yenildiğini anlayan Bekir, Emegen'e karşısına çıkar. Kılıcıyla Emegen'in kafasını keser. Böylece ondan kurtulur¹²⁵.

Karaçay-Malkar mitlerinde tek gözlülük motifi oldukça yaygındır. Bahsettiğimiz diğer Türk mitlerindeki tek gözlü varlıklarla oldukça benzer özellik gösteren Emegenler, ateşin sahibi olarak görülmüşlerdir. Şamanizm ile yakından bağlantısı olan Emegenlerin, devasa boyutlarda olmakla birlikte genellikle dişi olarak tasvir edilmiştir.

Karaçay-Malkar mitlerinde Emegenler, kötülüğün kaynağı olarak görülmektedir. İnsanlara zarar veren bu varlıkların genellikle ormanda ya da mağaralarda yaşadığına inanılmaktadır. Ayrıca mitlerden Emegenlerin çok akıllı olmadıkları görülmektedir. Bazı anlatılarda mücadele etmeden de Emegenler öldürülmüştür. Emegenler genellikle Nart destanlarında kahramanın önüne çıkan engellerdendir. Kahramanın yoluna devam etmesi için Emegenlerle mücadele etmesi gerekmektedir. Bu özellikleri de diğer Türk mitlerindeki tek gözlü varlıklarla aynıdır.

¹²⁴Gündoğdu, a.g.t., ss. 162-163.

¹²⁵Zeynep Arslan, *Karaçay-Malkarlarda Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 564.

Tablo 9. İdil Ural-Kafkasya Sahasındaki Tek Gözlü Varlıklar

AD	KÖKEN	VASIF	KARAKTER	ÖLÜMLÜ- ÖLÜMSÜZ
Altırkuş (Kepçegöz)	Dev, kötü ruh	Güçlü	Kötü	Dış ruha sahip
Arçuri	Kötü ruh	İnsanlara zarar verme, insanları kandırma, kılık değiştirme	Kötü	Bilgi yok
Aşapatman	Ruh	Şifacı	İyi	Bilgi yok
Bisura	Kötü ruh	Olağanüstü özellik, İnsan kandırma	Kötü	Bilgi yok
Orman Devi	Dev, kötü ruh	İnsanları korkutma	Kötü	Ölümlü
Yarımtık	Kötü ruh	Musallat olma, gelecekte haber verme	Kötü	Bilgi yok
Calmavız	Kötü ruh	İnsanlara zarar verme, sihirli güce sahip olma, yamyamlık	Kötü	Ölümlü
Dev	Dev, kötü ruh	Güçlü, yamyamlık	Kötü	Ölümlü
Tek Gözlü Kadın	Dev, kötü ruh	Sihirli güce sahip olma	Kötü	Bilgi yok
Ubir	Kötü ruh	Şekil değiştirme, musallat olma, insan kandırma	Kötü	Bilgi yok
Emegen	Dev, kötü ruh	İnsanlara felaket getirme, güçlü, yamyamlık	Kötü	Ölümlü

SONUÇ

Tek gözlü varlıklar, hemen hemen her kavmin mitinde iyi ve kötü karakterde yer almakla birlikte daha çok kötülükle ilişkilendirilmişlerdir. Antik Mezopotamya’da gözün düalist bir şekilde ilahi ve şeytani olarak yer aldığı görülmektedir. Mısır ve İskandinav mitlerinde tek gözün ilahi vasfını sürdürdüğü, tek gözlü tanrılardan anlaşılmaktadır. Diğer yabancı mitlerde ise tek gözlü varlıkların çoğunlukla kötü olarak algılandığı görülmektedir.

Tarihi süreçte Mısır ile etkileşim halinde olan Yunan mitlerinde önemli rol oynayan Kykloplar, kötü karakterli, yamyam, mağarada yaşayan, sürüleri olan ve insanlara zarar veren tanrısal varlıklardır. Yunan mitlerinin etkisi altında kalan kültürlerdeki tek gözlü varlıkların çoğunun kaynağının Kykloplar olduğu ileri sürülmektedir.

Çin mitolojisinde ise tek gözlü bir yeraltı tanrısının varlığı söz konusudur. Yine Çin mitlerinde tek gözlü varlıklar yarı-insan yarı-hayvan şeklinde tasvir edilmiştir. Bu varlıklardan bazılarının felakete sebep olduğuna, bazılarının ise insanlara şifa verdiğine inanılmıştır. Çin mitolojisi ile benzerlik gösteren Japon mitolojisinde Şintoizm tesiri oldukça fazladır. Bu dinin etkisi altında kalan tek gözlü varlıklar, iblis inancı bağlamında olduğundan insanlara zarar veren, çirkin görünüşlü varlıklar olarak kaydedilmiştir.

Diğer yabancı kavimlerin mitlerinde tek gözlü varlıkların genellikle kötülük ve olumsuzluklarla ilişkilendirildiği görülmektedir. Bunun sebebi de kültürler arasında yaşanan etkileşimlerdir. İstisnalar dışında tek gözlü varlıklar mitlerde kötü olarak yer aldığı için çoğu mitte böyle var olmuştur. Dış tesirlerden ötürü tek gözlü varlık mitlerine farklı motifler eklenmiştir.

Yahudilik ve Hristiyanlık’ta ise tek göz, ilahi ve şeytani olmak üzere çift yönlüdür. Bu çift yönlülüğün kökeni Antik Mezopotamya’ya dayanmaktadır. İlahi dinlerle birlikte Deccal miti yaygınlaşmıştır. İslami kaynaklarda tek gözlü olarak yer alan Deccal, Yahudilik ve Hristiyanlıkta çok yaygın olmasına rağmen tek gözlü olarak anlatılmamıştır. Bütün ilahi dinlerde kıyamet zamanı ortaya çıkacağına inanılan Deccal, insanlığın en büyük fitnesidir. İslamiyet’i kabul eden halkların çoğunda tek göz motifi, Deccal ile birlikte yeni bir boyut kazanmıştır. Böylece İslamiyet’ten önce tek gözlü varlıklara yüklenen olumsuz ve kötü anlam İslamiyet’ten sonra da devam etmiş, günümüze kadar gelmiştir

Uluslararası bir cemiyet olan Masonluk'ta ise öne çıkan sembollerden biri olan göz, Masonluğa göre ilahi gücü temsil etmektedir. Bu yüzden göz, Masonluğa ait unsurlarda yaygın bir semboldür. Hatta zamanla tek göz motifi, Masonlukla bütünleşmiştir. Tıp bilimi tarafından varlığı kanıtlanmış, “üçüncü göz veya sezgi gözü” olarak da tanımlanan Epifiz bezi de olumlu bir anlam ifade etmektedir.

Kadim bir tarihe sahip ve geniş coğrafyalara yayılmış Türklerde, tek gözlü varlıklara dair birçok mit bulunmaktadır. Gök-Tanrı, atalar kültü, Kamlık ve yer-su inancı etkisinde şekillenen Türk mitlerinde tek gözlü varlıklar çoğunlukla kötü karakterlidir. Bunun sebebi Türklerdeki tek gözlü varlıkların kökeninin kötü ruhlara dayanmasından ileri gelmiş olmalıdır. Türklerdeki tek gözlü varlıklara dair inançlar çoğunlukla ruh inancı çerçevesinde oluşmuştur. Türk mitlerinde bazı tek gözlü varlıkların “dev” olarak da tanımladığı görülmektedir. Bu varlık, kökeni itibariyle kötü ruhlar kategorisine girmektedir. Aslında kabul edilen genel kanıya göre, ruhlar ölümsüz varlıklardır. Fakat Türk mitlerinde bu varlıkların çoğunun kahramanlar tarafından öldürülebildiği görülmektedir. Bunun sebebi Türk mitolojisinde öne çıkan, alp tipiyle ilgili olmalıdır.

Türk kültüründe öne çıkan alpların karşısındaki düşman genellikle yüceltilmiştir. Böylece alpin ne kadar güçlü olduğu anlaşılacaktır. Bu yüzden kötü ruhların da bazı mitlerde öldürülebildiği görülmektedir. Sadece Altaylarda kaydedilen birkaç mitte kötü ruhların tabiat unsurlarına dönüştüğü ve başka şekillerde geri döndüğü anlatılmaktadır. Eski Türk inançlarında ruhların ölümsüz olması, mitlerdeki kötü ruhların geri dönmesini izah edebilir. Fakat Türk mitolojisinde genellikle kahramanlık mitleri yaygın olduğu için alpların kötü ruhları bile öldürmesi söz konusudur. Eski Türk inancındaki kötü ruhlar İslamiyet'le birlikte şeytan/cin motifine dönüşmüştür. Böylelikle İslami dönemden itibaren tek gözlü, kötü karakterli varlıkların şeytan/cinlerden olduğuna inanılmıştır.

Türkler, İslamiyet dışında birçok yabancı dinle temas etmişlerdir. Bu dinlerin başında Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm, Yahudilik ve Hristiyanlık gelmektedir. Budizm'in Türkleri semavi varlıklar yönünden etkilediği anlaşılmaktadır. Uygur mitlerinde yer alan tek gözlü kötü bir ruh olan “yek”, Budizm'de de yer almaktadır. Budist sanatında üç gözlü olarak yansıyan bu varlık Uygur Türklerinin mitlerinde tek gözlü olarak tasvir edilmiştir. Yahudilik ve Hristiyanlık'ta tek göz motifi, ilahi ve şeytani olarak yer almasına rağmen bu dinleri benimseyen Türklerde tek gözlü varlıklar

çoğunlukla kötülükle ilişkilendirilmiştir. Bu durum da Türklerin eski inançlarının devamlılığını göstermektedir.

Türk göçleri milattan önceki dönemlerden başlamıştır ve Türkler farklı coğrafyalara yayılmışlardır. Bu yayılma, milattan sonra da devam etmiş ve Türk halkları, Orta Asya'dan Sibiryaya, Ön Asya, İdil-Ural ve Kafkasya sahalarına yerleşmişlerdir. Bu göçler sonucunda farklı bölgelerde siyasi oluşumlar ortaya çıkmıştır. Bu sahalara yerleşen Türk halkları buradaki toplumlarla kültürel etkileşim içinde olmuştur. Böylece Türkler bu toplumlardan etkilenmiş ve onları etkilemişlerdir. Türk göçleri ve yayılmalarının doğal sonucu olarak da Türklerdeki tek gözlü varlıklara dair mitlerde değişimler meydana gelmiştir.

Çok eski dönemlerden beri Türklerin yaşadığı bilinen Sibiryaya sahasındaki mitlerde Şamanizm'in ve tarihi süreçte gerçekleşen göçlerden dolayı Moğolların tesiri bulunmaktadır. Bu coğrafyanın mitlerinde yer alan tek gözlü varlıkların hemen hemen hepsi farklı isimlerle anılan kötü ruhlardır. Şamanist tesirle mitlerde tek gözlü varlıklar genel olarak yeraltında yaşamaktadır. Bu varlıkların büyük çoğunluğu eksik uzuvludur. Türk mitolojisinde eksik uzuvluluk inançlardan ötürü çoğu zaman kötü güçlerle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca Sibiryaya sahasındaki tek gözlü çoğu varlığın şamanla ilişkili olduğu görülmektedir. Bu ilişki, şaman inancında şamanın ruhlarla olan bağlantısından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden bazı mitlerde şamanlar tek gözlü varlıklarla mücadele ederken bazı mitlerde ise onlara yardım etmektedir.

Sibiryaya sahasındaki birçok mitte öne çıkan tek gözlü varlıklar, genellikle kahramanın düşmanı olan, Şamanist inanca ait kötü ruhlardır. İslam dinindeki şeytanla benzeyen Erlik, Sibiryaya sahasındaki Türkler tarafından tüm kötülüğün efendisi olarak görülmektedir. Bu yüzden tek gözlü ve kötü karakterli varlıkların Erlik'le bağlantılı olduğuna inanılmıştır. Bu varlıklar, coğrafyaya göre farklı isimler ve özelliklerle anılırken genellikle yeraltında yaşayan, insan yiyen, korkunç görünüme ve olağanüstü güçlere sahip varlıklardır.

Saha Türklerinin mitlerinde öne çıkan tek gözlü Abaahılar, Albastı, Alkarısı adı verilen varlıklarla oldukça benzerdir. Saha Türkleri, Abaahılar adı verilen kötü ruhları, tüm kötülüklerin kaynağı olarak görmüşlerdir. Eksik uzuvlu olarak tasvir edilen Abaahi, yeraltında yaşayan, insan yiyen, insanların korktuğu ve şamanların uzaklaştırmak için

ayinler yaptığı bir varlıktır. Abaahıların, Saha mitlerinde yeraltının efendisi olarak kabul edilen Arcan Duolay'a bağlı bir kabile olduğuna inanılmaktadır.

Tuva mitlerinde geçen Tepegöz'ün kaynağı ise bozkır sahasındaki Tepegöz olmalıdır. Fakat Tepegöz miti bu sahada değişikliklere uğramıştır. Sibiry sahasındaki Tepegöz'e olağanüstü güçler atfedilmiş ve dış ruha sahip olduğuna inanılmıştır.

Tek gözlü varlıklar Türk mitlerinde toplumsal yapının tekâmülüne göre farklı biçimlerde gelişmiştir. Önceleri insan yiyen canavarlar olarak nitelendirilen tek gözlü varlıklar, mağarayı mesken edinmiş, hayvan sürülerine sahip, devasa boyutta ve çok güçlü olarak mitlerde yer almıştır. Canavar inancından Tepegöz'e dönüşen bu varlığın Oğuzlardan daha eski ve geniş mitolojik kökenlere dayandığı tahmin edilmektedir.

Dede Korkut Hikâyeleri'nde oldukça detaylı anlatılan Tepegöz; bir çobanın peri (cin) kızına karşı cinsel istismarının sonucunda yani toplum normlarına uymayan bir birlikten dünyaya gelmiştir. Tepegöz'ün anormal görünüşü, insanlara felaket getirmesi de bu durumdan kaynaklanmaktadır. Kökeni İslami tesirlerden ötürü cinlere dayanan Tepegöz doymak bilmeyen, insan yiyen, mağarada yaşayan, peri annesinin verdiği sihirli bir yüzüğe sahip olan bir varlıktır. Alp tipindeki kahraman tarafından tek gözünün kör edilmesiyle gücünü kaybeden Tepegöz, öldürülebilir bir hale gelmiştir. Daha sonra kahraman hayvan postunun içinde Tepegöz'den kaçmıştır. Bu olay örgüsü, birçok Türk halkının mitinde yer almaktadır. Yunan mitlerinde Kykloplar da aynı özelliklerle sahip olmakla birlikte sihirli yüzük ve öldürülme motifi yoktur.

Bozkır sahasında yaşayan Türklerin göçleri, yerleşik hayata geçmesi ve din değiştirmesiyle birlikte mitler arkaik özelliklerini kaybetmiş ve farklı unsurlar kazanmıştır. Tepegöz tipi de böylelikle değişime uğramıştır. Ayrıca farklı coğrafyalara göç ve dış tesirler de Tepegöz mitinin farklı versiyonlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle beraber Tepegöz tipi İslami unsurlarla bütünleşerek varlığını günümüze kadar korumuştur.

Bozkır sahası mitlerinde ön plana çıkan başka bir tek gözlü varlık ise Celmoguz'dur. Celmoguz, diğer Türk mitlerindeki Mangıs, Yalmavuz (Uygur), Jalmavuz (Kazak), Calmavız (Tatar) adı verilen tek gözlü varlıklarla ortak kökenden gelmektedir. Türk lehçelerinin ortaya çıkmasından dolayı isimlerde ufak farklılıklar olsa da bu varlıkların kökeni, özellikleri, insanlar tarafından algılanış şekilleri hemen hemen aynıdır. Bu durum Türk mitlerinin coğrafi farklılıklara rağmen korunduğunu göstermektedir.

İnsanlar tarafından korkulan, güçlü, genellikle mitin kahramanı ile mücadele eden, Celmoguz, tek gözüne kızgın şiş sokularak öldürülmüştür. Onun zayıf noktası tek gözüdür. Bu yönleriyle Celmoguz, Oğuzlarda bulunan Tepegöz ile paralellik göstermektedir. Ortak motiflerden Celmoguz'un Tepegöz'ün bir versiyonu olduğu düşüncesi çıkmaktadır. Celmoguz'u Tepegöz'den ayıran en önemli fark kadın olarak tasavvur edilmesidir. Celmoguz'un kadın olduğuna inanılması Moğollardaki anaerkil dönemden kaynaklanıyor olabilir. Moğollardaki anaerkil yapı zaman içinde değişmiş ve toplumda öne çıkan kadınlar tam tersi bir konuma getirilmiştir. Böylelikle daha önce kutsal veya önemli görülen bir kadın figürü zamanla kötü ruha dönüştürülmüştür.

Türklerin çok eski dönemlerden beri yaşadığı başka bir coğrafya olan Doğu Türkistan sahasındaki tek gözlü varlıklar çoğunlukla kötü tabiatlı olarak algılanmakla beraber bu varlıklara karşı çift yönlü bir yaklaşımının olduğu görülmektedir. Bu sahadaki tek gözlü varlıklara ait inançlarda Şamanizm, Bozkır kültürü, Budizm ve İslam'ın tesiri bulunmaktadır.

Doğu Türkistan mitlerinde öne çıkan Yalmavuz'da Şamanizm'in tesirlerini açıkça görmek mümkündür. Nitekim Yalmavuz'un kökeni kötü ruhtur. Yalmavuz'un, mağarada yaşaması, insan yemesi ve kötü karakterli olması Tepegöz ile benzer bir varlık olduğunu göstermektedir. Ancak mitlerde bu varlık Tepegöz'ün aksine genellikle kadın olarak tasvir edilmiştir. Yalmavuz'un çoğunlukla kadın olarak tasvir edilmesi de Moğol tesirinden kaynaklı olabilir. Anaerkil dönemden sonra koruyucu olarak nitelendirilen iyelerin kötü ruha dönüştüğü görülmektedir. Uygur mitlerinde yer alan tek gözlü Teyran'da ise İslami tesirleri görmek mümkündür. Bölgedeki Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle tek gözlü varlıklara dair inançlar, İslami motiflere uydurularak varlığını sürdürmüştür.

Halkların coğrafi ve sosyo-ekonomik durumları mitleri doğrudan etkilemektedir. Orta Asya'da Türklerin yaşadığı bu üç bölgede Sibiry sahası Türkleri yarı-yerleşik, Bozkır sahası Türkleri konar-göçer, Doğu Türkistan sahasındaki Türkler ise yerleşiktir. Bu açıdan mukayese ettiğimiz zaman Sibiry Türklerinde Şamanizm'in tesirinden dolayı kötü ruh inancı ve yeraltı dünyası ön plana çıkmaktadır. Ayrıca mitlerde olağanüstülükler fazladır. Bozkır sahasında ise gündelik hayat gerçeklik üzerine kuruludur. Bu sebeple Bozkır sahası Türk mitlerindeki tek gözlü varlıklar, öldürülebilir niteliktedir. Doğu Türkistan sahasında ise çok eski zamanlardan beri yerleşik hayat vardır. Bundan dolayı

buradaki Türkler, birçok dinle ve kavimle etkileşimde bulunmuştur. Bu etkileşim doğrudan mitlere yansımıştır. Doğu Türkistan sahasındaki tek gözlü varlıklarda da bu etkileşimin izleri bulunmaktadır. Bu mitlerde Çin, Budizm, Moğol ve İslamiyet tesirlerini görmek mümkündür.

Türklerin, Büyük Selçuklu kuruluşundan sonra yayıldığı Ön Asya sahasındaki Türk mitlerinde yer alan tek gözlü varlıkların kaynağı ise Orta Asya'da kaydedilen Tepegöz'dür. Oğuz-Türkmenlerin Önyasya sahasına yerleşmesinden kaynaklı olarak Tepegöz, bu coğrafyada oldukça sık rastlanan bir motiftir. Mitlerde geçen tek gözlü devlerin birçoğu da aslında Tepegöz motifinin yansımasıdır.

Zaman içerisinde coğrafyanın değişmesiyle beraber Türk halklarının Zerdüştlük, Yahudilik, Hristiyanlık gibi temas ettiği dinler, etkileşime girdiği kültürler sonucunda Ön Asya sahasındaki mitlerde değişiklikler olmuş ve mitlere eklemeler yapılmıştır. Fakat yine de tek gözlü varlıkların mitlerdeki ana teması hiç değişmemiş ve bu tipin kötü olarak nitelendirilmesi devam etmiştir. Bölgede Türklerin İslamiyet'i benimsemesiyle diğer Türk halklarında olduğu gibi tek gözlü varlıklara dair inançlar farklı bir boyut kazanmıştır. Bu varlıklar, İslamiyet'ten sonra destanî gelenekle bütünleşerek İslami destanlarda (Saltukname) yer edinmiştir. Bu varlıkların İslami destanlarda yer alması, Türklerin İslamiyet'ten sonra da mitolojik varlıklara dair inançlarını sürdürdüklerini göstermektedir.

Türklerin tarih içinde yayılmış olduğu başka bir coğrafya olan İdil-Ural ve Kafkasya sahasında tek gözün olumsuz anlamlar içerdiği görülmektedir. Bozkır kültürünün ve Şamanist unsurların etrafında şekillenen İdil-Ural sahası mitlerinde kötü karakterli, tek gözlü varlıkların insanlara musallat olduğuna ve onlara zarar verdiğine inanılmaktadır. Tatar mitlerinde yer alan Ubrı, eksik uzuvlu, kan emen, olağanüstü güçlere sahip ve insanlara zarar veren bir varlıktır. Bu yönleriyle Ubrı, vampir inancıyla paralellik göstermektedir. Bu da Tatar mitlerine coğrafyadan kaynaklanan Slav tesirini göstermektedir.

İdil-Ural coğrafyasında yaşayan Tatar ve Başkurtların kökeni Kıpçaklardır. Kıpçaklar, Oğuzlara komşu olan bir topluluktur. Dolayısıyla İdil-Ural sahasının mitolojik kaynaklarında yer alan tek gözlü varlıklarla Tepegöz ile benzer yönlerinin bulunması, Türk halkları arasındaki kültürel ilişkinin, siyasi ve coğrafi ayrılıklara rağmen zayıf olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Oğuz grubundaki Türklere ait mitlerde Tepegöz

genellikle erkek olarak tasavvur edilirken Kıpçak grubundan olan Tatar ve Başkurtlarda tek gözlü varlıkların çoğunlukla kadın olduğuna inanılmıştır. Bunun sebebi de bu halkların uzun süre Moğol hâkimiyetinde kalmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

İdil-Ural sahasındaki tek gözlü varlıklara dair inançlar, Şamanizm tesirinden dolayı önce kötü ruh inancı bağlamında oluşmuşken, İslamiyet'in benimsenmesinden sonra cin inancı etrafında şekillenmiştir. Hristiyanlıkla temas eden Türklerde ise ruh inancının devam ettirildiği görülürken, İslamiyet'te olduğu gibi bu varlıklar cin olarak adlandırılmıştır.

Kafkasya'da Türklerinin mitlerinde öne çıkan, tek gözlü Emegenler, kötülüklerin kaynağı olarak görülmüştür. Mitlerde Emegenler insan yiyen, mağarada yaşayan, ölümlü varlıklar olduğu olarak anlatılmaktadır. Bu yönleriyle Emegenler, Tepegöz'e benzemektedir.

Türk halklarının mitlerindeki tek gözlü varlıkları genel olarak değerlendirdiğimizde bu varlıkların çoğunun kötü karakterli, insanlara zarar veren ve onlarla mücadele içinde olan varlıklar olduğunu görmekteyiz. Türklerin yerleştikleri coğrafyalar, benimsedikleri dinler, etkileşim halinde olduğu halkların inançları Türklerin mitlerini etkilemiş olsa da tek gözlü varlıklara dair inançlarda kültürel bir devamlılığın olduğunu görmek mümkündür. Sadece göçler, ayrılmalar, inanç değişiklikleri ve dış tesirden ötürü mitlerde farklılıklar olmuş ve mitlerin olay örgüsüyle motifleri değişmiştir.

Türk halklarının mitlerindeki benzerlik, bu halkların ortak bir kültüre sahip olduklarını ispat etmektedir. Farklı dinleri, inançları benimseyip zamanla farklı lehçeler konuşmaya başlayan Türk halklarının mitlerindeki tek gözlü varlıklara dair inançların ana teması aynıdır. Coğrafya ve inanç farklılıklarına rağmen ana kültür kalıbı içerisinde tek gözlü varlık inancının sürdürülmüştür. Böylece çok eski dönemlerden beri Türklerde kökeni din ve inançlara dayanan tek gözlü varlıklara, yüklenen olumsuzluk günümüze kadar ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

- ABAYEV, V. I., N. G. DJUSOYEV, R. A. IVNE, B. A. KALOYEV. *Nartlar Asetin Halk Destanı*, Çev. Kayhan Yükseler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Aiskhylos, *Zincire Vurulmuş Prometheus*, Çev. Azra Erhat-Sabahattin Eyüboğlu, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- ALİMOVA, Cıldız. *Kırgız Destanları 14 Coodarbeşim Destanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- ANOHİN, A.V. *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Kömen Yayınları, Konya 2006.
- Apollodoros, *Bibliotheka Yunan Mitolojisi*, Çev. Nur Nirven, Pinhan Yayıncılık, İstanbul 2017.
- ARAT, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig I*, Çev. Türk Dil Kurumu, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1947.
- CHAMPDOR, Albert. *Eski Mısır'ın Ölüler Kitabı*, Çev. Suat Tahsuğ, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1984.
- Ebû Bekr Muhammed bin Ca'fer en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, Çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Ebu'l Hayr-ı Rumi, *Saltuk-name I*, Haz. Şükrü Haluk Akalın, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican. *Nehir Destan Oğuzname(Oguz Bitig)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2019.
- ERGİN, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.
- ERGUN, Metin-Mehmet AÇA. *Tiva Kahramanlık Destanları I*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- Euripides, *Alkestis*, Çev. Ahmet Hamdi Tanpınar, Maarif Matbaası, Ankara 1943.
- GÖKYAY, Orhan Şaik. *Dede Korkut Hikâyeleri*, Tercüman, İstanbul 1980.
- GÖKYAY, Orhan Şaik. *Dedem Korkudun Kitabı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C. III, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- HEİDEL, Alexander. *Enuma Eliş Babil Yaratılış Destanı*, Çev. İsmet Birkan, Ayraç Yayınevi, Ankara 2000.
- Herodotos, *Historia*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- Hesiodos Eserleri ve Kaynakları*, Çev. Sabahattin Eyüpoğlu-Azra Erhat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1977.
- Homeros, *Odysseia*, 4. Baskı, Çev. Azra Erhat-A. Kadir, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- İbn Kesir, *Büyük İslam Tarihi I*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

- İbn Kesir, *Büyük İslam Tarihi X*, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.
- İbnü'l Esir, *İslam Tarihi VI*, Çev. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- İNAN, Abdulkadir. *Manas Destanı*, MEB Yayınları, İstanbul 1992.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lûgat-it Türk*, Çev. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Çev. Seçkin Erdi- Serap Tuğba Yurteser, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*, Haz. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011.
- Kutsal Kitap Eski ve Yeni Anlaşma* (Tevrat, Zebur, İncil), Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2002.
- Kutsal Kitap Yeni Dünya Çevirisi*, Watch Tower Bible And Tract Society Of Pa, New York ABD 2019.
- Kütüb-i Sitte II-V-XII-XIII-XIV*, Çev. İbrahim Canan, Akçağ Yayınevi, İstanbul 2014.
- Mevlana, *Mesnevi I*, Çev. Veled İzbudak, MEB Yayınları, İstanbul 1995.
- Mevlana, *Mesnevi VI*, Çev. Veled İzbudak, MEB Yayınları, İstanbul 1988.
- Mevlana Celaleddin, *Divan-ı Kebir I*, Haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1957.
- Mevlana Celaleddin, *Divan-ı Kebir II-III-V*, Haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 1992.
- Moğolların Gizli Tarihi*, Çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- ÖZKAN, Nevzat. *Gagavuz Destanları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- RADLOFF, W. *Sibiryadan II*, Çev. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1956.
- RAMPA, Lobsang. *Üçüncü Göz*, Çev. Fulya Gencel, Akaşa Yayın, İstanbul 2001.
- SAKAOĞLU, Saim. *Dede Korkut Kitabı İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar I*, Selçuk Üniversitesi Yaşatma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, Konya 1998.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XILXII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- ŞEŞEN, Ramazan. *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.
- TOGAN, Zeki Velidi. *Oğuz Kağan Destanı; Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982.
- YALMAN (YALGIN), Ali Rıza. *Cenupta Türkmen Oymakları I-II*, Haz. Sabahat Emin, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1977.

Tetkik Eserler

- ABDULLA, Kamal. *Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut*, Akt. Ali Duymaz, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- ADİLOĞLU, Adilhan. *Karaçay Malkar Türkleri*, Başkent Matbaacılık, Ankara 2005.

- AND, Metin. *Minyatürlerle Osmanlı İslâm Mitologyası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- ARIKAN, Metin. *Kazak Destanları II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- ARIKOĞLU, Ekrem. *Örnekli Hakasça Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- ARIKOĞLU, Ekrem-Klara KUULAR. *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- ASHKENAZİ, Michael. *Japon Mitolojisi*, Çev. Özlem Özarpacı, Say Yayınları, İstanbul 2018.
- BANE, Theresa. *Encyclopedia of Giants and Humanoids in Myth, Legend and Folklore*, McFarland & Company, North Carolina 2016.
- BANE, Theresa. *Encyclopedia of Vampire Mtyhology*, McFarland Company, North Carolina 2010.
- BAROJA, Julio Caro. *The Basques*, Translated by Kristin Addis, Center for Basque Studies, America 2009.
- BARTHOLD, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Çev. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004.
- BATTAL-TAYMAS, Abdullah. *Kazan Türkleri-Türk Tarihinin Hazin Yaprakları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966.
- BAYAT, Fuzuli. *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- BAYAT, Fuzuli. *Mitolojiye Giriş*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
- BAYAT, Fuzuli. *Türk Mitolojik Sistemi I, (Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- BAYAT, Fuzuli. *Türk Mitolojik Sistemi II, (Kutsal Dişi, Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler, İyeler ve Demonoloji)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- BAYATLI, Necdet Yaşar. *Irak Türkmen Folklorunda Halk İnançları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.
- BAYATLI, Necdet Yaşar. *Irak Türkmenlerinin Masalları (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.
- BEYDİLİ, Celal. *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Kitap Yayınları, Çev. Eren Ercan, Ankara 2004.
- BİLGİLİ, Nuray. *Türk Mitolojisi Türklerde Yaratılış ve Evren Tasarımı*, Kripto Yayınları, Ankara 2022.
- BİLGİLİ, Nuray. *Türk Mitolojisinde Fantastik Varlıklar*, Hermes Yayınları, İstanbul 2022.
- BONNEFOY, Yves. *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü I-II*, Haz. Levent Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara 2000.
- BORATAV, Pertev Naili. *Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi*, Çev. Recep Özbay, Bilge Su Yayıncılık, Ankara 2012.
- CAMPBELL, Joseph-Bill MOYERS. *Mitolojinin Gücü*, Çev. Zeynep Yaman, MediaCat Kitapları, İstanbul 2013.

- CAMPBELL, Joseph. *Yaratıcı Mitoloji Tanrının Maskeleri*, Çev. Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi, Ankara 1994.
- CAMPBELL, Joseph. *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, Çev. Sabri Gürses, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2010.
- CAN, Şefik. *Klasik Yunan Mitolojisi*, 3. Basım, İnkılap Yayınevi, İstanbul 1994.
- ÇAYCI, Ahmet, Mehmet AKGÜL vd. *Mitoloji ve Din*, Ed. Remzi Duran, Anadolu Üniversitesi Açık öğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir 2012.
- ÇORUHLU, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Abc'si*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998.
- ÇORUHLU, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013.
- DANİELS, Mark. *Bir Nefeste Dünya Mitolojisi*, Çev. Pınar Üstel, Maya Kitap, İstanbul 2014.
- DİLEK, İbrahim. *Altay Destanları II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- DİLEK, İbrahim. *Altay Masalları*, Alp Yayınevi, Ankara 2007.
- DUMEZİL, Georges. *Mit ve Destan I; Avrupa Halklarının Destanlarında Üç İşlev İdeolojisi*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- EBERHARD, Wolfram. *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996
- EBERHARD, Wolfram. *Çin Simgeleri Sözlüğü*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.
- EBERHARD, Wolfram. *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947.
- EBERHART, M. George. *Mysterious Creatures: A Guide to Cryptozoology*, ABC-Clio, Santa Barbara Californiya, ABD 2002.
- ELİADE, Mircea. *Demirciler ve Simyacılar*, Çev. Mehmet Emin Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.
- ELİADE, Mircea. *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.
- ELİADE, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına I*, Çev. Ali Berktaş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.
- ELİADE, Mircea. *Mitlerin Özellikleri*, Çev. Sema Rifat, Om Kuram Yayıncılık, İstanbul 2001.
- ELİADE, Mircea. *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara 1999.
- ERGUN, Metin. *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- ERGUN, Pervin. *Sibiryalı Türklerinin Destanlarında İyeler*, Kömen Yayınları, Konya 2019.
- ERGUN, Pervin. *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004
- ERHAT, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.
- ESİN, Emel. *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004.

- ESTİN, Colette-Helene, LAPORTE. *Yunan ve Roma Mitolojisi*, Çev. Musa Eran, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu, Ankara 2002.
- EYÜBOĞLU, İsmet Zeki. *Anadolu İnançları-Anadolu Mitolojisi İnanç-Söylence Bağlantısı*, Geçit Kitabevi, İstanbul 1987.
- EYYÜB, Said. *Deccal Komplosu; Üç Büyük Dinin Kaynaklarına Göre Deccal'in Üç Bin Yıllık Tarihi*, Çev. Fatih M. Albayrak, Sır Yayıncılık, İstanbul 2000.
- FİNCH, Roger. *Tepegöz, Oedipus, Bodoncar: Moğolların Gizli Tarihi'ndeki Efsanevi Unsurlar*, Çev. İsmail Güleç, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- FRAZER, Sir James G. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, The Macmillan Company, New York 1925.
- GAİMAN, Neil. *İskandinav Mitolojisi*, Çev. Alican Saygı Ortanca, İthaki Yayınları, İstanbul 2019.
- GENÇ, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981.
- GOLDEN, Peter. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Çorum 2007.
- GÖMEÇ, Saadettin. *Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2002.
- GÖMEÇ, Saadettin. *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Türk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997.
- GUİLEY, Rosemary Ellen. *The Encyclopedia Of Vampires, Werewolves, And Other Monsters*, The Facts On File, New York 2005.
- GÜNGÖR, Harun. Mustafa ARGUNŞAH. *Dünden Bugüne Gagauzlar*, Elektronik İletişim Ajansı Yayınları, Ankara 1993.
- GÜVENÇ, Ahmet Özgür. *Halk Anlatılarının Yeniden Yazımı Sürecinde Tepegöz (1923-2018)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- HAFİZ, Nimetullah. *Bulgaristan Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1990.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan. *Dünya İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.
- HART, George. *Mısır Mitleri*, Çev. Mehmet Sait Türk, Phoenix Yayınları, Ankara 2010.
- HARVA, Uno. *Altay Panteonu: Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015.
- HOOKE, Samurel Henry. *Orta Doğu Mitolojisi (Mezopotamya Mısır Filistin Hitit Musevi Hristiyan Mitosları)*, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1993.
- HOPE, Murry. *Dinlerde, Bilimde ve Metafizikte Zaman Enerjisi*, Çev. Mehmet İsmail, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1997.
- HUGO, Victor. *Notre-Dame De Paris*, Çev. Nesrin Altınova, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1982.
- HÜRMÜZLÜ, Erşad. *Irak Türkleri*, Irak Milli Türkmen Partisi Yayınları, Ankara 1994.
- İNALCIK, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Kronik Kitap, İstanbul 2019.

- İNAN, Abdulkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.
- İNAYET, Alimcan. *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi: Yalmavuz/Celmoğuz*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- İSMAYILOV, Hüseyin-Oruc, ELİYEV. *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı Nağıllar*, C. III, Seda Neşriyat, Bakü 2006.
- İSMAYILOV, Hüseyin-Oruc ELİYEV. *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı Nağıllar*, C. VI, Nurlan Neşriyat, Bakü 2007.
- İSMAYILOV, Hüseyin-Oruc ELİYEV. *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı Nağıllar*, C. VII, Nurlan Neşriyat, Bakü 2008.
- İSMAYILOV, Hüseyin-Oruc ELİYEV. *Azerbaycan Folkloru Külliyyatı Nağıllar*, C. IV, Nurlan Neşriyat, Bakü 2007.
- KAFESOĞLU, İbrahim. *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.
- KAFESOĞLU, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*, MEB Yayınları, İstanbul 1972.
- KAFESOĞLU, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- KALAFAT, Yaşar. *Azerbaycan-İran-Anadolu-Irak Halk İnançları Hattı*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.
- KALAFAT, Yaşar. *İran Türklüğü-Jeokültürel Boyutu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.
- KAYA, Korhan. *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitapevi, Ankara 1997.
- KORKMAZ, Mehmet. *Zerdüş Dini İran Mitolojisi*, Alter Yayıncılık, Ankara 2010.
- KÖPRÜLÜ, Ziyat. *Irak'ta Türk Varlığı*, Örnek Limited Şirketi Yayınları, Ankara 1996.
- KURAT, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- LAGERBRİNG, Sven. *İsveççe'nin Türkçe ile Benzerlikleri, İsveçlilerin Türk Ataları*, Haz. Abdullah Gürgün, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.
- LEEMİNG, David. *A'dan Z'ye Dünya Mitolojisi Dünya Halklarının Tüm Yaratılış ve Kahraman Mitleri*, Çev. Nurdan Soysal, Say Yayınları, İstanbul 2012.
- MACKENZİA, A. Donald. *Çin ve Japon Mitolojisi*, Çev. Koray Akten, İmge Yayınları, Ankara 1996.
- MANOV, Atanas. *Gagauzlar (Hristiyan Türkler)*, Çev. M. Türker Acaroğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- MCHEİLL, H. William. *Dünya Tarihi*, Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2002.
- MEYER, Matthew. *The Night Parade of One Hundred Demons: A Field Guide to Japanese Yōkai*, Yayıncı: Matthew Meyer, 2015.
- NARÇIN, Ali. *A'dan Z'ye Mısır*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2013.
- NASKALİ, Emine Gürsoy-Muvaffak DURANLI. *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- NİSANBAYEV, Abdimalik. *Kazakistan'da Dede Korkut*, Çev. Dinara Düysabayeva -Banu Muhyayeva, Redaksiyon: Sadık Tural, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

- OCAK, Ahmet Yaşar. *Yeni Çağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi I (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Türk Tarih Basımevi, Ankara 2010.
- ÖGEL, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi II (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.
- ÖRNEK, Sedat Veyis. *Budunbilim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1973.
- ÖZBAY, Özdemir. *Dünya Mitolojisi ve Nartlar*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1999.
- ÖZŞAHİN, Murat. *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- ÖZTÜRK, Özhan. *Dünya Mitolojisi*, Nika Yayınevi, Ankara 2016.
- PAASONEN, H. *Çuvaş Sözlüğü*, Çev. Türk Dil Kurumu, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul 1950.
- PRICE, Bill. *Kelt Mitolojisi*, Çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayıncılık, İstanbul 2011.
- RÁSONYI László. *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Yayınları Enstitüsü, Ankara 1993.
- REİNALTER, Helmut. *Masonluk*, Çev. Kazım Özdoğan, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul 2017.
- RICO, Joen-M. ORDE. *Collected Tales And Legends From The Philippines*, Ukiyoto Publishing, Canada 2020.
- ROSENBERG, Donna. *Dünya Mitolojisi Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*, Çev. Koray Akten-Erdal Cengiz vd. İmge Kitapevi, Ankara 2003.
- ROUX, Jean-Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.
- RUDENKO, Sergey İvanoviç. *Başkurtlar*, Çev. Roza-İklil Kurban, Kömen Yayınları, Konya 2001.
- SAATÇİ, Suphi. *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.
- SARAY, Mehmet. *Türkmen Tarihi*, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 1993.
- SEMEN, Sofi-Tram. *Nart Boyu Türkleri Hun Karaçaylıların Mitolojisi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.
- SİNANOĞLU, Suat. *Kelimelerin Etymonu Esas Tutularak Tertiplenen Yunanca-Türkçe Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.
- SOYSAL, İlhami. *Masonluk ve Masonlar*, Der Yayınları, İstanbul 1988.
- STURLUSON, Snorri. *Nesir Edda Viking Mitolojisi*, Çev. Selahattin Özkan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.
- STURLUSON, Snorri. *Tanrılardan Krallara Vikingler*, Çev. Selahattin Özkan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

- ŞAHHÜSEYİNOĞLU, Nedim. *Anadolu Halk Kültüründe İnanç Motifleri*, İtalik Yayınları, Ankara 2000.
- Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türk*, Haz. Raşit Gündoğdu-Niyazi Adıgüzel-Ebul Faruk Önal, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2015.
- ŞENEL, Alaeddin. *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, İmge Kitapevi, Ankara 2006.
- Tatarca-Türkçe Sözlük*, (Koordinatör: Fuat Ganiyev), İnsan Yayınevi, Kazan-Moskova 1997.
- SÜMER, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.
- TAŞAĞIL, Ahmet. *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019.
- TETZNER, Reiner. *Cermen Tanrı ve Kahramanlarının Efsaneleri I*, Çev. Arzu Yarbaş, İlyas Yayınevi, İzmir 2004.
- TREMEARNE, M. A. *Ban of the Bori: Demons and Demon, Dancing in West and North Africa*, Routledge 2013.
- TOGAN, Zeki Velidi. *Başkurtların Tarihi*, Türksoy Yayınları, Ankara 2003.
- Türkçe Sözlük*, Haz. İsmail Parlatır-Nevzat Gözaydın, vd., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.
- TÜRKMEN, Fikret. *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992.
- USLU, Bahattin. *Türk Mitolojisi*, Kamer Yayınları, İstanbul 2017.
- ÜNAL, Oğuz. *Horasan'dan Anadolu'ya Türkiye Tarihi-Anadolu'nun Fethi ve Türkiye Devleti'nin Kuruluşu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- VASİLİEV, Yuriy. *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- VON DİEZ, Heinrich Friedrich. *Oğuz Tepegözü Dede Korkut Oğuznameleri ve Atalar Sözü Üzerine İlk Çalışmalar*, Çev. Hasan Güneş, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- YAKUBOĞLU, Enver. *Irak Türkleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1976.
- YAZICI, Nesimi. *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992.
- YILMAZ, Durali. *Yesevi İrmakları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995.
- YILMAZ, Gülsüm Killi. *Hakas Destanları IV Altın Taycı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- YÜCE, Kemal. *Saltukname'de Tarihi, Dini ve Efsanevi Unsurlar, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları*, Ankara 1987.

Makaleler

- ABİHA, Birsal Çağlar. "Mitolojiden Türk Kültürüne Ateşin Yolculuğu", *Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler ve Türk Dünyası Kongresi Bildiri Tam Metinleri Kitabı*, 15-16 Mayıs, Eskişehir 2019, ss. 104-118.

- ACAR, Ömer. “Kırgız Türkçesinde Anlam Kaymasına Uğrayan Arapça Kelimeler”, *Bilig*, S. 182, Yaz 2017, ss. 217-248.
- AĞABABA, Nail. “Slav ve Türk Dillerinin Karşılıklı Etkileşimi”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 1, 2014, ss. 1-10.
- AHMETBEYOĞLU, Ali-Hüseyin ŞEN. “Eski Türk Dininin Kozmolojisi ve Kozmogonisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXIX, S. 234, Mayıs-Haziran 2018, ss. 45-74.
- AKIN, Hicran. “Nemeth’e Göre En Eski Türk-Macar Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXX, S. 1-2, ss. 1-5.
- AKTAŞ, Erhan. “Hakas Folklorunda Müzik Âletleri İle İlgili Efsaneler”, *Türklük Biliminde Gür Bir Ses Prof. Dr. İsa Özkan’a Armağan*, Ed. İbrahim Dilek-İhsan Kalenderoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2019, ss. 115-135.
- ALASKA, Halil Fikret. “Kıbrıs (İngiltere İşgali ve İdaresi)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Ankara 2002, ss. 380-383.
- ALGÜL, Nevin. “Türk Kültüründe Şamanist İletiler”, *Marmara İletişim Dergisi*, C. XII, S. 12, Nisan 2014, ss. 5-10.
- ALİMOVA, Cıldız. “Er Töştük ve Coodarbeşim Destanlarında Kullanılan Celmoguz Motifi Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 39, Kasım 2015, ss. 7-14.
- ALPTEKİN, Ali Berat. “Türk Masal ve Halk Hikâyelerinde İki Taş: Binek Taşı, Şamşırak Taşı”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 33, 2012, ss. 35-48.
- ANTÓN DE COS Ana-Iván PÉREZ MİRANDA. “Mitología De Cantabria. Proyecto De Educación En Valores En Educación Infantil”, *Papeles Salmantinos de Educación*, No. 18, 2014, ss. 89-112.
- ARGUNŞAH, Mustafa. “Gagavuzların Tarihi”, *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, ss. 228-244.
- ARIK, Durmuş. “Çuvaşların Dini İnanışları Üzerine”, *International Journal of Central Asian Studies*, C. XI, S. 1, 2007, ss. 19-37.
- ARIK, Durmuş. “Çuvaşların Dini”, (Andras Rona Tas’tan Çeviri), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXVIII, 1998, ss. 453-456.
- ARIKOĞLU, Ekrem. “Tuva Cumhuriyeti. Tuva Türkleri”, *Türk Dünyası Özel Sayısı II*, S. 16, Temmuz-Ağustos 1997, ss. 1561-1569.
- ARSLAN, Eylül. “Çin, Japon ve Kore Mitolojilerinin Ortak Söylenceler Üzerinden İncelenmesi”, *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 3, Bahar 2019, ss. 97-118.
- AYDIN, Derya Uzun. “İslamiyet Öncesi Eski Türk İnanışları veya Mitolojisi ile Antik Dönem (Yunan veya Roma) Mitolojisinin Karşılıklı Olarak Değerlendirilmesi”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 6, ss. 137-146.
- BAPAEVA, Janyl Myrza. “Tuva Şamanları ve Tedavi Uygulamalarından Bazı Örnekler”, *MSGSÜ Sosyal Bilimler*, S. 3, Nisan 2011, ss. 7-17.
- BARS, Mehmet Emin. “Alp Tipi Kavramı Çerçevesinde Manas”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, S. 17, Mart 2014, ss. 345-357.
- BAŞ, Eyüp. “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Din Kültürü ve Hayatı (Tarih Yazarı Neşri’nin Anlatılarına Göre)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. LII, S. 2, 2011, ss. 55-84.

- BAYAT, Ali Haydar. “Horus’un Gözünden Rp’ye”, *Türk Eczacılar Birliği 3. Bölge İzmir Eczacı Odası Bülteni*, Mayıs 1983, ss. 29-32.
- BAYAT, Fuzuli. “Kâşgarlı Mahmud’un Divânü Lugâti’t-Türk Adlı Eserinde Mitolojik Dünya Modeli ile İlgili Bazı Kavramlar”, *Journal of Turkish-Linguistics*, C. I, S. 1, Sonbahar 2007. (sayfa sayısı yok)
- BAYRAKTUTAR, Muammer. “İbn Teymiyye’nin “Kıbrıs Risâlesi” ve Bazı Fiten Hadislerine Yaklaşımı”, *Bilimname Düşünce Platformu*, S. 29, 2015, ss. 61-89.
- BIYIKLI, Mustafa. “Türklerde At Kültürü ve Türk Mitolojisinde Atın Yeri ve Önemi”, 5. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Kongresi*, Ed. Niyazi Kurnaz-Hakan Arıdemir, 19-22 Nisan, Lefkoşa 2019, ss. 404-417.
- BİLGİLİ, Nuray. “Kozmolojik Bir Kağan, Oğuz Kağan”, *TÜDEV DENGE Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ed. Haydar Çakmak, S. 10, Ekim 2020, ss. 1-21.
- BODUR, Osman. “Hadislere Göre Deccal’in Özellikleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 59, Ocak-Şubat 2017, ss. 90-102.
- BOKULEVA. Bota-Rauşangül AVAKOVA-Jenisbek ABELDAYEV. “Türk Kültürünün Kültürünün Hindistan Uygarlığına Etkisi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XII, S. 1, Yaz 2012, ss. 441-454.
- BULDUR, Adnan Doğan-Ali MEYDAN-Şenay GÜNGÖR. “Dede Korkut Destanlarının Kültür Coğrafyası”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XV, S. 3, 2016, ss. 925-947.
- BULUÇ, Saadettin. “Şamanizm”, *Türklük ve Şamanlık*, 4. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, ss. 105-181.
- BÜYÜKKOL Semih-Sabriye ÖZTÜTÜNCÜ. “Türk Mitolojisindeki Karga/Kuzgun İmgesinin Çağdaş Türk Resim Sanatına Yansımaları”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. XIV, S. 33, 2021, ss. 131-145.
- CAFEROĞLU, Ahmet. “Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Saklanan İki Şaman Tanrısı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. V, S. 1, 1956, ss. 65-75.
- CANER, Fırat. “Büyük Tufan Mitleri ve Atra-Hasis”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. III, S. III, Temmuz 2017, ss. 17-26.
- CHAO CHUN, Sadi Yang. “Türkiye ve Çin Arasındaki Kültür Mübadelesinin Tarihî Geçmişi”, Çev. Tüten Özkaya, *Erdem*, C. V, S. 15, 1989, ss. 749-772.
- CİHAN, Cihad. “Türkler ile Moğolların Irki Münasebetleri”, *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 278-286
- CİHAN, Cihad, “XIX. ve XX. Yüzyılda Bazı Seyyahların Kırgızların Dinî Hayatlarına Dair Gözlem ve Değerlendirmeleri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII, S. 2, Nisan 2015, ss. 219-238.
- ÇANAK, Erdem. “1937 Tarihli Bir Rapora Göre Kıbrıs Türkleri”, *Uluslararası Boyutlarıyla Kıbrıs Meselesi ve Geleceği Uluslararası Sempozyumu (11-13 Aralık 2014)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016, ss. 717-730.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin. “Uygurlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLII, İstanbul 2012, ss. 242-244.

- ÇAY, Meral Batur. “Odilon Redon Resimlerindeki Semboller”, *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, C. VII, S. 1, 2021, ss. 88-100.
- ÇELEBİ, İlyas. “Tılsım”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLI, İstanbul 2012, ss. 91-94.
- ÇELİK, Dursun. “XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan-Birinci Bölüm”, *Bilig*, S. 3, Aralık 1996, ss. 60-79.
- ÇERİBAŞ, Mehmet. “Kırgız Türklerinin Mitlerinde ve Efsanelerinde Olağanüstü Varlıklar, Bu Varlıklara Dair Anlatmalar ve İnanmalar”, *Bengü Bitig Dursun Yıldırım Armağanı*, Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Yayın Dizisi, Ankara 2013, ss. 173-200.
- ÇETİN, Çulpan Zaripova. “Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili İnanışlar (İyeler ve Yaratıklar)”, *Bilig*, S. 43, Güz 2007, ss. 1-32.
- ÇINAR, Aynur. “Tarihte Kaybolmuş Bir Medeniyet: Etrüskler ve Etrüsk Dini”, *Belleten*, C. LXXXIV, S. 299, Nisan 2020, ss. 43-74.
- ÇOBAN, Melih. “Eskiçağ Topluluklarında Meyve Kültü”, *Bilim ve Gelecek*, S. 39, 2007, ss. 81-85.
- DELİÖMEROĞLU, Yakup. “Hakaslar ve Tarihleri”, *Bilig*, S. 3, Güz 1996, ss. 53-59.
- DELİÖMEROĞLU, Yakup. “Hakasların Geleneksel Kültürlerine Dair Bir İnceleme”, *Milli Folklor*, C. V, S. 33, Bahar 1997, ss. 42-49.
- DEMİR, Bekir. “Başkurdistan: Tarihi, Nüfusu, Etnopolitik Durumu ve Millî Gelişmeler”, *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, ss. 73-80.
- DEMİR, Hatice. “Eski Türklerde Su Kültü ve Anadolu Selçuklu Mimarisi Üzerindeki Etkileri”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, S. 5, 2019, ss. 23-46.
- DEMİRCİ, Kürşat. “Deccal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, Ankara 2019, ss. 67-69.
- DEMİRCİ, Kürşat. “Kafdağı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 2021, ss. 144-145.
- DEMİRCİ, Kürşat. “Şintoizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIX, İstanbul 2010, ss. 177-179.
- DEMİREL, Şengül. “Hint Kutsal Metinleri ve Vedalarda Bozkır İzleri”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi; Kongreye Sunulan Bildiriler*, 1-5 Ekim, Ankara 2018, ss. 759-773.
- DERMAN, Giray Saynur. “Sibirya Türkleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Siberian Studies (SAD)*, C. IV, S. 9, 2016, ss. 15-40.
- DEVLET, Nadir. “Federe ve Muhtar Türk Cumhuriyetleri”, *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 15-47.
- DEVLET, Nadir. “Tataristan Cumhuriyeti”, *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 48-57.
- DEVİRİSHEVA, Khalida. “XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerine Göre Kazaklarda İslam ve Şamanizm”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXII, S. 221, 2016, ss. 229-239.
- DİLEK, Yeşim. “Eski Yakındoğu’da Göz Sembolizmi ve Düalizm; Mezopotamya, Mısır ve İsrail”, *Tarih Dergisi*, S. 74, Haziran 2021, ss. 1-30.
- DOĞAN, İsmail. “Karaçay-Malkar Emegen Comaklarının Işığında Tepegöz Motifi”, *IV. Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu (Basılmamış Bildiri)*, 28-30 Mayıs, Çanakkale 1998, ss. 1-13.

- DOĞAN, İsmail. “Karaçay-Malkar Türklerinde Din ve İçinde Dini Manzumeler Bulunan Bir Mecmua”, *Kafkasya’da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Bakü Azerbaycan, Ed. Rafiq Aliyev, Halil Bal, 9-11 Aralık 1998, İstanbul IRCICA 2000, ss. 201-216.
- DUALI, Şir Muhammed. “Doğu Slav Kozmogonisinde Farklı Kültürlerin Etkisi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, C.VIII, S.4, 2019, ss. 2575-2590.
- DUMAN, M. Zeki. “Habîs”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, Ankara 1996, s. 379.
- DURANLI, Muvaffak. “Saha Türklerinde Efsane Kavramı ve Sınıflandırma Çalışmaları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, 2006, ss. 303-309.
- DURANLI, Muvaffak. “Saha Türklerinin “Üçügey Üdügüyen ve Kusagan Hocugur” Olonhosunda Kadın Karakterler”, *Folklor Akademi Dergisi*, C. III, S. 1, Nisan 2020, ss. 59-80.
- DUYMAZ, Ali. “Anadolu ve Balkan Türklerinin Halk Anlatmalarında Mitolojik Bir Kuş: Zümrüdü Anka”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. I, S. 1, 1998, ss. 91-97.
- DUYMAZ, Ali. “Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı”, *Bilig*, S. 45, Bahar 2008, ss. 1-22.
- EKİCİ, Metin. “13. Dede Korkut Destanı: “Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi Boyunu Beyan Eder Hanım Hey!”, *Milli Folklor*, C. XVI, S. 122, Temmuz 2019, ss. 5-13.
- ELÇİN, Şükrü. “Tepegöz’ün Beşiri Rivayeti”, *Türk Folklor Araştırmaları*, C. XII, 21, S. 252, Temmuz 1970, s. 5671.
- ELÇİN, Şükrü. “Tepegöz’ün Poshof Rivayeti”, *Türk Folklor Araştırmaları*, C. IX, S. 195, Ekim 1965, s. 3875.
- ELİUZ, Ülkü. “Dede Korkut Hikâyelerindeki Şahıs Kadrosunun Karakter Yapıları Bakımından İncelenmesi”, *Bilig*, S. 18, Yaz 2001, ss. 63-86.
- EMECEN, Feridun. “Osmanlılar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul 2007, ss. 487-496.
- ENÇAKAR, Orhan. “Kıyamet Öncesi En Büyük Fitne: Mesih Deccal”, *Rihle Dergisi*, S. 8, Ocak-Mart 2010, ss. 31-42.
- ERCAN, Cemile Akyıldız. “Germen Mitolojisinde Yaradılış”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XVIII, S. 1, Mayıs 2014, ss. 121-132.
- ERDEM, Melek. “Türk Mitolojisi”, *Doğu ve Batı Mitolojileri*, Ed. Esra Kökdemir-Ayşe Gül Fidan, Delta Kültür Yayınevi, Ankara 2020, ss. 131-190.
- ERDEM, Sargon. “Babil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, ss. 392-395.
- ERDOĞDU, İnci İnce. “Çin Mitolojisi”, *Doğu ve Batı Mitolojileri*, Ed. Esra Kökdemir-Ayşe Gül Fidan Delta Kültür Yayınevi, Ankara 2020, ss. 25-38.
- ERGESHKYZ, Aziza-Mualla, YILDIZ. “Geleneksel Kırgız Dini Ölçeği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. XI, S. 57, Haziran 2018, ss. 805-814.
- ERGUN, Metin. “Hakas Haycıları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 1, 1996, ss. 121-129.

- ERGUN, Pervin. “Türk Mitolojisinde Ağaç Kültü”, *Türk Mitolojisine Giriş*, Ed. Fatma Ahsen Turan-Meral Ozan, Gazi Kitabevi, Ankara 2017, ss. 109-132.
- ERKOÇ, Hayrettin İhsan. “Eski Türk Devletlerinde Kağan ve Han Unvanları”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi; Kongreye Sunulan Bildiriler*, 1-5 Ekim, Ankara 2018, ss. 379-402.
- EROĞLU, Hamza. “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetini Yaratın Tarihi Süreç ve Son Gelişmeler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVIII, S. 54, Kasım 2002, ss. 735-793.
- ERSOY, Habibe Yazıcı. “Başkurt Türkleri ve Dilleri”, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, C. III, Sayı: 4, Aralık 2014, ss. 147-191.
- ERŞAHİN, Seyfettin. “Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXIX, S. 1, 1999, ss. 393-438.
- ESİN, Emel. “Evren (Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşeleri)”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 1969, ss. 161-182.
- FEDOTOVİÇ, Jelobtov F. “Saha Yeri ve Saha Türkleri”, Akt. Saadettin Gömeç, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XVI, S. 27, Mayıs 1992, ss. 227-241.
- FRİDMAN, Eva Jane Neumann. “Tuva Şamanizmi”, *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, ss. 180-188.
- GASIMOVA, Fidan. “Tarihi Süreç İçerisinde Oğuz ve Kelt Metinleri”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi; Kongreye Sunulan Bildiriler*, 1-5 Ekim, Ankara 2018, ss. 171-186.
- GAZİOĞLU, Ahmet. “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XXVI, Ankara 2002, ss. 516-519.
- GEDİKLİ, Orhan. “Hakasya Özerk Türk Cumhuriyeti”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C. LIV, S. 324, Aralık 2013, ss. 40-47.
- GEDİKLİ, Orhan. “Tuva Özerk Türk Cumhuriyeti”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C. LIV, S. 324, Aralık 2013, ss. 36-45.
- GENÇ, Reşat. “Karahanlılar Tarihi”, *Türkler*, C. IV, Yeni Türkiye Tarihi Yayınları, Ankara 2002, ss. 445-459.
- GÓMEZ-JERÍA, Juan S..“Some Remarks About the Graecae (Graiai)”, *World Journal of Research and Review (Dünya Araştırma ve İnceleme Dergisi)*, C. IV, S. 3, Mart 2017, ss. 42-46.
- GÖKÇİMEN, Ahmet. “Türkmen İrımları (Halk İnanışları) ve İşlevleri”, *Milli Folklor*, S. 87, Güz 2010, ss. 148-158.
- GÖKDAŞ, Yakup-Kübra ERBAŞ. “Ahvâl-I Kıyâmet Yazmalarında Kıyamet Öncesini Konu Edinen Minyatürler”, *Atatürk Üniveristesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 34, 2015, ss. 196-218.
- GÖKDOĞAN, Mehmet. “Halk Anlatılarında Tek Gözlü Dev Tipi”, *Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler ve Türk Dünyası Kongresi Bildiri Tam Metinleri Kitabı*, Ed. Sezen Güngör, 15-16 Mayıs, Eskişehir 2019, ss. 330-346.
- GÖKYAY, Orhan Şaik. “Dede Korkut”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1994, ss. 77-80.
- GÖLCÜK, Şerafettin. “Esâtir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XI, İstanbul 1995, ss. 359-360.

- GÖMEÇ, Saadettin. “Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, *Tarihten Bugüne Başkurtlar Tarih, Dil ve Kültür Üzerine İncelemeler*, Haz. A. Melek Özyetgin-A. Merthan Dünder-İlyas Kamalov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, ss. 209-217.
- GÖMEÇ, Saadettin. “Sibirya’da Türk Kültürüne Dair İzler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXVIII, S. 232, Ocak Şubat 218, ss. 143-154.
- GÖMEÇ, Saadettin. “Tarihte ve Günümüzde Saha Türkleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XIX, S. 30, Mayıs 1997, ss. 175-203.
- GÜLENSOY, Tuncer. “Manas Destanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVII, İstanbul 2003, ss. 557-558.
- GÜLER, Yavuz. “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin Kuruluşuna Kadar Kıbrıs Meselesi”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. V, S. I, 2004, ss. 101-112.
- GÜNER, İbrahim. “Tataristan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XL, İstanbul 2011, ss. 162-163.
- GÜNGÖR, Harun. “Gagauz İnanışlarında Şamanizm ve Bogomilizmin İzleri”, *I. Uluslararası Devleti Olmayan Türk Toplulukları Bilgi Şöleni; Gagauz Dili, Tarihi, Coğrafyası ve İnanç Sistemleri*, Ed. Selçuk Kırılı-Alev Sınar Uğurlu, 15 Şubat Bursa, ss. 119-124.
- GÜNGÖR, Harun. “Şamanizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, ss. 325-328.
- GÜNGÖR, Recep Şükrü. “Dede Korkut Hikâyelerinde İslami Unsurlar”, *HİKMET-Akademik Edebiyat Dergisi*, Prof. Dr. Mine MENGİ Özel Sayısı, S. 5, 2016, ss. 314-335.
- GÖRKAŞ, İrfan. “Köktürk Kitabelerinde Tanrı-İnsan Münasebetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 117, Aralık 117, ss. 111-122.
- GÜVELOĞLU, Ali. “Yunan Mitolojisi Ne Anlatıyor”, *Doğu ve Batı Mitolojileri*, Ed. Esra Kökdemir-Ayşe Gül Fidan, Delta Kültür Yayınevi, Ankara 2020, ss. 39-54.
- GÜVENÇ, Ahmet Özgür. “Kırk Sayısının Halk Edebiyatı Ürünlerinde Kullanımı Üzerine Bir İnceleme”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, Erzurum 2009, ss. 85-97.
- HACI, Sadık. “Bulgar Mitolojisi Üzerine Bir İnceleme”, *International Journal of Social Sciences*, C. V, S. 2, Güz 2021, ss. 153-172.
- HALICI, Gülşah Yüksel. “Gök-Tanrı’nın Temsilcileri: Koruyucu Kuşlar”, *Folklor/Edebiyat*, C. XX, S. 77, 2014, ss. 71-81.
- HARMAN, Mürüvvet. “Osmanlı Görsel Dünyasında “Kızılbaşlar”: Tercüme-i Miftah-ı Cifru’l-Cami’de Yer Alan “Deccal ve Taraftarları” Tasvirlerinin Politik Bir Okuması”, *Alevilik -Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, Ed. Gıyasettin Aytaş, S. 12, Kış 2015, ss. 99-119.
- HARMAN, Ömer Faruk. “İslam/Vahiy Geleneği İçinde İslam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, İstanbul 2001, ss. 2-5.
- HİSAMETDİNOVA F.G.- Z.J. ŞARİPOVA. “Başkurt Demonolojisi (Şeytan Bilimleri) Terimleri”, Çev. Burçak Okkalı, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 37, Şubat 2014, ss. 33-40.

- HİSAMİTDİNOVA, Firdaus. “Başkurt Mitolojisinde Halk Hekimleri”, *Gazi Türkiyat*, S. 27, (Güz 2020), ss. 1-13.
- HİTCHİNS, Keith. “Kazaklar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Ankara 2002, ss. 131-132.
- HİZMETLİ, Sabri. “Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine; Dünü ve Bugünü”, *İstem*, S. 17, Aralık 2011, ss. 23-43.
- İŞANKULU, Cabbar-Savaş YELOK. “Kaybolan Cennetin Peşinde Sümer ve Akad Ütopya mı Gerçek mi”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. XXII, S. 3, Eylül 2002, ss. 183-197.
- IVANOVA Evgenia V. “The Problem of Mysteriousness of Baba Yaga Character in Religious Mythology”, *Journal of Siberian Federal University*, Volume: VI, Issue: 12, 2013, ss. 1857-1866.
- İBRAYEV, Şakir. “Kazak Mitleri ve Mitik Efsaneleri Hakkında”, *Akt. Metin Arıkan, Bilig*, S. 37, Bahar 2006, ss. 1-11.
- İNALCIK, Halil. “Türkler ve Balkanlar”, *Bal-Tam Türklük Bilgisi Dergisi*, S. 3, Eylül 2005, ss. 20-44.
- İNAN, Abdulkadir. “Manas Destanı Üzerine Notlar”, *Belleten*, C. VII, 1959, ss. 125-159.
- İUSİUMBELİ, İrina. Gagauz Türklerinin Mitolojisi Üzerine Bir Deneme”, *Milli Folklor*, S. 68, Kış 2017, ss. 208-221.
- KALAFAT, Yaşar. “Orta Doğu Örneklemeleri ile Türk Kültürlü Halklarda Mitolojik Dişi/İyeler Ruhlar”, *Uluslararası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*, 29-31 Mayıs, Elazığ 2009, ss. 385-404.
- KANTARCI, Şenol. “Tarihte İlk Doğu-Batı Çatışması Olarak Görülen Troia Savaşı'nın ‘Tarafları Üzerine’ Psikopolitik Bir Değerlendirme: Batı Düşününde Troialılar ve Akhalar”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Türk-Yunan İlişkileri Özel Sayısı, C. V, Ağustos 2021, ss. 173-196.
- KARA, Mehmet. “Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 14, Mart 2002, ss. 235-252.
- KARAÇOBAN, Ethem. “Anadolu’da Dinî İnanç ve Yaşayışta Görülen Bazı Eski Tesirler Üzerine Değerlendirme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 50, Haziran 2021, ss. 429-467.
- KARATAY, Osman. “Kral Odin'in Turklend'dan İskandinavya'ya Göçü”, *Halk Kültüründe Göç Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Ali Duymaz, 28-29-30 Mayıs, Balıkesir 2010, ss. 532-539.
- KARAVİT, Kiraz Perinçek. “Eşeğe Ters Binen Çinli Ölümsüz: Zhang Guolao (张果老)”, *Institution Of Economic Development And Social Researches*, 3. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 27-28-29-30 Ekim, Antalya 2016, ss. 65-85.
- KARÇIĞA, Servet. “Dede Korkut Kitabı'nda Alplık Kavramı ve Alp Tipi İnsanların Özellikleri”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 51, Güz 2016, ss. 259-272.
- KARÇIĞA, Servet. “Orhun Abidelerinde At Kavramına Genel Bir Bakış”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IX, S. 43, Nisan 2016, ss. 378-386.

- KARİMOVA, Rasilya. "Tatar Mitolojisinde İyeler (The Familier Spirits in Tatar Mythology)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XV, S. 3, Aralık 2016, ss. 881-897.
- KARPAT, Kemal. "Balkanlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1992, ss. 25-32.
- KARPAT, Kemal. "Dobruca", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1994, ss. 482-486.
- KARPAT, Kemal. "Gagauzlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, İstanbul 1996, ss. 228-291.
- KATAR, Mehmet. "Hristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma", *Dini Araştırmalar*, C. III, S. 9, Haziran 2001, ss. 7-27.
- KAYA, Mehmet. "İran Türkleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ed. İlyas Topsakal, S. 180, Haziran 2009, ss. 137-148.
- KAYAPINAR, Ayşe. "Dobruca Yöresinde XVI. Yüzyılda Gayr-i Sünni İslam'ın İzleri", *Alevilik - Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, S.1, Yaz 2009, ss. 85-102.
- KESKİN, Ahmet. "Türk Kültüründe 'Selamlaşma' ve 'Vedalaşma' Hakkında Genel Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 43, Bahar 2017, s. 125-146.
- KILIÇ Yusuf-Ebru UNCÜ. "Eski Mezopotamya İnanç Sisteminin Yunanlılara Etkisi (İstar-Aphrodite Örneği)", *History Studies*, C. III, S. 1, Mart 2011, ss. 183-201.
- KILIÇ, Davut. "Balkanlarda Anlatılan Bektaşî Menkıbelerinde İslam Öncesi İnanç Unsurları Üzerine Bir İnceleme", *Erciyes Akademi Dergisi*, C. XXXV, Sayı: Özel Sayı, 2021, ss. 902-936.
- KIRCI, Emine. "Türk Kültüründe Ateşle İlgili İnanışlar", *Folkloristik: Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, ss. 398-407.
- KIRGIZ, Şenay. "Joseph Campbell'in Monomit Kuramı Üzerine Bir Çalışma: Siegfried'in Sonsuz Yolculuğu", *The Journal of Academic Social Science*, C. XI, S. 86, 2018, ss. 107-120.
- KIRGIZ, Şenay. "Odin'den Batraz'a: Germen Mitolojisi, Asetin Halk Destanı Karşılaştırılması Üzerine Bir Çalışma", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2019, ss. 208-226.
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih. "Saha Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ed. Ahmet B. Ercilasun, Akçağ Yayınları, Ankara 2007, ss. 1229-1284.
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih. "Sahalar (Sahalar) ve Saha Türkçesi", *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, ss. 133-140.
- KOÇAK, Aynur. "Karaçay-Malkar Nart Destanlarında Kaotik Varlık Olarak Emegen/ler", *Aydın Türklük Bilgisi*, C. IV, S. 7, Eylül 2018, ss. 109-122.
- KORKMAZ, Ramazan. "Sınırları İhlal Edilmiş Doğanın İntakamı: Tepegöz", *Turkish Studies*, C. IV, S. 8, 2009, ss. 65-78.
- KOZAN, Mert. "Kuzey Mitolojisinin Günümüz Popüler Kültürüne Yansımaları", *Türkiye Sosyal Araştırmaları Dergisi*, C. CLXXIII, S. 173, Mart 2014, ss. 245-254.
- KÖKSAL, Behiye. "Divanü Lugati't-Türk'te Yer Alan Efsaneler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 9, Sonbahar 2009, ss. 262-269.
- KÖROĞLU, Haluk. "Depegöz ve Polifem", *Milli Folklor*, S. 37, Bahar 1998, ss. 39-46.

- KURBAN, Nur Ahmet. “Uygur Türklerinin Dinî Kültürü ve İslâm Medeniyeti’ne Katkıları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 63, Kış 2017, ss. 267-281.
- KURHAN, Mürüvvet. “Asırlar Boyu Tanrı Re”, *Belleten*, C. LVIII, S. 221, Nisan 1994, ss. 1-28.
- KURHAN, Mürüvvet. “Eski İmparatorluk Devrinde Tanrı Re”, *Belleten*, C. LVII, S. 218, Nisan 1993, ss. 1-26.
- KÜÇÜK, Abdurrahman. “Alkarısı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1989, ss. 469.
- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan. “Altay ve Güney Sibirya Bölgesindeki Türk Topluluklarının Dini İnanışları”, *Dini Araştırmalar*, C. VIII, S. 23, ss. 191-218.
- KÜÇÜKÖNER, Halide Rümeysa. “Hint Alt-Kıtasının Dini Ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C. X, S. 2, Mayıs 2018, ss. 610-624.
- MANDALOĞLU, Mehmet. “Türk Kültür Çevresinde Şamanizm ve Şamanlık Meselesi”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 3, Aralık 2011, ss. 111-122.
- MARUFOĞLU, Sinan. “Irak Türkleri”, *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 603-610.
- MEHMET, Enver. “Uygur Tarihi Romanı “İdikut” Üzerine”, *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, C. IX, S. 34, İlkbahar 2017, ss. 16-24.
- MUNDY, C.S. “Polyphemos ve Tepegöz”, *Dünyada Dede Kokut Araştırmaları*, Haz. Fikret Türkmen-Gürol Pehlivan, Çev. Ali Erol-Serap Erol, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, ss. 153-184.
- MURSELOV, Cengiz. “Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 8, Aralık 2016, ss. 48-70.
- OCAK, Ahmet Yaşar. “İslâm’ın Temel İnançları Etrafında Oluşan “Mitolojik” Kültür: “İslâm Mitolojisi” Yahut İslâm İlahiyatının İhmal Edilmiş Önemli Bir Sorunsalı (Bir “mise-en-question” Denemesi)”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi*, C. VI, S. 1, Ocak-Nisan 2009, ss. 137-163.
- OĞUZ, M. Öcal. “Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları”, *Milli Folklor*, S. 62, Yaz 2004, ss. 5-7.
- OYMAK, İskender. “Anadolu’da Su Kültünün İzleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XV, S. 1, 2010, ss. 35-55.
- ÖĞER, Adem-Kübra Yıldız ALTIN. “Uygurlarda Şamanizm’den İslam’a Kötü Ruhların Dönüşümü”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 7, Haziran 2016, ss. 14-25.
- ÖNAL, Mehmet Naci. “Romanya Dobruca’sı Tatar Halkının Sözlü Edebiyatları”, *Problemi Filologii Narodov Povolz’ya Sbornik Smameu*, 2010, ss. 204-209.
- ÖNAL, Tekin. “Kıbrıs Meselesinin Tarihi Gelişimi ve Kıbrıs Türklerinin Siyasî, Hukukî ve Sosyo-Kültürel Durumu”, *Turkish Studies - Historical Analysis*, C. XV, S. I, 2020, ss. 193-208.
- ÖNLER, Zafer. “Karahanlı Dönemi Metinlerinde İnançla İlgili Türkçe Terimler”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. X, S. 16, Haziran 2009, ss. 187-197.

- ÖRS, Selim. “Mançuca Nişan Şaman Hikâyesi (Nişan Saman İ Bithe) (Giriş-Şekil Bilgisi- Çeviri-Metin-Sözlük) (Yayın Tanıtma)”, *Türk Ekini*, S. 8, Haziran 2021, ss. 136-142.
- ÖZAKIN, Duygu. “Rus Edebiyatında Gotik Kurgunun Sosyopolitik Boyutu: Tolstoy’un Vampir Hikâyelerinde Osmanlı Cadıları”, *İdil*, C. VII, S. 47, ss. 783-792.
- ÖZARSLAN, Metin. “Mitoloji Üzerine Araştırmalar”, *Milli Folklor*, C. III, S. 24, Kış 1994, ss. 58-59.
- ÖZARSLAN, Selim. “İrak Türkmenleri ve Din Anlayışları (Mezhepleri)”, *İslami Araştırmalar*, C. XXVIII, S. 2, 2017, ss. 150-160.
- ÖZAYDIN, Abdulkirim. “Karahanlılar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, İstanbul 2001, ss. 404-412.
- ÖZCAN Tahsin. Osmanlılar/ Dini Hayat, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul 2007, ss. 538-541.
- ÖZCAN, Azmi. “İslam/Doğuşu ve Yayılışı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, İstanbul 2001, ss. 27-31.
- ÖZCAN, Azmi. “Masonluk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXVIII, Ankara 2003, ss. 95-99.
- ÖZDER, Adil. “Yusufeli’nden Masallar: Tepegözler”, *Türk Folklor Araştırmaları*, C. XI, Y. 20, S. 230, Eylül 1938, ss. 5070-5073.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi. “Moğollar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXX, Ankara 2020, ss. 225-229.
- ÖZKAN, İsa. “Türkmenistan’dan Derlenmiş Dede Korkut Boyları”, *Belleten*, C. XLIII, S.1995, 1997, ss. 263-314.
- ÖZKAN, Selahattin. “Viking Mitolojisinin Temelleri ve Tarihsel Kaynakları”, *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, C. I, S.1, Aralık 2018, ss. 67-84.
- ÖZTÜRK, Mustafa. “Zülkarneyn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLIV, İstanbul 2013, ss. 564-567.
- ÖZYURT, Mehmet. “Tepegöz Hikâyesinin Karadeniz Varyantları”, *Türk Folklor Araştırmaları*, C. XI, S. 226, ss. 4758.
- POLAT, İrfan. “Yamyamlığın Tarihi ve Van’da İnsan Yiyen Bir Topluluk: Mirovharlar”, *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, C. XIII, S. 29, 2020, ss. 1-19.
- RADNER, Joan N. “The Combat of Lug and Balor: Discourses of Power in Irish Myth and Folktale”, *Oral Tradition*, Volume: VII, Issue: 1, 1992, ss. 143-149.
- RAHIMI, Mousa. “İran Türklüğünde Geleneksel Türk İnançlarının Etki ve İzleri”, *Milli Folklor*, C. XVI, S. 124, Aralık 2019, ss. 147-159.
- RAHİMOVA, Aybeniz. “Oğuzların Dini Kahramanlık Destanı Saltukname”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXXIII, S. 243, Kasım-Aralık, ss. 241-250.
- RODOPLU, Fatma. “Türklerin Balkanlardaki Manevî Nüfuzu Olan Şeyh ve Dervişlerin Önemi: Demir Baba Örneği”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C. II, S. 2, Aralık 2013, ss. 115-135.
- SAKAOĞLU, Saim-Kadriye TÜRKAN, “Efsanelerden Masallara Uzanan Taş Kesilme Motifinin Azerbaycan Ve Anadolu Masallarına Yansımaları”, *Türkbilig*, S. 38, 2019, ss. 177-197.

- SALUK, Reyhan Gökben. “Mit ve Mitoloji”, *Türk Mitolojisine Giriş*, Ed. Fatma Ahsen Turan-Meral Ozan, Gazi Kitabevi, Ankara 2017, ss. 7-16.
- SARAY, Mehmet. “Başkirt”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul 1992, ss. 130-131.
- SARAY, Mehmet. “Kazakistan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, Ankara 2002, ss. 121-125.
- SARAY Mehmet. “Kırgızistan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXV, İstanbul 2002, ss. 442-445.
- SARITAŞ, Süheyla. “Türk Mitolojisinde Ak İyeler”, *Türk Mitolojisine Giriş*, Ed. Fatma Ahsen Turan-Meral Ozan, Gazi Kitabevi, Ankara 2017, ss. 49-61.
- SAYDAM, Abdullah. “Osetler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul 2007, s. 437-438.
- SAYILIR, Şeyda Büyükcan. “Türk Kültüründe Ateş: Söz, Davranış ve İnançlar Ekseninde Kısa Bir Değerlendirme”, *Ulakbilge*, S. 51, Ağustos 2020, ss. 934-942.
- SEVİM, Kadir. “Gözün Sembolik Kullanımı ve Türk Seramik Sanatına Yansımaları”, *İdil*, C. VIII, S. 64, Aralık 2019, ss. 1843-1855.
- SOMUNCUOĞLU, Anar. “Altay Cumhuriyeti”, *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, ss. 141-148.
- SOMUNCUOĞLU, Anar. “Saha Cumhuriyeti”, *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, ss. 119-132.
- SOMUNCUOĞLU, Anar. “Tuva (Tıva) Cumhuriyeti”, *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, ss. 160-172.
- SÜMER Faruk. “Oğuzlar”, *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 289-315.
- SÜMER, Faruk. “Oğuzlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIII, İstanbul 2007, ss. 325-330.
- SÜMER, Faruk. “Selçuklular”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVI, İstanbul 2009, ss. 365-371.
- ŞAHİN, Halil İbrahim. “Türkmenistan’da Şamanlık / Kamlık Geleneğinin Günümüze Yansımaları: “Şaman Od” ve “Küştdepti”, *TÜRÜK Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, 2013, ss. 183-197.
- ŞAHİN, M. Süreyya. “Cin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, C. VIII, ss. 5-8.
- ŞEKER, Bahaatin. “Notre-Dame De Paris Romanında Engelli ve Öteki Algısı: Quasimodo Örneği”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, Güz 2018, ss. 303-315.
- ŞEKER, Emre. “Manas Destanında Çin İmparatorluğunun İzleri”, *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, C. XI, S. 41, Kış 2019, ss. 463-471.
- ŞENOC AK, Ebru. “Basat’ın Tepegöz’ü Öldürdüğü Destan’ a Arketipsel Bir Yaklaşım”, *III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi: Dede Korkut ve Türk Dünyası*, 19-23 Ekim 2015, Çeşme-İzmir, ss. 1313-1328.
- ŞENOC AK, Ebru-Oğuz DOĞAN. “Almıs Kağan Destanı’nın Arketipsel Tahlili”, *Milli Folklor*, S. 116, Bahar 2017, ss. 112-128.

- ŞİMŞEK, Esmâ. “Türk Kültüründe “Alkarısı” İnancı ve Bu İnanca Bağlı Olarak Anlatılan Efsaneler”, *Akra Uluslararası Kültür Sanat Edebiyat ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. V, S. 12, 2017, ss. 99-115.
- TANASOĞLU, Dionis. “Gagauzlar”, *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, ss. 245-249.
- TANSÜ, Yunus Emre-Baran GÜVENÇ. “Eski Türk Mitolojisinde Hayvan Motifleri Üzerine Düşünceler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXI, S. 218, Ekim 2015, ss. 1-16.
- TAŞAĞIL, Ahmet. “Tuva”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. EK II, Ankara 2019, ss. 612-614.
- TAŞAĞIL, Ahmet. “Sahalar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLIII, İstanbul 2013, ss. 295-296.
- TAŞPINAR, İsmail. “Mesnevi’de Erken Dönem Hıristiyanlık ve Pavlus”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 28, 2011, ss. 173-191.
- TATLILIOĞLU, Durmuş. “Türkmenistan İrımıları (Halk İnançları)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, Aralık 2000, ss. 151-166.
- TATLIOĞLU, Durmuş. “Türkmenistan’da Sosyo-Ekonomik Yapı ve Dini Hayat”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, Aralık 1999, ss. 205-228.
- TAVKUL, Ufuk. “Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları”, *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları Ankara 2002, ss. 489-519.
- TAVKUL, Ufuk. “Kafkasya’da Hıristiyanlığın İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 158, Ekim 2000, ss. 101-110.
- TAVKUL, Ufuk. “Karaçay-Malkar Nart Destanları”, *Türkler*, C. XX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 578-587.
- TAVKUL, Ufuk. “Karaçay-Malkar Panteonunda Tabiat Tanrıları ve Ritüeller”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C. IX, S. 17, Ocak-Haziran 2016, ss. 217-242.
- TEKMEN, Ayşe Nur. “Japon Mitolojisi Kami’lerin Dünyası”, *Doğu ve Batı Mitolojileri*, Ed. Esra Kökdemir-Ayşe Gül Fidan Delta Kültür Yayınevi, İstanbul 2020, ss. 69-78.
- THOMSEN, M. Louise. “The Evil Eye in Mesopotamia”, *Journal of Near Eastern Studies*, LI/1, The University of Chicago Press, 1992, ss. 19-32.
- TOKATLI, Suzan. *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, ss. 81-87.
- TOKDEMİR, Kinem. “Pamuk Prenses ile Hansel ve Gretel Masallarında Cadı-Doğa Bağlantısının İncelenmesi”, *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, C. III, S. 1, Mayıs 2020, ss. 129-150.
- TURAN Ömer. “Balkan Türklerinin Dini Meselleri”, *Türk Dünyasının Dini Meselleri (Kutlu Doğum Haftası 1997)*, Haz. Ömer Turan, Türk Diyanet Vakfı Yayınları/226, Ankara, ss. 197-216.
- TURAN Şerafettin. “Mustafa Kemal Atatürk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, İstanbul 2006, ss. 310-331.
- TURAN, Fatma Ahsen. “Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı”, *Türk Mitolojisine Giriş*, Ed. Fatma Ahsen Turan-Meral Ozan, Gazi Kitabevi, Ankara 2017, ss. 33-46.
- TURGUT, Mehmet-Ayşegül UYSAL-Mine YURTSEVEN. “Epifiz Bezinin Morfolojik Özellikleri, Embriyolojik Gelişimi ve Deneysel Greftleme İşlemleri”, *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, C. XII, S. 1, 2003, ss. 65-76.

- TURSUNOV, Edige Dariguloviç. “Tepegöz’ün Kör Edilmesi Hikâyesinin Türk-Moğol Versiyonları”, Çev. Muvaffak Duranlı, *Dünyada Dede Korkut Araştırmaları*, Haz. Fikret Türkmen-Gürol Pehlivan, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, ss. 267-278.
- TÜRKAN, Kadriye. “Kıbrıs Türk Masallarında Şamanistik Evren Tasavvuru”, *Folklor/Edebiyat*, C. XXII, S. 88, 2016, ss. 193-203.
- TÜRKMEN, Fikret. “Dede Korkut Hikâyelerinin Anadolu ve Rumelinde Yaşayan Kolları”, *Belleten Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, C. XXXVI, S. 1988, Ocak 1994, ss. 157-177.
- TÜRKÖĞLU, İsmail. “Karaçay-Malkarlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, İstanbul 2001, ss. 380-381.
- TÜRKÖĞLU, İsmail. “Kırgızlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. EK-2, Ankara 2019, ss. 62-64.
- TÜRKÖĞLU, İsmail. “Tataristan/Tarih”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XL, İstanbul 2011, ss. 163-168.
- TÜYSÜZ, Cem. “Oğuzlar”, *Türkler*, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 277-288.
- ULUDAĞ, Süleyman. “Veli”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XLIII, İstanbul 2013, ss. 25-28.
- ULUIŞIK Yaprak Pelin-Mehmet, KARA “Türk Destanlarındaki Toy Geleneğinde At Yarışı: Hakas Destanı”, *İdil*, C.VII, S. 42, 2018, ss. 99-105.
- USER, Hatice Şirin. “Vampir”, *Belleten*, C. LVIII, S. 2, 2010, ss. 119-130.
- UYLAŞ, Sait. “Ebû Temmâm’ın Şiirlerinde Bir Türk Komutan Afşin”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. XII, S. 28, 2010, ss. 91-101.
- UZUN, Gülsine. “Doğu Türkistan Kırgız Türkçesinde Yer Alan Türkçe ve Moğolca Ortak Kelimeler Üzerine -I”, *Turkish Studies*, C. VI, S. 1, Kış 2011, ss. 1899-1913.
- ÜÇÜNCÜ, Kemal. “Tepegöz Masalının Trabzon Varyantı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildiriler 3-5 Mayıs 2001*, Haz. Mithat Kerim Arslan-Mevhibe Çoşar-Kemal Üçüncü, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, ss. 53-58.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. “Anadolu Örf ve Âdetlerinde Eski Kültürlerin İzleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, S. 1, 1969, ss. 1-28.
- ÜRETen, Hüseyin. “Eski Roma Mitolojisi”, *Doğu ve Batı Mitolojileri*, Ed. Esra Kökdemir-Ayşe Gül Fidan, Delta Kültür Yayınevi, Ankara 2020, ss. 97-109.
- VARLI, Nazife. “İslami Bakış Açısıyla Epifiz Bezinin İşlevi”, *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VIII, S. 16, 2020, ss. 84-110.
- VOLNÁ, Ludmila. “Oko-do duše okno”: Characterization of Eye in the Czech Cultural Context with Emphasis on Fairy Tales”, *Dny kulturní lingvistiky Tělo a tělesnost v jazyce jako obrazu světa*, Univerzita Karlova Praha, Prague, Czech Republic, May 2019, ss. (sayfa sayısı yok).
- XUN, Bi. “Dede Korkut Kitabı’nın Şamanlık Temeli”, *Dünya’da Dede Korkut Araştırmaları*, Çev. Alimcan İnayet, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, ss. 389-404.
- YAŞA, Tuğçe. “Rükneddin Ahmed’in Acâibü’l- Mahlûkât Tercümesinde Mitolojik Ögeler”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 6, Haziran 2019, ss. 674-702.

- YAVUZ, Yusuf Şevki. “Zebani”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. XLIV, İstanbul 2013, s. 164.
- YAZICI, Aslı. “William James’in Descartes’ın Duygu Kuramına Eleştirisi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, C. XVIII, 2007, ss. 1-17.
- YENİASIR Mustafa-Burak GÖKBULUT-Adem ÖĞER. “Kazak, Türkmen ve Kıbrıs Türklerinin Halk İnançları ile Gelenekleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Folklor/Edebiyat*, C. XXVI, S. 102, 2020, ss. 297-316.
- YENİASIR Mustafa-Burak GÖKBULUT. “Beratlı Nazım, Kıbrıslı Türklerin Kökenleri ve Kıbrıs’ta Bektaşilik”, *Milli Folklor*, S. 112, Kış 2016, ss. 168-171.
- YILDIRIM, Kürşad. “Tunguz Halkı Üzerine Araştırmalar-I: Mohe’lar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXVII, S. 231, Kasım-Aralık 2017, ss. 9-24.
- YILDIRIM, Seyfullah. “Türkistan’dan Anadolu’ya Bir Tip ve Bir Masalın Seyahati: Jalmavuz Kempirden Congalaz Karısına”, *Journal of Turkish Studies*, C. X, S. 12, Yaz 2015, ss. 1261-1274.
- YILDIZ, Naciye. “Sibirya Türklerinin Mitoloji ve İnançlarında Kötü Ruhlar”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 4, Aralık 2008, ss. 84-93.
- YILDIZ, Naciye. “Türk Destanlarında Kötü Huylu Devler”, *Milli Folklor*, S. 87, Güz 2010, ss. 41-51.
- YILMAZ, Emine. “Çuvaşlar ve Çuvaşça”, *Türkler*, C. XX, Yeni Dünya Yayınları, Ankara 2002, ss. 110-118.
- YILMAZ, Gülsüm Killi. “Altay Türklerinin Dil Durumu”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. VIII, S. 3, Eylül 2011, ss. 24-60.
- YILMAZ, Türel. “İran’da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri”, *Akademik Orta Doğu*, C. I, S. 2, Mart 2007, ss. 201-211.
- YUGUŞEVA, Nadya. “Altaylarda Türkler ve İnançları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 11, Aralık 2001, ss. 140-151.
- YURDAKUL, Handan. “Dede Korkut Hikâyelerinde İslamiyet Öncesi İnanç Motifleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 2, 1999, ss. 243-255.
- YÜCE, Nuri. “Çuvaşlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1993, ss. 388-392.
- ZENBİLCİ, İlkgül Kaya. “Kozalak: Sanat Tarihi Bağlamında Bir Motifin Gizemini Okumak”, *Orta Çağ’dan Postmodernizme Sanat Tarihi Okumaları*, Ed. İlkgül Kaya Zenbilci, Hiper Yayın, İstanbul 2021, ss. 212-250.
- ZORLU, Ertuğrul. “Çuvaş Mitolojisi Üzerine Birkaç Söz”, *Türk Söz İle Kültür Varlıklarının İzinde*, Türkbilim Araştırmaları Dizisi Birinci Kitap, Kutlu Yayınevi, İstanbul, 2020, ss. 161-174.

TEZLER

- ABASI, Pairezhatı. *İslamiyeti Kabul Etmeden Önceki Uygurların Sosyokültürel Hayatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, İstanbul 2019.

- ABDESHOV, Talgat. *Kazak Halkının Din Algısı ve Din Eğitimi Beklentileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015.
- AHMADİ, Amineh. *Kâbus Resimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara 2017.
- AKSOY, Hüseyin. *Kırgız Destanlarında Kadın Tipler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2019.
- AKTAŞ, Erhan. *Hakas Türkleri Destan Kahramanları Üzerine Bir Araştırma (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012.
- AKYOL, Esra. *Muğla Masalları Metin-İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- ALAM, Azhar. *Hint ve Türk Halk İnançları İle Ritüellerinin Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.
- ALİZADE, Rövsen. *Azerbaycan-Türk Folklorunda Tabiat Kültleriyle İlgili İnançlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Bakü 2008.
- ALKIR, Yağmur. *Bulgaristan Türklerinin Halk İnanışları: Şumnu ve Çevresi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2020.
- ALSAN, Şenay. *Türk Mimari Süsleme Sanatlarında Mitolojik Kaynaklı Hayvan Figürleri (Orta Asya'dan Selçuklu'ya)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005.
- ANNABERDİYEV, Ahmet. *İran Türkmenleri (1881-1979)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
- ARDOĞAN, Arzu. *Uygur Halk Masalları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- ARIKAN, Metin. *Kazak Sözlü Geleneğinde Arkaik Destanların Tipolojik Özellikleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2003.
- ARSLAN, Zeynep. *Karaçay-Malkarlarda Tılsımlı Masallar (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- ATNUR, Gülhan. *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.
- AZİZPOUR, Roghaiyeh. *Tebriz'de Yayınlanan Dede Korkut Dergisi Üzerine Bir İnceleme (1980-1982)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2019.
- BAIGUTOV, Karim. *Kazak Mitolojisinin Resimsel Çözümlemesi*, Sanatta Yeterlik Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara 2020.

- BAPAEVA, Janyl Myrza. *Tuva Kamlarının Alkışları (İnceleme - Metin - Aktarma)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- BAŞPINAR, Yasemin. *Tuva Türkçesinde Lamaizm ve Şamanizm'e Ait Söz Varlığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli 2019.
- BAYRAKDARLAR, Tuğba. *Türkmen Masallarında Aile Motifleri Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.
- BAYRAM, Bülent. *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatımları (İnceleme-Metinler)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008.
- BODUR, Osman. *Buhari Şerhlerinde Deccal Yorumları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- BORBÉLY, Dianna Orovec. *Macar Masallarında ve Efsanelerinde Şamanizm*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2022.
- CANPOLAT, Tuyça Obruk. *Türk ve Alman Halk Masallarında Biçim ve Doğüstü Unsurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.
- ÇETİNKAYA, Gülnaz. *Dede Korkut Hikâyelerinde Semboller*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.
- ÇOLAK, Doğan. *Saha (Yakut) Türklerinin Kus Debeliye Destanı Üzerine Bir Gramer İncelemesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- ÇOT, Döner. *Kutadgu Bilig'de Mitoloji*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2011.
- DINGİL, Fatma Aysel. *İslâm Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İzafe Edilen Maddî Unsurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- DÖNMEZ, Osman Olgu. *Eski Mısır Uygarlığında Tıp Uygulamaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019.
- DURANLI, Muvaffak. *Yakut Efsaneleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004.
- EGE, Fatih. *Arketipsel Sembolizm Bağlamında Kuzeydoğu Anadolu Masallarının Analizi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ardahan 2015.
- ERDÖNMEZ, Celal. *Şer'iyye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2004.
- ERGÜN, Hidayet. *Kazak Türklerinin Destanlarında Yer Adları Üzerine Bir Araştırma*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli 2019.
- ERSÖZ, Murat. *Saha (Yakut) Türklerinin Culuruyar Nurgun Bootur Destanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.

- ERZİNCAN, Emre. *Oğuznamelerde ve Kuzey Avrupa Mitik Anlatılarında İt-Barak Halkı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017.
- GAVERZA, Jean Karl. *The Myths Of The Philippines*, Lisans Tezi, University of the Philippines Diliman, College of Social Science and Philosophy, Diliman, Quezon City 2014.
- GEZER, Şule. *Kırgız Destanlarında Mitolojik Unsurlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2017.
- GÖDE, Halil Altay. *Yalvaç Masalları Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 1997.
- GÖKÇE, Mehmet. *Kırgız Destanlarında İnanç ve İnanışlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük 2021.
- GÜL, Veli. *Altayca Almış Kaan Destanı (Giriş –Metin-Aktarma-Dizin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008.
- GÜLMEZ, Gülcan. *Güney Azerbaycan Erdebil Bölgesindeki Türk Halk Masalları (Metin - İnceleme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008.
- GÜLTEKİN, Mustafa. *Tataristan Masalları Üzerinde Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010.
- GÜNDAŞ, Mestnaz. *Amerikan Sinemasında Mason Sembolleri ve Anlamları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.
- GÜNDOĞDU, Sümeyye Kübra. *Karaçay-Malkar Nart Destanlarında Mitolojik Kahramanların ve Varlıkların İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- GÜNGÖR, Zeynep. *Manastırlı Mehmed Rifat'ın Tuhfetü'l-İslâm'ı (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın 2018.
- GÜRSELOĞLU, Erhan. *Antik Mısır'da Güneş Kültü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2022.
- HACIOĞLU, Sevim. *Bulgaristan Türklerinin Sosyo-Kültürel Değişimi (1944-1989)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002.
- HAFIZOĞLU, Elif Berrak. *Azerbaycan Masalları Üzerine Bir Araştırma (Masalların Propp Metoduyla İncelenmesi)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005.
- KABA, Ali. Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir 2011.
- KAÇMAZ, Ceyhun. *Anadolu Halk Masalları İle Kırgız Halk Masallarının Karşılaştırmalı Araştırması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2020.

- KARAGÖZ, Erkan. *Tatar-Başkurt Sihirli Masalları Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması (Aktarma-Motif Tespiti (Motif-Index Of Folk Literature'ye Göre)-Motif Dizini)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.
- KASIMOĞLU, Handan. *Van Yöresine Ait Türk Halk Masalları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- KÖŞKER, Esra. *Hakas Destanlarında Şekil Değiştirme Motifi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir 2022.
- KUANYSHBAYEVA, Asem. *Formül Nazariyesi ve Koblandı Batır Destanı'ndaki Formüller*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- MALKOÇ, Hakan. *Tuva Destanlarının Tipolojisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.
- MERDİN, Saadettin. *Geleneksel İslam İnancında Mitolojik Unsurların Kritiği: Cinlerle İlgili İnanışlar Bağlamında Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2019.
- OKUTAN, Nükhet. *Hakaslarda Atalar Kültü ve Günümüz Hakas Kültürüne Etkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2016.
- OMAR, Sunbl. *Kerkük Folkloru'ndan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- OROZBAEV, Mayrambek. *Kırgızcadaki İslam Dışı Geleneksel İnanç ve İnanışlarla İlgili Söz Varlığı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- ÖGER, Adem. *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008.
- ÖNAL, Mehmet Naci. *Dobruca'daki Türk-Müslüman Topluluğunun Medeniyeti Üzerine Sözlü Kaynaklar (Tarihi Mukayeseler Açısından Doğum, Evlenme ve Ölüm Adetleri)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bükreş Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Bükreş 1995.
- ÖZBEK, Emin Erdem. *Tuva Destanlarının Söz Varlığı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2016.
- ÖZDEMİR, Özlem. *Kazak Türklerinin Destanlarında Mitolojik Unsurlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2020.
- ÖZDENİZ, Gökhan. *Başkurtça Hurafeler ve İnanışlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- ÖZKUTAN, Türkan. *Kıbrıs Türk Masalları(Derleme-İnceleme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- ÖZVEREN, Habibe Özge. *Kazak Anlatıları Çerçevesinde Kazakçanın Söz Varlığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.
- SAĞLAM, Mehtap Solak. *Yakut (Saha) Masalları Üzerine Bir Dil İncelemesi (Giriş, İnceleme, Metinler, Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012.

- SARPKAYA, Seçkin. *Tebriz Türk Masalları Üzerinde Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2020.
- SEZER, Sevim. *Çetin Yiğenoğlu'nun Haydar'ı Öldürmek Romanında Halkbilimsel Öğeler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2018.
- SUBAŞI, Özüm. *Codex Cumanicus ile Kırgız Türkçesinin Söz Varlığı Bakımından Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2012.
- SÜMBÜLLÜ, Yusuf Ziya. *Türkmen Masalları Üzerine Motif İncelemesi (Büyülü Masallar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2000.
- ŞAHİN, Halil İbrahim. *Türkmenistan Sahası Destancılık Geleneği ve Türkmen Destanları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2009.
- ŞİMŞEK, Serdar. *Kırgız Türklerinin Bilmeceleri (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.
- ŞİMŞİR, Muhammed Salih. *Antik Mısır Dininde Kâhinlik, Sihir ve Büyü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- TATAR, Nilgün. *Ortadoğu'da Türkmenler: Irak, Suriye, İran ve Lübnan Örnekleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2019.
- TEKİN, Fatma. *Kazan Tatarlarının Halk Anlatmalarında Mitolojik Unsurlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2019.
- TOSUN, Neslihan. *Karahanlı Dönemi Edebî Eserlerinde İslâmî Unsurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019.
- TÜRKER, Ferah. *Altay Türklerinin Efsaneleri (İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2011.
- ULUIŞIK, Yaprak Pelin. *Türk Destanlarında Yer Altı Dünyası (Sibirya Sahası)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.
- UYSAL, Yavuz. *Hakas Masalları (İnceleme-Metinler)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2014.
- YAĞCI, Mehmet. *Türk Kültüründe Demir ve Demircilik (VI-XII. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2015.
- YALÇINKAYA, Fatoş. *Uygur Sihir Masallarının Tip ve Motif Yapısı Bakımından İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2018.
- YARAR, Çağla. *Uygur Türklerinde İnanç Unsurları ve Bu Unsurların Uygur Halk Edebiyatı ve Folkloruna Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.
- YAVUZ, Cemalettin. *Çuvaş Mitleri ve Efsaneleri Üzerinde Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2019.

- YEŞİLDAL, Ünsal Yılmaz. *Er Töştük Destanı(İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.
- YILDIRIM, Seyfullah. *Kazak Türk Folklorunda Epik Anlatmalar(İnceleme-Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- YILDIZ, Çetin. *Kazan Tatar Türklerinin Mitolojisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman 2017.
- YILDIZ, Hilal. *Saha (Yakut) Türkçesinde Geleneksel İnançlara Ait Söz Varlığı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2022.
- YILDIZ, Muharrem. *Kafkasya'da Yaşayan Türklerin Dini Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2000.
- YILDIZ, Şeyda Nur. *Japon Masallarında Hayvanlar ve Kültürel İmgeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.
- YILMAZ, Bekir. *Yok Olma Tehlikesi Altındaki Kafkas Dillerinden Abaza (Abazin) Dilinin Söz Varlığı Üzerine İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2017.
- YILMAZ, Didem. *Shan Hai Jing'de Geçen Hayvanların ve Mitolojik Yaratıkların İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- ZEREN, Münevver Ebru. *Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.
- ZEYREK, İsmail Naci. *Yahudilikte Dini Semboller (Magen David Örneği)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2014.

İnternet Kaynakları

Altay Dilleri Araştırmaları, Çev. Emine Yılmaz, Ankara 2015.
https://www.academia.edu/13231758/E_book_Altay_Dilleri_Ara%C5%9Ft%C4%B1rmalar%C4%B1 (Erişim: 28.04.2022).

ARIKOĞLU, Ekrem. “Hakas Efsaneleri”.
https://www.academia.edu/9858284/Hakas_Efsaneleri (Erişim Tarihi: 27.06.2021).

CANO HERRERA, Mercedes. *Entre Anjanas Y Duendes. Mitología Tradicional Ibérica*, Valladolid, Castilla Ediciones.
https://www.academia.edu/36595529/Entre_anjanas_y_duendes_Mitolog%C3%ADa_tradicional_ib%C3%A9rica_pdf (Erişim Tarihi: 08.08.2022).

KARAKURT, Deniz. *Türk Söylence Sözlüğü*.
<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf> (02.08.2022).

İNAYET, Alimcan. “Uygur Sözcüğünün Kökeni ve Anlamı Üzerine Yeni Bir Yaklaşım”,
https://turuz.com/storage/users/user1/alimcan_inayet__uygur_sozcuqunun_kokeni_ve_anlami_uzerine_yeni_bir_yaklasim.pdf (24.06.2020).

SARPKAYA, Seçkin, “Türk Mitolojisinde Erlik - Erlik (Devil of Turkish Shamanic Images) in Turkish Mythology”
https://www.academia.edu/8850280/T%C3%BCrk_Mitolojisinde_Erlik_Erlik_Devil_of_Turkish_Shamanic_Images_in_Turkish_Mythology (Erişim Tarihi: 15.08.2022).

SARPKAYA, Seçkin, “Uzak Ülkeler, Benzer İnançlar: Japon Kültüründe Hyakki Yagyō (Yüz İblisin Gece Geçidi) ve Türk Kültüründe Cinlerin Düğünü”.
https://www.academia.edu/20020494/Uzak_%C3%9Ckler_Benzer_%C4%B0nan%C3%A7lar_Japon_K%C3%BClt%C3%BCr%C3%BCnde_Hyakki_Yagy%C5%8D_Y%C3%BCz_%C4%B0blisin_Gece_Ge%C3%A7idi_ve_T%C3%BCrk_K%C3%BClt%C3%BCr%C3%BCnde_Cinlerin_D%C3%BC%C4%9F%C3%BCn%C3%BC (Erişim Tarihi: 10.06.2022).

TAVKUL, Ufuk, “Nart Destanlarının Eski Türk Destanları İle İlişkisi”
https://www.academia.edu/30980462/NART_DESTANLARININ_ESK%C4%B0_T%C3%9CRK_DESTANLARI_%C4%B0LE_%C4%B0L%C4%B0C5%9EK%C4%B0S%C4%B0 (Erişim Tarihi 26.04.2020).

<https://www.worldhistory.org/image/3356/the-blinding-of-polyphemos/> Erişim Tarihi: (01.11.2022).

EKLER

Resim 1. Horus'un Gözü. A Kahire Müzesinde Bulunan ve Bir Amon Rahibesinin Mezarından Alınmış Bir Figür. B Ve C Torino Müzesindeki Nebt Hapt Papirüsündendir

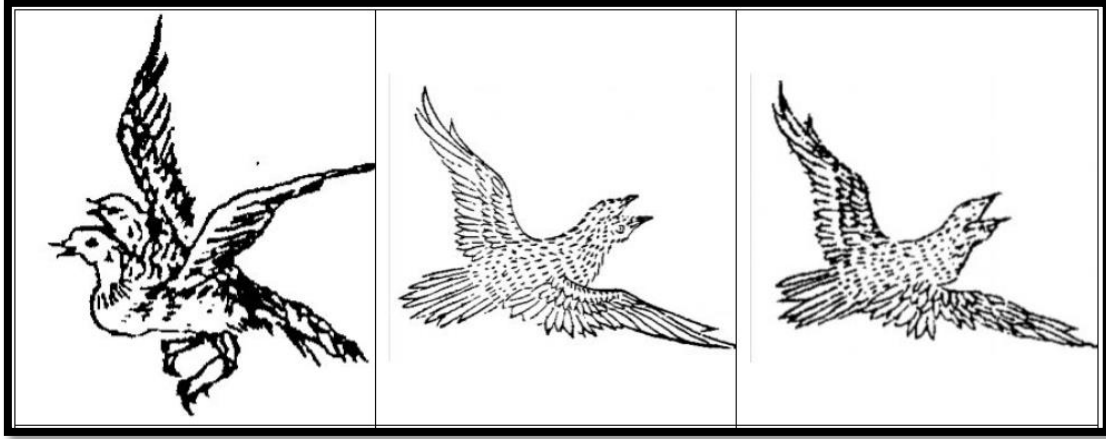
Kaynak: Albert Champdor, *Eski Mısır'ın Ölümler Kitabı*, Çev. Suat Tahsuğ, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul 1984, s. 106.

Resim 2. Odysseus ve Arkadaşları Tarafından Polyphemus Kyklop'un Kör Edilmesinin Tasvir Edilmesi

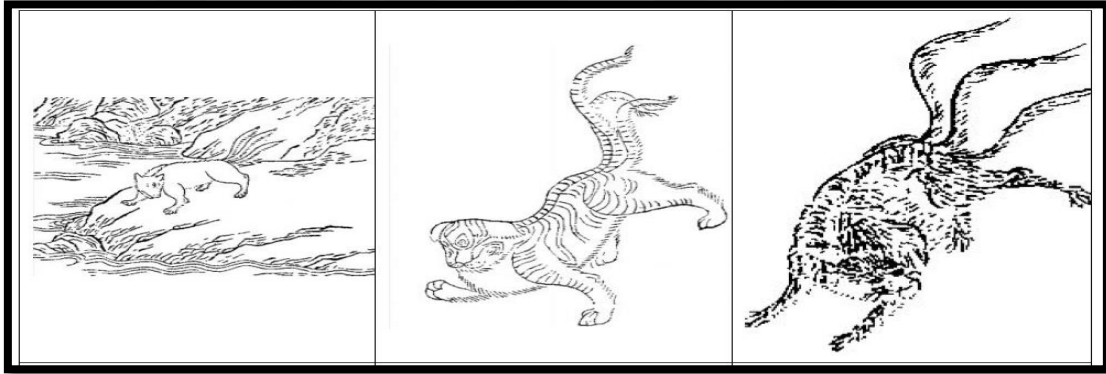
Kaynak: <https://www.worldhistory.org/image/3356/the-blinding-of-polyphemus/> Erişim Tarihi: 01.11.2022.

Resim 3. Man Man

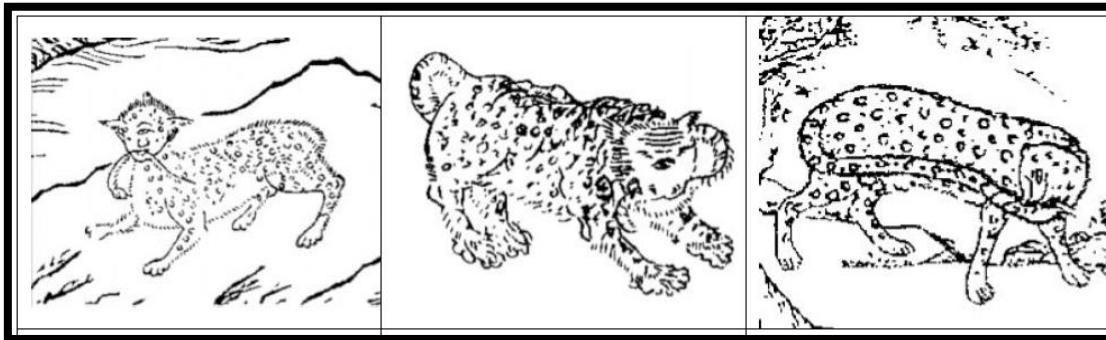
Kaynak: Didem Yılmaz, *Shan Hai Jing'de Geçen Hayvanların ve Mitolojik Yaratıkların İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, ss. 193.

Resim 4. Huan

Kaynak: Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 202.

Resim 5. Zhu Jian

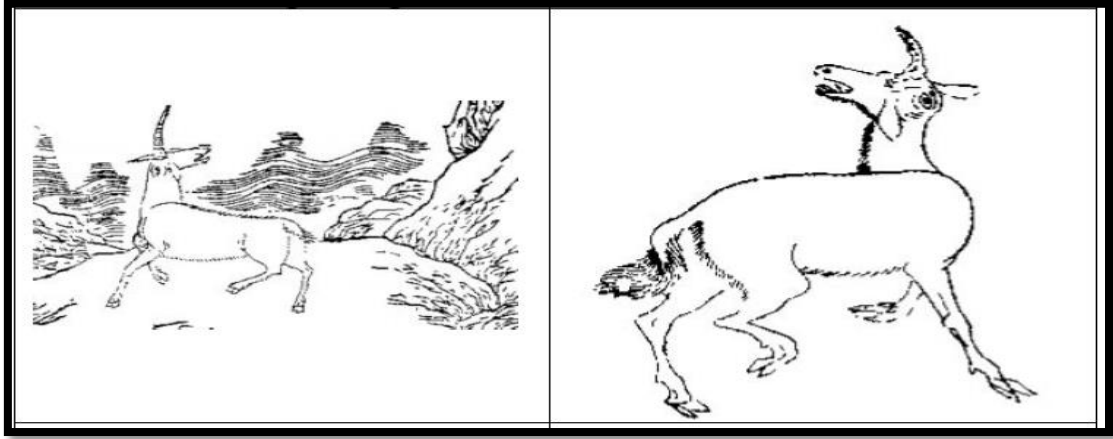
Kaynak: Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 213.

Resim 6. Xiao

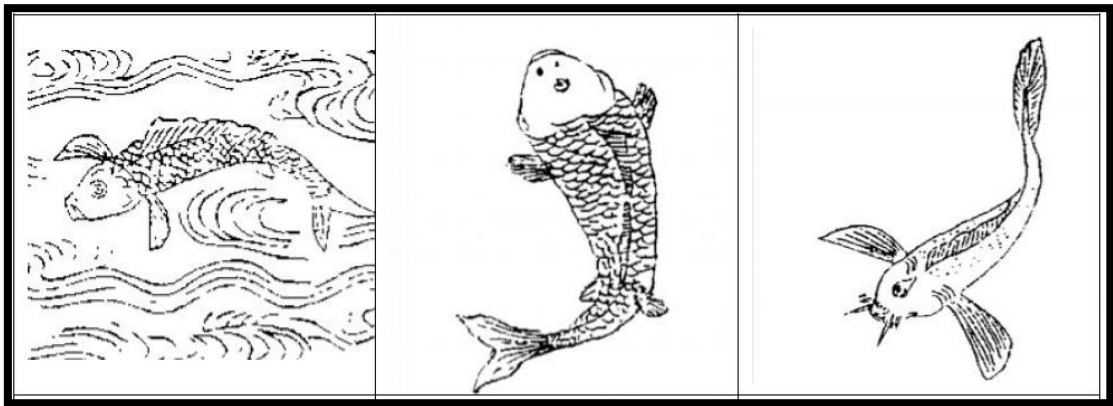
Kaynak: Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 220.

Resim 7. Dong Dong

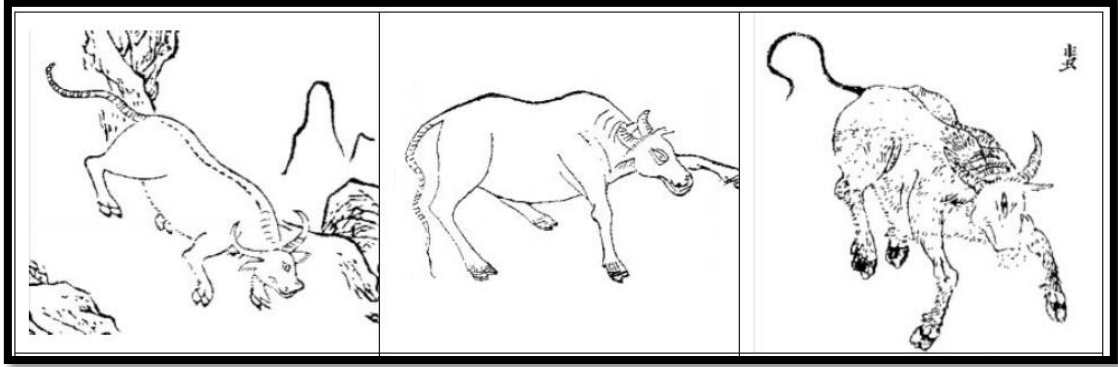
Kaynak: Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 225

Resim 8. Bao Yu

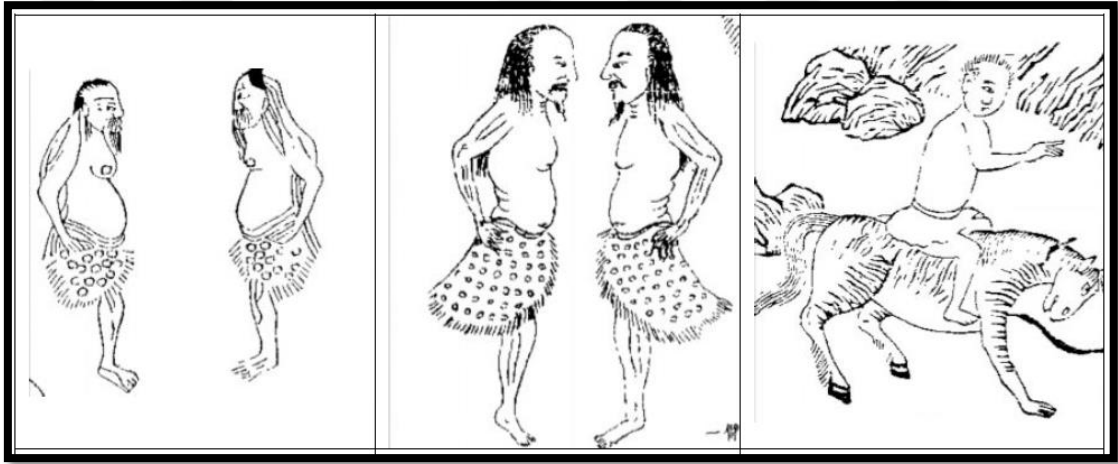
Kaynak: Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 237.

Resim 9. Fei

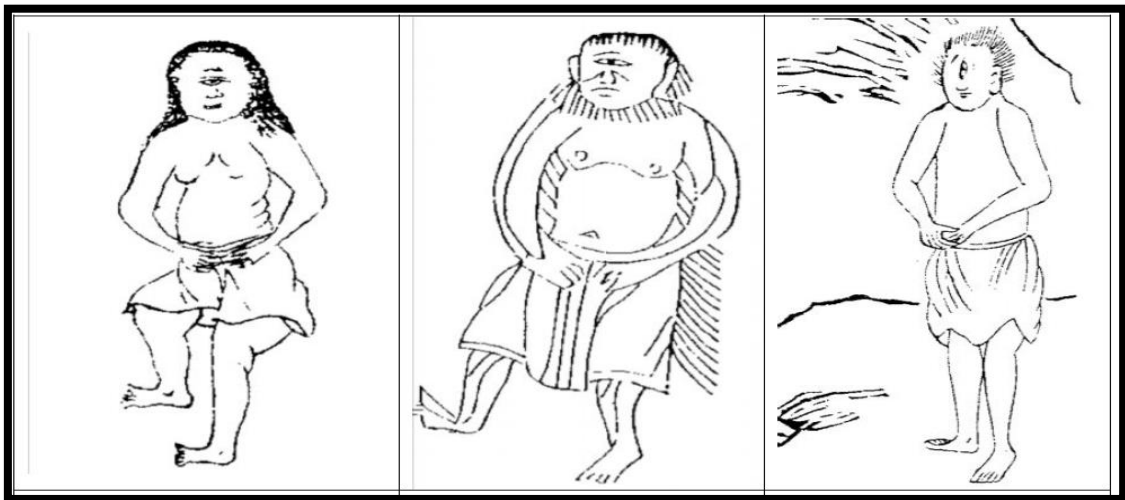
Kaynak: Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 239.

Resim 10. Yi Bi Guo'nun Tek Gözlü İnsanları ve Tek Gözlü At

Kaynak: Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 266.

Resim 11. Tek Gözlü Yi Mu Go İnsanı

Kaynak: Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 272.

Resim 12. Gong Gong Settinin Doğusunda Yaşayan Shen Mu Guo.

Kaynak: Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 303.

Resim 13. Gui Guo

Kaynak: Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 284.

Resim 14. Yi Mu Min

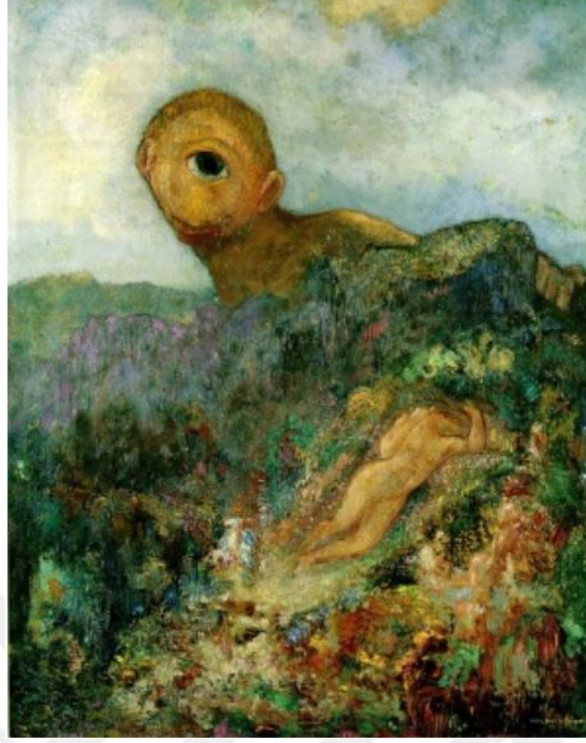
Kaynak: Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 303.

Resim 15. Kıyılarda Yüzen Misshapen Polip, Bir Tür Gülen ve İğrenç Tepegöz, Litografisi.

Kaynak: Çay, Meral Batur Çay, “Odilon Redon Resimlerindeki Semboller”, *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, C. VII, S. 1, 2021, s. 95.

Resim 16. Kiklop Tablosu

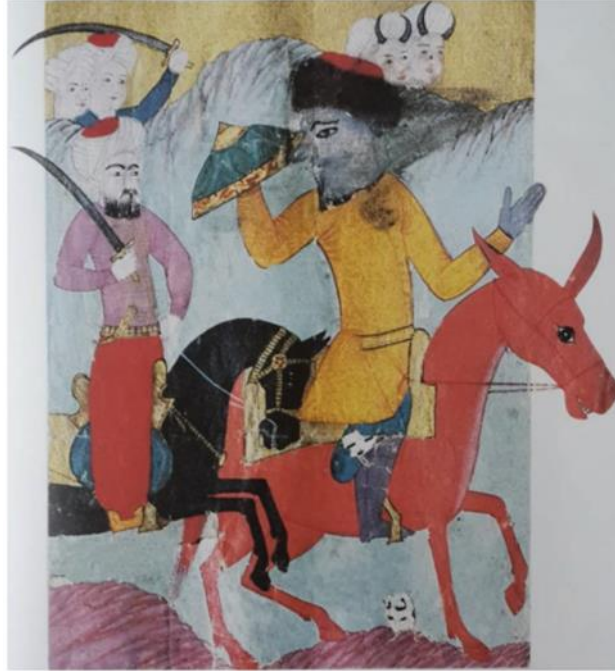
Kaynak: Amineh Ahmadi, *Kâbus Resimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara 2017, s. 19.

Resim 17. Deccal'in Kendi Etrafını Duvarla Çevirmesi

Kaynak: Yakup Gökdaş-Kübra Erbaş, “Ahvâl-I Kıyâmet Yazmalarında Kıyamet Öncesini Konu Edinen Minyatürler”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 34, 2015, s. 204.

Resim 18. Padişah Ahmed ile Deccal'in savaşı

Kaynak: Gökdaş-Erbaş, *a.g.m.*, s. 205.

Resim 19. Deccal ve Taraftarları

Kaynak: Gökdaş-Erbaş, *a.g.m.*, s. 211.

Resim 20. Deccal Zamanında Kıtlık

Kaynak: Gökdaş-Erbaş, *a.g.m.*, s. 212.

Resim 21. Peygamber İsa'nın Deccal'ı Mızrakla Öldürmesi

Kaynak: Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı İslâm Mitologyası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 243.

Resim 22. Tepegöz Çizimi

Kaynak: Nuray Bilgili, *Türk Mitolojisiinde Fantastik Varlıklar*, Hermes Yayınları, İstanbul 2022, s. 110.

Resim 23. Şeytani Varlık Tasviri

Kaynak: Münevver Ebru Zeren, *Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 651.